

40. III 1962 / 307

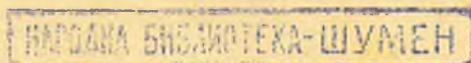

ИЗВЕСТИЯ
НА БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

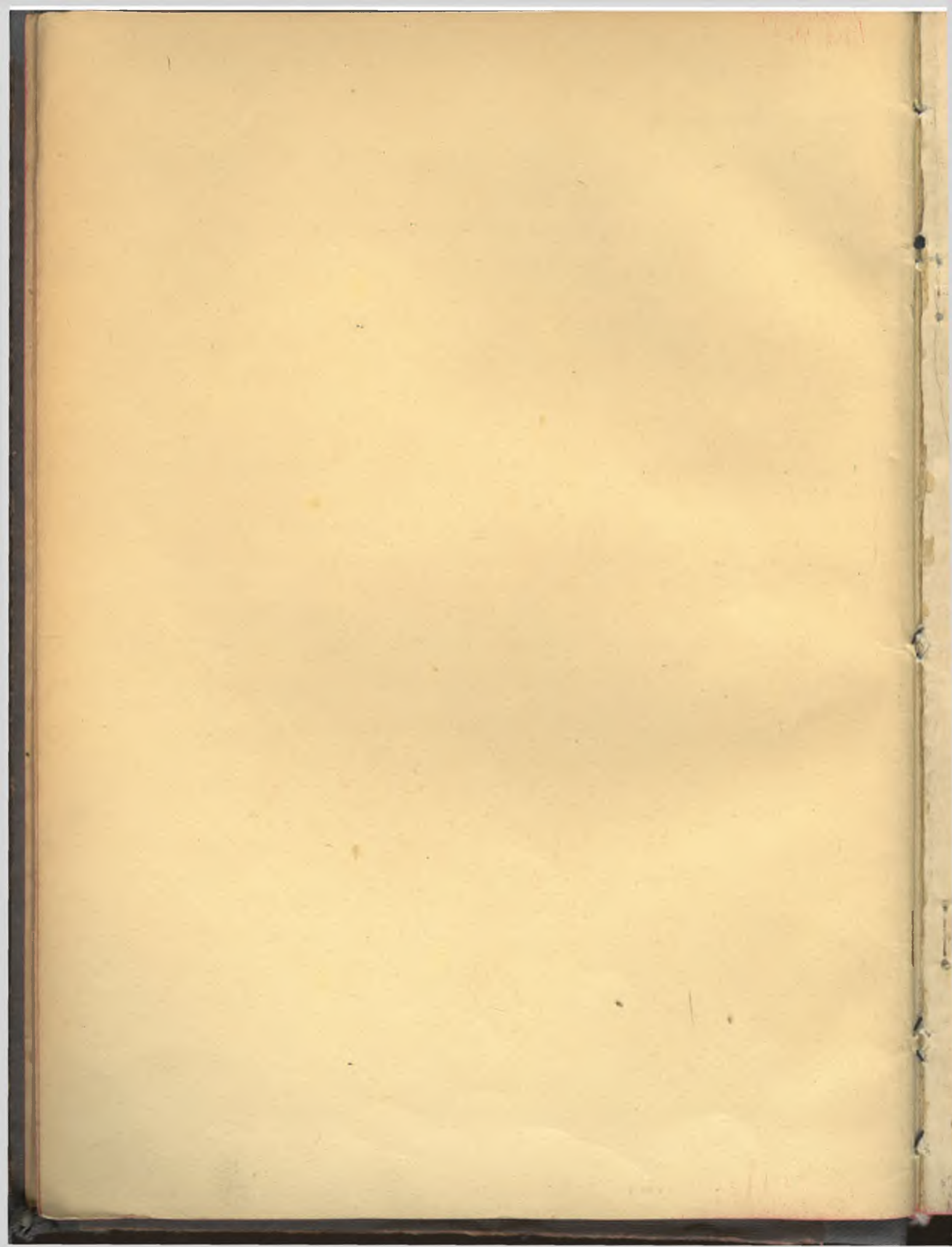
BULLETIN
DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE
XV

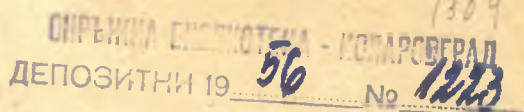
ДИМ. КРЪНДЖАЛОВ
ХАРАКТЕРНА ЛИ Е БЕРМАТА ЗА „ПРАБЪЛГАРСКИТЕ“ ВАЛОВЕ

DIM. KRANDŽALOV
IST DIE BERME CHARAKTERISTISCH FÜR DIE „URBULGARISCHEN“
WÄLLE?

СОФИЯ — SOFIA
1946

Характерна ли е бермата за „прабългарските“ валове

от Димитър Крънджалов

В моята студия върху „Валоветъ в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория“¹ и в предишните ми две по-малки студии,² в които се занимах и с основите на теорията за прабългарския произход не само на въпросните няколко вала, но и на всички валове на българска земя, разгледах две от главните опори на прабългарската теория.

Създадена в 1905 г. от Карел Шкорпил, тази теория си проби в българската наука път най-вече към края на миналата война и стана всеобща за цялата българска историческа наука и за целите български учебни програми, особено след като бе популяризирана от Г. Баласчева и Г. Фехера, които обаче не допринесоха нищо съществено за нейното принципиално и теоретично закрепване. Теорията почива и сега на същите доводи, на които я издигна и представи Шкорпил.³ Интересно е да се отбележи, че вместо да бъдат проучени, разгледани и разкритикувани, те послужиха на някои учени не само като по-нататъшно градиво, но и като трамплин за самостоятелни проучвания и приноси в областта на прабългарската военна култура.

Главният довод на Шкорпиловата теория бе самото местоположение на валовете и съвпадението им с някогашните граници на дунавската българска държава. Този довод обаче сам и от само себе си не представлява решително доказателство в полза на прабългарския произход на валовете. Ако възприемем този довод, то би значило а priori да изключим тракийската, римската, византийската и варварската епоха от преди идването на прабългарите при Дунава.

Втората слабост на териториалния или топографски довод на Шкорпила се явява в обстоятелството, че този довод не е толкова пълен и закръглен, както изглежда на пръв поглед. По югозападната граница на българската държава, например, няма абсолютно никъде никакви валове. Също така и западната граница, отвъд Хайрединския и Ломския окоп, е била открита. Ако приемем, в съгласие с по-пълните чужди и мои проучвания върху добруджанските⁴ и беса-

¹ ГСУИФФ XXXIX, 1942 — 1943, 167 с 5 карти и 7 таблици.

² „Единъ прабългарски валъ, който не съществува“. ИИД XXI, 1945, 33—65 и „Арабският писател Ал-Масуди отъ X вѣкъ и неговитъ сведения за борджанитъ“. ГНМ VII, 1943, 154—164.

³ Абоба-Плиски, ИРАИК X, 1905, 596.

⁴ C. Schuchhardt, Die römischen Grenzwälle in der Dobrudscha, AEM IX. 1885, 87—115; Die Anastasius-Mauer bei Constantinopel und die Dobrudscha-Wälle, Jdl XVI, 1901, 107 — 127; Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha, BerAkAb. ph'los.-hist. Klasse, Einzelausgabe, 1918, 66; Gr. Tocilescu, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, Les vallums de Cernavoda à Constantza, Bucarest 1900, 145—184; К. Шкорпилъ, Пограниченъ български окопъ между р. Дунавъ и Черно море, Сборникъ В. Н. Златарски, София 1925, 543—553. Пълна библиография и преценка върху всички изследвания, извършени досега върху добруджанските и бесарабските валове, вж. в п. сочената студия в ГСУИФФ XXXIX.

рабските¹ валове, че и едните и другите не произхождат от прабългарите и ако не забравяме, че в източно Влашко няма в действителност никакъв вал, така както се предполагаше от Шкорпила и от други,² то ние трябва да заключим, че и по северната граница на българската държава не е имало валове. Остава значи една единствена част от границите на българската държава, гдето има погранични валове, именно южната, балканската граница и тракийската Еркесия.

Но това показва веднага крайната слабост на оная обобщаваща идея, която е вече толкова общо възприета в българската наука и която поддържа, че прабългарската държава била обкръжена от всички страни с валове и окопи. Тази идея се основава на известията на арабския писател Ал-Масуди и тя представлява, така да се каже, литературната основа на прабългарската теория.³ В неговия случай българската наука е пропуснала да направи това, което се налага да бъде сторено при всеки един нов извор: да се разгледа и установи истинската стойност на съдържащите се в него сведения. Според преценките на различни изследвачи,⁴ известията на Масуди относно източна и югоизточна Европа и народите, които я обитават, нямат почти никаква реална стойност. Масуди не е бил в тия области, както не е ходил дори в Цариград. Той пише по времето на цар Петра, но казва за борджаните, че те били езичници, че нямали свещенни книги и още някои други подробности, които противоречат на същинското положение в тогавашна България. Всички известия на Масуди, отнасящи се не само до дунавските българи, но и до ония при Волга, до русите, маджарите, хазарите и други народи в нашите и южноруските области, са извънредно разбъркани не само по отношение на народите, но и на епохите. Те са черпени от извори от втора и трета ръка и Масуди не е могъл да ги съчетае правилно, тъй като те засягат области и народи нему далечни и непознати. Освен това той е дал на своите разкази легендарен характер.⁵

Ако анализираме подробно известията на Ал-Масуди за борджаните, виждаме, че повечето части от тези известия се отнасят до народите от югоизточна Русия, а не до дунавските българи. За последните Масуди не знае почти нищо. Също така известието на Масуди за погранични укрепления се отнася в действи-

¹ C. Uhlig, Die Wälle in Bessarabien besonders die sogenannten Trajanswälle. Ein historisch-geographischer Versuch. PZ XIX, 1928, 185—250; General Scarlat Panaitescu, Valurile lui Traian din Basarabia. Bucuresti 1926, 21; St. Ciobanu, Basarabia, Monografie sub îngrîjirea lui . . . Chisinău 1926, 471 + V, 180.

² Д. Крънджаловъ, Единъ прабългарски валъ, който не съществува ИИД XXI passim.

³ Д. Крънджаловъ, Арабскиятъ писателъ Ал-Масуди отъ X вѣкъ и неговиятъ сведения за борджанитѣ, ГНМ VII.

⁴ А. Я. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о славянскихъ и русскихъ (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. Хр.). Санктъ-Петербургъ 1870, 117 — 176 и 293 — 295 и Дополненія къ . . . отъ сѣмъ авторъ къмъ по-горното съчинение, Спб. 1871, 41, 17 — 33. A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen I—II, Wien 1875 — 1877, Bd. II, 422 сл.; J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnographische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (840—940). Leipzig 1903, XXXIV — XXXVI и 68; C. Brockelmann в Enzyklopädie des Islam, Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker, herausgegeben von M. Th. Houtsma, A. J. Wensick, W. Heffening, T. W. Arnod und E. Lévi-Provençal. Leipzig 1913 — 1934, Bände I—IV; Bd. III, 464 сл.; M. Canard, Arabes et Bulgares au début du X-e siècle, Byzantion XI, 1936, 216 сл.

⁵ Вж. и Marquart, цит. съч., XXXV, 28, 155.

телност до хазарите. От друго едно известие на арабския писател Ибн-Руста¹ научаваме, че на източната хазарска граница бил построен един окоп, през 833 — 835 г., против маджарите. В същото време, според Константина Порфирогенета,² на същата граница при р. Дон византийците построили за хазарите крепостта Саркел. Тия две известия се потвърждават и допълват взаимно. Известieto на Ибн-Руста произхожда от арабския писател Муслим ал-Гарми, съвременник на самото събитие. Последният е бил обаче сигурно използван и от Масуди, само че Масуди разбъркал заетите от ал-Гарми данни, като ги пренесъл не само върху друга епоха, но и върху друг народ.

Отхвърляйки литературната основа на Шкорпиловата теория, ние стигаме до друг един от нейните главни доводи, който можем да наречем технически и който изхожда от самия строеж на валовите и окопите, именно бермата.

* * *

Както казах, единственият белег вече по отношение на техниката на строежите, който Шкорпил изтъква, слагайки върху него особено ударение, е бермата, т. е. плоската част от най-различна широчина между рова и насипа, която се явява много рядко при някои от валовите в югоизточна Европа, а повече при крепостите. В същност берма имаме и при римските погранични валове, както ги намирал например в северна Англия.³ Имам я като истинско типично явление при постройките на римски лагери и стражеви кули,⁴ имам я не по-малко и при постройките на руски крепости.⁵

При все че бермата е била позната и употребявана от римляните и в земи, в които е недопустимо прабългарско, хунско, китайско или каквото и да било друго източно влияние, Шкорпил стига до заключение, че бермата била най-характерната част на земленото укрепление при Плиска, като пише: „Тюфякъ“ между насыпью и ровомъ, 5—6 м. ширины, самая характерная часть профиля окопа“⁶ По-късно, когато описва Николициелския лагер,⁷ Шкорпил твърди повторно, че бермата е типична за прабългарските землени постройки, че тя е един сроителен белег, който ни дава право да считаме постройките с берма за прабългарски.⁸

Според Шкорпила, при външния окоп на Николициелския лагер, който е почти два пъти по-голям от Абобския,⁹ берма няма никъде. Тя се явява обаче при така

¹ Marquart, цит. съч., 28.

² De administrando imperio, Bonn 177 17—23 — 178 1—15

³ E. Fabricius, RE XIII, 1, 616—634.

⁴ Пак там, 572—650; Uhlig, Die Wälle, 227 и особено Der obergermanisch — rätische Limes des Römerreiches im Auftrage des Reichs-Limes-Kommission herausgegeben von den Dirigenten E. Fabricius, F. Hettner und von Sarwey, 1894—1937, в 56 свезки, passim.

⁵ М. А. Фриде, Русские деревянные укрепления по древним литературным памятникам. Известия русск. акад. истории матер. культуры III, Ленинград 1924, 113—143.

⁶ Шкорпилъ, АП, 35—38, при описанието на разните части на земленото укрепление при Плиска казва, че намерил наистина берма само при северната част на укреплението. Но в самото начало на това описание той написал, че въпросното землено укрепление е съставено общо от три части: насип, берма и ров, и после той пренася стереотипно това описание и в другите си трудове, вж. напр. Български за старата българска столица Прѣславъ. ИАД IV, 1911, 131, забел. 1.

⁷ Старобългарски паметници изъ Добруджа (лиитографирано). София 1917, 15—22 и Сборникъ Добруджа. София 1918, 223.

⁸ Вж. и АП, 524, 558 забел. 1.

⁹ Пространството, затворено от валовите при лагера на Плиска, е от 23·3 кв. клм., а онова в лагера при Николициел — 48·3 кв. клм. Вж. АП, 57 и Сборникъ Добруджа, 205. Шкорпил не посочва цялата дължина на външните окопи при Николициелския лагер.

наречените от него вътрешни крепости. Така за вътрешната крепост Голямо кале, Шкорпил пише: „Окопите на крепостта показват пълен профил, същият с какъвто се отличават окопите в източна България“, т. е. насип, ров и берма¹ с ширина до 6 м. За калето Флорилор Шкорпил казва: „Външният-западен окоп се състои от три типични части на прабългарски окоп“, т. е. насип, берма и ров.² От тук изпъква ясно мисълта на Шкорпил, че бермата е неотлъчна тяхна черта, тъй като само там, гдето има берма, той намира за потребно да набляга върху прабългарския произход на постройката. Тази негова мисъл се подчертава още веднаж с неговите думи, че окопите, които имали берма, показвали „пълен“ профил и че този „пълен профил“ бил отличителна черта на „окопите от източна България“.³

В същност тази Шкорпилова мисъл не отговаря на истината. Тора обаче не е попретило в българската наука да се възприеме бермата без никакво по-специално проучване и изясняване на въпроса като един вече положително установен белег за прабългарските валове. Така, Г. Баласчев също твърди, че „във всеки вал се различават три съществени части: 1. насип, 2. плоско равнище (Berme, Dammgang), от гдето почва насипът, и 3. ров“.⁴ Наред с други няколко погрешни схващания от теорията на Шкорпила, Г. Фехер популяризира и бермата, като и той я смята „типична“⁵ за окопите от прабългарски произход.⁶ Същото направиха и много други след него, та се е стигнало днес до следната синтеза: „Българите бързали да укрепят новозаетите места с ровове и с валове, които правели по подобие на китайските: изкопавали дълбок ров, пръстта от който трупали навътре от рова, поради което се образувало едно празно място между рова и вала, което наричали „берма“ и което е характерно за българските укрепителни работи. Натрупаната пръст на рова набивали добре, издигали върху нея плетища или дървена стена с прозорци и отгоре натрупвали тръни“.⁷

Преди да се занимаем с истинското съотношение между валовете, които в България и в съседните земи имат и ония, които нямат берма, нека видим какво нещо е бермата и каква е нейната роля при отбранителните и други постройки. Върху самия произход на думата берма не може да се каже нещо окончателно. Французите я смятат за дума от немски произход,⁸ а немците пък я приписват обратно

¹ Старобългарски паметници изъ Добруджа, 16.

² Пак там, 18. Берма имало и при калето Гургуй, широка до 17 м., както и при малкото кале широка около 8 м. Вж. Старобългарски паметници, 19, 20, 21.

³ Пак там, 16.

⁴ Укрепителните работи на старобългарската войска. Минало, кн. III, ч. I, 1918, 14.

⁵ В Паметниците на прабълг. култура, ИАИ III, 1925, 9, той пише по отношение на западния участък на долиния бесарабски вал: „За този окоп знаем вече с положителност, че е бил построен от българите, понеже той има типичната прабългарска конструкция. А именно, и в този окоп намираме третия елемент, с който се отличават някои от най-значителните окопи на прабългарите, т. е. между ровъ и насипа има една равна площна ивица (берма). Тогава този окоп е сигурно българско дяло“. Същото становище застъпва Фехер и по-късно в *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises*. *Archaeologia hungarica*, *Acta archaeologica musei nationalis hungarici* VII, Budapest 1931, 10.

⁶ Uhlig, *Die Wälle*, 277, отхвърля тази Фехерова идея, като пише: *Aber aus Fehérs Darstellung ergibt sich auch, dass die Berme einem grossen Teil der zweifellos altbulgarischen und darüber hinaus vielen von ihm als bulgarisch angesehenen Wälle fehlt*.

⁷ Ив. Пастуховъ, *Българска история*, София 1942, 156.

⁸ *Larousse du XX-e siècle*, Paris 1928, I, 664.

на французите.¹ Думата е позната и на русите,² които може би предпочитат думата тюфяк, докато англичаните употребяват изключително *berm*,³ *berme*,⁴ *bûrm*.⁵

Бермата е една изкуствена или естествена, по-широка или по-тясна равна ивица, която разделя един голям изкуствен изкоп, окоп или канал от голямата маса пръст, изкопана от него и натрупана покрай него.

При речните или морски баражи или дигове има някога по две берми, външна и вътрешна.⁶ Теоретически също трябва да бъде положението и при големите укрепителни стени, строени върху големи землени валове, каквито са добруджанската каменна стена, каменната стена в Англия или *Teufelsmauer* в Горна Германия.⁷ При сухите постройки обаче опасността от срутване поради просмукване на водата е много по-малка, защото тук водата не залива постоянно основите на насипа. Затова при укрепителните стени има или само външна берма, както на места по добруджанската стена,⁸ или пък няма никаква берма. При сухите укрепителни работи, както виждаме, присъствието на бермата се обуславя още от характера на почвата, както и от съседството на надземни или подземни води и пр. Това значи, че при сухите укрепителни работи (каменни стени издигнати върху землени валове или прости землени валове) бермата се избягва, когато нейното присъствие не се изисква от други гледища, тъй като от гледище на отбраната тя не представлява никакво предимство, а голям недостатък, защото улеснява ескалидирането на насипа или стената от неприятеля.⁹

Това заключение се потвърждава от проучванията, които направих върху няколко конкретни случаи. Забелязах, че бермата се явява при укрепителни постройки обикновено само там, гдето над земляния вал е лежала голяма тежест (каменна стена). При земляните валове, които не са носели над себе си стени, берма обикновено няма. Този случай е най-честият, но спрямо него има и изключения, т. е. има валове, над които не е имало каменна стена и въпреки това имат берма. Такъв е случаят особено при руските крепости, които имат обикновено берма, но ние знаем от друга страна, че по руските валове, които обграждали в един или няколко реда крепостите, е имало много тежки дървени постройки, един вид дървени стени, дебели и високи до няколко сажена, с по два реда бойници.¹⁰ Следователно, при руските крепости бермата се налага пак от гледища, чужди на чисто отбранителните изисквания.

Същото намираме при римските¹¹ и византийските крепости. Бермата е едно обикновено техническо явление при римските укрепени кастри, особено когато

¹ *Wasmuts Lexikon der Baukunst*, Berlin 1929, I, 477, и J. und W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854, I, 1526.

² Енциклоп. словарь ГРАНАТ V, 439—440 и Большая сов. энциклопедия, Москва 1927, V, 669.

³ *Encyclopedia britannica*, London — New-York 1929, III, 448—449.

⁴ *The encyclopedia americana*, New-York — Chicago 1938, III, 566.

⁵ *Webster's New International dictionary*, Second edition — *berm*.

⁶ *Der grosse Brockhaus* II, 585.

⁷ Вж. тук забележка 4 и 5 на стр. 39.

⁸ *Тоцилеску*, *Les vallums*, 160.

⁹ Енциклоп. словарь ГРАНАТ V, 439 сл.

¹⁰ Фриде, цит. съч., 127 сл.; L. Niederle, *Rukověť slovanské archeologie*. Praha 1931, 104—118.

¹¹ Така берма е имала крепостта на *Serdica* и на *Vetus Augusta* (София и Хисар), както и оная на *Nicopolis ad Istrum* (на места).

те носят над себе си каменни стени.¹ Това личи при римските крепости в Англия, в Горна Германия и, както ще видиме по-долу, в България. Бермата се явява и при римските укрепления, които не са имали стени.² Там са съществували вероятно тежки дървени палисади. Такива палисади са се намерили вероятно и по римските погранични валове, които имат берма. Така, берма има при горния вал в северна Англия, наречен Антонинов, простиращ се между Северно море и Атлантическия океан, по едно разстояние от 58·5 клм., между Fort (25 клм. северно от Edinburgh) и Clyde (12 клм. южно от Glasgow). На този вал римляните построили *murus caespiticius*, т. е. землена стена, подсилена с дървета. Ширината на бермата при северния вал в Англия се колебае между 6 и 36 м., което е несъмнено във връзка със силата на почвата на различните места, както и с положението на самите места.

Берма има и при долния вал (дълъг 102 клм.) в северна Англия, по така наречената Адрианова линия Solway-Tyne. Освен каменната стена (Great Wall), която е от по-ново време, там има един голям окоп, който е придружен от два насипа — северен и южен. И двата насипа на този окоп са отделени от него с по една берма от 7—8 м. ширина. Интересно е да се отбележи, че по тези два насипа не са били намерени следи от дървени палисади или от *murus caespiticius*.³ Обяснението на бермата при тези валове, следователно, трябва да се търси или в предположението, че постройката не е била напълно завършена, защото там има и една каменна стена, или пък в обстоятелството, че направените сондажи са попаднали на места, гдето случайно не е имало следи от дървета.⁴

Така или иначе, остава положителен фактът, че римляните познавали добре бермата, че я употребявали като изключение и при пограничните валове и почти без изключение при построяването на техните крепости, лагери или кастри, също както по-късно и русите.

От казаното до тук можем да заключим, че бермата не е някакво украшение, някаква естетична проява, която да характеризира този или друг народ. Тя е една техническа придобивка на човешкия ум, достъпна и обща следователно на технически мислящия човек. Както изтъкнах по-горе, при отбранителните постройки тя е едно неудобство и голям недостатък и, следователно, тя се явява само там, гдето строителят вижда опасност натрупаната маса при земляния вал или най-често над него да се плъзне обратно към окопа. Затова берма се оставя само там, гдето тази опасност е много голяма: при каменните стени, при *murus caespiticius* или при тежките руски дървени стени, като нейната ширина зависи не от вкуса или предпочитанията на строителя, а от самото място, от свойствата на почвата и от

¹ В северна Англия, в Горна Германия и при каменната стена в Добруджа. Също така при големия лагер при Carnuntum и при един от лагерите при добруджанската каменна стена. Вж. Uhlig, Die Wälle, 227; Schuchhardt, Die sogenannten, 15.

² Берма има и земляното укрепление при Sutesti в източно Влашко, гдето не е имало стена.

Крепостта е отбранявана от три страни от р. Бузъу, а бермата се намира при земляния вал, който отбранява това укрепление откъм достъпната страна. Повече подробности виж в моята работа за валове в Добруджа и Бесарабия, гдето считам това укрепление като римско. Вж. за него и Schuchhardt, Wälle und Chaussées in südlichen und östlichen Dacien, AEM IX, 1885, 215 сл.

³ Fabricius, RE XIII, 1, 616—634.

⁴ И при сондажите, извършени при горния (северен) вал на Плиска до 1905 г., К. Шкорпил не намерил следи от дървени отбранителни постройки, но според това, което той ми съобщил устно на 21. III. 1943, той намерил такива при по-късно извършените сондажи по същия вал.

бойните разположения на позицията. Следователно при една и съща постройка бермата може да липсва или на места да бъде по-тясна, а на други по-широка.

Тъй като при пограничните валове обикновено няма стени, при тях няма и берма. Само при бойните, отбранителните валове, над които е имало тежки каменни или дървени отбранителни съоръжения, подобни на ония при крепостите, се явява и бермата, също както при единичните крепости или укрепени лагери.

Затова, принципиално и а priori, трябва да се прави разлика между пограничните валове и валовете, които обкръжават крепостите. И тъкмо поради това, че Шкорпил не е правил на времето тази разлика, той стигна до погрешното положение да смята бермата като характерно явление за валовете в източна България, когато тя в същност дори при землената крепост на Плиска не се явява на всякъде, а само при северния вал.

* * *

Да видим сега, какво е съотношението между валовете, намиращи се на българска земя и в съседните области, които имат и които нямат берма. Всички тия валове¹ са изброени и считани от Шкорпила като прабългарски. Еркесията в източна Тракия² е дълга 131 клм. и по нея берма няма. В северозападна България има три вала, при които също няма берма: Островският — 58 клм., Хайрединският — 44 клм. и Ломският — 29 клм.³ Арабаконашкият окоп в Балкана, дълъг около 10 клм., също няма берма.⁴ Еркесията в Сакар планина, чиято дължина Шкорпил не посочва,⁵ но която изглежда да е много къса, също няма берма. Берма няма също при Еркесията при Котел, която също ще да е много малка.⁶ При ломената Еркесия при Таукчи дере, пак в източния Балкан, дълга само 750 крачки, берма също няма.⁷ При окопа, наречен Малко герме, в Емине Балкан, дълъг вероятно пак само няколко стотин крачки, берма няма.⁸ Берма няма и при Беленския или Троянов окоп, между Свищов и Никопол, дълъг около 13 клм.⁹ Също така няма берма при Брешленския окоп, между с. Брешлен и Тутракан, дълъг около 20 клм.¹⁰ Берма няма и окопът при Влахкьой покрай Дунава, в Добруджа, дълъг 3-5 клм.,¹¹ също както и при трите големи валове, които пресичат Добруджа, между Черна вода и Кюстенджа, чиято обща дължина не надминава 170 клм.¹² Точилеску твърди, че на места там намерил берма при каменната стена, но Шухард, най-добрият изследвач на добруджанските валове, не потвърждава това.

Берма няма нито при валовете в Влашко, именно нито по Бразда судика, между р. Олта и с. Frasin, източно от Гюргево,¹³ дълъг почти 120 клм. Също така няма берма по т. н. Бразда луй Новак, за която се мислеше, че е дълга¹⁴ над 500 клм. и че се е простирала между Дунава, под Турну Северин, пак до Дунава, над Браила.

¹ С изключение на южномоладския вал между Вадул луй Исак на р. Прут и гр. Аджул, западно от р. Серет, при вливането в последната на р. Тротуш. Неговата дължина е почти 84 клм. Подробно описание вж. у Schuchhardt, Wälle und Chaussées, 292 сл. ² АП, 538—543. ³ АП, 429 сл. ⁴ АП, 537, сл. ⁵ АП, 536, сл. ⁶ АП, 536. ⁷ АП, 535 сл. ⁸ АП, 534. ⁹ АП, 523 сл. ¹⁰ АП, 521 сл. ¹¹ АП, 519. ¹² Вж. тук забележка 4, стр. 37.

¹³ Schuchhardt, Wälle und Chaussées, 219 сл.

¹⁴ Tocilescu, Fouilles et recherches, 237, мислил дори, че дължината на този вал била 700 клм., но това не е вярно. Цялата дължина по въздушна линия между Турну Северин и Браила едва надминава 450 клм., измерена по картите. Подробности по този вал виж в моята студия Единъ прабългарски валъ, който не съществува, тук забел. 2 на стр. 37.

В източно Влашко такъв вал не съществува. Валът който иде откъм Турну Северин, спира в западно Влашко при р. Арджеш или, може би, продължава до гр. Плоещ нещо което още не е окончателно установено, но в всеки случай, по протежението от 200—250 клм. по този западновлашки вал берма няма. По-нататък няма берма нито при южномолдавския вал, който върви към запад от р. Прут до гр. Аджуд, по едно разстояние от 84 клм. Също така няма берма нито по горния бесарабски вал, между гр. Леово и гр. Бендер, чиято дължина е 120·4 клм.¹ Берма няма също по двата източни участъка на южнобесарабския вал, който е дълъг изцяло 126·2 клм.

Само при западния участък на южнобесарабския вал между р. Прут (Вадуллуй Исаки) и гр. Болград, дълъг само 34·1 клм., има берма.² Разликата в начина на строежа на двата източни участъка и на западния, както и разликата в техните профили е извънредно голяма и това показва, че те не са били издигнати от един и същ строител и в едно и също време. Западният участък по размери и профил прилича на галацкия вал. Двата вала се допълват³ и по своите стратегически цели, което показва, че те са били издигнати едновременно; наистина и галацкият вал има берма, а неговата дължина е 25 клм.

Ако сега потърсим нарочно берма в североизточна България, ще я намерим при Еникьойския окоп, дълъг 15 клм. в най-източния Балкан.⁴ Неговият фронт е обърнат към юг и, при все че вероятността за прабългарския му произход не се основава на нищо друго, освен на местоположението му, трябва да го приемем за прабългарски. Берма има също по един земен вал, наречен Преграда, пак в източния Балкан, по течението на р. Луда Камчия. Неговата дължина е около 300 крачки.⁵ Малко по-голям (около 500 м.) е валът с берма, който се намира северно от устието на р. Камчия при брега на морето. Поради неговото изключително положение, на едно място удобно за десант от морето, неговият прабългарски произход изглежда почти сигурен.⁶

С това се изчерпват всички погранични и отбранителни валове на българска земя⁷ и в съседните области със и без берма. С това обаче ние стигаме до много ясното заключение, че от общата дължина 1222 клм. на всички валове, които съществуват в тези земи, бермата се явява при тях само на 75 клм., докато другите 1147 клм. нямат берма. При това положение не може да се поддържа, че това което представлява само $\frac{1}{16}$ част от цялото, може да бъде считано като характерно за цялото. Затова твърдението, че бермата е характерен белег за прабългарските валове трябва най-решително да се отхвърли.

¹ Uhlig, Die Wälle, 189, 192—196, 208 сл.; Panaitescu, Valurile, 14, 17 сл.

² Schuchhardt, Wälle und Chausséen, 217 сл.; Uhlig, Die Wälle, 190, 196—201; Panaitescu, Valurile, 2 сл., 18 сл.

³ Schuchhardt, Wälle und Chausséen, 216 сл.; виж и моя труд върху валовите в Добруджа и Бесарабия, гдето се опитвам да определя и времето, когато са били построени от римляните разните бесарабски валове, както и галацкият, 134—140, 161 сл.

⁴ АП, 534.

⁵ АП, 534 сл.

⁶ АП, 526.

⁷ Шкорпилъ, АП, 41 сл., говори за следи от вал и берма и при склоновете на Стана, източно от Нови пазар, но и според него всичко е там съмнително и, следователно, остава неизмерено и непроучено.

* * *

Но, както вече казах, при своите обобщения за бермата като характерен белег за валове в източна България, Шкорпил не изхожда от същински погранични или бойни-отбранителни валове, а от валове на крепости: землиното укрепление на Плиска. И там обаче от 21 клм. околоръстен вал берма има само на нецели 4 клм.

Според Шкорпила берма се намира и при една каменна крепост до Шумен при северното подножие на възвишението Хюсек, над левия стръмен бряг на Кулфаларската река.¹ Шкорпил пише, че крепостта имала форма почти на правоъгълник, но от неговия план² е ясно, че става дума за трапец. Около тази каменна крепост имало берма широка до 8 м., а освен нея окоп. При тази крепост Шкорпил отбелязва нещо, което се повтаря много, когато се говори за прабългарските крепости, а именно: хоризонтът от тази крепост бил напълно закрит. И при все това, дори за Шкорпила тази крепост не е прабългарска. За нейния произход той казва дословно следното: „Здесь находятъ римскія монети болшою частью императорскаго періода. Такъ какъ эта крепость по строенію и положенію подобна римскимъ, то мы предполагаемъ, что здесь была укрепленная римская станція по дорогѣ изъ Маркіанополя в Никополь на Истрѣ“. Значи, ето на наша земя една римска крепост, която има зътворен хоризонт, трапецовидна форма и берма.

Друга крепост с берма широка до 15 м. е така наречената Хисарлък, източно от Разград. И тук крепостта е от камък, с много кули, а формата ѝ не е нито правоъгълник, нито квадрат, защото строителят е държал сметка главно за терена.³ Шкорпил ни дава⁴ подробен план на стените и на каменните сгради, които се намират в нея. Без нито най-малко съмнение, според Шкорпила, тук става дума пак за една римска крепост, построена по пътя от Русе към изток, по долината на р. Бели Лом.

Несъмнено от римски произход е и Абтаатското кале. То е извънредно неправилно като форма и е било заобиколено с валове и окопи най-различно. Така, на места има прост окоп, на други двоен. Само на източната страна обаче има и берма, широка до 25 крачки.⁵

Също неправилни форми има и землиното укрепление при устието на Кадъкойската река, между Силистра и Тутракан. От северната страна то не е било изобщо обградено с вал, а при южната има две доста големи варианти от валове. При южния вал има следи от берма, широка до 10 м. В това землино укрепление има две каменни сгради, от които една с трапецовидна форма. На това място се намират тухли с печати на XI Клавдиев легион, римски монети от времето на републиката и дори един римски надпис.⁶ Това е била без съмнение една римска станция по римския крайдунавски път.⁷

Според Шкорпила,⁸ берма има и при една малка крепост при Перлекъой, в южна Добруджа. Той я спомена между другите крепости, които са римски. При все че той не говори за това изрично, може да се приеме с голяма вероятност, че и тази крепост е римска.

¹ АП, 441. ² АП, табл. ХСVI. ³ АП, 489 сл. ⁴ АП, табл. СХI. ⁵ АП, 496. ⁶ CIL III, № 14433. ⁷ АП, 519 сл. ⁸ АП, 535.

Друга положително римска крепост с берма има в северозападна България до с. Сираково, близо до Островския вал.¹

Берма се намира също от северната страна на крепостта Erite,² при устието на р. Камчия, също така около „Калето“, югозападно от Гьозекен, при крепостта на Хисара, София, а може би и при всички камсни крепости от римско и византийско време, които още не са проучени както трябва.

Ето защо считам като най-правилен извод от всичко това да изтъкна, че и по отношение на крепостите намиращи се на българска земя бермата не представлява един характерен белег. Тя не е характерна, следователно, нито за пограничните валове, нито за крепостите обкръжени с валове. Ако при пограничните и отбранителните валове съотношението беше 1 към 16, при крепостите то е още по-малко, защото освен при северната страна на земленото укрепление на Плиска, бермата не се явява вече при никоя друга прабългарска крепост, които според Шкорпила, обкръжавали Плиска; нито при Кабиюк,³ нито при Нови пазар и Гьоджедже, нито при Войвода.⁴

Затова бермата трябва да се изключи напълно измежду досега мнимо установените характерни белези на прабългарските валове от какъвто и вид да са те.

Ако за римските валове може да се каже, че при тях бермата се явява инцидентно при места и случаи, за които трябва да се търси обяснение *ad hoc*, същото трябва да се каже и по отношение на прабългарските отбранителни окопи с берма като Еникьойският и вторият вал при устието на р. Камчия. От друга страна се установява, че при римските и руските крепости бермата е действително една черта на техническа предвидливост; при все че тя е наистина характерна за крепости с валове, над които са били издигнати каменни стени или тежки дървени палисади, все пак често тя е била избягвана. Това е ставало там, гдето положението на мястото и свойствата на почвата са позволявали, така че в подобни случаи бермата се е явявала само при някои или само при една от страните на крепостта. При прабългарските крепости бермата е едно наистина много рядко изключение, тъй като в същност тя се явява само при северната страна на пливския земен стан.

¹ АП, 531. ² АП, 526.

³ В Кабиюк разговарях с лица, които работят там вече няколко десетилетия. Те ми посочиха един единствен къс от вал, югозападно от завода, за който къс Шкорпил не говори, защото той изобщо не споменувал в Кабиюк вал с берма, а фотографираният от мене вал има берма. Този вал с берма при Кабиюк е дълъг само няколко стотин метра и аз не намирам абсолютно никакво основание да го считам за прабългарски. С него, както изобщо с въпроса за укрепленията при Кабиюк, ще се занимава, може би, след по-подробни проучвания на мястото.

⁴ В нашата история имаме едно единствено описание на начина, по който българите построили едно подобно укрепление. Става дума за онова, построено от войниците на Крума на 24 и 25 юлий 811 г., за да отрежат пътя за оттегляне на Никифора (виж И. Дуйчевъ, Нови житийни данни за похода на имп. Никифора I въ България презъ 811 г., СпАН 54, 1936, 150 сл.) Българите издигнали в прохода една дървена преграда, която имала от външна страна дълбок ров. В описанието се казва, че виза тийците, когато се опитали да я прескочат с конете, падали направо в дълбокия ров, а на местата, гдето били запалили преградата, тя падала сама в пламъци в рога. Това значи, че между рова и дървената преграда, която била, може би, издигната на насипа, образуван от пръстта на рога, не е имало берма. Подробно разглеждане на това място, както и на постройката, за която става дума виж в моята работа за добруджанските и бесарабските валове, 89—91.

Мисля, че мога да дам някои обяснения за бермата при две от българските землени постройки, които проучих на самото място. Така например при устието на р. Камчия бермата на втория, вътрешния вал, се обяснява с това, че там тя представлява продължение от бермата на старата крепост Erite, която от своя страна има берма само по северната страна. Там строителят на старата крепост е задълбочил изкуствено извънредно много естествената долинка която обграждала крепостта от север. Задълбочена е била и долинката от запад, докато от изток и юг крепостта е отделена от морския низък бряг и от брега на р. Камчия чрез това, че самата местност тук представлява почти отвесна тераса, висока от 20—60 м. Единствената връзка на крепостта¹ с сушата се е намирала при нейния северозападен ъгъл, отгдето излизал път към вътрешността на страната. Този път изглежда сега като един вид продължение на бермата на крепостта. Прабългарите свързали своя вал, който се извива от пътя към изток успоредно с морето, с северния земен вал на старата крепост и с неговата берма. Възможно е те да са построили тук по вала и тежки дървени палисади или пък самото обстоятелство, че тук теренът има силен наклон към морето, им е наложило да оставят и берма.

Бермата при северния вал на Плиска може също да има обяснение, което да подхожда на случая.

Ще спомена само мимоходом при това друга една подробност при земеното укрепление на Плиска, която досега не е нито отбелязвана, нито обяснена.² Изглежда че първият окоп, който ограждал Плиска от север, се е намирал с около три километра по-наюг от сегашния и че той е бил в източната си част заличен от времето. От него се е запазила само западната част — почти една трета от цялото разстояние между другите две страни на трапеца.³ Може би участъкът на изток от това още запазено начало (без берма) на северния окоп да не е бил изобщо построен и още при работата да е бил изменен първоначалният план, като се е взело решение северният вал да бъде построен с около 3 км. по-насевер, като били при това продължени до него и западният и източният окоп. Мъчно е да се каже, каква цел се е преследвало с това.

Що се касае до самото обстоятелство, че само при този северен вал има берма, мисля, че обяснението трябва да се търси главно в неговото положение в местността. При южния и източния вал хоризонтът пред тях е отворен, а при западния се намира само на няколко десетки метра западно от самия вал и може да бъде лесно наблюдаван от вътрешните, както и от външните могили. При северния вал обаче хоризонтът е много далеч на север и не може да бъде лесно наблюдаван от вътрешността на крепостта. Освен това, северният вал е построен по един доста силен наклон от север към юг, т. е. към самия стан. Това е една позиция

¹ АП, таблица CXV. Вж. също и фотографиите от валовите при Erite, приложени към моята студия Валовецъ въ Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория, табл. VI—VII, снимки 17—21.

² Има още цяла редица подобни въпроси, например, защо окопите при Плиска са почти без-примерно широки, дълбоки и отвесни? Защо при някои места изглежда да не е имало изобщо вал? С какви оръжия и съоръжения е била отбранявана крепостта при тези места?

³ Вж. Шкорниловия план на крепостта, АП, табл. I.

много неудобна за отбранителите, които са могли да бъдат изненадани. Противниковата конница при препускане е могла да слезе в окопа и да се изкачи на вала с голяма бързина, преди да бъде сразена или поне оредена. Може би след горчив опит да се е стигнало до заключение, че при тази неудобна позиция трябва да се издигне още едно препятствие, което се е състояло от каменна стена или вероятно, от големи дървени палисади. Като предпазна мярка против срутване е била оставена тогава между вала и окопа една берма, толкова повече, че тук се е стичала в окопа водата от височините северно от него. Обстоятелството, че при сондажи Шкорпил не е намерил следи от дърво в насип,¹ не е решително, защото може би северният насип, който иначе е най-добре запазен тъкмо поради това, че дъждовните води са се събирали и отичали далеч от него в окопа,² да е бил при все това снишен в течение на толкова столетия с 1—2 метра и заедно с това да са били изронени и отнесени и дървените основи на палисадите, тъй като при тях дълбочината на основите не може да бъде по-голяма от 1—2 метра.

Ist die Berme charakteristisch für die urbulgarischen Wälle

Als Karel korpil im Jahre 1905 mit seiner Theorie vom urbulgarischen Ursprung der Wälle auf dem bulgarischen Territorium und den benachbarten Gebieten zugekommen ist, fügt er, ausser dem schon angeführten Argumente (topographischen und literarisch-historischen Charakters) noch einige vom Gebiet der Technik der entsprechenden Bauten bei. Manche von seinen Argumenten, z. B. dass die Urbulgaren Erdwälle, während die Römer Steinwälle gebaut haben oder dass die urbulgarischen Festungen in die Form eines Trapez gemacht wurden u. a., mehr oder weniger in Vergessen geraten sind, sein Argument, dass die Berme ein charakteristisches Zeichen der urbulgarischen Erdwälle darstellt, behält man doch heutzutage. Dieses Argument, popularisiert von G. Balasčev und vor allem von G. Fehér, wurde von der bulgarischen Wissenschaft voll angenommen.

Berme ist ein natürlicher oder künstlicher Rand, breiter oder schmaler, welcher einen künstlichen Graben oder Kanal von der aus diesem Graben hinausgeworfenen Erdmasse gebildeten Böschung teilt.

Der Graben von der äusseren und die Böschung von der inneren Seite dienten als ein Hindernis, welches das Ziel hat, den Feind zu verhindern in die verteidigte Zone leicht einzudringen. Von dem Verteidigungsstandpunkte aus gesehen ist das Vorhandensein einer Berme zwischen der Böschung und dem Graben deshalb ein grosser Mangel, denn von der Ebene der Berme konnte der Feind leichter die Böschung übernehmen und in die verteidigte Zone eindringen. Darum wurde die Berme bei den Erdfestungsbauten gewöhnlich vermieden und nur dort zugelassen, wo der Wall nur ein ungenügendes Mittel für die Verteidigung war, und besonders dort, wo der Erdwall mit einer Steinwand oder mindestens mit grossen hölzernen Palissaden versehen war. In solchen Fällen diente die Berme als ein Sicherungsmittel

¹ Вж. тук забележка 4 на стр. 42.

² Снимка от северния вал, както и от другите окопи при Плиска виж в приложенията към студията ми Валоветъ въ Добруджа и Бесарабия, табл. I—VI, снимки 1—16.

gegen das Abrutschen der Erde von dem Wall. Aus diesem Grunde findet man die Berme fast regelmässig bei den römischen Festungen mit Wänden — Lagern und Wachtürmen. Ebenso fast regelmässig findet man sie bei den russischen Festungen mit Wällen, welche schwere hölzerne Palissaden getragen haben.

Ausnahmsweise findet man die Berme auch bei einigen römischen Wällen in Nord-England, bei dem Galatzer Wall und in dem westlichen Teile des unteren bessarabischen Walles. Bei einem der obenangeführten Wällen in England wurden bei den Ausgrabungen auch Spuren von hölzernen Bauten gefunden. Man kann also bei den anderen Wällen dasselbe erwarten, natürlich sofern solche Spuren im Laufe so vieler Jahrhunderte nicht vom Wasser u. a. mit den oberen Schichten des Walles weggetragen und vernichtet wurden.

Die Berme ist also kein nationales Zeichen oder Zierde. Im Gegenteil sie ist ein unbequemes technisches Versicherungsmittel und wurde, wie schon gesagt, überall, wo das nicht bedingungslos notwendig war, vermieden. Darum findet man die Berme auch nur bei einem Teil von einem und demselben Bau und sie ist manchmal auch von verschiedener Breite, je nach dem Zusammensetzung der Erde und Verteidigungsmöglichkeiten der Befestigungen.

Und gerade darum ist es kein Wunder, wenn man z. B. bei dem Erdfestungsbau bei Pliska die Berme nur bei dem nördlichen Wall (lang 3,900 m) findet, während die anderen drei Wälle (insgesamt 14,700 m) ohne Berme sind.

Von der Voraussetzung ausgehend, dass die Berme überall sowohl bei den Festungen als auch bei den Erdwällen existieren musste, hat Škorpil irrtümlicherweise verallgemeinert, dass die Berme ein charakteristisches Zeichen aller Wälle auf dem bulgarischen und dem benachbarten Territorium darstellt.

In dem Sammelband Aboba-Pliska untersucht er mehr als 20 Wälle in diesen Gebieten und gibt uns auch ausführliche Beschreibungen. Unter diesen Wällen findet man nur 5 mit Berme, deren Länge insgesamt 75 km. ausmacht. Die Länge der anderen 18 Wälle, die ohne Berme sind, ist aber 1,147 km. In Wirklichkeit sind wir sehr weit davon sagen zu können, dass die Berme charakteristisch für die urbulgarischen Wälle ist, umsomehr als die zwei grössten Wälle mit Berme (Galatzer und bessarabischer Wall) römischen Ursprungs sind, während einige unter den Wällen ohne Berme bestimmt urbulgarisch (der grösste ist Erkesia in Thrakien) sind.

Die Berme ist ferner kein charakteristisches Zeichen weder für die Erdfestung bei Pliska, noch für die Erdwälle, welche nach Škorpil und anderen Forschern Pliska von Osten, Norden und Westen flankiert haben, da wir auch bei diesen keine Berme finden.

Zum Schluss müssen wir beifügen, dass uns aus den historischen Quellen nur eine einzige Beschreibung der Art, in welcher die Bulgaren Erdbefestigungen gemacht haben, bekannt ist. Es handelt sich um die Erdbefestigung, welche die Soldaten des Kanus Krum am 24. und 25. Juli 811 gebaut haben, um dem Kaiser Nikephor und seinen Soldaten den Rückzug zu verhindern. Die Bulgaren haben damals in diesen zwei Tagen über den Bergpass eine hölzerne Barriere mit einem tiefen Graben davor errichtet. Es wird in der genannten Quelle erzählt, dass die Byzantiner bei dem

Versuch diese Barriere mit den Pferden zu überspringen in den tiefen Graben fielen und verkrüppelten, und auf den Plätzen wo sie die Barriere angezündet haben, dieselbe brennend selbst in den Graben fiel. Dass heisst, dass zwischen dem Graben und der hölzernen Barriere, welche sich wahrscheinlich auf einer Böschung befand, keine Berme existierte.

Auf Grund dieser einzigen historischen Mitteilung, als auch auf Grund der Zusammenfassung aller archäologischen Angaben, kommen wir zu einem klaren und überzeugenden Schluss, dass die Berme für die urbulgarischen Wälle nicht charakteristisch ist, was nicht nur für die Grenzwälle, sondern auch für die Wälle bei den Festungen gilt.

Dimiter Krandžalov

Оценки на книги

Ernst Kornemann, *Grosse Frauen des Altertums*. Leipzig, Dieterich, 1942, 443 стр. и 21 образи.

В тая извънредно интересна и хубава книга, именитият германски историк ни дава историята на жени, които, самостоятелно или покрай други видни държавни мъже и владетели, са играли известна политическа роля. Изтъквайки обстоятелството, че жената не само в телесно, но и в душевно и духовно отношение запазва расата най-чиста, Корнеман при описанието на всяка жена ни дава и характеристикъ на съответния народ на древността. Неговият избор е паднал върху следните жени: Хачепсут и Семирамида из историята на египтяни, вавилонци и асирийци; Атоса и Аспазия — перси и гърци; Олимпиада, Арсиноя II Филаделфос и Клеопатра VII — македонци; Ливия и Юлия Агрипина — римляни; Юлия Домна, Юлия Меза, Юлия Мамеа, Зенобия — сирийци и араби; Гала Платидия и Теодора — византийци и германци.

Историческото си изложение Корнеман започва с увод, в който описва накъсо положението на жената у старите прединоевропейски народи в средиземноморското пространство, у които е владеело тъй нареченото майчино право. Тоя въпрос Корнеман беше разгледал още по-рано в книгата си *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur* (Heidelberg 1927).¹

В редицата характеристики на гореспоменатите жени, които Корнеман е обрисувал с дълбоко проникновение, особен интерес за нас представя отделът за Олимпиада, жената на гениалния македонски цар Филип II, която произхожда от Епир; тук именно авторът е засегнал и въпроса за етнографското положение на старите македонци и епирци. Както е известно, много днешни историци смятат македонците като елинско племе,² макар и

да признават, че те били повлияни от тракийските си и илирийски съседи. Корнеман обаче се изказва решително, че македонците се отличавали от елините; наистина, през Македония минали два пъти елински племена при своето преселване от източната част на средна Европа към юг, в по-късното си историческо отечество, и вероятно е, че при тоя преход в Македония ще да са останали части от елински племена, особено при второто им преселение (дорийското); обаче в основата си македонското племе било тракийско или илирийско (последният елемент бил по-силен в западните планински области);¹ „силната гръцка примес не направила гърци от някогашния тракийски народ“, казва Корнеман.

В тая свързка трябва да изтъкнем и мнението на Р. Kretschmer, което той изказа пътъм в своята статия *Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten* (Glotta XXX, 1943, 136). Като разглежда подробно въпроса за венетите и илирийците, Кречмер дохожда до заключение, че езикът на венетите е самостоятелен език и неговото отношение към италијанско-латинската езикова група може да се сравни с отношението на македонския език към гръцките говори. Ясно е, значи, че и Кречмер не смята древномакедонския език като елински диалект.²

Трябва да споменем най-после и мнението на румънския езиковед I. Russu (ED VIII, 1938, 105 сл.), според когото езикът на древните македонци трябва да се смята като самостоятелен индоевропейски език. Между елините на юг, траките на изток и илирите на запад е съществувала група от племена със собствен език и народност; това са били македоно-епирците, с които вероятно били сродни леоните и дарданците; те не били, разбира се, чиста раса; както в Македония, тъй и в Епир е имало смесение с прединоевропейски, трако-фригийски и илирийски елементи.

дълга критика мнението на Beloch върху националността на македонците, дохожда до заключение, че тяхното владичество над Елада дори до края на съществуването му се чувствувало от елините като чуждо и натрапено.

¹ Напоследък и известният езиковед Н. Krahe, *Welt als Geschichte* VI, 1940, 63, комуто дължим много изследвания из областта на илнорознанието, изтъква, че илирийският елемент в Македония е бил доста значителен; в последното си съчинение *Indogerm. Sprachwissenschaft*, Berlin 1943, стр. 17 той изказва мнение, че македонският език бил смесен: върху тракийска и още повече илирийска основа се наслоил гръцки елемент.

² Срв. по-старото мнение на Р. Kretschmer в *Einleitung in die Altertumswiss.* I, 6, 1923, 86.

¹ Срв. също неговата статия в RE Suppl. VI, 1935, 557.

² Срв. напр. U. Wilcken, *Griech. Gesch.*, 4 изд., 169 Fr. Taeger, *Das Altertum* I, 372 и обширната литература, посочена у I. Russu, ED VIII, 1938, 149. V. Ehrenberg, *Ost und West*, 1935, 141, смята наистина македонците като гръцко племе, обаче „поради многократно смесение с чужда кръв и особено поради географското положение на страната им извън гръцкото пространство и извън гръцката история, те станали отделен народ“; за гръцкото съзнание те били негърци, варвари; от своя страна силният и горд македонски народ гледал на елините с пренебрежение. Последното е изтъкнато още от U. Köhler (сов. Г. И. Кацаровъ, *Царь Филипп II Македонски*, 28). W. Fellmann, *Antigonos Gonatas* (Diss. Würzburg 1930), 4 сл., като подлага на основна и убе-

Относно епирските племена Корнеман мисля, че и в Епир са били запазени остатъци от най-старото средиземноморско (предгръцко) население. При най-старото преселение на елинските племена към юг, една вълна от тях засегнала и Епир, от где то произхожда и името „гръци“; племе с това име (Graei, Graeci) е живело едно време около Додона.¹ Като елински племена може да се смятат теспротите и молосите.

След дорийското преселение Епир бил наводнен от илирийци (хаони и пр.) и силно илиризиран, при това по-старите гръцки жители от Епир били изтикани в Тесалия. Значи, в расово отношение тая страна ни напомня Македония; по-късно и в Епир влиянието на елинската култура се засилило. Дали молосите са запазили чист първоначалния си етнически характер, не може да се каже; самото им име не изглежда елинско. В дадения случай няма значение обстоятелството, че царското семейство на това племе се смятало елинско и изкарвало рода си от Ахила; с право казва Корнеман: „Колкото по-малко чисто елинска кръв текла в жилите на жителите от пограничните области, толкова по-силно елинското сказание и митът се мъчели да им подложат елинско потекло“.²

Насловяването на разните племена в Епир според Корнеман се отразява и в историята на светилището на Зевса в Додона. Там богът давал прорицания и изказвал волята си чрез шумоленето на свещения дъб (без съдействието на жрец); това е било елински обичай. Обаче самото светилище било много по-старо, още от времето на староседелското средиземноморско население, когато се прилагал друг начин на предсказване: жреците, наричани *Selloi*,³ лягали да спят на земята върху овчи кожи и с земити крака, за да получат на сън внушение, съобразно с което те формулирали прорицанията. От това можем да заключим — казва Корнеман, — че тука съществувал прастар култ на земята (титанка Дионе).⁴

Спрехме се по-подробно върху тия етнографски въпроси, защото представят особен интерес за древната история на Балканския полуостров и мнението на такъв учен като Корнеман заслужава най-голямо внимание. Върху останалите дялове на неговото съчинение не ще се спираме; ще забележим само, че всеки, който се интересува от историята на древността, ще почерпи от него дълбока поука.

Гаврил И. Кацаров

¹ Според P. Kretschmer, *Glotta* XXX, 156 сл. името *Graeci* и означавало първоначално едно венетско племе, което отчасти се смесило с тамошните елини и поради това последните почнали да се означават с името *Graeci*.

² По тоя въпрос срв. Г. И. Кацаровъ, Царь Филипп II Македонски, 74 и там посочената литература.

³ Вероятно е, че коренът на тая дума се среща в името на тракийската област (стратегия) *Selletike*, Ptol. III 11, 6 (8), срв. E. Oberhummer, *RE* IIa, 1320.

⁴ За епирците срв. и I. Russi, цит. съч., 154 сл.

Der Tempelbezirk im Altbachtale zu Trier, herausgegeben von S. Loeschcke. Heft 2. Planausschnitt 2. Die hindurchschnittenen Tempel und Umgebung. Bearbeitet von E. Gose, L. Hussong, W. Jovy und S. Loeschcke. Text und Tafeln (Archäologisches Institut des deutschen Reiches — Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a. M.) Reichsverlagsamt, Berlin 1942, 179 стр. и 33 табл.

От редица години областният музей в гр. Трир, Германия, извършва системни разкопки на развалините на голям брой постройки от римско време, находящи се в местността Altbachtal до Трир. Ръководителят на тези разкопки З. Льошке е подхванал обнародването на резултатите от разкопките.

Горната книга представя обстоен отчет върху един дял от разкопаното пространство — прорязания от железопътната линия храм с близката му околност. В първата част Льошке ни дава бележки от общ характер върху мястото на разкопките и намерените неподвижни и подвижни старини. Втората част на тази публикация съдържа подробно описание на откритите останки от разни култови сгради и жилища около тях. Първият дял от тая част е написан от Льошке; в него авторът се е помъчил да очертае хронологическите граници на възникването и разрушението на разкопаните постройки. Към обширното описание особено ценна илюстрация са разрезите на пластовете с останките от античните и датиращите от по-късно време сгради.

Тук проличава важноста на приложения с голям успех стратиграфски метод на разкопаване. Във втория дял сътрудникът Е. Гозе описва изчерпателно неподвижните старини — храмове, жилища, светилища, кладенци и др. Третата част обхваща описание на разните предмети, намерени в насипите в и около разрушените сгради — това са части от украсата на постройките, култови и оброчни паметници от метал, камък и глина, монети, дребни предмети за употреба и съдове. Този богат и разнообразен материал е описан от Льошке и двамата му сътрудници Гозе и Хусонг. Последната, четвъртата част, е написана от Льошке. В нея авторът се е опитал да даде обобщение на резултатите от разкопаното и да установи по възможност по-точно времето на възникване на сградите от дърво и камък. Той установява за каменните постройки, че едни са възникнали в периода между I и IV век сл. Хр., а други по-късно през епохата на меровингите. Разгледани са подробно техниката и формите на разкритите култови постройки. Освен това авторът дава описание и тълкуване на намерените тук откъслечи от каменни статуи на божества и човеци.

Накрая (стр. 169—179) Х. Милиус в отделна глава прави опит за възстановяване изгледа на храмовете с централна правоъгълна зала, оградена отвън с колонада. Тази архитектурна форма е характерна за келтските култови постройки. Откритите останки в разкопания дял № 2 при Altbachtal, показват колко значително е влиянието на местните традиции, които са дали своя отпечатък и върху строежите през римската епоха.

Книгата е снабдена с една папка с много добре изработени снимки, чертежи и планове на описа-

ните паметници, които илюстрират много нагледно казаното в текста.

Разгледаната книга е поучителна за нас в много отношения.

Т. Д. Герасимов

Sylloge nummorum graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Copenhagen. Thrace. Part I. Tauric Chersonese-Thrace: Mesembria. 1942; Part II. Odessus-Sestus. Islands, Kings and Dynasts. 1943. Macedonia Part I. Acanthus-Uranopolis. Dynasts 1943. Part II. Alexander I — Alexander III. 1943; Part III, Philip VI. Macedonia under the Romans. Kings of Paonia. 1943.¹

Дирекцията на Националния музей в Копенхаген е имала много навременната идея да издаде пълен каталог на богатата (25 хиляди монети от злато, сребро и бронз) сбирка от гръцки монети при музея. Както се вижда от предговора в първата свезка на каталога, за образец на това толкова полезно издание е послужил подхванатия в 1931 г. от Британската академия под същото название каталог на отделни — частни и обществени нумизматични сбирки в Англия. Каталогът на копенхагенския нумизматичен кабинет се отличава основно от досегашните описателни каталози на нумизматични сбирки.

Вместо обширни описания на образите и надписите на всяка монета, които не всякога дават на читателя точна и ясна представа за монетата, особено ако той се интересува за стилистичните белези на образите или за палеографията на буквите и пр., в тук разглеждания каталог на гръцките монети е даден изгледа на двете страни на всяка монета посредством великолепна фототипия и най-необходимия текст с надписа, изображението, метал, размери, тежина и библиографски бележки, ако съответната монета е вече обнародвана. Съставителите са се стремили да подредят монетите при всеки владетел или град в хронологични групи и ред, за да могат те да се използват удобно за бъдещи монографии или специални нумизматични изследвания. Приетият начин за издаване на нумизматичния каталог на Копенхагенския музей, струва ни се е най-идеалната форма на публикации на нумизматични колекции.

Монетите на градовете и владетелите от Тракия и Македония в копенхагенската сбирка имат за нас по-голям интерес и затова ние се спираме на излезлите върху тях свезки. Монетите от Тракия обхващат две свезки (Part I, 1942 и Part II, 1943), всяка от които е с по дванадесет таблици.

Първата свезка започва с описание на монетите от градовете от Таврийския Херсонес, Дакия, Мизия и продължава с градовете от същинска Тракия в азбучен ред. Трябва да подчертаем, че всички сребърни монети от Абдера от голям номинал (тетрадрахми) № № 308—348 са фалшиви.

¹ Освен горните свезки, досега са излезли и следните свитъци с монетите на Italy. Part I, II, III, 1942; Sicily, Part I, II, 1942; Thessaly-Ilyricum, 1943. Epirus-Acarnania, 1943; Aetolia-Euboea 1944; Attica-Egina, 1944; Corinth, 1944.

Втората свезка започва с монетите от град Одесос и завършва с монетите сечени по островите край тракийския бряг и тези от тракийските царе и династи.

Сребърните статери със сатир и нимфа № № 1007—1022 и 1027—35 отнасяни без достатъчно основание към нумизматиката на Тасос са фалшификати. Също тъй и сребърните монети на тракийския цар Спарадок № № 1064—1067 са фалшиви.

Прави впечатление, че в копенхагенския кабинет има богата редица с тетрадрахми от Лизимах. Тетрадрахмата от Лизимах с името на Скоток е от забележителната находка при Пловдив (Герасимов, ГПНБ 1940—41 (1942), 93—106).

Монетите на градовете в Тракия са застъпени с избрани екземпляри, които обръщат внимание със своята запазеност. При проучване нумизматиката на градовете от Тракия през римската епоха трябва да се имат предвид и тези материали.

Монетите от Македония са описани и възпроизведени в три свезки. И тук материалът е разпределен по установената система на географско и хронологично описване. В свезка първа са описани монети от градовете в азбучен ред.

Втората свезка съдържа монетите от македонските царе от Александър I до Александър III Велики включително. За монетите от Александър I от голям номинал № 477, 484, 492 и 493, при все че Gaebler, Fälschungen I, е доказал по неоспорим начин, че са фалшиви, съставителят на тази свезка настоява, че са истински. Голямо съмнение възбуждат и повечето от монетите от този цар и от дребен номинал.

За монетарниците на сребърните тетрадрахми от Филип II и Александър Велики е възприета новата класификация на Newell, но се цитира и труда на Müller. Бронзовите монети от Филип II, описани под № 587, 588, 596, 599—609; 613—614, 617 произхождат от една колективна находка при Пловдив (1924 г.). Свезка III съдържа списък на монети от македонските царе подир Александър III Велики, монетите сечени под римско владичество, както и монети с имена на пеонски царе. Красивите тетрадрахми № 1178 и 1193 на Деметрий Полиоркет, както и тези на Антигон Гонат (№ 1198, 1202, 1204) са фалшиви. Тетрадрахмите на Лякей, Патрай и Авдолеон, както и дребните подделения представят също неубедителни произведения на фалшификатори. Много екземпляри от тия монети са пръснати в големите европейски музеи и в частни сбирки, но нито една от тях не се е намерила до сега в земите, гдето са живели и управлявали тия владетели. Странен факт, който се е пренебрегвал досега от нумизматите.

Т. Д. Герасимов

Mansel, A. M., Trakya-Kirklareli kubeli mezarlari ve sahte kubbe ve kemer problemi — Die Kuppelgräber von Kirklareli in Thrakien und das Problem der „falschen“ Kuppeln und Gewölbe (= Türk tarih kurumu yayınlarından, VI seri, № 2) Ankara 1943, стр. 59—16 табл.

В поречието на Марица са открити група интересни архитектурни паметници на тракийската култура — куполни гробници, които, ако и да са

от по-късен произход — IV в. пр. Хр., представят по особеностите на плана си близки успоредници на известните Микенски куполни гробници. Досега тия важни в редица отношения паметници в Тракия не бяха системно изследвани. Тая задача си е поставил проф. Мансел в гореозначената студия. Изходна точка на неговото изследване съставят двете куполни гробници при град Лозенград (Къркклисе) открити през 1828 и 1874 год. Авторът е имал възможност да ги изследва отново посредством допълнителни разкопки през 1938 и 1939 година.

След подробното описание на тия две гробници и находките в тях, Мансел пристъпва към сравнително проучване на останалите куполни гробници от Тракия, две от които се намират на българска територия — това са откритите преди години гробници при с. Мезек, Свиленградско.¹ Той установява, че проучваните от него гробници представят солидни постройки, градени с каменни блокове от различна величина. Планът им в основата си се състои от кръгла гробна камера и пред нея коридор или същинско преддверие. Камерата е била с фалшив купол, изграден от концентрични, стесняващи се към върха пръстени от дялани камъни. Откритите досега куполни гробници в Тракия са датират между V и IV—III век пр. Хр.

Подир това авторът прави преглед на куполните гробници във от Балканския полуостров. Изводът му от разгледания материал е, че куполните гробници са разпространени в области (южна Русия, Етрурия, Гърция, островите в средиземно море, Мала Азия и Сирия) съвсем различни в етнографско, географско и културно отношение. Освен това въпросните гробници по тия места по време принадлежат към разни и отдалечени епохи.

Важен център на поява и разпространение на куполната гробница в древността, според авторът е била същинска Гърция.

Мансел приема въз основа на проучването на плановете и конструктивните особености на гробниците, че куполната гробница в Тракия е изникнала под влиянието на микенската куполна гробница. Такова схващане изказа по-рано и Б. Филон в труда си върху откритите преди няколко години две гробници при Мезек (срв. ИАН XII, 937, 1 сл.).

Куполните гробници в Тракия, според автора, с време се изменили под влияние на други типове гробници. В това отношение са поучителни други две гробници при Лозенград, които са с правоъгълна гробна камера и преддверие. Този тип гробници са познати в литературата под несполучливото название „македонски гробници“. Те, според автора, имат своя произход в Тракия. Тяхният прототип той намира в съгласие с мнението на В. Миков в домените от Странджа и Сакар планина.

В заключение Мансел казва, че въпросът за произхода на фалшивия купол, който е съществен белег във въпросните гробници остава засега неразрешен, обаче при бъдещите изследвания в тая

насока трябва да се имат предвид паметниците от Мала Азия. В края на студията, която е ценен принос към археологията на нашите земи, са приложени 16 отлични таблици с изгледи и разрези на описаните и проучени гробници.

Т. Д. Герасимов

L'Archéologie en Roumanie. Académie roumaine (Connaissance de la terre et de la pensée roumaines). Bucarest 1938, 97 стр., с много таблици и плановете.

Това е IX том от дългата френска редица (с друга една успоредна на английски език) от нарочни издания, публикувани под покровителството на Румънската академия на науките и под ръководството на големия организаторски талант на проф. Д. Густу за световната изложба през 1938 г. в Париж.¹

Тази книга съдържа три статии, придружени от много богати и добри приложения, фотографии и плановете. Първа от тях е статията на Alexandru Băncăcilă, Une ville dacoroumaine. Drubeta (Turnu-Severin), стр. 1—50 и XXXIX таблици; втора е статията на Théophile Sauciuc-Săveanu, Callatis, стр. 51—72 и LXIX таблици, а трета е на Radu Vulpe, L'activité archéologique en Roumanie; historique et bibliographie, стр. 73—97.

Целта на тези публикации, издадена още преди началото на войната, е била да се пропагандира румънската наука и нейните настроения в чужбина. Това обстоятелство само ни показва а priori, че в тях няма защо и как да очакваме твърде оригинални и нови работи.

Така, работата на Бъркчила, който може би най-много от всички други румънски археолози се е занимавал с Drubeta, като предприемал там и дългогодишни разкопки, е един вид квинтесенция на досегашните изследвания. За съжаление, отчасти и поради самия характер на публикацията, той се придържа в рамките на ред обобщения, които могат да задоволят наистина само широката публика на неспециалистите. Така той не дава никакъв отговор на въпроса, от кога именно съществува този важен град, който е служел като главна точка за преминаването на римските войски през Дунава при походите, предприети от Траяна за покоряването на Дакия и превръщането ѝ в римска провинция (101—102 г. и 105—106 г. сл. Хр.). По въпросите, свързани с надписа, в който се чете с известна несигурност, че градът бил издигнат в мунципий и наречен Municipium Flavium,² Бър-

¹ Преди и след този том бяха издадени още: I. Le pays et le peuple roumain, II. La Transylvanie, III. La Bessarabie et la Bucovine, IV. La Dobroudja, V. Les Macédonoroumains, VI. La vie scientifique en Roumanie — Sciences pures, VII. Sciences appliquées, VIII. L'art du paysan roumain, X. La réforme agraire en Roumanie.

² Вж. W. Kubitschek в Klio X, 1910, на стр. 253—356 и Brandis, Dacia. RE IV, col. 1966—1971, както и по-долу наведената моя студия за Валовете в Добруджа и Бесарабия..., на стр. 132 и забел. 5.

¹ През 1942 г. бе открита една нова куполна гробница при с. Малко Белово (срв. Велковъ, ГНМ VII, 1942, 37 сл.); а през 1944 г. друга при гр. Казанлък, която още не е обнародвана.

къчила минава много леко и неопределено. Колко несигурни и мъгляви са историческите рамки, в които той иска да вмести съдбините на този град в древността се вижда и от обстоятелството, че той сам очаква обяснения от работите на С. Patsch.¹ В областта на Drubeta е имало вероятно и други по-дребни римски поселения, които са били оправдани, както и самият град, когато дажките са приемали нахлувания в провинцията Мизия. И по този въпрос студията на нашия автор не посочва никакви подробности. Дори и по въпроса за земляния вал, който започва при Хиного под Drubeta и пресича цяла Малка Влахия, той се придържа о старите твърдения, че този вал достигал чак до Браила, като прекосявал и цялата влашка равнина. Той приема, че въпросният вал бил построен по времето на Нерона, именно от управителя на Мизия Silvanus Aelianus, през 52—53 г. сл. Хр. Не изглежда явно нито едното, нито другото.²

След като видяхме стойността на историческия увод към статията на Бъркчила, да видим сега неговите археологически данни и описания. Той ни представя с поетични думи мястото, избрано от Аполодора за построяване на Траяновия мост и впечатленията на Дио Касий от остатъците, които той сам видял един век след това. Бъркчила изброява проучванията извършени в ново време по този въпрос, както и несъответствията между запазените писмени описания за моста и неговите изображения на разни монети и на Траяновата колона. Според Бъркчила, горната част на моста е била положително дървена. Той е имал 1134-90 м. дължина, 14-70 м. ширина и 18-60 м. височина. Два от неговите огромни подпорни стълбове се виждат и днес; те са построени от камък и тухли.³ Според Дио Касий те били 20. Размерите на тухлите, употребени при постройката, са 60 × 40 × 8 см. и 40 × 30 × 7 см. Те са били облицовани с грижливо одялани камъни. Има намерени тухли от Coh. I Cretum и Coh. II Hispanorum, но при тази работа са участвували и части от Legio V Macedonica, VII Claudia, IV Flavia и XIII Gemina. Дио Касий ни е запазил известието, че след смъртта на Траяна Хадриан сам поръчал да бъде съборена горната част на моста, за да не могат варварите да минават Дунава.

И така този славен мост е служил собствено само около 12 г. за целите, за които е бил построен. Много по-дълго време са се запазили двата лагера, които са го отбранявали: Drubeta на левия

и Pontes на нашия бряг. Надземните остатъци на лагера при Drubeta са били проучени през 1689 г. от Marsigli, а разкопки е извършил там Tocilescu към края на миналия век. Според него, в предмостовия лагер при Drubeta имало части от времето на Траяна, на Константина Велики и на Юстиниана.

Няма да се спирам на подробности. Трябва при все това да се изтъкне, че авторът се доверява напълно на разкопките, извършени от Точилеску и дори иска да каже, че неговите собствени разкопки потвърждавали резултатите от ония на първия румънски археолог. За Точилеску, който беше повече славист отколкото класик и повече епиграф отколкото археолог, се знае много добре, че той при своите разкопки не е държал много сметка за напластяването in situ на материалите, а е търсел най-вече надписи.¹ Ако не за друго, то поне по отношение на мнимите отбранителни постройки от времето на Юстиниана трябва да се внимава много повече, тъй като „резултатите“ на Точилеску и на Бъркчила противоречат крайно на единствения съвременен извор — Прокопий, De aedificiis IV 6.² Това Прокопиево съчинение приписва на Юстиниана невероятно много нови постройки и подновявания. Въпреки всичко, дори и в този толкова хвалебно и препълнено с преувеличения съчинение³ Прокопий казва изрично, че надменият сатрап на християнството се отказал от Drubeta, като възобновил само Pontes на десния бряг. Нека ни бъде позволено да не вярваме на модерните археолози, докогато не опровергават Прокопия с нещо наистина годно за доверие.

Бъркчила дава по-нататък подробни описания на откритите постройки, като отбелязва, че Точилеску намерил остатъци от постройки и от епохата преди Траяна, а сам Бъркчила открил големи поправки и подновявания, извършени по времето на Хадриана, както и варварски готски постройки. Разкопките не били още довършени и окончателната картина не е още напълно и ясно обрисувана.

На някои от намерените тухли се четели и имена на римски войници. Според намерените материали, при построяването на този лагер или поне при неговото отбраняване са участвували Legio VII Claudia Pia Felix, IV Flavia Felix, XIII Gemina, V Macedonica, Cohors I Cretum, Coh. V Gallorum, Coh. III Brittorum, Coh. I Antiochensium, Coh. I Sagittariorum, Ala I Gallorum.

Много по-неясно е положението при цивилния град, где то над постройките от древността имало такива от средновековието и от ново време. От времето на Каракала бил намерен един надпис, в

¹ На стр. 15, забел. I: „Nous attendons avec un grand intérêt l'apparition de l'oeuvre de Mr Carl Patsch sur les guerres de Domitien et de Trajan sur le Danube“.

² Подробности по въпроса за валовите във Влашко виж в моите студии „Валовите в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория“. Год. Соф. Унив. Ист.-филол. ф-тет, т. XXXIX (1942—43) 176 и „Един прабългарски вал, който не съществува“. ИИД XXI, 1945, 33—66.

³ Описания на остатъците от моста има запазени и от края на XVII в., както и от първата половина на XVIII в. (Marsigli, Spaar, Stolnicul Constantin Cantacuzino, Miron Costin, Dimitrie Cantemir и Edward Brown).

¹ Вж. R. Vulpe, Activitatea arheologică în Dobrogea în cei 50 de ani de stăpânire românească. 1878—1928, Dobrogea, cincizeci de ani de viață românească. Publicatie tipărită cu prilejul semicentenarului reanexării Dobrogei. București, Cultura națională 1928, 793, 4, на стр. 127.

² Бонско издание, т. III, 288—289, особено 289 10—15.

³ Вж. Krumbacher, Gesch. d. byz. Lit. II Aufl., 230—237. Вж. и приложението Прокопий-история Юстиниана към В. К. Надлер, Юстиниан и партия царя във Византия. Харьков 1876, 115—166.

който градът е наречен *Colonia Septimlia Drobeta*. Били намерени също много статуи на различни римски божества (между които и два фрагмента от тракийски конник). Намерени били също различни надгробни паметници из материалите употребени при други постройки от древността или през средните векове. Между тях имало и един надгробен паметник, издигнат от местен жител, дакиец (*Ulcadius Baedari*). Интересно е да се отбележи, че между орнаментите на надгробните паметници се явявали много често лъвска и волска глава. Авторът намерил и нови военни надписи неизвестни досега. Керамичните находки били също много богати. Имало такива и от гръцки майстори, но и в самия град била открита работилница за керамични изделия.

Следва описание на баните, които били отчасти повредени, тъй като през средновековието мястото им служело за гробища.

На края следват таблиците, в които се представят фотографии и рисунки, както и подробни планове на досегашните разкопки.

Изложението на Бъркчила е интересно като доста тежко и неясно извлечение, от което човек може да премине при дадени случаи към специалната литература, която той посочва богато под черта.¹ Твърде силно е подчертана тенденцията, която авторът прокарва, когато се старае да докаже на всяка цена пълното румънизирание на Дакия. За *Drobeta* това не може да се възприеме, защото там между голямото множество запазени епиграфски паметници само един единствен произхожда от романизиран дакиец.²

По-систематично е изложението на проф. Т. Савчук-Съвяну върху *Callatis* (Мангалия), в което той представя резултатите от разкопките, предприети в този град от 1915 г. до март 1937 г. от D. Teodorescu, Gr. Tocilescu, O. Tafrali и от автора на студията.

След като в уводната глава авторът изтъква невъзможността да се правят в Мангалия добри и систематични разкопки, тъй като старият град се намира тъкмо под сегашната застроена част на Мангалия, той дава няколко исторически бележки върху самия град и минава направо към описанието на намерените и разкопаните постройки и материали. От стените на града са били намерени няколко части, които датират от различни епохи. Начинът на техния строеж е интересен, тъй като те са направени от големи блокове, сложени надлъж и напречно. Следва описанието на една го-

ляма постройка, чиято цел не е определена. Били са намерени там блокове свързани с железни скоби.

После авторът минава към описание на некрополите, на архитектурните и скулптурни фрагменти, на съдовете и фигурите от глина, на намерените цели и фрагментирани гръцки и латински надписи, на предметите от метал и на монетите и тежестите. Особено по отношение на надписите, разкопките са дали повече от задоволителни резултати, тъй като откритите надписи осветляват много добре историята на града, особено през римската епоха. Студията на Савчук-Съвяну изтъква със своята прегледност и пълнота. Той посочва много литература и не обременява изложението си с тенденциозно голословие. По отношение на неговите приложения, фотографии и планове, едва ли бихме могли да си представим нещо по-богато, по-пълно и по-добре изработено.

Последната статия в тази книга ни дава и ключа на загадката, която представлява заглавието на самата книга. Статията на Р. Вулпе се опитва да оправдае, защо са били под едни и същи корици подвързани три статии, които описват обекти и развиват теми съвсем различни по местонахождение и цел. Както и да е, румъните трябва да бъдат поздравени, че постигнаха в археологията на своята страна забележителни резултати. Без много преувеличение може да се каже, че най-големият археологически интерес у румъните се е съсредоточил върху Добруджа и върху римската епоха; най-големите румънски археолози, Точилеску и Първан, посветиха дейността си почти изключително на Добруджа и самото това обстоятелство говори достатъчно ясно за подбудите и целите на този интерес. Но благодарение на него се разкриха много работи, осветли се особено подчертано гръцкия характер на крайбрежните градове и тази заслуга трябва да се признае. Иначе интересът към древността и към археологията у румъните е няколко века по-стар отколкото у нас.

Допирът с католицизма и римската църква в Унгария и влиянието на хуманизма обръщат вниманието на най-висшите кръгове в Унгария към римската древност и така маджарският крал Матей Корвин Хуниади, влах по произход, си поръчва у Бонфиния (1427—1502 г.) една чисто римска генеалогия, а Nicolaus Olachus, епископ на Ostrigom, организира в същия дух просветата в Унгария. В Молдава към средата на XVII в. Мирон Костан пише вече за римския произход на румъните, като се обосновава и на по-стара маджарска и полска литература, а молдавският владетел Димитрий Кантемир си спечелва световно за началото на XVIII в. име чрез своите големи съчинения, писани за Берлинската академия, на която е бил избран член в 1714 г. От Костяна и Кантемира насам историко-археологическата наука на румъните върви по същите пътеки, които я извеждат понякога към необятните полета на нереалността и фантазията. Димитрий Кантемир, Богдан П. Хаджеу и Николай Йорга, това е една знаменитата тройка от гениални умове, които са черпели удивителни количества познания от тем съвременната наука, които са постигнали зашеметяващи височини на енциклопедичност и чиито произведения са непрогледни като количество и широта на интересите

¹ Както отбелязах по-горе, студията на Бъркчила не съдържа почти нищо оригинално. Тя е собствено едно повторение на неговата по-стара студия *Orasul si castrul roman Drobeta*, обнародвана в *Boabe de graun, Bucuresti* 1931, № 10 и 11, стр. 445—480, за която Gr. Florescu в *Revista istorică română* II, 1932, 309, написа напълно отрицателна рецензия.

² Не ми са достъпни D. Tudor, *Dacă la Drobeta. Arhivele Olteniei IX*, 1930, 67—72 и D. Tudor, *Podul lui Traian dela Drobeta, Craiova. Muzeul regional al Olteniei*, 46 стр. и 11 изобр. 1931. *Institutul de antropologie olteană. Memoriul II*.

им. Обаче, за жал, покрай многото им съчинения, в румънската наука остава от тях и онова, което се състои в едно неразривно свързване на реалното с фантазията, на личното въображение с историческата действителност.

Между другите забележителни личности, които са проявили голям интерес към археологията в Румъния през първата половина на XIX век са особено Г. Асаки, историкът М. Когълничану и Г. Съулеску, който предприел разкопки в рямския лагер при Галац (Polonda). Археолог по подготовка е бил Александру Одобеску, който е представлявал румънската археологическа наука пред международните конгреси от 1867 г. насам. Покрай вече познатите нам Точилеску и Първан, по-големи или по-малки заслуги в областта на археологическите изследвания в Румъния имат Г. Мурну, Теодор Антонеску, Оreste Tafrali, С. Moisil, D. Teodorescu, Th. Sauciu-Săveanu, I. Andriesescu, G. G. Mateescu, P. Nicorescu, S. Lambrino, H. Metaxa, Gr. Florescu, R. Vulpe, E. Panaitescu, C. Dalcoviciu и още много други. В Румъния има много и богати музеи, много и различни специални списания, нарочни институти и много богата литература.

След това Р. Вулпе ни дава един ясен и задоволителен преглед на румънската археологическа библиография, като я разпределя както следва:

I. Библиография, индекси, общи проблеми.

II. Колективни съчинения, представяващи интерес за археологията.

III. Съчинения отнасящи се до всички епохи на древността.

IV. Предистория и протоистория:

1. Съчинения отнасящи се до цяла Румъния, 2. до Трансилвания, 3. Молдава, 4. Влашко и 5. Добруджа.

V. Класичната древност: 1. Съчинения, отнасящи се до цяла Румъния, 2. до Трансилвания, 3. Молдава, 4. Влашко и 5. Добруджа.

VI. Епохата на (варварските) преселения: 1. Съчинения отнасящи се до цяла Румъния, 2. до Трансилвания, 3. Молдава, 4. Влашко и 5. Добруджа (след Юстиниана).

Д. Крънджалов

Radu Vulpe, Activitatea arheologică în Dobrogea în cei cincizeci de ani de stăpânire românească, в сборника 1878—1928 Dobrogea. Cincizeci de ani de vîleată românească. Publicație tipărită cu prilejul semicentenarului reanexării Dobrogei. București 1928, pag. 793, на стр. 117—144. — Раду Вулпе, Археологическа дейност в Добруджа през 50-те години на румънското владичество (1878—1928).

В разбиранията си върху значението на Добруджа за румъните Вулпе върви по стъпките на Гр. Точилеску и В. Първан. И за него Добруджа съдържа „най-старите и най-автентични документи от процеса на романизацията, който е легнал в основата на румънския народ“ (117).

Историко-археологическото значение на Добруджа е било известно и подчертавано още преди анексията на Северна Добруджа към Румъния в 1878 г., от няколко географи през втората половина на XVII в. (Baudrand, J. Chr. Wagner), от

учения владетел на Молдава Димитрий Кантемир и от нумизмата La Motraye от началото на XVIII в., от Н. von Moltke и von Vincke от началото на XIX в., от Pappadopoulos Vretos, Boucher de Perthes, Dr C. Allard, J. Michel, Ion Ionescu dela Brad и др.

През 1839—1841 г. руските учени Соловьев и Мурзакевич предприемат сондажи на острова Левке, пред устията на Дунава, а през 1860—1867 г. френските археолози E. Desjardins, Désiré More, Gustave Boissier, Ambroise Baudry и др. предприемат редица разкопки особено при Тресмис с сполучливи резултати по отношение на откритите епиграфски материали.

Вулпе се старее да противопостави помежду им епохата на турското владичество и оная на румънското, като ги представя напълно противоположни в всяко отношение. В началото на статията си Вулпе възвеличава прекомерно румънската епоха, но после той се оплаква напълно предметно и конкретно от небрежността на румънските управници и властта спрямо археологическите старини в Добруджа. Също така той изтъкна прекомерно варварщината на българите през миналата война, тъй като те пренесли от Добруджа в България някои от тамошните паметници, които въпреки после върнали. От друга страна обаче Вулпе изтъква, че румънските власти пренесли в Букурещ много от ценните работи, намерени тук и съжалява, че поне там не им била оказана по-добра опека и не им бил даден по-добър подслон.

Първият румънски археолог ad hoc в Добруджа е бил окръжният управител на Кюстенджа, който започва от 1880 г. да събира археологическите материали разпръснати на различни места. Първата археологическа статия за Добруджа от румънец е статията на M. Soutzo, Coup d'oeil sur les monuments antiques de la Dobroudja в Revue archéologique XIII, 1881, 182 и сл., който посетил се е занимавал по собствен почин особено с нумизматиката на Добруджа.

Румънската държава се намесва късно в археологическите изследвания в Добруджа. Това става посредством Muzeul national de antichități в Букурещ, намиращ се от 1881 г. под ръководството на Гр. Точилеску. И след Точилеску починът за археологически изследвания в Добруджа останал също в ръцете на този музей, гдето работи В. Първан. Частен и местен интерес и почин в Добруджа не се проявява никъде. Археологическите изследвания в тази област носят ярко отпечатъка на официалните личности, които са ги ръководили. Вулпе разделя тия изследвания на две епохи: Епоха на Точилеску (1881—1909 г.) и епоха на Първан (1910—1927 г.).

Според характеристиката на Н. Йорга, която тук Вулпе припомня, Точилеску бил представител на западния романтизъм. Ученик на Б. П. Хаждеу, той завършил славянска филология в Прага с един компилативен труд върху „Дакия преди римляните“. Тъй като нямало по-подготвен човек, той станал в Букурещ професор по стара история и епиграфика и директор на Народния археологически музей. Точилеску работил много, научно и популярно, направил много открития, но неговият главен интерес се съсредоточил върху епиграфиката. Той дал голяма част от надписите обнародвани в

CIL III, като не малко е публикувал и в АЕМ и в собственото си списание *Revista pentru istorie, arheologie si filologie*, както и в публикациите на Румънската академия на науките.

Докато неговият съвременник Александру Одобеску, голям учен, но и талантлив литератор, се занимавал почти изключително с кабинетна работа, Точилеску, поради своето официално положение като директор на централния музей, се заел да търси надписи. Тази е главната подбуда в цялата негова дейност в Добруджа. В другите части на Румъния надписите били вече познати, доколкото се намирили над земята, но в Добруджа — *terra incognita* — случаят позволявал да се правят лесни открития. До към 1910 г. Точилеску намерил наистина в северна Добруджа около 600 надписа и „успял да даде първата археологическа карта на областта с подробна топография на валовите между Кюстенджа и Черна вода, с главните пътища и с около 60 крепости, намерени на терена“ (стр. 121), като повечето от тях идентифицирал с помощта на древните итинерарии. Най-голямата част от предметите, надписите, монетите и архитектурните украшения, с които Точилеску обогатил музея в Букурещ, произхождат от Добруджа, както изрично казва Вулпе. Също от там произхождали повечето от предметите, намиращи се в сбирката на известния румънски държавник и историк Михаил Когълничану.

Точилеску е участвувал лично само при изследванията, извършени при Тгораеш Трајани през един период от 12 години (1882–1894 г.). Но и там по известно време Точилеску е оставял разкопките на грижите на ръководния инженерски персонал или дори на пазачите (стр. 124). В работата при разкриването на паметника при Адам-Клисе Точилеску е бил много подпомогнат от немския архитект и археолог G. Niemann и от археолога O. Benndorf, както и от цял един голям щаб от немски, чешки и румънски инженери. Тези изследвания установиха, че паметникът при Адам-Клисе е бил издигнат първоначално от Траяна през 109 г. сл. Хр., за да увековечи победата си над даките. Поради важността на паметника, който може да бъде считан като „документ за раждането на румънския народ“, породил се в Румъния спор върху неговата бъдеща съдба. Поради близостта и несигурността на границата, до която се намирал, парламентът решил намерените негови останки да бъдат пренесени и целият паметник възстановен в Букурещ. Но възстановяването било невъзможно, тъй като, според Александру Одобеску, всички планове за първоначалната форма на паметника били от областта на фантазията. По-късно G. Niemann представил един задоволителен план, но пренесените в Букурещ камъни от Адам-Клисе стоят и сега още, изправени около зданието на Военния музей в Паркул Карол без никакъв подслон. Тук Вулпе отправя една същинска филипика против пълната неमारливост на румънското общество и власти спрямо един толкова важен исторически паметник. Подобни думи той повтаря и при много други случаи, где то става дума пак за паметници, произхождащи от Добруджа. По отношение на съдбата на запазените останки от паметника при Адам-Клисе,

Вулпе предлага в статията си той да бъде възстановен на неговото собствено място.

По-нататък Вулпе се занимава с работата на Точилеску при валовите в Добруджа, като прави цяла редица опущения, особено що се отнася до заслугите на Полоник и най-вече до проучванията на C. Schuchhardt.

През 1898 г. Точилеску предприел разкопването на крепостта Axiopolis, южно от Черна вода, на западния край на каменния вал. Там той намерил и установил следното: „три части укрепени с отделни стени. Две от тях се намирали северно от крепостта, а една — южно от нея. Последната била от по-нова дата и принадлежала на едно население с по-ниска цивилизация, вероятно от едно време, когато двете горни части са били пуснати. В тях били открити няколко сгради, между които и един храм, една базилика и два християнски параклиса. В историята на това поселение били установени изобщо пет епохи: 1) предисторическа, 2) римска от I в. сл. Хр., 3) римска от времето на Константина Велики, когато е била построена и каменната стена, която отива до Кюстенджа, 4) римско-християнска от времето на Юстиниана и 5) славянобългарска, епохата към която се отнасял един надгробен паметник на името на някой си Rotoslavus (sic!)“.¹

През 1902 г. Точилеску известява за започването на големи разкопки при Мангалия (Callatis), но след това той напуснал вече Добруджа напълно. Още от преди 1900 г. Точилеску се беше съсредоточил почти изключително върху научно-писателска и популяризаторска дейност с една дълга редица сказки, държани в Париж и Румъния и две публикации от 1902 и 1908 г. С това се приключва и първият етап от археологическата дейност на румъните в Добруджа, който Вулпе добре оценява като етап на гонитба по епиграфски паметници, като същинската археология оставала на заден план, „тъй като Точилеску никога не успял да се приспособи достатъчно към тази специалност“ (стр. 127). „Така че цялото богатство от важни открития от първия етап е придружено и от големи недостатъци, между които навикът на Точилеску да не обнародва веднага и по-дребните находки, както и докладите, които е правил в Академията, са причинили същински загуби за нашата археологическа наука, която е била по този начин лишена от много важни познания, които не са достигнали да видят светлината на печата. Що се отнася до предисторическата и протосторическата археология, тя е изцяло пренебрегната в Добруджа през времетраенето на етапа на Точилеску. Няколкото неолитически предмети, срещнати из развалините на Axiopolis, не могат да запълнят тази празнина“ (стр. 127).

През същите години и независимо от официалната работа на Точилеску, с археологията на Добруджа са се занимавали и чужденци като католическият архиепископ в Румъния Netzhammer, Knechtel, Ruziczka, Blanchet, Pick, Regling, Tachella,

¹ Тази статия на Точилеску (недостъпна в София) има наслов *Fouilles d'Axiopolis* и е обнародвана в *Festschrift zu Otto Hirschfelds 60 Geburtstag*, Berlin 1903.

Brunsmid, повечето нумизмати, както и румънските нумизмати M. Soutzo и особено C. Moisil. Като квинтесенция на този етап от археологическата дейност в Добруджа се явява книгата на J. Weiss, *Die Dobrudscha in Altertum*, Sarajewo 1911, 92 стр.

Много по-разнообразен е вторият етап в развитието на археологическите изследвания в Добруджа. Той започва след смъртта на Точилеску (1909 г.). През първите две години директор на Букурещкия музей бил професор Г. Мурну, който разчистил в Тгораеум Трајани една базилика-цистерна, като така възобновил интереса спрямо добруджанските старини.

През 1910 г. на негово място идва професор Василе Първан, добър специалист по стара археология и история, човек с много енергия и воля и с големи планове за работа в рамките на старите насоки.¹ Докато Точилеску не признаваше никакво сътрудничество, Първан направи школа и издигна цяла легия от свои добре подготвени научни сътрудници.

Първан въведе метода на предисторическата археология в областта на изследванията върху произхода на румънския народ, създавайки така една народна протистория; той е съставил съчинения за популяризиране на науката, организирал е институти за пропагандиране на археологията и когато цялата тази негова разгообразна дейност започна да дава достатъчни плодове, той не се поколеба да мине направо към първите свои монументални синтези. Гетика сложи началото. Романизирването на Дакия и Протосторията на славяните, трябваше да следват, но неочакваната смърт го повали на върха на неговите най-смели и величави дела* (стр. 129—130). На него Добруджа дължи истинския разцвет на археологическите изследвания, извършени там.

Първан включил Добруджа в кръга на своите научни интереси още преди 1906 г., когато писал своята студия за *Salsovia* (Букурещ 1906 г.), която той локализира при днешното с. Бенгепе, на брега на р. Кава. Св. Георги, югоизточно от Тулча. В това свое изследване той начертава и един подробен план за проучване на дунавския лимес в Добруджа, план, който е останал неосъществен. През 1911 г. той обнародва *Cetatea Tgoraeum. Consideratii istorice*,² в която използва всички изводи от разкопките на Точилеску и се занимава основно с въпроса за романизирването на древна Добруджа. През същата година излиза от печат неговата книга *Contributul epigrafice la istoria crestinismului daco-roman* (Букурещ 1911), която може да се счита като основно съчинение по въпроса за западния произход на християнството у румъните.

Пак през 1911 г. Първан започва първите си разкопки в Добруджа, именно Ulmetum (*Pantellionul de sus*, по пътя между Истрия и Хърсово), която крепост той разчистил напълно в четири

последователни години и я организирал като музей. Той постъпва там систематично, като ръководи лично не само работата, но и подготовката на бъдещите си помощници. Той започва от външните части на крепостта и навлиза постепенно във вътрешността, като държи най-строга сметка за стратиграфия, архитектура, нумизматика, керамика, епиграфика и т. н. При Ulmetum е било установено, че външните стени на крепостта са били построени от по-стар сборен материал (много от камъните, застроени в стените, имали надписи) през късноримската епоха. Във вътрешността на крепостта били намерени многобройни леки и първобитни варварски постройки. Намерените надписи показвали, че крепостта били издигната по времето на Траяна и заселена с беси и римски колонисти. Между IV и VI век тя е била напълно разрушена от варварите. През VI в. тя бива възобновена, но при аварските опустошения изчезва наново. В студията си за Ulmetum Първан се занимава и с вътрешния селски живот на цяла Малка Скития, като представя една нова и допълнена карта на селищата и пътищата, както и разграниченията на териториите между няколко по-добре известни селища.¹

Успоредно с разкопките при Ulmetum Първан проучва и селищата *Capidava* (Калакьой, на брега на Дунава), *Carsium* (до Хърсово), *Troesmis* (Иглица), гдето установил, че имало някаква си нарочна автономна организация на цивилните селища (*vici*) около лагера на V Македонски легион, под понятието *territorium troesmense*. Той проучва също флотската станция при *Noviodunum*, както и някои други паметници, между които особено внимание заслужават гръцките надписи по скалите до с. Шермет, датиращи сигурно от римската епоха. През същото време той открива още някои други много интересни паметници при с. Акбунар, до с. Енгез, Моругьол, Томис и пр. Всичко това е описано подробно в Нови находки от Малка Скития.²

През 1914 г. Първан започва своите знаменити разкопки в Истрия. Основана през VII век пр. Хр. като колония на Милет, тази колония е била голямо пристанище в дъното на един от добруджанските заливи (сега напълно затворен от морските пясъчни коси) и се намирала на един остров. Поради недостъпността на мястото, крепостта е била сравнително много добре запазена и на места стените ѝ се издигали до 8 м. височина. Обградени с троен земен вал, нейните стени са построени от по-стар сборен материал, като много от блоковете, вградени в тях, показват твърде интересни надписи. Самите стени датират от III век сл. Хр. Крепостта има две части: една вътрешна, акрополът, издигнат на една ниска скала, обградена с стена, и една външна, същинският град, заобиколен и тя с една друга, по-скромна по размери стена. Следи и

¹ Cetatea Ulmetum. *Analele Academiei române* Vol. I (1912), Vol. II (1913), Vol. III (1914).

² *Analele Academiei române. Secțiunea istorică*, București 1913; AA 1914, 3. 430. За други подредени открития в Силистра, Мангалия, Пелетия, Караорман, Томис и пр., направени от самия него, както и от неговите ученици, вж. пак AA 1915, 4, 274 сл.

¹ Вж. I. Andriesescu, Vasile Pârvan 1882-1927. București 1927, 18. Вж. VI. Dumitrescu, Ce n'a înțeles d-l E. Lovinescu din personalitatea lui Vasile Pârvan. București 1931, 11. Extras din Gândirea 1931, 4.

² Buletinul Comisiunii monumentelor istorice. 1911.

остатъци от старинен граждански живот били намерени до едно извън крепостно пространство от 40 хектара, което било обградено с моголи почти от всички страни. Истинският некропол на крепостта, обаче, се намирал на един полуостров срещу нея, свързан със самата крепост чрез една изкуствена дига от 400 м., служеща на времето си и като възлоом, и като път, и имаща пред самата крепост едно малко прекъсване, което трябвало да бъде преминато с лодки.¹

Разкопките при Истрия продължили, с прекъсването, наложено от миналата война, до 1926 г. Освен стените с многобройните им кули и входовете, отбранявани с по четири кули (тип *Zwinger*) били открити отлично запазени бани, вътрешни и извънкрепостни базилики и многобройни граждански жилища от римско и от византийско време, многобройни надписи, статуи, статуйки и вотивни предмети, водопроводи, тухли, най-различна керамика, монети, украшения и пр. и пр., чието датиране започва от VII век пр. Хр. и стига до момента на пълното опустошаване на крепостта.

Броят на откритите до 1926 г. надписи достига 200 и тяхното съдържание хвърля извънредно много благоприятна светлина върху местната история, местните имена (били са открити в тях имената на пет малки реки), върху имената на управителите на Долна Мизия, върху привилегиите на Истрия, градските вътрешни борби, отношенията на Истрия с други градове, върху имената на близките римски селища (*vicī*), както и някои имена на тракийци, беси и др.

Първоначално Първан възнамерявал да обнародва откритите материали в следната редица монографии: I. Древният живот в гръцките градове от Левия Понт; II. Общо положение на Истрия и описание на старините, открити през 1914 и 1915 г.; III. Архитектурни, скулптурни и живописни фрагменти, намерени през 1914—1915 г.; IV. Надписи, намерени през 1914 и 1915 г.; V. Теракоти и гръцка керамика от VII и VI век пр. Хр., намерени през 1915 и 1916 г.; VI. Дребни находки от 1914—1916 г. и VII. Надписи, намерени през 1916, 1921 и 1922 г. От всичко това, обаче, до 1928 г. са били обнародвани само надписите, именно т. IV и VII, както и едно допълнение към тях в списанието *Dacia*.² Неочакваният край на неговия живот оставил недовършено започнатото дяло.

Вулпе мисли, че в 1913 г. при присъединяването на южна Добруджа към Румъния, тя била много изостанала назад по отношение на археологическите изследвания. Според него разликата проличавала веднага, когато се сравнява археологическата карта на северна Добруджа, публикувана от Първан в първия том на *Uimetum*, с оная на

южна Добруджа, която придружава компилативното съчинение на G. P o r a - L i s s e a n u, *Cetiti si orase gresco-romane în noul teritoriu al Dobrogei*, печатана в Букурещ през 1914 г. Първан разширява веднага кръга на своите научни интереси и върху южна Добруджа и през същата 1914 г. описва няколко археологически открития, които направил при Карали, в Добричкия окръг, както и в Силистра.³ През 1915 г. Първан и неговите ученици с помощта на местните румънски власти започват в южна Добруджа една т. н. археологическа офанзива. Един от тях, Д. Теодореску, разкопал остатъците от римско-византийска крепост при Кьосе-Айдън (може би древният *Palmatis*), гдето между другото била открита една късна статуя на Богородица (от VII в.), за която Първан говорил пред международния византоложки конгрес в Букурещ през 1924 г.⁴ Същият Д. Теодореску проучвал през 1916 г. дунавския ламес между Силистра (*Durostorum*), Тутракан (*Transmarisca*), Ветрен (*Tegulicium*) и Кадъкьой (*Candidiana*), гдето покрай римски били направени и предисторически открития.⁵ С тяхното проучване се заел сегашният професор по предистория в Букурещ И. Андриешеску. От същата 1915 г., датират няколко по-дребни проучвания, извършени главно в Томис и Калатис⁶ от Д. Теодореску, Х. Метакса, Г. Г. Матееску и П. Никореску, както и проучванията на самия Първан върху древната стена и стария план на града Томис.⁵

Разкопки, подобни на ония при Истрия са искали румъните да предприемат и при Мангалия (*Callatis*). С тяхното ръководство бил натоварен Д. Теодореску, подпомогнат от М. Дораш, Г. Г. Матееску и П. Никореску. Там, обаче, изследванията се натъкнали на непреодолими препятствия, тъй като старият град се намирал тъкмо под сегашния и, според съществуващите тогава закони в страната, отчуждаването за научни цели било почти невъзможно. Малкото работи, открити през тази кампания, били обнародвани в *Raport asupra activității muzeului național de anticități din București* за 1915 г. През 1916 г. Г. Г. Матееску започва разкопки при Аптаат-калеси (*Abrittus*), но влизането на Румъния във войната ги прекъснало.

През миналата война С. Schuchhardt прави интересни предисторически открития⁶ при Чернавда и проучва за трети път добруджанските валове,⁷ *Netzhammer* завършва и обнародва своите *Die christlichen Alterthümer der Dobrudscha* (Bukarest 1918).

¹ AA 1914, 3, 430; 1915, 4, 427.

² Académie roumaine. Bulletin de la section historique XI, Bucarest 1924, 217 сл.

³ Всичко това е описано в *Raport asupra activității*.

⁴ Обнародвани в *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*. Bucaresti 1915.

⁵ *Analele Academiei române. Secțiunea istorică* t. XXXVII. Bucaresti 1915.

⁶ Cernavoda, eine Steinzeitsiedlung in Thrazien, PZ XV, 1924, 9 сл.

⁷ Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha. BerAkAb, philos.-hist. Kl., 1918. Einzelausgabe, 66 стр.

¹ V. Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului național de anticități în cursul anului 1915*. Bucaresti 1916.

² *Histria. Inscriptii găsite în 1914 și 1915. Analele Academiei române. Secțiunea istorică* XXXVIII. Bucaresti 1916; *Histria VII. Inscriptii găsite în 1916, 1921 și 1922. Analele Academiei române. Secțiunea istorică*, seria III, t. II. Bucaresti 1923 и *Fouilles d'Histria. Incriptions. Troisième série* 1923—1925. *Dacia* II, 189 сл. Bucaresti 1925.

Във връзка с дадените през войната жертви и спечелената победа Първан обнародвал едно нарочно съчинение *Au cazut pentru libertate. Un cântec de jale, un cântec de biruință* (Букурещ 1919), а в 1800-та годишнина от смъртта на Траяна друго едно съчинение, озаглавено *Parentalia. Pentru romeniarea Imperatului Traian*.¹

Промененото политическо и особено териториално положение на Румъния след миналата война дало повод на Първан да състави един нов грандиозен план за археологическа работа. Специално за Добруджа в него той предвиждал пълното разкопаване на Истрия и Калатис, за да бъдат превърнати изцяло в музей. С това той мислел, че „Румъния ще има на собствената си територия Гърция, Италия и римска Африка“ (стр. 138). Освен това той предвиждал да се разкопаят всички могили в Добруджа и да се основе един голям областен музей в Кюстенджа, „който да представя всички аспекти на румънската територия между Дунава и морето.“² Исканите от Първан средства за разкопки, изследвания, музеи, нарочни библиотеки и пр. били, обаче, посрещнати с една решителна липса на интерес, не само от властите, но и от обществото. И така само със средствата, с които разполагал централният музей в Букурещ, той подновил през 1921 г., заедно с помощниците си, разкопките при Истрия, гдето построил и сгради за музей, работа и почивка. Но не били само средствата, които недостигали. И вниманието на самия Първан било отправено към други области в Румъния, именно към Влашко.³ Той работел вече доста усилено върху предиримската епоха на древна Дакия, която проучва основно в своето голямо съчинение *Getica*⁴ и се съсредоточавал все повече и повече върху първите две годишнини на своето списание *Dacia*. През 1923 г. Първан изнесъл пред международния исторически конгрес в Брюксел⁵ един общ преглед върху протоисторията на областите около долния Дунав, в който съгласувал данните от изследванията в Добруджа с ония извършени във Влашко.⁶ През 1924 г. покрай

разкопките в Истрия, се започва работа в Калакхой (Capidava) и в Мангалия. Първите разкопки са ръководени от Гр. Флореску, а вторите от проф. Т. Савчук-Съвяну и проф. Оресте Тафрали.¹ Тогава в Мангалия били открити извънредно ценни надписи, които привлекли живо вниманието на много чуждестранни специалисти. Покрай обикновената си практическа работа на терена, Първан пише през същата 1924 г. своята история върху Дръстър: *Municipium Aurelium Durostorum*,² за името на който отхвърля теорията, че е от келтски произход, поддържайки гето-тракийския. По същото време той обнародва една студия върху епископството на Малка Скития: *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia minore*.³ Ако през 1925 г. разкопки се извършват почти само в Истрия и Калатис, през 1926 г. такива започват отново в Капидава и Слава Руска, до Бабадаг (*Ibida?*) и на други места по брега на езерото Разелм (*Argatum?*) и пр. След войната били наново основани археологически музеи в Хърсово, Силястра, Мангалия и другаде, с изключение на Кюстенджа.

Списание *Dacia*, основано от Първан и издавано и сега от неговите ученици съдържа много проучвания и археологически материали от Добруджа, както и доклади върху извършените разкопки при Истрия, Мангалия, Иглица и пр. Особено внимание заслужава студията на Първана върху един скулптурен предисторически менхир, намерен в Хамамджи, южно от Бабадаг.

Василе Първан умрял млад, на 45 годишна възраст, като оставил зад себе си все така невероятна много вече неписани трудове, необикновено голямо количество материали и огромна организаторска работа, замислена и ръководена със замах на неповторим гений. След него изследванията върху археологията в Добруджа и така вече доста отслабнали от няколко години преди смъртта му, биват изоставяни все повече и все повече. И тъй, вторият етап на археологическите проучвания в Добруджа завършват пак с един чувствителен упадък. Трябва накрая да се констатира обективно, че по заслуга на две изключителни румънски личности в областта на археологическата наука, в сравнение в всички териториално близки области, Добруджа може да се похвали с най-напреднали проучвания върху древната гръцка и римска археология. Там са били напълно разкопани два града (Истрия и Улметум) и е бил напълно проучен един огромен и извънредно важен исторически паметник — *Troaeum Traiani*. Също там са били извършени много подобни изследвания и разкопки при

¹ *Analele Academiei române. Desbateri* XLI. Bucuresti 1921.

² V. Pârvan, *Probleme de arheologie în România în Transilvania, Sibiu* 1921, 10; *Gânduri despre lume și viață la Greco-Romanii din Pontul stâng. Revista istorică* VI, № 1—2. Bucuresti 1920.

³ В 1923 г. той издава своето съчинение върху процеса на романизирането на гетите и даките, което е в същност една много популярна работа: *Incerputurile vietii romane la gurile Dunării*.

⁴ Печатано през 1927 г. под заглавие *Getica. O protoistorie a Daciei*. Bucuresti, 850 стр., с 462 изображения, 43 таблици и 4 карти. В него Първан се опитва да опише материалния и духовен живот на гето-даките, като навсякъде търси аналогии със сегашните румъни.

⁵ *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube, Académie roumaine. Bulletin de la section historique* X, Bucarest 1923.

⁶ В същата година той обнародва една студия, в която между другото се занимава и с произхода на името на р. Дунав, за което предлага една

гетска форма *Dunarrs*. Вж *Consideratii asupra unor nume de râuri daco-scitice. Analele Academiei române* I, Bucuresti 1923.

¹ Виж тук и рецензията върху студията за Калатис на проф. Т. Савчук-Съвяну, както и V. Pârvan, *A propos du „basileus“ Cotys de Callatis, Dacia* II, pp. 363 sqq. O. Tafrali, *RA* 1925; *Arta și Arheologia*, Iasi 1927.

² *Rivista di Filologia e d'Instruzione classica* II, fasc. 3. Torino 1924.

³ *Rendiconti della Pontificia Accademia. Roma* 1924.

градовете Trajeum Trajani, Troesmis, Axiopolis, Callatis, Abrittus, Palmatis, Capidava, Ibida и Argamum. Също така и поради още други по-подробни проучвания на изворите и на терена Добруджа притежава, може би най-подробната археологическа карта, на която са нанесени с почти пълна положителност необикновено голям брой селища с границите на техните територии, крепости и пътища.

Д. Крънджалов

Const. Moisil, *Introducere în numismatica Dobrogei* (Увод в нумизматиката на Добруджа). 1878—1928. Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească, București, 145—175.

Претоварена до някъде с излишни подробности, но все пак много интересна за нас е и статията на покойния румънски професор по нумизматика в Букурещ К. Мойсил. Той разглежда нумизматиката на Добруджа само до римската епоха, но на места се спира и върху монети от по-новите времена, дори от края на XIV век (български и румънски) и от началото на XV век (румънски). Самите заглавия на подразделения на неговата статия ще дадат една доста пълна представа за нейното съдържание. След две страници уводни думи, той се занимава с Изворите (стр. 146—156), като разглежда подробно: 1. Бележки на пътешественици и на нумизмат-любители; 2. Нумизматични изследвания и 3. Съкровища. Втората глава е Началото на монетите в Добруджа (стр. 156—162), где се разглеждат: 1. Размяната и предмети-монети; 2. Първите монети и 3. Основаване на монетарница в Истрия. В третата глава Засилване на монетното обръщение (стр. 162—171) се разглеждат: 1. Монетите на македонските царе Филип II и Александър Велики; 2. Сребърните монети от Истрия и Калатис от IV и III век пр. Хр.; 3. Наследниците на Александра Велики и 4. Варварски монети. Последната глава, Упадък на монетите (стр. 171—175) има три части: 1. Липса на монета с широко обръщение; 2. Добруджанските монетарници през III—I век пр. Хр. и 3. Последната гръцка монета с голямо обръщение в Добруджа.

Д. Крънджалов

Vasile Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*. București, Fundația Regele Carol I, 1937, pp. X + 269, cu o hartă și 26 figuri în text. (Военна история на Дакия).

Още от преди първата световна война, но особено след като Румъния се увеличи и получи размери на полувелика сила, бидоха създадени там редица фондации, наречени „кралски“, която покрай Академията на науките и много други институти, работящи в подкрепа на науката, се занимаваха най-вече с издаване на редица научни трудове, предназначени за по-широка публика, но все пак не съвсем популярни. В тази всеотпадна издателска дейност се обърна внимание и на археологията на страната и нашият автор извършва тук едно връщане към римската епоха на Дакия, като я разглежда главно от гледище на отбраната ѝ.

Поради самия ѝ характер, тази работа не притежава чисто научни качества. Главната ѝ задача е да даде един компилативен преглед върху посочената в заглавието тема. Тъкмо затова авторът си служи с познати клишета и със стари материали, които той се грижи да допълни, без да успее да избегне големи повторения на материалите. Повторенията са още по-големи в библиографията, тъй като, според начина за издаване възприет от фондацията, при всяка една от главите се дава отделна библиография, в която се посочват страниците от използваните съчинения, за да се избегнат напълно забележки под редовете на страниците. Също така се избягват препращанията и нумерирането на забележките.

След един увод, в който се разглежда „Завладяването на Дакия от римляните“ (стр. 1—34), авторът навлиза в собствената си тема, като разделя материята на три части: 1. „Мястото на Дакия в отбраната на римската империя“, 2. „Отбранителната организация на Дакия“ и 3. „Военните части в Дакия“. Първата част е подразделена на 6 отделни глави, които дават преглед собствено върху историята на Дакия със специален оглед към военните събития при Траяна (I), Хадриана (II), Антонина Пий (III), Марк Аврелия (IV), при династията на Северите (V) и по време на военната анархия през втората и третата четвърт на III век след Христа.

Втората част на книгата е подразделена на 4 отделни глави, които се занимават с пътищата (I), укрепенията (II), описание на лагерите (III) и на валовите (IV). Тук трябва да се отбележи, че авторът възприема некритично старите твърдения за съществуване на т. н. голям влашки вал от Турну-Северин до Браила.¹

Третата част на тази книга съдържа 5 отделни глави, в които авторът се занимава с военните части, намиращи се на гарнизон в Дакия, именно с Легиите (I), Редовните помощни войски (II), Нередовните войски (III), Нередовните войски рекрутари в Дакия (IV) и с Войските и тяхната романизаторска дейност (V).

Следва едно кратко заключение, в което авторът се записва като решителен привърженик на автохтонизма на румъните в Дакия и накрай един подробен показалец (стр. 241—264).

Д. Крънджалов

Dr D. Tudor, *Oltenia romană*. Cu 54 figuri în text și o hartă. București, Uniunea Fundațiilor culturale regale. Secția istorică, 1942, pp. 388. (Римска Олтения).

Д. Тудор възприема буквално от Точилеску литературната измислица на молдавския владетел от началото на XVIII век Димитрие Кантимир за съществуването на един голям надлъжен вал през цялата Влашка равнина, при все че е разглеждал

¹ По този въпрос вж. моите студии „Валовите в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория“, ГСУИФФ, XXXIX, 1942—1943, 1—167 и особено „Един прабългарски вал, който не съществува“, в Изв. на Бълг. историческо д-во, София, т. XXI (1945) стр. 33—66.

и той книгата на Точилеску (в Румънската академия в Букурещ). Иначе Д. Тудор се отнася критично към материалите и към самата тема, като се старае да даде едно истинско научно изследване, благодарение на това, че е изчерпателен и често пъти заема лично становище към дадени спорни въпроси.

След кратък предговор, той дава подробен „Увод“, в който разглежда Малко Влашко от географско гледище, после изворите и изследванията върху историята на областта, извършените до сега разкопки, музеите, археологическите съборки и библиографията.

Материята в неговата книга е разделена на седем части. В първата (стр. 25—48) той разглежда „Завладяването на Дакия от римляните“ и някои отделни въпроси, свързани с това важно събитие (напр. Траяновият мост). Във втората глава (стр. 49—64) се занимава с „Южна Дакия“ (т. н. *Dacia inferior* или *malvensis*) и с нейната история до напускането ѝ от римляните, с положението на Влашко и находките от монети. Третата част се занимава с „Населението на провинцията“ (стр. 65—147) по градове и села (последните според сегашното административно разпределение на области), после с религиите (според запазените паметници) и народността на населението. Следната глава (IV) представя пълна картина на „стопанския живот“ на провинцията в различните му отрасли, а петата ни дава подробна представа за „Укрепленията и военните постройки“ (стр. 193—263), като разглежда поотделно пътищата, валовете, 52 лагери и няколко постройки на бани. Шестата глава (стр. 265—289) се занимава с разните видове римски войски, които са били на гарнизон в тази провинция, а последната глава (VII, стр. 291—329) с „Епохата на Константина Велика и на Юстиниана“.

После следва един *Supplementum epigraphicum* (стр. 323—358), в който авторът дава описанията и съдържанията, както и предишното и сегашното им местонахождение на 259 най-различни надписи, открити от 1902 год. насам, още необнародвани в *CIL III*, 1—4 или още изобщо непознати на научния свят.

Книгата завършва с кратко заключение, подробен показалец (стр. 359—384) и с една карта на Малко Влашко в древността.

Д. Крънджалов

Philipp Schweinfurth, Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia. Ein Meisterwerk der Monumentalkunst des 13. Jahrhunderts. Berlin, Florian Kupferberg Verlag, 1943, стр. 60.

От всички български паметници на монументалната живопис Бояна буди най-жив интерес не само у нас, но и в чужбина поради високите художествени качества на своите стенописи. След работите на Грабар, Айналов, Мийс, Веис и др. ето сега се появява и на немски език една студийка от берлинския професор Ф. Швайнфурт, който си е поставил за цел да запознае своите сънародници с Боянските стенописи. Трудът на Швайнфурт е предназначен за по-широк кръг читатели. Той съдържа 18 страници текст в общо достъпно изложение и множество образи. Преди

да пристъпи към описанието на отделните стенописи авторът е сметнал за нужно да въведе немските си читатели в същината и историята на византийското изкуство, което по задачи и форми е доста чуждо на западния свят. Ето защо той изтъква разликата между изкуството на западната църква и християнския изток, посвещава няколко бележки на значението, което има живописът в православната църква и разглежда разпределението на стенописите в църквата съобразно със символичното значение на нейните архитектурни елементи. След иконоборството във Византия се затвърдява кръстокуполната църква, чийто централен купол с изображения в него Исус Христос Пантократор добива изключително значение и господствува идейно над всички останали стенописи. През X век се установяват и повечето иконографски форми, които продължават да живеят до късното средновековие. Според Швайнфурт основата на византийското изкуство е класическата древност, а Боянските стенописи са едни от най-хубавите паметници на монументалната живопис на византийския художествен кръг. Швайнфурт излага накратко историята на Боянската църква и описва бегло нейната архитектура, за да отдели повече място за иконографския анализ на стенописите, които се отличават със своя особен стил. Началото на тоя стил авторът поставя още в Никея, гдето бил преместен политическият център на Византия след завземането на Цариград от кръстоносците в 1204 г. Там именно започнали хуманистични студии и едно ново осмисляне на античните и ранновизантийските образи, а това довело до създаване на един нов стил във византийската живопис. Този стил е проявен най-ярко в мозаиките на Кахрие джами, но той се е появил в същност много по-рано. Чрез политическите и роднински връзки на Търново с Никея стилистичните форми на новосъздаващия се във Византия ренесанс били пренесени и в Търново, гдето се образувала цяла живописна школа. Стенописите на Боянската църква са дяло на тая Търновска школа. Те са работени от български майстори дошли от Търново, които покрай многото византийски елементи са вмъкнали в тях и някои чисто български черти. Швайнфурт завършва студийката си с едно искрено възхищение от голямото дяло на тия български майстори, което е единствено между многото паметници на българската средновековна монументална живопис и което принадлежи към ония произведения на изкуството, които оставят неизличими впечатления.

Кр. Миятев

Ch. D. Péew, Alte Häuser in Plovdiv (Schriften zur Kunstgeschichte Südosteuropas herausgegeben im Auftrage des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches von Friedrich Gerke, Bd. II, F. Kupferberg Verlag, Berlin 1943, S. 44, mit 9 Zeichnungen, 10 Grundrisstafeln und 74 Abbildungen auf 56 Tafeln, 8°).

Книга, излязла от перото на архитект, който от ред години основно е проучил на самото място в родния си град старите пловдивски къщи от XVII, XVIII и първата половина на XIX век, по-

голямата част от които са вече съборени. Авторът се показва крайно добросъвестен и излага всичко подробно — най-правилният път засега при проучванията у нас, тъй като нямаме още достатъчно обнародвани материали за сравнение. Все по същата причина той се е пазел от прибързани предположения и заключения. След къс предговор следва историческа част, в която са дадени сведенията на разните пътешественици, минали през Пловдив, относно външния вид на града и сградите му, дотолкова, доколкото авторът е имал възможност да разполага с необходимата литература по този въпрос. След това се изтъква влиянието на българския елемент при създаване културния облик на Пловдив през първата половина на XIX век, когато той преживява силен стопански подъем, благодарение на който гражданите имали възможност да си построят хубави и удобни жилища.

Въз основа на външния архитектурен вид на сградите, авторът дели запазените къщи на две групи, като дава примери за всяка една от тях между запазените още къщи. Към първата група принадлежат къщите от XVII и XVIII век, а към втората — тях от първата половина на XIX век. Къщите от първата група се отличават със своята проста, непретенциозна външна и вътрешна архитектурна разработка и имат въобще асиметричен план. Общо взето те следват традицията на балканската къща от Трявна, Тетевен и други балкански градове от същата епоха. Къщите от втората група се отличават със симетричното разрешение на плана си във всяко отношение. Те са грамадни и великолепни постройките, характерни с богатството на своята външна архитектура и удобно вътрешно разпределение. По-голямата част от тях къщи са още запазени. В тях авторът вижда влиянието на италианската ренесансова архитектура, дошла тук чрез Цариград, Дубровник и пр.

Третата част на книгата е посветени на външната архитектура на сградите. Тук той разглежда факторите, които са влияли за оформяване на външните им конструктивни и архитектурни форми, а именно: стръмните склонове на пловдивските хълмове и малкото място, с което се е разполагало, несигурността за живота на гражданите в турската империя, и трето — паянтовия начин на градеж. След това той изтъква различните елементи на тази външна архитектура, като почва от каменния цокъл, масивните долни и паянтовите горни етажи с издадените им навън еркери — изкуствено разширение, прозорци, врати, стрехи, балкони, чардаци и пр. На края Пеев говори за начина на боядисването и украсата на фасадите, гдето се забелязва влиянието на барока.

В четвъртата част е разгледана вътрешната уредба и архитектура на къщите, като много старателно са изложени всички украсни елементи на стаите, вестибюлите и пр., а именно: богато украсени долапи (юклюдии), стени, тавани, ниши, красиво изработени врати и прозорци, мендери, постлани със скъпи материи, пердета, килими и др., които всички заедно създават картината на едно богато и приятно жилище. Особено място е отделено за таваните, като са разгледани различните видове украси. Засегнат е също накратко и въпросът за художествената украса на стени и таваните — боядисване и изписване на стенните плоскости. На край авторът изтъква връзката между жилището и двора и особеният чар на малките, грижливо разработени градинки. За онова време градината е съставлявала част от външната украса на къщата. Дадени са и кратки сведения за легуването на пловдивчани в полите на Родопите и за техните вили в Фердинандово, Марково и пр. Книгата завършва с описание на запазените къщи и техните планове.

Дим. Цончев

Обр. 43. Надпис на южната църковна врата в Лесновския манастир
Fig. 43. Inscription sur le linteau de la porte sud de l'église du monastère de Lesnovo

Вронтохион на града Мистра, недалече от античната Спарта.¹ Най-късното свидетелство за преписване на грамота върху стена е запазено в надписа в църквата на манастир Врачевшница в Сърбия, гдето то е станало в 1737 г. по заповед на патриарх Арсения.²

В. Ватенбах мисли, че западноевропейските документи на камък и бронз продължават само античната традиция на военните дипломи.³ В София липсва необходимата литература, за да можем разбра дали азиатските обичаи за записване документи на камък, които са засвидетелствувани така богато у нас през IX в., не са проникнали и по-назапад. „Каменният архив“, обаче, останал от старите ни ханове, ни дава право да смятаме, че и второто ни царство са имали значение и старите азиатски обичаи, може би повече, отколкото влиянията от западните каменни документи.

Батошовският надпис, като не е обикновен надпис за съграждане, не е и само преписана на камък дарствена грамота. След датата, той почва с интитулация, така както почва и Асеновият надпис в Търново (обр. 40): азъ Іωαννѣъ Ясѣнѣъ и пр.⁴ С търновския надпис го свързват освен това не само начинът, по който създаването на храма и последвалото го обдаряване от страна на владетеля се определя в връзка с архиерействуването на патриарха-ктитор, но и отбелязването родството на Михала спрямо стария цар Асен. Явно е, че надписът в Св. Четиридесет мъченици е послужил за образец при съставянето първата част на надписа, в който е записано едно от делата на неговия син. А твърде е възможно да са съществували в Търново формуляри за официалните надписи или други по-стари надписи, по които да са работени и двата. Защото и Асеновият надпис не е само ктиторски, а е едновременно и възпоменателен. Той е направен да възвеличи повече победата на българите при Клокотница, отколкото да напомня за царското ктиторство. Самочувствието на „преславния хан“ Омуртаг, който на съседния стълп в същата църква,⁵ възхвалява паметника издигнат от самия него четири века по

¹ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*. Paris 1910, табл. 100.

² Станојеввић, цит. съч., 226 и заб. 24.

³ Wattenbach, цит. съч., 39.

⁴ На интитулацията като връзка между надписите и правните документи се спря, както отбелязваме, М. Кос, СГ V, 209 сл.

⁵ Бешевлиевъ, цит. съч., 42 № 10, 85.

рано, намира своя пандан в гордото чувство, което е породило търновския. Чувството за монументалното, усетът за значението на паметника изобщо, задоволството от извършеното дяло за самото него, а не като откупване на бъдещия живот, които намираха израз в надписите на старите ханове, като че се съживяват отново в Асеновия надпис. И бихме се помамили да допустнем, че отгласът от това самочувствие, дошло през търновския надпис, е бил достатъчен да промени тона дори на патриаршеския ктиторски надпис, ако незнаехме, че западни документи от това време почват редовно с интитулация, а някои означават едновременно в текста и датата, като указват годината от управлението на владетеля, който ги издава. Така например отличителният белег на търновския и Батошовския надпис, белег, който се не среща в обикновените безлични надписи за съграждане, нито в дарствените царски грамоти, се намира редовно в грамотите, издадени от тъста на цар Иван Асеня, маджарския крал Андрей II.¹ Затова бихме могли да допустнем, че влиянието от страна на западните канцеларски формули, върху нашите официални документи, за което М. Ласкарис говори: е при друг случай,² ще е могло да мине у нас в Асеново време през Унгария. Така бихме си обяснили наличността на западни формули не само в Асеновия надпис, но и в този от времето на неговия син, когато е управлявала като регентка гъркинята Ирина, дъщерята на Теодора Ангел Комнин. А че българският двор при Асеня II, се отличавал в обичаите си от византийския, знаем от една бележка у Акрополита.

Когато говори именно за Теодора Комнин, бъдещия тъст на Иван Асеня, Акрополит забелязва, че след като се провъзгласил за император, Теодор въвел у себе си българската или по-добре варварската уредба, понеже не бил запознат с вътрешната уредба на царския двор.³ Различията в „уредбата“, които трябва да се тълкуват като различия преди всичко в титли и церемониал, могат да бъдат същевременно и различия в навиците и формулите на царската канцелария. В такъв случай сходството, което се забелязва например между монетите на Иван Асеня и тези на Теодора Комнин и което се обясняваше с възможността българският цар да е използвал придворен гравьор на Теодора Комнин,⁴ не може ли да се изтълкува като влияние в обратна посока, за каквото говори и Акрополит? Така и Батошовският надпис заедно с някои еднакви изрази от търновския би потвърдил тезата, че подражанието на византийските обичаи и „уредба“ не е било така сляпо у нас и през второто царство, както се смяташе доскоро.

Нека се спрем и на някои други особености на Батошовския надпис. Преди всичко на титлата на българския йерарх, който се нарича сам „патриарх на всички българи“. Знаем, че ръкоположеният в 1186 г. за български архиепископ търновски епископ Василий е получил от папата в 1204 г. титлата примас-патриарх на бъл-

¹ Szentpétery Imre, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Tomus I. Budapest 1923, № 228, 230, 233, 235, 236, 237, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 248. Грамотите означени с № 362, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371 са издадени в годината 1221 г., когато е станала женитбата на Асеня с маджарската княгиня.

² M. Laskaris, *Influences byzantines dans la diplomatie bulgare et slavo-roumaine*. *Byzantinoslavica* III, 2, 1931, 11.

³ Златарски, цит. съч., 328, заб. 1.

⁴ Герасимовъ, Първата златна монета на царь Иванъ Асень II. *ИАИ VIII*, 1934, 364.

гарската църква.¹ При връзката, която е съществувала винаги между държавната и църковната власт в източно-християнския свят,² ясно е, че титлата на църковния глава е отговаряла на тази на държавния. Затова смятаме, че патриархът е могъл да се нарече „патриарх на всички българи“ само когато и българският цар е почнал да се титулува „цар на всички българи“. Титлата на българските владетели кратка в началото на второто царство, се усложнява с време. Асен I, Борил³ и Калоян⁴ се наричат на печатите си само „цар на българите“, както Симеон беше „княз (ΑΡΧΟΝ) на българите“ в Наръшкия надпис от 904,⁵ преди да се провъзгласи в 919 г. за цар (василевс) на българи и гърци.⁶ Тази пълна титла не е засвидетелствувана в наши паметници. На познатите досега негови печати, Симеон се титулува — на гръцки — само „василевс на ромеите“⁷ или дори само василевс⁸. На печатите от цар Петра се повтаря от титлата на баща му само „василевс на българите“.⁹ Иван Асен II, след Клокотнишката победа, когато сметнал, точно както някога Симеон, че ще вземе в ръце и управлението на византийската империя възобновил и гордата титла на Симеона — „цар на българи и гърци“. Така е наречен Асен на златния негов печат, запазен в Зограф,¹⁰ така се подписва и на двете стигнали до нас свои грамоти — ватопедската¹¹ и дубровнишката.¹² В надписа в Св. Четиридесет мъченици от 1230 г. той е все още цар и самодържец само на българите, в Станимашкия, който е едва с няколко месеца по-нов,¹³ е прибавено вече и „на гърци“.¹⁴ Но в никой от познатите досега паметници от самия Иван Асен,¹⁵ той се не нарича „цар на всички българи“. А логично беше

¹ П. Никовъ, Приносъ къмъ историческото изворознание на България и къмъ историята на българската църква. СпАН XX, 1921, 27, 52 сл.

² Пак там, 22.

³ В. Добруски, Три старобългарски царски печата. СбНУ XVIII, 814—16; Мушмовъ, Двѣ неиздадени бълг. монети. ИАД III, 1912/13, 229, табл. IV, 5, 6; Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на бълг. царе, 158 сл., обр. 243, 244.

⁴ N. Mušmov, Un sceau en plomb du tsar Kaloyan. Byzantinoslavica IV, 1932, 135 сл., обр. на стр. 135.

⁵ Успенскій, Пограничный столбъ между Византией и Болгаріей при Симеонѣ. ИРАИК III, 1898, 184 сл.; Г. Баласчевъ, Надписъ отъ врѣмето на царь Симеона. БПр 1908, март, 61—78; Ивановъ, Бълг. старини, 18.

⁶ F. Dölger, Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum. ИАИ IX, 1936, 61—64; G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien. ИАИ IX, 1936, 285.

⁷ Герасимовъ, Три старобългарски молавдовула. ИАИ VIII, 1934, 351, 355, обр. 194, 195.

⁸ Герасимовъ, Оловни печати на българскитѣ царе Симеонъ и Петъръ. ИАИ XII, 1938, 354, обр. 156.

⁹ Пак там, 359 сл., обр. 158.

¹⁰ Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ, 160, обр. 246; Герасимовъ, Първата златна монета на царь Иванъ Асенъ II. ИАИ VIII, 1934, обр. 200.

¹¹ Ласкарисъ, Ватопедската грамота на царь Иванъ Асенъ II. София 1930, 5, 18; Ивановъ, Бълг. старини, 577.

¹² Ильинскій, Грамота царя Юанна Асеня II. ИРАИК VII, 1902, 27; Грамоты, 11, табл. 1.

¹³ В. Златарскій, Асеновиятъ надписъ при Станимака. ИАД II, 1911, 242.

¹⁴ Пак там, 241.

¹⁵ Прибавката **КСКМЪ** е стояла наистина в надписа до главата в образа на Иван Асеня, който е бил изписан на външната западна стена на църквата при царибродското село Беренде. Днес надписът е вече измит, от образа едва личат само очертанията на главата. Но надписът е бил г.реписан веднаж. още преди 1890 г. от Бр. Шкорпил (СбНУ II, 1890, 48). В 1911 г. той е бил копиран отново и проучен от Й. Иванов, който смята, че може да произхожда от XIII век (Старински църкви в юго-западна България. ИАД III, 1912/13, 54, обр. 48). Народният музей притежава друго копие от надписа (обр. 44), правено в 1905 г. от художника М. Георгиев (Средновековен отдел, инв. № 276 мат.), на което личи добре началното **к** на **КСКМЪ**, след думата самодържец. Вътрешната живопис,

да очакваме именно в неговата титла да бъде прибавено прилагателното *кѣмъ* пред *вѣлгарѣмъ* защото точно той прибра всички българи „от море и до море“ в границите на държавата си (обр. 40). И наистина, в договорната грамота на

Обр. 44. Надпис на стенопис в Беренде
Fig. 44. Légende de peinture murale à Béréndé

града Дубровник с Михаил Асеня от 1253 г., титлата на Иван Асеня е „цар на цялата земя българска и гръцка“,¹ по западната формула, възприета и от сърбите, според която владетелят „държи“ земята, а не хората както е у нас, и то още в прабългарско време, и у византийците. Срещу титлата на бащата, която отговаря на нашето „цар на всички българи и гърци“, синът е наречен само „самодържец на цялата българска земя“,² т. е. *самодръжицѣ кѣмъ вѣлгарѣмъ*. Добри дипломати, дубровничани сигурно са предали точно царските титли на приятелската българска държава. Сотпадането на прибавката „и на гърците“ е даден израз на

не много доброто самочувствие у младия защитник на загиващата Асенова империя, а едновременно и на усет за действителността. А този усет за реалното положение на държавата и на нейния владетел липсва често. Така Иван Шишман, който не е владел гръцки краища, задържа от титлата на Асеня и Ив. Александра прибавката „и гръкомъ“, която е имала още оправдание при завоеванията на баща му.³

която е едно с тази на външната стена, трябва да се отнесе към втората половина на XIV век А. Грабар я датира общо от XIV—XV векове, но тя не може да произхожда от времето след пропадането на българската държава. Присъствието на Иван Асеновия лик може да се обясни само като се допусне, както прави А. Грабар, че на западната църковна стена е било изписано родословното дърво на Асеневци (Грабар, *La peinture religieuse en Bulgarie*, 249 сл.). Но това родословно дърво има мястото си само в църква построена от някой представител на Шишмановци — значи във времето на Ив. Александра или на Иван Шишмана — защото е известно, че Шишмановци са се родеели с Асеневци (Ю. Трифоновъ, *Ив. Александъръ и България следъ Велбуждската битка*. СпАН XLIII, 64; Б. Филотовъ, *Миниатюритъ на Манасиевата хроника*. София 1927, 111). Така че изображението и надписът в Беренде не са от времето на самия Иван Асен, а от XIV век. В този век титлата на Ив. Асеня е дадена с прибавка *кѣмъ* и в края на разказа за възобновяването на българската патриаршия, поместен в Бориловия Синодик, но, естествено, авторът на разказа е могъл да прехвърли към по-стара епоха титлата такава, каквато е била вече през XIV век.

¹ Ильинскій, *Грамоты*, 155, р. 2.

² Пак там, 155, р. 3.

³ Като пример за особения консерватизъм на царските канцелария, които задържат в царските титли епитети, станали отдавна безпредметни, може да ни послужи унгарската канцелария. Тя задържа прибавката *rex Bulgariae* в титулатурата на кралете дълго време след като под властта на тези крале не е била останала вече никоя от старите български области, завзети временно от унгарците (П. Няковъ, *Българо-унгарски отношения*. СпАН X, 1919, 9), освен ако не сметнем, че Северинският Банат, който унгарците владеят тогава, не се е считал още за стара българска провинция. И триумфалните титли на някои византийски императори като на Константина IV в едикт от 681 г. или на Мануила I в една интитулация от 1166 г., са само подражание на титлите в римската епоха и, както показва проф. Ф. Дьолгер, не отговарят на действителното състояние на нещата в империята (F. Dölger, *Der Kodikellus des Christodulos in Palermo*. Archiv für Urkundenforschung 11, 1929, 304; F. Dölger, *ByzZ* 28, 1928, 200).

М. Ласкарис, като проследяваше усложняването на българската царска титла в подписите на нашите грамоти, смяташе, че вмъкването на местоимението *всѣмъ* е станало едва при Иван Александра, когато го намираме в подписа (обр. 42) на зографския хрисовул.¹ В действителност то е станало много по-рано. Дори и да не се приеме, че прибавката *всѣмъ* е съществувала, както смятаме ние, още в титлата на Асеня II,² надписите край владетелските образи в Бояна показват, че се е намирала вече в титлата на последните Асеновци: тук не само Константин Тих е наречен „цар и самодържец на всички българи“, но и Ирина е „царица на всички българи“.³

Но отгдето идва това местоимение „всем“? Сръбските крале, по-точно рашките, се наричат „по божия милост крал на всичката сръбска земя и поморска“, по западен обичай.⁴ Не може да се допусне някакво влияние от страна на сръбската кралска титла, не само защото сръбските крале и преди Иван Асеня, а особено в негово време, са били много слаби и дори зависими от него, та титлата им да има значение, когато се е установявала царската титла в България. Но прибавката „всем“ не идва у нас и от Византия, гдето императорът е винаги само „василевс и автократор на ромеите“. Българският цар е също като него владетел над народа, а не над земята, като сръбския крал. Не би ли могло да се допусне някаква връзка между това определение „на всички българи“ и „на многото българи“, над които са владеели старите ни ханове, според техните надписи? Омуртаговият внук Персиан в надписа от Филипи е наречен „от бога поставен хан на многото българи“,⁵ в Чаталарския надпис за самия Омуртаг се казва, че „владее над многото българи“.⁶

След това отклонение, което смятахме, че е нужно, за да уясним съдържанието на патриаршеската титла така, както ни я дава Батошовския надпис, нека се върнем пак на нея. Както другите православни патриарси, които са едновременно и митрополити на града си — на Цариград-новия Рим, на Йерусалим, на Антиохия или на Александрия, и българският патриарх е означавал в титлата си и качеството си на митрополит на българския Цариград — Търново. Тази прибавка обаче не изглежда да е фигурирала в нашия надпис: няма място за нея в загубената лява част на по-големия къс. Но това не значи, че в царуването на Михаил Асеня тя не е съществувала в пълната титла на българския патриарх. Така в една приписка от търновския патриарх Теодоси, от средата на следния век

¹ Ласкарисъ, Ватопедската грамота, 18—19.

² Нямаме никакви данни, за да твърдим, че прибавката *всѣмъ* е съществувала още в титлата на цар Петра, възстановителя на българската независимост, както прави, не знаем защо, Г. Балачевъ, Титлитъ на старобългарските господари. Минало I, кн. I, 76. Според Ансберта самите българи наричали Петра „*imperator Greciae*“ (К. Иречекъ, История Болгаръ, Одесса 1878, 301s).

³ А. Грабаръ, Боянската църква. София 1924, 72 сл., табл. А, В, XXV. Би могло да се помисли, че това *всѣмъ* е дошло под влияние на гръцката титла на охридските архиепископи, които са такива и на „цяла България“ (*παντες Βουλγαρος*). Но титлата на охридските архиепископи, в тази си форма се явява едва след Асеновци, в края на XIII век. По-рано и охридският йерарх се титулувал само *Архиепискоπος Βουλγαρων*.

⁴ Сръбските владетели са получили короната си от папа Хонорий III (Иречекъ, История Срба I, 284). Западното влияние в титлата им е съвсем естествено.

⁵ Бешевлиевъ, цит. съч., 19, 119.

⁶ Пак там, 43, 94, 98.

в едно евангелие подарено от него на Зограф, пълната титла е *Θωδосς ε̅μ̅ε̅ μ̅ε̅λ̅ε̅τ̅ι̅μ̅
βο̅η̅ι̅μ̅ πα̅τ̅ρ̅ι̅ς̅ Ц̅р̅ѣ̅р̅а̅ Т̅ѣ̅нов̅а̅ и̅ вс̅ѣ̅м̅ б̅л̅г̅ар̅ом̅ъ*, а в надписа с зелено мастило (саморъчен?) на същия патриарх върху последната страница на друг ръкопис, пратен заедно с евангелието, Теодоси се титулува, точно както патриарха в нашия надпис, само „по Божия милост патриарх на всички българи“.¹

За да свършим с Батошовския надпис, трябва да кажем нещо и за владетеля-дарител и за открития напоследък негов образ. Владетелят, който според надписа е обдарил Батошовския манастир, е Михаил II Асен, вторият син на Асен II, роден от дъщерята на Клокотнишкия пленник — Ирина Комнина. Двата известни до сега къса от надписа не дават годината на това обдаряване. То е могло да стане между 1246 и 1256, в десетте години от царуването на тоя несретен син на велик баща. Нашата представа за Михаил Асеня не ще е съвсем вярна, както сме свикнали да го виждаме — хилав юноша, който расте в сянката на енергичната си майка и чиито плещи се огъват под тежкото наследство, оставено му от неговия полубрат Коломан. Времената са били усилни, но не дотам окаяни, както обикновено ги мислим. Така, патриархът намира време и спокойствие да съгради нов манастир, на който царят пък подарява земи. Друг надпис, издълбан също при цар Михаила (но дали не е при Михаил Шишман?) се е виждал на каменната стена на скален манастир, построен в Провадийско, при селото Рояк някогашното Куштепе.² От Асеновия син е останал вероятно и Врачанският надпис, който разглеждаме също тук. Има сведения, които за жалост не можем провери, че старата църква в Лом, която е била на мястото на сегашната, наричана „Борунски“ Св. Никола, е била съградена от цар Михаил Асен през XIII век.³

Цар Михаил се бори още от най-ранната си възраст да спре разпокъсването на бащиното си царство. Той използва всеки сгоден случай да отпъди притиснатите го от всички страни врагове на България. Договорът, сключен през юни 1253 г. с Дубровник⁴ и насочен срещу сърбите, е не само за отбрана, но и за нападение. Дубровничани, които са познавали добре положението и силите на България по това време, не биха искали от нея да напада сърбите, ако тя действително е била свършено омаломощена. И наистина българите наскоро нахлуват в Сърбия и опустошават манастира Св. Петър при Бело поле на Лим.⁵ Щом умира Йоан Ватаци, Михаил си връща отново част от загубените области,⁶ така че когато възмъжава, той с право, а не само по традиция е наричан от дубровничани „цар на цялата българска земя“.

Радостта, която личи в окръжното послание на Теодора Ласкарис,⁷ издадено по случай сключването на Регинския мир с България в 1256 г., показва също, че

¹ Ивановъ, Бълг. старини, 234—235.

² К. Шкорпилъ, Памятники въ окрестностяхъ Абобской равнины. ИРАИК X, 1905, 419 сл. Альбом (Абоба—Плиска), табл. XCVII, 14. Църквата е сега недостъпна и за състоянието на надписа не можахме, въпреки усилията си, да научим нещо по-точно.

³ Д. Мариновъ, Изъ историята на градъ Ломъ. СбНУ XI, 251 сл.

⁴ Златарски, История III, 438 сл.

⁵ Пак там, 444.

⁶ Пак там, 447 сл.

⁷ Г. Баласчевъ, Писмо отъ императора Теодора II Ласкаръ по сключването на мира съ царь Михаила Асѣна (1256). Минало II, кн. 5—6, 60 сл.

Обр. 45. Образи на Михаила Асен и Ирина в Костур

Fig. 45. Portraits de Michel Assène et d'Irène à Kostour

българската сила още съсем не била за пренебрегване. Злополучната намеса на царския тъст и маджарски васал Ростислав, който изглежда по всичко е бил подкупен от никейците,¹ обяснява неизгодните за България условия на този мир. Тази намеса и този мир докараха и заговора против сина на гъркинята, когото византийският историк представя като голям враг на своя зет Ласкарис и изобщо на ромеите. Смъртно раненият в 1256 г. при Търново Михаил, или най-малко тялото му, трябва да е било пренесено от Ирина в Костур, защото в тамошната църква на Таксиарха, т. е. архангел Михаил, са нарисувани образите на двамата с повдигнати за молба ръце към архангела, изписан над тях² (обр. 45). Изображенията се намират на външната западна стена на наоса, т. е. вътре в притвора, в дясно от входа и са били покрити, изглежда, от по-късен пласт живопис.³

От надписите, които са придружавали образите, сега личат остатъци при образа на Михаила, които в превод гласят: „Моление на раба Божи Михаил . . . на великия цар Асен“. Но преди години един гръцки костурски учител, Х. Каргунис, преписал пълните надписи, така че архитектът А. Орландос дава някогашния им пълнен текст, поне що се отнася до този на Михаила. Тези пълни надписи са

¹ Златарски, История III, 463.

² А. Орландос, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστορίας. Ἀρχεὶον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος т. Е, 1938, 103—105.

³ Затова навярно не са и забелязани от по-ранните изследвачи, както споменава Орландосъ, стр. 105, заб. 1.

били: „Моление на раба Божи Михаил Асен, син на великия цар Асен“, а до образа на Ирина: „и на майка (му) Ирина“. След Ирининото име следват недобре запазени или недобре прочетени букви, които са давали навярно името Комнина. Михаил Асен, който е вече само „раб Божи“, е наречен точно както в Батошовския надпис, „син на великия цар Асен“.

Архитект А. Орландос, когато издаде образите в 1938 год., се задоволи да отбележи, че са на князе от рода на Асеновци.¹ Многобройните опити, които правихме от тогава насам да се сдобием с по-нови снимки на тези два образа, останаха напразни. Тези, които даваме, са публикуваните от г. Орландос, от когото ги и получихме и комуто тук благодарим. Напоследък И. Дуйчев, който можа да посети Костур, съобщи за тези царски образи в своя сказка, четена в Българския археологически институт.²

Църквата на Таксиарха архангел Михаил принадлежи на онази група къси и широки трикорабни базилики³ от Самуилово време, които намираме на няколко места в източна Бъл ария и Македония.⁴ Тя не е имала първоначално притвор. По-късно, както изглежда около 1256 г., ѝ е бил прибавен притвор,⁵ а още по-късно е била отново проширена от северната страна.⁶ Ликовите на Михаил Асеня и на Ирина в самия притвор и то върху стария пласт мазилка,⁷ ни дават право да предположим, че именно Ирина е била ктиторката на този притвор, който е приютил може би и гроба на нейния син.

Другите образи на покойници, изписани по външната южна стена на църквата които са датирани от XV век,⁸ са все на много по-незначителни лица и се отличават и по надписите, и по работа от тези на бившите български владетели.

Михаил Асен е представен гологлав, със спуснати до под ушите тъмни коси, гъста и къса брада и малки увиснали мустаци. Широко отворените очи под тъмните вежди и стистнатите устни му придават някакъв тъжен, малко унесен или по-точно болезнен израз. Облечен е в дълъг препасан кафтан украсен с кръгове и в тях светли едноглави орли.

Хубавицата Ирина е наметнала тъмна мантия върху светлата препасана туника. Тя „носи на главата си подобно на чалма покривало, под което се подава на челото ивица от диадема“. Арх. Орландос смята че бялата ивица материя под лицето е високата яка на дрехата. По-героятно е тя да е част от бялото покривало, което са носели тогава вдовиците, в знак на траур. Така сестрата на Иван

¹ Орландос, цит. съч., 105.

² И. Дуйчевъ, Приноси към историята на Иванъ Асѣня II. СпАН LXVI — 3, 1934, 173 сл.

³ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*. Paris 1916, 21—29, обр. 5—13; Ив а н о в а, Стари църкви и манастири, 555.

⁴ За произхода на тези базилики от Самуилово време вж. Н. Мавродинов, История на старобългарската архитектура (под печат).

⁵ Архитект Орландос смята (стр. 65, 103), че притворът е строен преди 1436 г., от когато са стенописите на северната му стена, защото не е потърсил да узнае, кои са ктиторияте на този притвор. Начинът, по който са изобразени те, по-малки под крилото на много по-едрия архангел, на когото е посветена църквата, показва, че именно Ирина и синът ѝ са ктиторияте. Срв. дребния образ на ктитор в солунската църква Св. Димитрий до едрия патрон на църквата (S. Bettini, *La pittura bizantina*, *Mosaici I*, 37).

⁶ Орландос, цит. съч., обр. 42, 43.

⁷ Пак там, 105.

⁸ Пак там, 99—103, обр. 68—72.

Александра, Елена, жена на Душана, е изобразена с бялото покривало само в Матейче,¹ защото е била вече вдовица, а без него — на по раншните си портрети в Дечани² и Лесново.³

Михаил Асен е роден навярно през 1238 г.⁴ Възрастта, на която е представен показва ясно, че общото им ктиторство с майка му Ирина не може да се отнесе към царуването на първия син на Асен II, Коломан (1241—1246), когато те също са могли да живеят като изгнаници в Костур.⁵ Би могло да се допусне, че тежко раненият при Търново Михаил Асен е бил донесен още жив в Костур и майката, с дозиджането на притвора, е искала милост от архангела-душоводител, който е бил и патрон на сина ѝ. В полза на такова предположение като да говори съдържанието на надписа. Този надпис почва както обикновените надписи до образите на живи ктитори — „моление на раба Божи. . .“ Край образите на покойниците, изписани на южната стена на същата църква на Таксиарха, за които споменахме по-горе, надписите са вече други — „почина раб Божи. . .“ Но Акрополит казва изрично, че Михаил умрял веднага⁶ след раняването му и засега това предположение е мъчно приемливо.

Остава значи Ирина да е накарала да изпишат до нея, като първи ктитор, починалия вече неин син, така както фигурираше той на монетите, сечени преди пълнолетието му, докато тя е била регентка.⁷ Също така починалият вече Душан е бил изобразен на стените на църквата в Кумановското село Матейче,⁸ ктитори на която са жена му Елена с сина им Урош. Тук последните двама държат модела на църквата. В църквата на Кремиковския манастир⁹ починалите деца на ктитора Радивой са изправени пред родителите си, със скръстени на гърди ръце, както обикновено се изобразяват покойниците. Така че най-вероятно е в костурската църква да е запазен само посмъртният образ на последния истински Асеневец.

Врачански надпис

През пролетта на 1941 г., ученици, по инициативата на археологическия клон на Врачанското читалище, под надзора на учителя Д. Бучински, разкриха на склона в дясно от самите Вратца, в местността Градище, над „Лудото езеро“, останки от еднокорабна църква, свързана с неголяма естествена пещера. В насипа на тази именно пещера (обр. 46) бяха намерени късове от среднобългарски надпис, издълбан на тънка шиферна плоча.¹⁰

¹ С. Радойчић, Портрети српских владара у сред ем веку. Скопје 1934, табл. XIX.

² Пак там, табл. XV, обр. 23.

³ Пак там, табл. X III, обр. 25.

⁴ Златарски, История III, 429.

⁵ Ако не беше изгнаник Михаил би бил представен с корона.

⁶ Златарски, История III, 467 сл.

⁷ Мушмовъ, Монетитъ и печатитъ, 71 сл., обр. 8; Една нова сребърна монета от царица Ирина съ сина ѝ Михаила. Сб. Златарски. София 1925, 185—186.

⁸ Радойчић, цит. съч., 59 табл. XIX, обр. 28.

⁹ А. Протичъ, Денационализиране и възраждане на нашето изкуство отъ 1393 до 1879 г. Сб. България 1000 години, обр. 42; А. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, обр. 43; В. Filov, Geschichte der bulgarischen Kunst. Berlin 1933, табл. 11 б.

¹⁰ Д. Бучински, Открита старобългарска гробница при Вратцага, в „Утро“, бр. 9517 от 19. IV. 1941 г.; В. Миковъ, Единъ новъ старобългарски надписъ отъ Враца, в „Зора“, бр. 6629 от 24. VII. 1941.

Обр. 46. Вход на пещерата при Враца
Fig. 46. Entrée de la grotte près de Vratza

Обр. 47. Развалините на църквата при Враца
Fig. 47. Ruines de l'église près de Vratza

Църквата е еднокорабна, с дълбок притвор, чиято ос, поради неравната местност, не съвпада с тази на наоса. Твърде е възможно притворът да е прибавен по-късно, стената при свързването на двете части сега е разрушена. Цялата дължина на постройката ще е достигала 13 м., ширината ѝ е средно 5 м. Апсидата, заедно с част от южната стена са паднали без следа, те са били издигнати без основа, направо на скалата. Иначе стените, градени от ломен камък размесен с бигор, са запазени до 1 м. височина, главно на северозападния ъгъл (обр. 47). В горните части на стените са били вградени глинени панички, каквито познаваме от Св. Димитър в Търново, от църквите в Ловеч, Провадия, Бояна, Месемврия и др. Намериха се паднали в насипа извън църквата. Остатъците от мазилката, които стояха на места по стените или бяха пръснати из насипа, показват сочните и наситени бои, с които са били изписани трапезишките църкви в Търново. За тези църкви напомня изобщо живописната украса на църквата, доколкото може да се съди по запазените късове (обр. 48).

На една малка площадка, северно от църквата и над самата пещера, личат още съсипни от доста обширни постройки, оградени от три страни със стена, може би останки от самия манастир.

За изкачване към тези постройки горе на скалата, която е в ляво от входа на пещерата, са издълбани вдълбнатини за стъпване. На южната страна на същата скала личи добре (обр. 46) дупката за оста на вратата, която е затваряла прохода към пещерата. Явно е, че църквата или най-малко притворът ѝ е бил съграден с оглед към пещерата.

В тази пещера по-рано са били изкопавани скелети. Тъй като наблизу няма равнище, което да послужи за гробища, трябва да предполагаме, че тя именно е служела за погребения,

При допълнителните разкопки, които се направиха там под наше ръководство и надзор на Д. Бучински, се изхвърли пръстта както от църквата, така и от самата пещера. Насипът от последната беше внимателно преглеждан, но не се намери нищо повече от прибраните вече късове от надписа. Явно е, че те са донесени в последствие в пещерата от другаде, най-вероятно от църковните стени, гдето надписът е бил вграден.

Намерените части от надписа са три по-големи къса и три съвсем дребни (обр. 49). Като пръв ще означим най-дългият, който е горе на снимката, при все че той изглежда да не е от началната част, само защото съдържа името и титлата на царя. Втори ще бъде левият къс, който представя част от левия ръб на самия камък. Третият къс, който е разчупен сам на три части, е продължение надясно, но с прекъсване, на втория: големината на буквите и разстоянието между редовете са същите и в двата. От десния страничен ръб имаме само един откъслек, на който личи лигатура между *н* и *и* *а*, докато на един съвсем дребен къс се четат свързани буквите *м* и *и*.

Обр. 48. Стенна украса на църквата при Враца
Fig. 48. Peinture murale de l'église près de Vratza

На всичките фрагменти заедно се наброяват, написани изцяло или отчасти, всичко 16 думи. Те се четат, като се развържат лигатурите:

I до того ед[иного] . . .
 . . . тараго царскы манастирь . . .
 асѣнь царь всѣмъ бл[ъгаромъ]
 . . ге]ъ(ож)иъ помои[иъ] . . .

II юед
 и прием . . .
 гаром . . .

III . . кратица моего . .
 едно . .
 о царь . . преждѣ

Известна несигурност има в четенето на първия, непълно написан ред на първия къс, началото на първи и на третия ред в втори къс (ед . . и гаро[м]) и средния ред, както и последната буква на третия къс. Тази последна буква може да бъде *з*, *х* или *ж*. Последната ни се струва по-вероятна, въпреки наличността на *е* вместо правилното *ѣ*, толкова повече, че личи следа от края горе на вертикалната черта на това *ж*.

Фрагментираното състояние, в което е достигнал до нас надписът, не ни позволява, от проучването само на частите му, да получим ясна представа за

Обр. 49. Врачански надпис

Fig. 49. Inscription de Vratza

целостния му вид, за характера му, за времето и за автора му. Сравним ли го обаче с Батошовския надпис и с търновския на Иван Асеня, ние ще попълним лесно поне някои от липсващите части и отделните думи ще ни служат за указание, когато поискаме да схванем характера му.

Думите и изразите до того *единого*, *царскы манастирь*, *божиж помощи*, *прием(ъ)*¹ видяхме вече в Батошовския. Те свидетелствуват ясно, че и Врачанският надпис е имал същия този смесен характер на надпис за съграждане църква или манастир, в който се съобщава същевременно и за някакво друго събитие или дяло на владетеля, или на автора на надписа. Това дяло или събитие се локализира при *Вратица* — старата форма за Вратца, с което е означена или самата теснина (обр. 50) или крепостта при нея. Така, разбираме, че в надписа се е говорело за стар царски манастир при „Вратца“, че е ставало дума за Божията помощ, указана или измолвана, когато се е извършвало някакво събитие или някое дяло на български владетел от рода на Асеновци, който се титулува „цар на всички българи“.

Въ този надпис има три, а може би и четири думи в родителен падеж, на които трябва да се спрем. Първата, *единого* от попълнения израз *до того единого* —

¹ Причастието *приемъ* отбелязва и във Виргинската грамота прехода към диспозицията (И л ъ и н с к ѝ й, Грамоты, 15, р. 11–12).

р. 1. на I къс — отговаря на не до того единото в Батошовския надпис и показва, че и тук може да се е възхвалявала щедростта, проявявана към царските манастири изобщо.¹ От втората родителна форма, вече в притежателно значение, на прилагателното „стар“ в р. 2. на същия къс бихме могли да заключим, че става въпрос за царски манастир основан от стария цар Асен, т. е. Асен I. Изразът вероятно ще да е бил „на цар Асеня стария царски манастир“ или нещо подобно. Третият родителен падеж, също притежателен, след Вратица, е бил съгласуван с някое съществително в същия падеж, като *зати*, *царствка* или др. п.² Пред израза *божиж помощиж*, в края на големия къс, пред с-то има следи от *в*, *г* или *т*. Може да се предположи, че това са остатъци на именително-винително окончание от израз като *то лѣто* или от родителна форма в израз от вида на *къ N. лѣго царствка* или *архиреристка моего*, както беше в Батошовския надпис. Пак както в този надпис, и както нигде другаде, думата *манастирь* е написана със *ь*. За Батошовския надпис ни подсеща още и изразът *прием(ь)* — р. 2. на втория къс — докато остатъците от букви под него изглежда да са от определението на царската титла *кѣлгаро[м]*. Дали тук в началото на третия ред на втория къс, край левия ръб на надписа, не е продължавал третият ред на първия къс, който завършва точно с буквите *ва*? В такъв случай, трите къса ще са вървели един след друг, защото, както казахме вече, третият къс явно продължава, след празнина, втория.

Но кой е владетелът от рода на Асеновци, който се нарича цар на всички българи? Пред името Асен на първия къс е останало само рогчето от първия край на предходната буква. Тази буква не е била *ъ*, нито *ь*: няма място за издутата ѝ част. Така се изключват, като предходни думи, местоимението *азъ* или *азъ*,

Обр. 50. Вратицата
Fig. 50. Le défilé Vratzata

¹ Срв. пасажите за тази щедрост в грамотата на Иван Александра дадена на Орѣховския (Мрачки) манастир, в тази на Константин Асеня, в Рилската грамота на Шишманъ (Ильинскій, Грамоты, 24, ред 1—10, 14, р. 1—6, 26, ред 1—11).

² В последния случай би могло да се допусне, например, едно попълване от вида *Вратица моего [царствка]*. При това попълване би се получила игра на думи с названието Вратица — врата на царството ми — ако тази крепост е била на границата на държавата. При Асеновци маджарите на няколко пъти бяха господари на северозпадните наши краища. Не знаем, где е била границата при тия чужди завоевания. Рушевините от многобройни средновековни крепости в Врачанско, като да дават известни основания да предполагаме, че тази граница може да е била и при Вратица.

Едно попълване като *градъ [Вратица моего [зати]* би било приемливо, ако го свържем с почти самостоятелната област, която е имал царският зет Петър при Михаил II Асен.

освен да допустнем, нещо малко вероятно, че азъ е било без краен ер.¹ Затова не изглежда да става дума за Асеня I.

Също така не ни помага да отгадаем царското име и остатъкът от друга буква пред същата дума цар в третия къс. Тук търбухът показва, че буквата е била най-вероятно о, а по-малко вероятно и.

Нека видим, какво ще ни даде за царското име пред Асен палеографията на надписа изобщо.

Издължените букви още на пръв поглед ни подсказват, че имаме пред себе си среднобългарски паметник. Приликата, в начертанието на буквите, с Батошовския надпис е доста голяма. Намираме и двойко написаното о, ту съвсем малко, което не запълва реда, а се побира между човките на букви като т и г, ту тясно и заострено горе и долу. Виждаме и тясното е със силно издадено езиче, и, което е най-важно, виждаме и лигатура на а със с, която беше характерен белег на търновските царски надписи.²

На Врачанския надпис има и чърти, които го отделят от източнобългарските надписи, повлияни от „бароковия“ официален унциал, каквито бяха Иван Асеновия, Батошовския, този на роднината на Иван Александра от Св. Четиридесет мъченици, надписите по стенописта на скалната църква при Иваново. Така в него петлиците почват от средата на отвесната линия на буквите вместо да се окачват само на крайщата й, а и търбухът им се само леко извива дъговидно навън. Стремежът към кръшните извивки е довел само до образуването на една подобна на запетая крайна завивка при петлицата на р и б, която не намираме в друг наш средновековен каменен надпис.

Буквата, чието начертание отличава най-много Врачанския надпис е м. В XIII век средната част на тази буква се образува от две извити навън дъги, слети надолу в една права, която достига долния край на реда. Тук, двете коси линии на тази средна част се още не извиват, а се срещат под остър ъгъл твърде високо, високо над средата, така както ги виждаме в гръцки надписи от края на XII и началото на XIII век.³ Забележителна е също лигатурата на това м със ъ в края на всѣмѣ. Тя е съставена по принципа, по който се е водел Батошовския майстор — да се откъсне част от едната буква. Но тук ерът е ер голям и е откъснат много по-горе; той достига до горния край на реда и началото му е отбелязано с чупка във втората коса линия на м-то, така че втората буква е написана изцяло.

Въпреки умереното издължаване на отвесните линии, което, както е известно, почва изобщо още в XII век,⁴ Врачанският надпис стои още доста близу до стария унциал. Той запазва, вече видяхме, и някои други чърти, присъщи на края на XII и началото на XIII век, като високо поставената средна част на м или завивката при затварянето на петлицата в р и б, която знаем от заглав-

¹ В всички надписи от предитурско време, които почват с личното местоимение аз, то свършва винаги с ер. Така е в Самуиловия, Кърчевския, двата търновски — от Иван Асеня и от роднината на Иван Александра, Боженишкия, Преславския, Калугеришкия и др.

² Вж по-горе, стр. 170—171.

³ G. Sotiriou, Guide du Musée byzantin d'Athènes. Athènes 1932, 271, обр. 13.

⁴ Срв. например надписа от XII век, намерен в Цариград (W. Buckler, Deux inscriptions de Constantinople. Byzantion III, 1926, 305, обр. 1).

ките с зверинен стил по ръкописите. Този консерватизъм, който изглежда общ на западнобългарските паметници, продължава в тях и през XIV век, както свидетелствуват надписите на църквите при Беренде и Земен. Дори приликата в начъртанието на буквите между нашия надпис и надписите по стенописите на тези църкви би могла да ни накара да допустнем, че каменният надпис може да бъде дяло и на XIV век. От друга страна архаизиращата форма на *л*, начъртанията на *р* и *г*, биха отнесли надписа към по-ранно време и то не само от това на Батошовския надпис, но дори и на Иван Асеновия в Търново. И може би щехме да допустнем, че врачанският е от Калояново време, ако не и Калояново дяло, толкова повече, че името на този цар на неговия печат е написано без краен *ъ*¹ и би могло да стои пред името Асен на третия ред на надписа. Но в този надпис има една особена лигатура, която се не среща в никой друг писан паметник — ръкопис, каменен надпис или легенда край стенна живопис — и която едва ли се е явила в времето на първите Асеновци. Това е лигатурата за титлата цар тук с вписано в *ц* гласна *а*. Тази лигатура, както вече видяхме при Батошовския надпис, в официалните или свързаните с царската канцелария паметници е винаги с съкратена гласна *а*, така че са свързани в същност само съгласните *ц* и *р*, безразлично дали на *к ая* стои или не *ъ*. Наистина, върху монетите на Михаил Шишмана в сиглата на царската титла, буквата *ц* има такова начъртание (обр. 51), че Н. Мушмов намираше, какво „в мо ограмата *цр* е включена и буквата *а* и смяташе, че тя „е допустната произволно от печатарорезача като изключение от правилото“.²

Обр. 51. Монета на Михаил Шишман

Fig. 51. Monnaie de Michel Chichman

В същност, в случая има само една по-особена форма на буквата *ц*, съобразно с „бароковия“ стил на заглавните букви в търновските официални документи, за които говорихме и които виждаме най-добре в подписите на грамотите (обр. 43). Това по-особено *ц* не е лигатура със *а*, защото се вижда в същия вид и в края на думата самодръжец, гдето гласната *а* пред него е написана отделно.³ Така че и в монетите на Михаил Шишмана царската титла е предадена все с лигатура на *ц* и *р*, като е съкратена гласната *а*. Други изключения от този обичай да се съкращава гласната и същевременно да се свържат *ц* и *р* има само две. Едното е в открития напоследък Кричимски надпис,⁴ в който изглежда става дума за стария Асен. Там титлата е написана с друга лигатура: след свободното начално *ц* са лигирани *а* и *р*, а ерът е изпуснат. Но този надпис е явно дяло на частно лице. Защото печатът на същия цар ни показва,⁵ че още в началото на второто царство е била установена сиглата, която ще предава почти

¹ N. Mišmov, Byzantinoslavica IV, 1, 1932, обр. на стр. 135.

² Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на бѣлг. царе, 94 сл., обр. 50, 52, 53, 54.

³ Ильинскій, Грамоты, табл. 3, 6.

⁴ Вж. по горе, 118а.

⁵ Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ, обр. 243.

без изключение титлата на българския държавен глава до падането на Търновското царство.

Друго отклонение от официалната сигла виждаме в надписите на Боянската църква. Тук гласната *а* е изпусната, но съгласните *ц* и *р* не са свързани. Така е в ктиторския надпис, в легендата край царските образи, както и над разпънатия Исус — *црѣ Глѣвѣ*.¹ Това неспазване навиците на търновската царска канцелария е лесно обяснимо при надпис край образа на владетел, дошъл в Търново от западните краища и свързан с Асеновци само чрез женитба. Както вече изтъкнахме, търновските традиции изобщо се спазвали по-слабо в западнобългарските земи, които са винаги по-консервативни.

Но във Врачанския надпис има и нещо повече. Царската титла е предадена не със съкращение, а като монограм, с гласната *а* вписана в лигатурата на *ц* и *р*. Че това не е нов официален начин да се предаде тази титла, разбираме от същото вписване на *а* във *ц* и при думата *Кратица*, както и на *а* във *ц* на един от дребните късове.

Този опит на един провинциален каменоделец или писар да промени установената официална сигла за царската титла едва ли би бил направен в надпис от самия Иван Асеня. Виждаме, че е останал уединен. Той е могъл да се допусне в времето на Асеновите наследници, както показва прибавката *всѣмъ при влѣгаромъ* и в краен случай и при цар Михаил Шишман, който е произхождал също от западните краища и в Средешкото евангелие от 1329 год. е наречен Михаил Асен.² Така видът, в който намираме царската титла на Врачанския надпис ни кара да смятаме, че той е дяло на някой от наследниците на Асеня II — Коломан, Михаил II, Константин Асен или най-после на първия цар от Шишмановци — Михаил.

Нека изредим накратко доводите, които говорят за или против вероятността всеки един от Асеновци да бъде автор на надписа.

Асен I. За: палеографски чърти от по-старата епоха, сиглата за цар още неокончателно установена, дадена като монограм. Против: изразът *стараго царскы манастирь*, прибавката *всѣмъ* пред *влѣгаромъ*.

Калоян. За: старинните палеографски чърти, възможността името му да стои и на двете места пред „цар“, като *калѡѣн* на първия къс и като *калѡѡ* в третия. Против: обстоятелството, че в Кърчевския надпис,³ който е в край, дълго владян от гърци, сиглата се пише правилно *црѣ*; прибавката *всѣмъ*, която е засвидетелствувана едва за титлата на Иван Асеня.

Иван Асен. За: изразът — *стараго царскы манастирь* възможността името Йоан (*ѡа*) да стои пред *царѣ* на третия къс и да липсва (както в двете му грамоти и в Станимашкия надпис) на първия къс, наличността на прибавката *всѣмъ*. Против: видът на сиглата за царската титла.

Коломан Асен. За: възможността името му да е стояло пред Асен, изразът *манастир на стария [Асен]*, прибавката *всѣмъ*, възможността, не много голяма,

¹ Грабаръ, Боянската църква, обр. 1, табл. XIX, XX, XII.

² Ильинскій, Записъ в Средецкомъ евангеліи 1329 г. ИИД XI — XII, 119 сл.; П. Лавровъ, Палеограф. обозрѣніе кирилловскаго письма. Петроградъ 1914, 138 — 142.

³ Ивановъ, Бълг. старини, 30.

веднага след Асеня II титлата да бъде вече неточно написана като монограм Против: детската му възраст.

Михаил II Асен. За: възможността името Михаил, без краен ер, както в Батошовския надпис, да е стоял пред Асен, споменаването на стария [Асен], прибавка ксѣмъ — засвидетелствувана от договора с Дубровник — възможността, вече по-голяма, царската титла да бъде предадена не съобразно с търновския обичай, наличността на лигатура между м и н на един от дребните късове (в десния долен ъгъл на обр. 49) и главно и преди всичко голямата прилика с Батошовския надпис, особено в съдържанието и изразите. Доводи против не виждаме.

Константин Асен (Тих). За: възможността името Костандин да е стояло пред Асен. Против: разликата между нашият надпис и боянския ктиторски в палеографията, езика и предаването на царската титла.

Михаил Асен (Шишман). За: произходът му от северозападните краища, разхлабване на връзките с традициите на търновската царска канцелария и оттам възможността титлата да бъде вече предадена по-другояче Против: името Асен не засвидетелствувано в официален паметник.

Така виждаме, че доводите са най-многобройни в полза на ктиторството на Михаил II Асеня, при липса ва доводи срещу него. Затова смятаме, че засега най-правилно е да приемем, че във врачанския надпис става дума за ктиторството на същия цар Михаил II Асен, за когото се говореше в Батошовския и чийто лик от костурската църква дадохме.

* * *

Като разглеждахме двата каменни надписа, връзката помежду им и тази с другите среднобългарски надписи, дойдохме и до няколко извода от по-общ характер, които могат да се резюмират така:

1. Каменорезачът Драган, който е само издълбал надписа на Асеновата колона в търновската църква Св. Четиридесет мъченици, не може да бъде художникът, който е правил стенописите на църквата, а още по-малко майсторът на боянската живопис.

2. Батошовският, а по всяка вероятност и Врачанският надпис, са имали смесен характер на ктиторски надпис за съграждане на църква, в който са прибавени и сведения за царско дарение на земи, а може би и за друго дяло на владетеля или за събитие из царуването му. Към елементите на ктиторско-въспоменателния надпис от рода на надписа в Св. Четиридесет мъченици в Търново се прибавят значи чърти, заети из дарствените грамоти. Двата надписа продължават традицията на каменния държавен архив останал ни от владетелите на първото царство.

3. Батошовският надпис свидетелствува за съществуването на западни влияния върху формулярите на царската канцелария, дошли може би през Унгария още при Иван Асеня, и следователно и за една доскоро недопускана независимост на Асеновия двор от формулите на византийската владетелска канцелария.

4. Батошовският надпис е един от първите представители на търновското бароково писмо, свързано с писмото на царската канцелария от Асеня II нататък,

докато Врачанският показва повече привързаността на западнобългарските паметници към по-стария унциал, по-малко изтеглен на височина и със слабо раздвигена линия на буквите.

5. Названието Богородица Маторска трябва да се свърже с Матора, старото име на Мадара, гдето е съществувал, по всяка вероятност, по-стар Богородичен манастир, свързан може би с целебно аязмо.

Deux inscriptions des Assénides, provenant de Batochovo et de Vratza

Les deux inscriptions, du XIIIe siècle, proviennent toutes deux d'anciens monastères, détruits depuis, l'un celui de Batochovo, arrondissement de Sevlievo, sur les pentes nord du Balkan, l'autre près de Vratza, dans la Bulgarie du nord-ouest (fig. 50). Toutes les deux ont un caractère mixte qui les distingue des inscriptions ordinaires de fondation de monastère et les rapproche des „chartes lapidaires“ occidentales.

La première (fig. 39), plus longue quoiqu'encore incomplète, est l'oeuvre du patriarche inconnu de nom — qui semble avoir été Joachim II — qui occupait le trône patriarcal durant le règne de Michel II Assène (1246—1256), second fils de Jean Assène, né de sa seconde femme, Irène, fille de Théodore Comnène de Salonique. Le patriarche y parle de donations en terres faites au monastère par le roi. Un certain nombre d'expressions, qui trouvent leurs analogies dans les chartes de nos souverains du second royaume, permettent de supposer qu'une charte de donation avait été préalablement octroyée par le roi. D'autres expressions rattachent notre inscription à la fameuse inscription de Tarnovo (fig. 40), gravée par Jean Assène après la victoire de Klokotnitsa en 1230.

L'histoire du règne de Michel II Assène est peu connue. Les efforts qu'il fit pour sauver ce qui restait de l'empire de son illustre père et dans lesquels il épuisa sa courte vie — il mourut avant d'avoir atteint vingt ans — n'ont pas été suffisamment appréciés par les historiens. Son portrait, probablement posthume, à côté de celui de sa mère (fig. 45), — dans la pose de donateurs — se trouve sur les murs du narthex dans l'église du Taxiarque à Kostour (Castoria) où la veuve de Jean Assène semble s'être retirée après la mort de son fils, survenue en 1256.

Au point de vue paléographique l'inscription de Batochovo est un des premiers exemples de l'écriture „baroque“ du XIIIe siècle, qui florissait surtout dans la capitale Tarnovo et nous est conservée dans les documents émanant de la chancellerie royale (fig. 42) ainsi que dans d'autres monuments de caractère plus ou moins officiel. Quant à l'orthographe, notre inscription emploie les jers indifféremment et mène les o.net très souvent, mais conserve la graphie vieux-bulgare des signes pour les voyelles nasales. De ce dernier fait nous pouvons conclure, que lors de sa rédaction, on s'est ou bien servi de formulaires anciens, constitués avant l'apparition de l'échange mutuel des voyelles nasales ou on a imité d'anciennes inscriptions où cet échange manquait. De toutes façons nous devons supposer l'existence d'une continuité entre les monuments du second et ceux du premier royaume qui est l'époque du vieux-bulgare proprement dite. Mais l'inscription de Batochovo, par les mêmes traits qui la rappro-

chent des „chartes lapidaires“ occidentales, continue la tradition des „archives lapidaires“ du premier royaume — des inscriptions sur colonnes, écrites en grec par nos kans païens et nos premiers rois chrétiens.

La seconde inscription (fig. 49) a été trouvée en un état tout à fait fragmentaire, dans une grotte (fig. 46), au sud de la ville de Vratza, près des ruines d'une église (fig. 47) qui était probablement celle du monastère dont il y est question. Le nom „Assène, roi de tous les Bulgares“ qu'on y lit, ainsi que des expressions analogues à celles de la première inscription, la font provenir d'un des successeurs sinon des fils de Jean Assène II. Son attribution au même Michel Assène dont on voyait le nom sur l'autre inscription est très probable.

Au point de vue paléographique, elle possède des traits qui caractérisent en général les monuments écrits provenant des provinces occidentales du second royaume: préférence pour les formes simples au lieu des lignes recherchées et maniérées chères à la chancellerie tarnovienne, emploi limité des abréviations et des ligatures si fréquentes dans les œuvres des provinces orientales du royaume.

Véra Ivanova

Ein neues Militärdiplom aus Germania inferior

von D. Detschew

Anfang Juni 1944 wurde in einem Acker bei dem Dorfe Kamensko (Bezirk Razgrad) das Fragment von der ersten Tafel eines Militärdiploms des Domitianus gefunden, das Herr W. Dobrew für das Museum in Razgrad erworben hat. Das Fragment, das zwei Drittel der Tafel umfasst, ist 15·3 cm breit, 12—12·3 cm hoch und 0·2 cm dick. Die von den beiden Löchern besetzte Linie steht von dem ihr gegenüberliegenden unversehrten Rand der Tafel 9·5 cm ab. Da aber diese Linie sonst die Mitte der Tafel einzunehmen pflegt, so muss unser Diplom in seinem unbeschädigten Zustand die Höhe von 19 cm gehabt haben, die auch den vollständig erhaltenen Diplomen, CIL XVI, № № 23, 24, 30, 31 aus den Jahren 78—85 eigen ist.

Ich gebe zunächst die Umschrift des Textes der Aussenseite (Abb. 36), dessen Buchstaben 0·4—0·8 cm hoch sind:

- nia sub D. Nov[.], qui quina et vice-]
na stipendia aut plura meruerant, quo-
rum nomina subscripta sunt, ipsis li-
beris posterisque eorum civitatem*
5. *dedit et conubium cum uxoribus, quas
tunc habuisse[nt, cum] est civitas iis da-
ta, aut, si qui cae[libes esse]nt, cum iis, quas
postea duxisse[nt, dumta]xat singuli
singulas. A. d. Febr.*
10. *A. Didio Gallo Fa[bricio] Veientone II
L. [L]amia Plautio Aeliano cos.
cohort. IIII Thracum, cui praest
Q. Lutatio Q. f. Pup. Dexter Laelianus,
pediti*
15. *Durise Bithi f., Thrac.
Descriptum et recognitu[m] ex tabula ae-
nea, quae fixa est Romae in Capitolio
post Ligures.*

Es folgt die Umschrift des Textes der Innenseite (Abb. 37), dessen Buchstaben 0·5 cm hoch sind:

*[Imp. Cae]sar, divi Vespasiani f.,
[Domitian]us Augustus, pontifex
[maximus, t]ribunic(ia) potestat(e) VIII,
[imp(erator) II, p](ater) p(atriciae), censor, cos., VIII.*

Abb. 36. Ausseuseite des Diploms aus Kamensko
Обр. 36. Външна страна на дипломата от Каменско

5. *[peditibus et eq]uitibus, qui militant in co-
[hortibus . .]decim I Flavia et I Classica
[.]um et Varcianorum et I et II
[.] civium Romanorum et II As-
[turum et . . . De]lmatarum et IIII et VI Thracum*
10. *[.]quae sunt in Germania sub D
[.] qui quina et vicena stipen-
[dia aut plur]a meruerant, quorum
[nomina sub]scripta sunt, ipsis li-
[beris posteri]sque eorum civitate[m].*

Der Schriftunterschied zwischen den beiden Seiten tritt am deutlichsten in der Wiedergabe der Buchstaben V, C, T, I, L. Die einzelnen Wörter auf der Innenseite sind durch Punkte voneinander getrennt. Dagegen stellt der Text der Aussenseite fast durchgehend scriptura continua vor. Im Allgemeinen ist die Schrift der Aussenseite nicht so sorgfältig eingeschnitten wie die der Innenseite. So wird z. B. das erste L in *Gallo* (Z. 10 der Aussenseite) durch T und das erste A in *aenea* (Z. 15—16 derselben Seite) durch Λ wiedergegeben.

Die Bezeichnungen *Vespasiani f(ilius)*, *tribunic(ia) potestat(e) VIII* und *co(n)-s(ul) VIII* (Z. 1—4 der Innenseite), die zur Titulatur des Domitianus gehören (Wey-

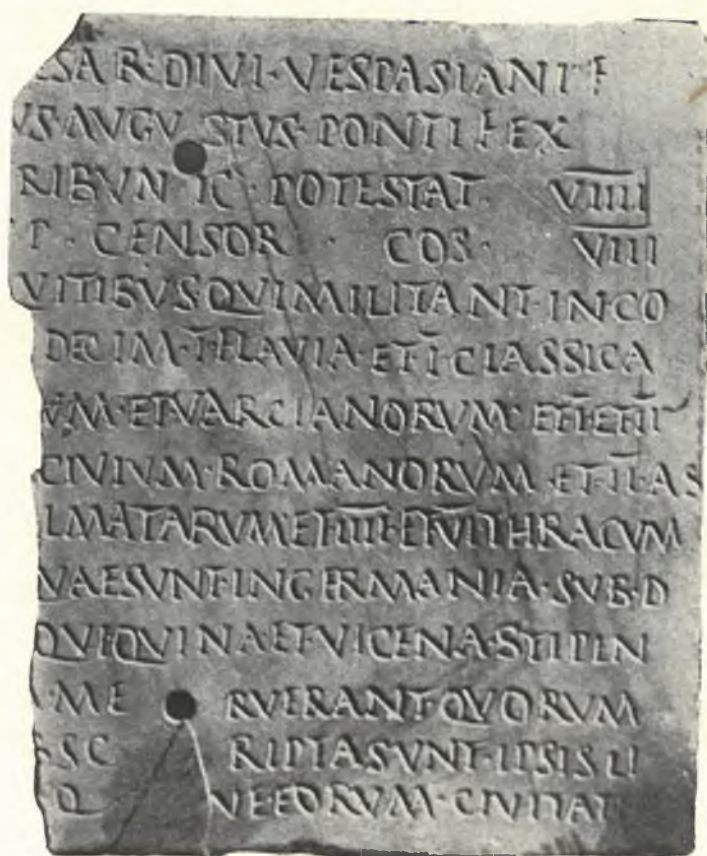

Abb. 37. Innenseite des
Diploms ans Kamensko

Обр. 37. Вътрешна страна
на дипломата от Каменско

nand RE VI 2553, ³²⁻³⁴) ergeben das Jahr 82 als Datum des kaiserlichen Erlasses, worauf unser Diplom beruht. Für die nähere Bestimmung des Datums sind vom Belang die Worte *A(nte) d(iem)* *Febr.* (Z. 10 der Aussenseite), die auf die Zeit zwischen dem 14. Januar und dem 11. Februar hinweisen. Diese Zeit aber lässt sich ziemlich einschränken, wenn man beachtet, dass im Jahre 82 *imp. Domitianus* zum achten mal und *T. Flavius Sabinus* zum ersten mal consules ordinarii waren (Liebenam, *Fasti consulares* 16), woraus folgt, dass die hier erwähnten *Aulus Didius Gallus Fabricius Vento* und *L. Lamia Plautius Aelianus* consules suffecti in demselben Jahre waren (Z. 10 und 11 der Innenseite). Und da die consules suffecti frühestens am 1. Februar die consules ordinarii vertreten durften (Kipp, RE IV 1128), so müssen wir zugeben, dass der kaiserliche Erlass, worauf unser Diplom fusst, eigentlich der Zeit vom 2. bis zum 11. Februar gehört. Aus dem Gesagten geht auch hervor, dass zu den bis jetzt bekannten consules suffecti im Jahre 82 *P. Valerius Patruinus* und *Antonius Saturninus* (20. Juli) neben *M. Larcius Magnus Pompeius Silo* und *T. Aurelius Quietus* (19 Sept.) (Liebenam, *Fasti consulares* 16) noch die ebenerwähnten *Aulus Didius Gallus Fabri-*

cius Veiento und *L. Lamia Plautius Aemilianus* hinzugefügt werden müssen. Demnach scheint das Jahr 82 in bezug auf das Konsulat in vier ungleiche *nundinia* verteilt worden zu sein, wovon das erste, das von *consules ordinarii* als Eponymen des Jahres besetzt war, nur einen Monat (vom 1. bis zum 31. Januar) dauerte, während die übrigen drei, die den *consules ordinarii* überlassen waren, drei bis vier Monate (vom Februar an) umfassten.

Man wusste bis jetzt ganz allgemein, dass *Aulus Didius Gallus Veiento* (Z. 10 der Innenseite) drei mal *consul suffectus* war und zwar zum ersten mal bei Vespasian und zum dritten mal bei Domitian (PIR II 10 № 61 und Groag RE VI 1938—1942 № 15). Erst durch unser Diplom aber lässt sich feststellen, dass er im Jahre 82 zum zweiten mal *consul suffectus* bei Domitian war, wie dies aus der seinem Namen folgenden Ziffer II erhellt. Aus unserem Diplom erfahren wir ebenso, dass *L. Lamia Plautius Aelianus* (Z. 11 der Innenseite) im Jahre 82 ebenso zum zweiten mal *consul suffectus* war, da er vorher im Jahre 80 dasselbe Amt inne hatte (PIR I 20 № 166 und CIL XVI Diplom № 26). Übrigens ist auf der Tafel nach seinem Namen ein unbedeutender Rest von dem oberen Teil der Ziffer II sichtbar.

Der Umstand, dass das Diplom für einen *pedes* (Z. 14 der Innenseite) angefertigt war, und dass nach *co(n)s(ul)* in dem fehlenden Anfang der Z. 5 der Innenseite 12 bis 13 Buchstaben Platz finden können, zwingt uns anzunehmen, dass hier nur *peditibus et eq* zu ergänzen ist. Jedenfalls durften die in CIL XVI Diplom № 28 von 20. Sept. des Jahres 82 vorkommenden Wörter *designat. VIII*, bzw. *desig. VIII* hier nach *co(n)s(ul)* nicht stehen, da auf der Tafel kein Platz dafür vorhanden war. Daraus ist aber zu entnehmen, dass das neunte Designieren des Domitianus zum Konsul in der Zeit zwischen unserem Diplom und dem eben erwähnten Diplom № 28, d. h. in der Zwischenzeit vom 1. Februar bis zu dem 20. September des Jahres 82 erfolgt hat. Die Ergänzung *imp(erator II)* in Z. 4 der Innenseite beruht auf demselben Diplom № 28.

Die Provinz, in welcher die entlassenen Soldaten gedient haben, wird nur durch die Bezeichnung *Germania* (Z. 10 der Innenseite) ohne den Zusatz *inferior* oder *superior* angegeben. Augenscheinlich gehört unser Diplom wie die Diplome CIL XVI № 20 vom Jahre 74, № 23 vom Jahre 78 und № 28 vom Jahre 82 der Zeit der noch nicht eingeteilten Provinz *Germania*. Obgleich deren endgültige Einteilung in *Germania superior* und *Germania inferior* erst in der Zeit vom Jahre 82 bis 90 stattgefunden hat, war jedoch diese Einteilung während derselben Zeit wenigstens militärisch durchgeführt, insofern die dort stehenden Militärtruppen zwei Legaten aufweisen: *legatus exercitus Germanici inferioris* und *legatus exercitus Germanici superioris* (CIL XVI p. 165). Die Inschriften aus dem Rheingebiet, in denen einzelne Militärgruppen erwähnt werden, gestatten in vielen Fällen ihre Standorte festzustellen. Dadurch konnte konstatiert werden, dass die in dem Diplom № 23 vom Jahre 78 erwähnten *auxilia* in der später abgesonderten *provincia Germania inferior* gedient haben, während die in den Diplomen № 20 vom Jahre 74 und № 28 vom Jahre 82 aufgezählten Militärtruppen zum Schutz der später benannten *provincia Germania superior* bestimmt waren. Was unser Diplom vom Jahre 82 anbelangt, so durfte dasselbe schon a priori zu der noch nicht endgültig abgesonderten *provincia Germania inferior* gestellt werden, da das schon erwähnte Diplom

№ 28 von demselben Jahre sich auf die militärisch abgesonderte *provincia Germania superior* bezieht. Dies wird auch durch einzelne Inschriften bestätigt, die uns lehren, dass die Standorte wenigstens von zwei in unserem Diplom erwähnten Kohorten, nämlich der *coh. II As[urum]* (Z. 8 der Innenseite) und der *coh. [III De]lmatarum* (Z. 9 der Innenseite) sich im Gebiete der später benannten Provinz *Germania inferior* befunden haben (Cichorius RE IV 246³⁵⁻⁴¹, 281⁵⁹⁻⁶¹, und Oxé, Germania 21, 1937, 190). Sodann war der in Z. 10 der Innenseite und in Z. 1 der Aussenseite erwähnte *D. Nov[us] Priscus* (Groag RE XVII 1219, 47-1220, 8) *legatus exercitus Germanici inferioris* im Jahre 82, während in demselben Jahre der in dem Diplom № 28 genannte *Q. Corellius Rufus* als *legatus exercitus Germanici superioris* funktionierte. Es verdient bemerkt zu werden, dass beide Legaten vorher im Jahre 78 Konsuln waren (Diplomen № 22 und 23 vom demselben Jahre und Ritterling, Fasti des röm. Deutschlands 1932, 23). Die unter dem Befehl des *D. Novius Priscus* stehenden Militärtruppen bestanden ausschliesslich aus Kohorten, worauf Z. 5 und 6 der Innenseite hinweisen.

Unter den in unserem Diplom aufgezählten Militärtruppen steht an erster Stelle *cohors I Flavia*. Dass damit eigentlich *cohors I Flavia Hispanorum* gemeint ist, wird aus dem Diplom № 23 vom Jahre 78 deutlich, wo neben den in der militärisch abgesonderten *Germania inferior* einquartierten *alae cohors I Flavia Hispanorum* erwähnt wird. Da diese *cohors I Flavia Hispanorum*, die ich mit der *cohors I Flavia* in unserem Diplom identifiziere, auch in dem Diplom № 56 vom Jahre 167 aus Mauretania Caesarea vorkommt, so müssen wir annehmen, dass sie im 1. Jahrh. in *Germania inferior* und in 2. Jahrh. in Mauretania Caesarea einquartiert war. Dass diese Kohorte bald darauf als *equitata* in Numidien ihren Standort bezog, um im Anfang des 3. Jahrh. nach *Germania inferior* zurückzukehren, lässt sich aus CIL VIII 4527, 2844; VI 1607; XIII 7786, 7787, 7792, 7797, 7800 schliessen. In diesem Sinne ist das von Cichorius RE IV 285, 4-38 und 296¹⁹⁻⁴⁰ über *cohors II Flavia equitata*, *cohors I Flavia* und *cohors I Flavia Hispanorum* Gesagte zu berichtigen.

An zweiter Stelle wird in unserem Diplom *cohors I Classica* erwähnt, die Cichorius RE IV 272, 58-60 mit vollem Rech für verschieden von der *cohors I Aelia classica* (RE IV 272, 49-57) hält, weil die letztere, wie ihr Beinamen zeigt, von Hadrian errichtet worden ist. Die von Cichorius, a. a. O., angeführten Inschriften belehren uns, dass die *cohors I Classica* von Aquitanien nach *Germania inferior* überführt worden ist.

Nach *cohors I Classica* steht in dem Diplom *um et Varcianorum*. Bei dem Fehlen von jeder Numeration vor *Varcianorum* wird sehr wahrscheinlich, dass es sich hier um eine Kohorte handelt, die einen doppelten ethnischen Bestand hatte, wie dies z. B. mit *cohors I Ligurum et Hispanorum* CIL XVI p. 182, der Fall ist. Jedenfalls ist diese Kohorte mit der in Inschriften aus dem niederrheinischen Gebiet erwähnten *cohors II Varcianorum* (Cichorius RE IV 347, 56-23 und Germania 13, 1929 314) nicht zu identifizieren.

Wie die zwei Kohorten *I et II* hiessen, die hier an vierter und fünfter Stelle aufgezählt werden, lässt sich schwerlich feststellen. Es ist jedoch sehr wahrscheinlich, dass hier *I et II Nerviorum* stand, da diese Kohorten bis zum Ende des 1. Jahrh. zum *exercitus Germanicus inferior* gehörten und erst um diese Zeit in Bri-

tanien überführt wurden (Cichorius RE IV 318, 41—60 und die Diplome № № 51, 43, 69, 70, 93 von den Jahren 98—146).

Die Wörter *civium Romanorum*, die hier nach der fehlenden Bezeichnung der *coh. I et II* kommen, stellen keine ehrende Beigabe zu der Benennung irgend einer Kohorte vor, wie dies z. B. der Fall mit *VII Breucorum c(ivium) R(omanorum)*, *IV Voluntariorum civium Romanorum* u. a., CIL XVI p. 180 und 185 ist. Dies geht aus zwei niederrheinischen Inschriften und einer römischen Inschrift hervor, wo *cohors I c(ivium) R(omanorum)*, bzw. *coh. prima equitata civae (sic) Roman. in Germ. inferior* (Cichorius RE VI 271, 13—32) erwähnt wird. Ausserdem wird *cohors I civium Romanorum* auch in den Diplomen № № 62, 63, 80 von den Jahren 116 und 134 aus Germania superior erwähnt. Man kann daraus ersehen, dass die in unserem Diplom an sechster Stelle aufgezählte Kohorte *I Civium Romanorum* im 1. Jahrh. in Germaniä inferior und im 2. Jahrh. in Germania superior stand. Darnach ist die von Cichorius RE IV 271, 16—21 geäusserte Ansicht hinsichtlich dieser Kohorte zu korrigieren.

An siebenter Stelle erscheint in dem Diplom *cohors II Ast* Die Ergänzung in *As[turum]* wird sowohl durch eine der Zeit der Flavier angehörige Inschrift aus Spanien, wo ein *praef. coh. secund. Astur. in Germ.* benannt wird, als auch durch die Widmung einer *vexelatio* (sic) *cortes II Astur.* aus dem niederrheinischen Gebiete (Cichorius RE IV 246, 35—47) gesichert. Im Anfang des 2. Jahrh. ist diese Kohorte nach Britannien hinübergeführt worden (Diplome № № 51, 69, 70 von den Jahren 105, 122 und 124).

Die achte Stelle in der Aufzählung der auxilia nimmt hier *coh. . . De]lmatarum* ein, vor deren Namen die Ziffer III zu ergänzen ist, worauf die von einem *praefectus coh. III Delmatarum* in Köln errichtete Inschrift hinweist (Cichorius RE IV 181, 69—282, 14). Von Germania inferior wurde dieselbe nach Germania superior versetzt (Diplome № № 36, 62, 63 von den Jahren 90, 116 und 124).

An neunte und zehnte Stelle finden wir hier *coh. III et IV Thracum*. Cichorius RE IV 340, 57 — 341, 4 führt Inschriften an, aus denen er folgert, dass beide Kohorten im 1. Jahrh. ihre Standorte in Germania superior hatten. Unser Diplom aber zeigt, dass beide Kohorten wenigstens im Jahre 82 Bestandteile des exercitus Germanicus inferior waren. Da die *coh. IV Thracum* im Jahre 84 sich in Pannonien befand, wie dies aus dem Diplom № 30 ersichtlich ist, so folgt daraus, dass dieselbe vor dem Jahre 82 in Germania superior gedient hat. Was die Kohorte *III Thracum* anbelangt, so fehlt jeder Anhaltspunkt, um zu entscheiden, ob dieselbe vor oder nach dem Jahre 82 in Germania superior einquartiert war.

Der fehlende Anfang der Z. 10 der Innenseite war sicher vom den Namen der elften Kohorte besetzt, wodurch sich die Ergänzung des Wortes . . . *decim* (Z. 6 der Innenseite) in *undecim* rechtfertigt. Über die Bezeichnung dieser Kohorte dürfen wir keine Vermutung äussern, obwohl uns aus Inschriften eine Anzahl von Kohorten, wie *VII Breucorum*, *VI Inguenorum civium Romanorum*, *II Brittanica*, *I Latabiensium*, *III Lusitanorum*, *I Tungrorum* u. a. bekannt sind, die ja gewisse Zeit in Germania inferior verweilt haben (Cichorius RE IV 259, 261, 304, 307, 313, 343, 345 u. a.). Denn wir haben keinen Hinweis, dass irgend eine Kohorte von den eben erwähnten gerade im Jahre 82, dem das Diplom gehört, ihren Standort in Germania inferior hatte.

Der entlassene Soldat *Durises Bithi f(ilius) Thrax*, dem das Diplom eingehändigt wurde, zählte sich zur Kohorte *IIII Thracum*. Als Thraker kehrte er nach seiner Entlassung in Thrakien zurück, wie dies aus dem Fundort des Diploms zu schliessen ist. Sein Vatersname *Bithus* ist in Thrakien sehr verbreitet, wodurch sich als überflüssig erweist Beispiele dafür zu geben. Dagegen kommt sein persönlicher Name seltener vor, wofür Beispiele bieten *Histria VII 1924, 55-56 № 46: cur(am) agentibus mag. . . . Durisse (sic) Bithi* und *CIL XIII 8311 aus Köln: M. Aemilius Durses eq(ues) al(ae) Sulp(iciae)*.

Der praefectus der Kohorte, zu welcher der Entlassene gehört, *Q. Lutatius Q. f. Dexter Aelianus*, war ein geborener Römer, der zum *tribus Pupinia* gehörte. Derselben *tribus* gehörte auch *Sex. Lutatius Q. f., Laelianus Oppianicus Petronianus praetor*, der sicher ein Verwandter von ihm war und kaum vor der Zeit der Flavier lebte (*Groag RE XIII 2095 № 17*).

Als Zusammenfassung des Vorhergehenden gebe ich zum Schluss den zusammenhängenden Text des Diploms teils mit den ganz sicheren, teils mit den höchst wahrscheinlichen Ergänzungen:

[*Imp. Caesar, divi Vespasiani f(ilius), [Domitian]us Augustus, pontifex [maximus, t]ribunic(ia) potestat(e) VIII, [imp(erator) II, p](ater) p(atriciae), co(n)s(ul) VIII,*
[peditibus et eq]uitibus, qui militant in coh[ortibus]
un]decim (1) Flavia et (2) L Classica [et
(3). . . .]um et Varcianorum et (4) I et
(5) II [Nerviorum(?) et I] civium Romanorum
et (7) II As[urum et (8) III De]imatarum et(9)
III et (10) VI Thracum [et (11). . . .]uae
sunt in Germania sub D. Nov[io Prisco],
qui quina et vicena stipendia aut plura
meruerant,
quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberisque
posterisque civitatem dedit et conubium cum
uxoribus, quas tunc habuisse[nt, cum] est civitas
iis data, aut si qui cae[libes esse]nt, cum iis,
quas postea duxisse[nt, dumta]xat singuli
singulas.
A(nte) d(iem). . . . Febr. A. Didio Gallo
Fa[bricio] Veientoni II L. Lamia Plau-
tio Aeliano [II] co(n)s(ulibus)
cohort(is) IIII Thracum, cui praest Q. Luta-
tius Q. f(ilius) Pup(inia tribu) Dexter
Laelianus pediti Durise Bithi f(ilio),
Thrac(i).
Descriptum et recognitu[m] ex tabula aenea,
quae fixa est Romae in Capitolio post
Ligures.

Es ist bezeichnend, dass hier zum ersten mal der Ort in Capitolium, wo der kaiserliche Erlass aufgestellt wurde, durch die Worte *post Ligures* näher bezeichnet wird. Mit Bezug auf die Wortwendungen *in Capitolio post tropaea Germanici, qu(ae) sunt ad aedem Fidei populi Romani*, Diplom № 32 von Jahre 86, und *in Capitolio post tropaea Germanici in tribunali, quae sunt ad aedem Fidei p(opuli) R(omani)*, Diplom № 33 von demselben Jahre, dürfte man dabei an irgend eine Trophäe in Zusammenhang mit dem Sieg über die Ligurer, den die Triumphatoren Q. Fabius Maximus im Jahre 233 und L. Aemilius Paullus im Jahre 181 erfochten haben. Es wäre vielleicht nicht allzu gewagt anzunehmen, dass zu diesen Trophäen auch einzelne ligurische Stele (Dahn, Eberts Reallexikon VII 295-297) gehören konnten.

Една новооткрита военна диплома

В горната статия се установява, че намерената през юли 1944 година в с. Каменско (Ташчи), Разградско, бронзова плочка, прибрана в Разградския музей от уредника му г. Венко Добрев, представя откъсляк от една военна диплома, издадена във времето на император Домициана през първата половина на месец февруарий 82 г. на името на пехотинеца от IV Тракийска кохорта Дурисес, син на Бита, който бил от тракийски произход. Тая кохорта е съставяла дял от помощните войски, намиращи се на гарнизон в тая част на Германия, която между 82 и 90 г. е била обособена в отделна провинция под названието *Germania inferior*.

Дошлият до нас фрагмент от тая диплома позволява да се установят следните неизвестни до сега данни: 1. че през 82 г. са били допълнителни консули (*consules suffecti*) не само P. Valerius Patruinus, Antonius Saturninus, Marcus Larcus Magnus Pompeius Silo, Titus Aurelius Quietus, но и Aulus Didius Gallus Fabricius Veiento и L. Lamia Plautius, 2. че император Домициан е бил за девети път десигниран за консул между 1. февруари и 20. септември 82 год., 3. че императорските укази, на които почиват военните дипломи на войниците от римските помощни войски, са били излагани — поне във времето на император Домициан — също и „зад Лигурийците“ (*post Ligures*), с който израз се е означавала известна част от Капитолий, стояща може би в някаква връзка с триумфите над лигурийците.

Д. Дечев

4/522

Козяк и Брегалнишката епископия

от Ст. Михайлов

Брегалнишката епископия

Според исторически и легендарни известия, християнството проникнало твърде отрано по долината на река Брегалница. Така още към средата на V век на Халкедонския събор в Цариград се споменава името на един баргалски епископ,¹ чието седалище се е намирало вероятно в съществуващия тогава тракийски град Баргала,² намиращ се на левия бряг на р. Брегалница по средното ѝ течение. По-късно, към VII век, по долината на същата река стават масови покръствания на славяни.³ При разпространяването на християнството по тези места Баргалската епископия е играла вероятно голяма роля.

Във връзка с произхода на така наречената по-сетнешна Брегалнишка епископия още Йордан Иванов налучква правилния път, като допуска, че названието Брегалница не е нищо друго освен славянски осмисленото тракийско име Баргала.⁴ А оттук следва и заключението, че Брегалнишката епископия е пряка наследница на старата Баргалска епископия.

Новото название Брегалница (*Βραγαλιτιτσα*) се среща сравнително късно — през XI век — в житието на св. Петнадесет Тивериополски мъченици⁵ от Теофилакта. Там се казва, че мощите на няколко от мъчениците били пренесени в Брегалнишката епископия.⁶ Освен у Теофилакта, това название не се среща на друго място. В Теофилактовия текст то е свързано само с епископията. Не се говори изрично нито за град, нито за област с това име, така че досега още не се знае с положителност, дали освен реката⁷ Брегалница е съществувал и град⁸

¹ Mansi, Consiliorum amplissima collectio, Florentiae — Venetiae, 1759 сл., VI, цит. у В. Фра Иванова, Стари църкви и манастири във българските земи. ГИМ за 1922—1925 г., 533, заб. 9.

² Hierocles, Synecdemos, § 654, изд. Burckhardt, Lipsiae 1893, 6, цит. у Иванова, цит. съч., 533, зб. 8.

³ За покръстване на славяни по р. Брегалница и в Македония въобще се говори в Солунската легенда (вж. Йорданъ Ивановъ, Северна Македония, София 1906, 65), както и в един стар ръкопис — „Успението на Кирила философа“, дето се казва, че били обърнати в християнската вяра 4050 души (вж. Ивановъ, цит. съч., 72).

⁴ Пак там, 73.

⁵ Theophylactus, Martyrium SS. XV Martyrium у Migne, Patr. gr., т. 126, 152 сл. В български превод вж. „Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български“, превел митрополит Симеон Варненски и Преславски. СбАН XXVII, 1931, 261 и 266.

⁶ Ивановъ, цит. съч., 74.

⁷ Според известията на Polyaeon тази река била позната под името Astibos (Polyaeon, IV, 12, 3) с едноименен град (вж. RE, Bd. II, 1790), в съвременното название на който — гр. Щип и днес е запазен старият корен. Изглежда, че и името Баргала ще е било давано както на града, така и на реката. Последното название ще се запазило до VII в., ако не и по-късно. Славянското название се среща сравнително късно (Солунската легенда и Успението на Кирила Философа), но то е свързано с по-стари събития, датиращи от VI в.

⁸ По съобщение на Б. Финети, според думите на някой си Monachus Olympiota, през XIII в., когато този последният живял, съществувало още село Брегалница на 5 часа път от Струмица (Migne, цит. съч., coll. 442, § 24, цит. по В. Н. Златарски, История на българската държава I, част 2, София 1927, 210). Това съобщение изглежда, че почива на слухове или на смесване на област с селище.

НАР. БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН

със същото име. Изглежда, че такъв град не е съществувал, а само област, и то твърде малка, която ще трябва да се търси някъде около античния град Баргала. Тази област е заемала само една малка част от поречието на реката, тъй както са били части от същото поречие и областите Овче поле, Мородвиз, Пиянец¹ и др. Съществуването на Брегалнишка област, която не обхваща цялата долина на река Брегалница изяснява въпроса за различните имена, които епископията е носела, тъй като тя е приемала името на областта или селището, в което се е намирало седалището ѝ. На пръв поглед изглежда, че епископията е странствувала много, като е местела седалището си от едно селище в друго. В действителност това е само привидно. Тя е имала последователно само две главни седалища: Брегалница и Мородвиз. Още в Борисово време, обаче, на Цариградския събор в 879 година се среща името на Овчеполския епископ Лъва.² Ще рече, едновременно с Брегалнишката епископия ще е съществувала и Овчеполска. Но подобно предположение е невероятно. Овчеполската област е била съседна на Брегалнишката и двете сигурно са влизали в един и същ диоцез. Разделени са били от реката като Овчеполската област оставала на десния бряг, а Брегалнишката на левия. Изглежда, че епископията никога не е била на Овче поле, ако и да се споменава овчеполски епископ. Този последният може да е имал само временно седалище на Овче поле, та оттам и названието му. Той, обаче, не е могъл в никой случай да бъде представител на някаква Овчеполска епископия отделна от Брегалнишката. Неговата титла е може би погрешна и ще се обясни със съседството на двете области. Подобна грешка е направена от Гелцера и по отношение на мнимото епископско седалище в Малешево.³

В началото на XI век, след падането на Самуиловото царство, Василий Българоубиец в грамотите си дадени на Охридската архиепископия, не споменава нито Брегалница, нито Овче поле като епископски центрове. Причината за това трябва да се търси в обстоятелството, че още през Самуилово време, ако не и по-рано, седалището на епископията се преместило в съседната Мородвизка област с град Мородвиз (Моровизд — *Μοροδβιζος*),⁴ разположен в подножието на Плачковица планина, на десетина километра южно от днешния град Кочани. След преместването на епископията в Мородвиз Брегалнишката област, изглежда, не изгубила много от значението си. Наистина нейното име не се споменава дори и като обикновена енория от новоучредената Мородвизка епископия. Причината за това е, че на нейно място процъфтял нов български енорийски център — град Козяк, който успял да наложи и името си на цялата област. Изглежда, че преди Брегалница да

¹ Тези области са били много по-малки, отколкото са сега.

² Голубинский, Краткий очеркъ православныхъ церквей и пр. Москва 1871, 54.

³ ByzZ II 1893, 52.

⁴ За пръв път този град се споменава в 1018 год., когато негови пратеници, както и такива от Битоля и Липлян се явили в Месинопол, за да предадат градовете си на императора Василий II, който настъпвал в България (Sedgen. II, 467, 10 цит. в ByzZ II, 1893, 51). Освен това той се споменава и в грамотата от 1019 година, дадена на Охридската архиепископия от същия император (вж. Иорданъ Ивановъ, Български старини изъ Македония, София 1931, 550 сл.), както и в един списък на епископите на Първа Юстиниана, отъждествена очевидно с Охрид (Vaticanus gr. 828, fol. 354-r, цит. в ByzZ I, 1892, 257). Арабският географ Идризѝ го споменава в XII в. под името „Формендис“. В една грамота на Душана от средата на XIV в., Мородвиз се споменава вече като село. Като такова то се споменава още няколко пъти през XVI век.

влезе в границите на Козяк, този последният е влизал в границите на Брегалнишката област. С други думи, касае се за една и съща територия с две различни имена.

Седалището на брегалнишкия епископ трябва да се търси на самото място, дето е бил старият град Баргала. За епископска църква ще е служела някоя стара базилика, пощадена от славянските нашествия. Така Брегалнишката епископия, настанила се в един град, който показвал последните си признаци на живот, се е видяла принудена да напусне този град, когато той окончателно запустял. Тогава именно тя била пренесена в съседната област — Мородвиз. Епископията се настанила в самия град Мородвиз, дето се задържала сравнително най-дълго време. Като се вземе под внимание, че тя е стояла твърде кратко време в Брегалница, мнението на Иречека за тъждествеността на двете епископии може да се види доста основателно.¹ Мородвиз ще е останал епископски център до към XIII век, защото в XIV в. той се споменава вече като село, а за епископията се казва, че била отдавна запустяла.² Тази е вероятно причината, че на събора в 1347 година било решено тя да бъде присъединена към новообразуваната Злетовска епископия. Колко време Мородвиз е останал подчинен на Злетово не се знае. На всеки случай той възвърнал епископията си вероятно още в началото на турското владичество, когато, както Злетово, така и Мородвиз попаднали под юрисдикцията на Коласийската архиепископия. Че действително Мородвиз е бил епископски център и след XIV век, се вижда от обстоятелството, че решението на Охридския духовен събор от 1529 година, с което се произнасяло анатема срещу Павла Смедеревец, било подписано и от Мородвизкия митрополит Никифора: азъ никѣфъ, митрополитъ мордовъшкѣ, подписахъ въшереchenно.³

Казахме, че след преместването на Брегалнишката епископия в Мородвиз, вместо името Брегалница, на сцената излиза името на Козяк. Основаването на това селище може да се отнесе към средата на IX век. Процъвтването му пък и превръщането му в град ще трябва да се свърже с постройката на храма, събитие, което, изглежда, е станало към края на същия или в първите десетилетия на следващия век. Историческите известия за Козяк са твърде оскъдни. Това название се среща единствено в една грамота на Василия II Българоубиец от 1019 година, дето се казва следното: „И епископът на Моровизд да има в самия Моровизд и в Козяк, Славище, Злетово, Луковица, Пиянец и Малешево 15 клирици и 15 парици“.⁴ Йорд. Иванов установява, че „освен Злетово и Луковица, първото голямо село в Кратовско с 1000 души жители, а второто със сегашно име Луково в Кратовско или Луковица в Осоговията, останалите изброени в Мородвишката епархия имена са названия на местности и жупи, а не на отделни селища.“⁵ В локализацията на повечето от тези названия не може да има съмнение. Сигурно е също, че те означават по-скоро имена на местности, а не на отделни селища, дори и ако такива са съществували.

¹ Д-р К. Иречекъ, Християнският елементъ въ топографическата номенклатура на Балканскитъ земи, Псп LV—LVI, 245.

² Вж. по-горе, заб. 4.

³ Споменик, LVI, 36—37; Ивановъ, Български старини, 572.

⁴ Ивановъ, цит. съч., 552. Същият автор, Северна Македония, 77.

⁵ Пак там, 77.

За Козяк специално Йордан Иванов се изразява така: „Козяк наричат местността и селата, около 60, между реките Крива и Пчиня“.¹ Това мнение е основано на обстоятелството, че на това място се намира планината Козяк, а също в непосредна близост е и Славишкото поле,² което не е друго, освен местността Славище,³ спомената също в грамотата на Василий II заедно с Козяк. Сръбският учен Новакович възприема същата локализация. Той пише: „То (Козяк, б. н.) е подгорије планине Козјака, по-далеко на север под планином Козјаком, недалеко от данашне границе Краљевине Србије, у водопачи Мале реке“.⁴ Идентификацията на Гелцер — с. Козяк, на с-и от Прилеп е в същност идентификацията, възприета по-късно от Йорд. Иванов и Новакович.⁵ В действителност, средновековният Козяк, който се споменава в грамотата на Василия II, не е толкова далеч на север. От обиколките, които направих в Щипско, дойдох до заключение, както вече отбелязах, че Козяк е град, който се е намирал в обсега на първоначалната Брегалнишка област, на левия бряг на реката, но все пак доста далеч от нея, и на около 10—12 километра североизточно от гр. Щип. Днес по-важни села в тази малка област са: Раданя, Карбинци, Долни Козяк, Аргулица, Таринци и др. От средновековния Козяк, който днес селяните означават с името Горни Козяк, е останала само църквата (обр. 1). Средновековното селище е било разположено на същото място около църквата и по течението на рекичката. В околността се изкопават постоянно стари фрагменти и особено архитектурни отломъци като колони, олтарни плочи и други части от стари постройки, които са най-доброто указание за съществуването на старо селище на това място. При прокарване трасето на новостроящия се път е открит и един стар гроб. Освен това северозападно от църквата се намира един висок насип, който в северната си част завива под прав ъгъл към югозапад. По всичко личи, че това са следи от стари защитни стени. А това е напълно естествено за един град от онази епоха. Знае се, че старобългарската дума градъ, както и гръцката *καστρον* са означавали укрепление. Между селяните от околността е легнало дълбоко убеждението, че на това място е съществувал някога много стар град. Някои от тях и днес наричат тази местност Козиград.⁶

Съдбата на това селище е била доста променлива. В продължение на своята дълга история то ту се е въздигало, ту отново е западало. Така то продължило съществуването си под формата на бегски чифлик от 15—16 къщи чак до 1912 година. Според разказа на един стар селянин от с. Раданя, до преди тази дата селото било собственост на някой си Изед-бег. Населението обаче било християнско. Според думите на някои селяни от Долни Козяк, старото селище Козяк станало турско владение много отдавна. Във връзка с завладяването му

¹ Ивановъ, Северна Македония, заб. 4.

² Под това име то се среща още в XVII в. (вж. Гласник XXXIII, 136. Също Глас Српске Краљевске Академије LXXVI, 1908, II р., 26).

³ Името Славище се среща в Душановата грамота, дадена на Лесновския манастир. Вж. Гласник XXVII, 291.

⁴ Глас LXXVII, 1908, II р., 25 сл.

⁵ ByzZ II, 1893, 51.

⁶ Такъв град-крепост е бил и Мордовиз.

от турците селяните са запазили следното предание: когато турците дошли тук, населението избягало в планината, но там било настигнато от турците и изклано. Отчаяните писъци и виковете, които съпровождали тази трагедия, оставили и името на върха — Цвилик, което значело плач, писък. Този низък връх се издига над унищожения Козяк. Това събитие може да се вземе като историческо, макар и да има чисто легендарна подкладка. То ще да се отнася отпреди епохата на освобождението на България, тъй като по време на самото освобождение селото е било вече владение на Изед-бега.

Църквата Св. Георги в Горни Козяк

Местоположение и сегашно състояние. — Козяшката църква Св. Георги е разположена край една малка рекичка, носеща името на старото селище Козяк. Тя извира от Плачковица планина и се влива в Брегалница, като неин ляв приток. През горещите летни дни реката пресъхва, при силни дъждове обаче водите ѝ се устремяват буйно към Брегалница, като увличат със себе си много каменен материал. Този именно материал е използван при градежа на църквата. Десният бряг на рекичката е много по-удобен за застрояване и заселване. Той има наклон с западно изложение. На този бряг именно е издигната и самата църква. Тук е било селището и на стария град Козяк.

Църквата отстои на два и половина километра източно от с. Раданя и на почти толкова от с. Долни Козяк, което е разположено северозападно от нея. Не далеч от църквата минава пътят, който отива за към планината. Разположението на църквата е такова, че тя мъчно се забелязва отдалеч. Причината за това са високите тополи, които се издигат пред нея и я скриват от погледа. Освен това цялата околност е покрита с камъни от разрушените къщи на старото село Горни Козяк, така че градежът ѝ се слива с общия фон на местността и мъчно се откроява от него. Пред църквата се намира малка воденичка, принадлежаща на един турчин. Самата църква е построена на равно място. След разрушаването на околните сгради обаче около нея

Обр. 1. Църквата Св. Георги в Козяк, гледана откъм с.-з.

Fig. 1. Vue générale de l'église de Kozjak

са се образували насипи, които на места достигат значителна височина. Така апсидата е затрупана на повече от два метра височина от един такъв насип.

Според спомените на стари хора, църквата е запустяла доста отдавна. По времето на освобождението на България тя е била почти в същото лошо състояние, в каквото се намира и днес. Тогава тя е била поверена на грижите на някой си сараф Зафир от Щип, с чиято помощ църквата била потегната малко. Това потягане се състояло главно в покриването на куполите, но това покриване било само привременно и не траяло дълго. След смъртта на сараф Зафир, десетина години след поправката, покривите отново се срутили и църквата пак запустяла. Трябвало да се забележи, че сараф Зафир не е възстановявал куполите, а само ги е покривал

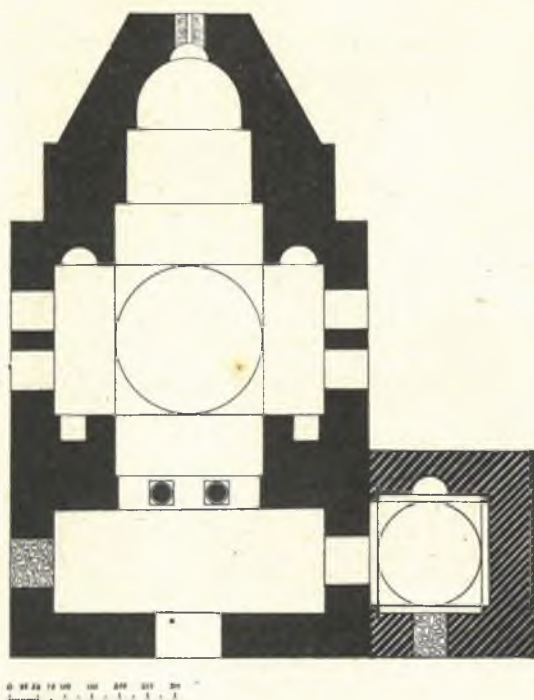
с лека дървена конструкция, която не е могла да трае дълго време след неговата смърт.

План на църквата. — Цялата дължина на църквата (обр. 2) заедно с апсидата е 12·70 м., а широчината — 4·80 м. Към централната част, която представя правилен квадрат с големи странични арки, са прибавени на запад един притвор, а на изток — тристранна трапецовидна апсида с предапсидно пространство. Дебелината на стените навсякъде, дето няма вградени пиластри или стълбове е 0·80 м. Пиластрите пък, които поддържат купола над наоса, достигат до 1·10 м. дебелина.

Към южната страна на притвора е долепено едно четвъртито отделение. Над квадратния наос, както и над квадрата над това отделение са издигнати куполи. Вътрешното разделение на църквата не отговаря

напълно на външното. Така апсидата има една форма отвън, друга отвътре. Също дебелите стълбове или по-скоро масивни пиластри, чиито ръбове съвпадат с четирите страни на квадратния наос, не личат отвън. Арките, които ограничават четирите страни на квадрата образуват един вид правилен вписан гръцки кръст. Този кръст също не е добре очертан отвън. Очертанията му могат да се наблюдават само от изток и отгоре откъм покрива.

Притвор. — Притворът (обр. 2) представя удължен правоъгълник с дължина 4·30 м. и широчина — 1·90 м. Той е напречно разположен на надлъжната ос на църквата. Отвън той не е добре очертан и само низкият покрив, който има, издава присъствието му. Първоначално в притвора се е влизало през три врати; едната

Обр. 2. План на църквата Св. Георги в Козяк
Fig. 2. Plan de l'église de Kozjak

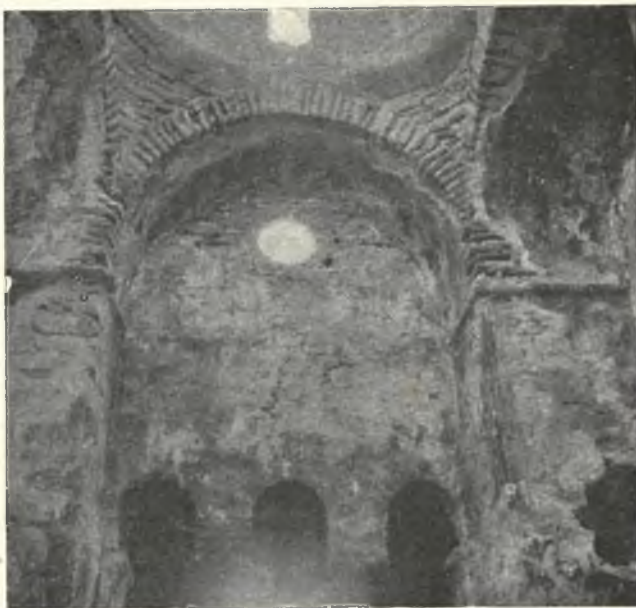
в средата на западната фасада и другите две симетрично разположени една срещу друга в северната и южна стена. Главният вход е откъм западната фасада. Той е широк 1·20 м., докато страничните входи са широки по 0·85 м. Съобщението с вътрешността на църквата днес става само през главния вход. Северният е зазидан, а южният води само в стаичката, долепена до тази част на църквата.

Височината на притвора е по-малка от тази на арките в наоса. Затова и покривът му е по-низък от покрива на същите арки. Той е едностранен и наклонен към запад (обр. 1). Обстоятелството, че е по-низък от другите покриви е дало възможност да се пробие един люнет и в стената, която отделя притвора от наоса. Този люнет се намира точно над покрива на притвора и непосредно под свода на западната голяма арка в наоса.

Засводяването на тази част на църквата образува напречен полуцилиндър. Поради това че засводеното пространство е доста тясно — само 1·90 м. — то майсторът е могъл да го изгради само от камък.

Над северната и южна врата има по един аркиран прозорец. Назначението на тези прозорци е практическо — за осветление, а не за украса. Светлината в притвора, обаче, днес е доста слаба поради това, че директна светлина идва само от северния прозорец, тъй като южният получава светлина не направо, а посредством долепеното квадратно отделение.

Триаркадна колонада. — Стената, която отделя притвора от наоса е пробита от една аркада (обр. 3 и 4), образувана от две монолитни колони и три арки. Тази тройна аркада служи за вход от притвора за наоса. В днешното си състояние тя е полуразрушена. Южната ѝ колона е съборена и заедно с капитела се намира във пред вратата на църквата. Другата колона — северната, стои на мястото си непокътната. Колоните са от твърд, слабо розов камък със следните размери: височина 1·86 м., диаметър 0·30 м. В горната си част колонката завършва с капител, а долу се опира на пода посредством квадратна база със страна 0·50 м. и височина 0·10 м. На базата лежи торус, който завършва с тесен пръстен. Над пръстена следва едно барабанче, след което започва същинската колона-монолит. Двата края на монолита са опасани от по една широка гривна, Обра-

Обр. 3. Триаркадна колонада в църквата Св. Георги в Козяк
Fig. 3. L'église de Kozjak. Le mur de réfond et le tribéion

зуваните три входа от двете колони са равни по широчина. Страната на базите е по-малка от дебелината на пробитата стена, която днес има формата на полупиластър. Арките са засводени полуцилиндрично и се издигат на височина 3·10 м. от пода.

Капителите, с които завършват колоните са колкото просги, толкова и интересни (обр. 4). Те имат трагецовидна форма с твърде окръглени ръбове. Размерите им са следните: голяма страна на основата 0·80 м., малка страна — 0·40 м.

Обр. 4. Капител от триаркадната колонада в църквата Св. Георги в Козяк

Fig. 4. L'église de Kozjak. Un chapiteau du tribéllion

Наос и купол. — Наосът представя централна постройка, състояща се от един квадрат и четири големи арки, които се прибавят към страните му по такъв начин, че върху плана се очертава вписан кръст с равни рамене (обр. 2). Арките почиват върху масивни пиластри, които изпълват междурамията на кръста. Връзката между тези арки и пиластрите не се осъществява направо, а посредством един добре очертан корниз, който продължава и в апсидата, като я обикаля цялата отвътре, спира пред северната и южна стена на наоса и продължава пак, все на същата височина, около западните два централни пиластра (обр. 3,

8, 10). С изключение на източната арка, която е отворена към апсидата, останалите три са затворени със стени. Непосредно под свода на арките тези стени са пробити от по едно кръгло прозорче, през което прониква светлина отвън. Тези кръгли прозорчета са изсидани от лъчеобразно разположени дялани варовити камъни. Южното прозорче е почти изцяло разрушено поради това, че самата стена под входа на арката се е срутила. Четирите дебели централни пиластри имат по една дълбока ниша в страните, които гледат към наоса. Нишите в източните пиластри са полукръгли, а в западните — четвъртити.

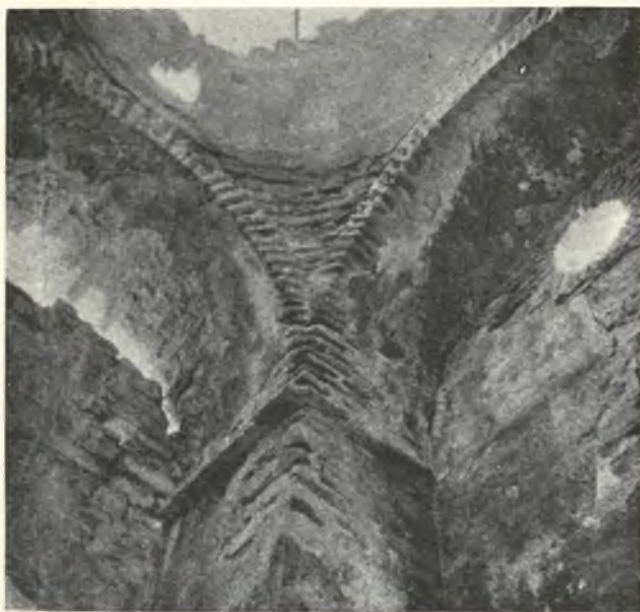
Куполът е напълно разрушен и по нищо не личи неговото устройство. Като се има предвид обаче голямата любов към полукръглите форми при засводяванията, може с голяма сигурност да се предполага, че той е бил полусферичен. Куполът е почивал на висок барабан, кръгъл отвътре — осмоостранен отвън (обр. 5). Преходът от квадратната основа на наоса към окръжността на барабана

се извършва с помощта на пандантиви (обр. 6). Във всяка една от осемте страни има по един прозорец, достигащ на 1.50 м. височина. Целият барабан е висок 2 м. Отвън почива на квадратна основа, 0.60 м. висока (обр. 1, 5, 7). Тази основа подчертава още по-добре барабана, който и без това има доста сполучливи пропорции и, гледан отвън, придава особена красота на църквата.

Двойни прозорци. — Северната и южна страна на наоса са пробити от по един двоен прозорец (обр. 7, 8, 9), достигащ до 2.30 м. височина. Двата отвора на прозорците са били отделени един от други чрез един пиластър, дебел колкото зида

Обр. 5. Външен изглед на апсидата на църквата Св. Георги в Козяк, гледана от изток
Fig. 5. L'église de Kozjak. Vue extérieure de l'abside

Обр. 6. Ю.-з. пандантив от централния купол на църквата Св. Георги в Козяк
Fig. 6. L'église de Kozjak. Le pendentif S-O de la coupole centrale

и широк 0.30 м. Сега от тези пиластри са запазени само импостите, които са доста високи и имат формата на сплеснати капители. Самите пиластри са унищожени, а прозорците зазидани до нивото на импостите, които единствени са останали на мястото си обхванати в зидарията. Тези импости са свършени прости и без никаква украса. Формата им е пресечена пирамида, обърната надолу. Издялани са от обикновен ситнозърнест пясъчник. Прозорците също нямат никаква украса. Арки и корнизи липсват. Пиластърът над импоста е пробит. Личи, че на това място е имало гредящо конструктивно назначение.

Обр. 7. Двоен прозорец на южната стена в църквата
Св. Георги в Козяк, гледан отвън
Fig. 7. L'église de Kozjak. La fenêtre jumelée du mur
sud vue de l'extérieur

прозореца нишата се е удължила, а в средата ѝ било оставено тясно прозорче. Така че в апсидата днес прониква много по-малко светлина, отколкото първоначално, когато е съществувал големият прозорец.

Сводът на апсидата е сегмент, равняващ се на повече от четвърт сфера (обр. 10). Между свода и нишата протича корнизът, който видехме при дебелите, пиластри в наоса. Този корниз е на височината на около-връстните стени — 4 м. от нивото на пода и ги отделя от засводяванията.

Предапсидно пространство. — То има

Апсида. — Отвън апсидата е тристранна (обр. 2 и 5) и има формата на правилен трапец с размери: голямата основа 4·80 м., малката — 2·20 м. и двете бедра по 2·70 м. Отвътре тя е закръглена с радиус 1 м. Широчината ѝ е 1·90 м., а дълбочината 1·30 м.

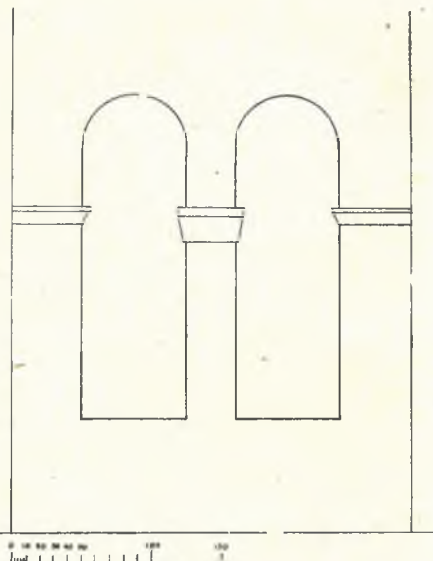
Точно в средата на апсидата днес се издига една висока ниша, достигаща чак до подапсидния свод (обр. 10). Първоначално тази ниша е имала много малки размери. Била е висока колкото са днес източните ниши в наоса. Над нея се е издигал един прозорец, висок около два метра и засводен полуцилиндрично. След зазиждането на

Обр. 8. Двоен прозорец на северната стена в църквата
Св. Георги в Козяк, гледан отвътре
Fig. 8. La fenêtre jumelée du mur nord vue de l'intérieur

формата на правилен правоъгълник със страни 2·70 м. по-голямата и 1·10 м. по-малката. Големата му страна е напречна на надлъжната ос на църквата, а малката — успоредна. Сводът е както този на големите арки в наоса — полуцилиндричен. Той е с 0·25 м. по-низък от свода на арките и с толкова по-висок от този на апсидата. Тази разлика във височината подчертава още повече самостояния му характер.

Пристройка. — Към южната страна на притвора е долепено отделение с квадратна основа (обр. 2, 11). Външната му страна, заедно с дебелината на зидовете е 3·80 м. От начина, по който то е съединено с останалата част на църквата, личи, че е строено отпосле (обр. 1). Не може обаче да се каже, че не е било предвидено в първоначалния план. По конструкция то не се различава по нищо от останалата част на църквата. Трябва да се приеме, че съзиждането му е станало наскоро след построяването на самата църква. Околовръстните стени на това отделение са по-низки с около 0·30 м.

Обр. 9. Идеална скица на северния двоен прозорец в църквата Св. Георги в Козяк
Fig. 9. L'église de Kozjak. Croquis idéal de la fenêtre jummelée nord

Обр. 10. Поглед отвътре към апсидата на църквата Св. Георги в Козяк
Fig. 10. L'église de Kozjak. Vue sur la voûte de l'abside

от западната фасада на църквата.

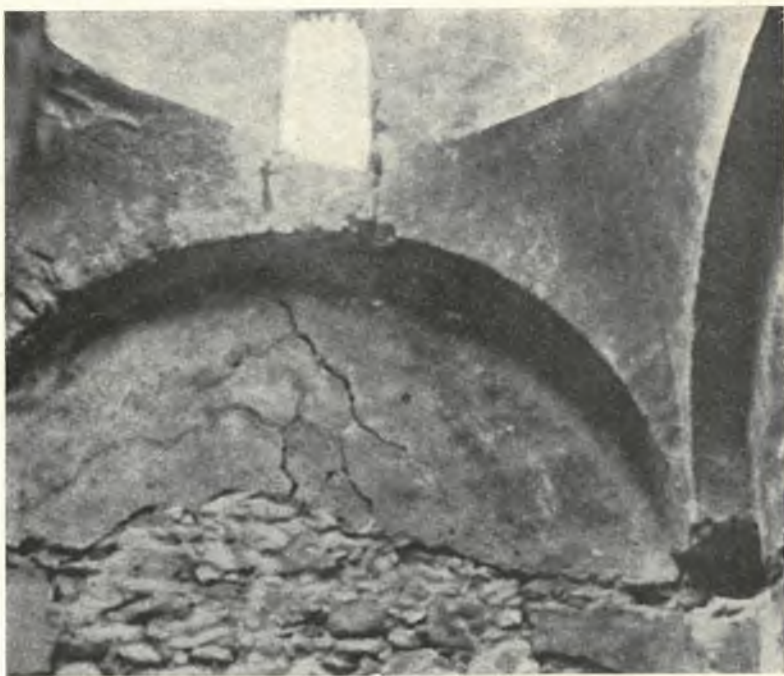
Вътрешността на отделението е правилен квадрат. В средата на източната стена има една полукръгла ниша подобна на тези, които видехме в наоса. Точно срещу тази ниша на срещуположната западна стена има един четвъртит прозорец, който днес е зазидан отвън и обърнат в дълбока ниша отвътре. Четирите стени на отделението са украсени отвътре с големи плоски ниши, на които се опира барабанът на купола. Този последният, както и наосният купол, се издига върху пандантиви (обр. 12). Барабанът е кръгъл както отвътре, така и отвън. Самият

Обр. 11. Църквата Св. Георги в Козяк, гледана откъм юг
Fig. 11. L'église de Kozjak vue du Sud

купол е разрушен, но по всяка вероятност е бил както централния купол — полусферичен. Радиусът му обаче е по-малък. Височината също. Последната не достига дори квадратната основа, на която се издига централният купол. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че въобще височината на притвора е по-ниска от височината на наоса. Барабанът е пробит от три тесни и високи прозорчета: едното на изток, другото на юг и третото на запад (обр. 1 и 11). Откъм северната страна липсва прозорче, поради това, че на това място барабанът е до-

лепен до стената на притвора и то по един доста несръчен начин. И тези прозорчета са засводени полуцилиндрично. За разлика от другите засводявания обаче полуокръжността на арките им е очертана с помощта на концентрично разположени тухли, а не камъни. Изглежда, че тази стаичка не е имала самостоятелен вход. В нея се е влизало, както това става и днес, през южната врата на притвора.

Обр. 12. Пандятиви от пристройката на църквата Св. Георги в Козяк

Fig. 12. L'église de Kozjak. Pendentifs de la chambre carrée

Куполът на това отделение има една интересна особеност в конструктивно отношение. Тя се състои в това, че горната част на барабана е малко по-тясна от долната. Горният барабан един вид влиза в долния. Тази по-тясна част на барабана днес е разрушена и се показва само на 20—30 см. височина. Тя обаче не изглежда да е била някога много по-висока. Трите прозорци, които видехме и чиято височина достига до около един метър, се намират в долния барабан.

* * *

От описанието, което дадохме дотук се вижда, че църквата Св. Георги в Козяк спада към еднокорабните куполни църкви с квадратен наос и странични арки.¹ За да разберем по-добре мястото, което тази църква заема в балканската архитектура, нека разгледаме особеностите поотделно на всяка една от съставните ѝ части.

Притворът, схванат като отделно цяло и независещ от общата конструкция на постройката, е белег на цариградско влияние, според Габриел Мийе. Що се отнася до напречните постройки, каквато форма има и притворът, макар и да имат източен характер, те отрано минават не само във византийската, но и в западно европейската архитектура и с това губят характера си на типично източни елементи. Дори, напротив, у нас това е най-обикновената форма на притвора. Тези особености се наблюдават в църквата на „Вънкашен град“² в Преслав, в № 16 на Трапезица³ и др. Във „Вънкашен град“ не само притворът, който е малко по-късен, но и самият наос е напречно разположен. И тук сводът е бил вероятно напречен полуцилиндър. Докато обаче притворът на „Вънкашен град“ влиза в конструкцията на наоса и е бил вероятно под един и същ покрив с него, в Козяк притворът е под отделен покрив и независим от наоса. Ако се ръководим от заключенията на Габриел Мийе,⁴ би трябвало да открием и подчертаем цариградско влияние в тази църква, поне по отношение на нейния притвор. Но подобно влияние е само възможно не и необходимо. Излишно би било да се обръщаме към Цариград за обяснение на тази форма, тогава когато тази архитектурна прибавка се среща твърде често из нашите земи.⁵ На всеки случай това разчленение на формите е типично византийско и специално цариградско.

Интересни са капителите от триаркадната колонада. Те се приближават към така наречения кубически капител, чиято прародина трябва да се търси в Сирия или Персия. Капителите в Козяк се различават от старинния кубически капител по

¹ Н. Мавродиновъ, Еднокорабната и кръсговидната църква по българските земи до края на XIV в., София 1931, 40 сл.

² Юр. С. Господиновъ, Разкопки въ околността на Прѣславъ. ИАД VI, 1916-1918, обр. 163. Вж. по-точен план у Мавродиновъ, цит. съч., обр. 1.

³ В. Димовъ, Разкопките на Трапезица въ Търново. ИАД V, 1915, обр. 127.

⁴ G. Millet, L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 124.

⁵ Напречни притвори имат и църквите в местността „Селище“ в „Вънкашния град“ на Преслав (вж. Господиновъ, цит. съч., обр. 164), № № 2, 3, 4, 5, 11, 12 и 14 на Трапезица в Търново (вж. Димовъ, цит. съч., обр. 75, 76, 77, 78, 98, 108 и 121), църквата в Червен (вж. К. Шкорпилъ, Описъ на старинитъ по течението на р. Русенски Ломъ, София 1914, обр. 136. Същият план поправен у Мавродиновъ, цит. съч., обр. 23), църквите Св. Димитъръ и Св. 40 мъченици в Търново (пак там, обр. 42 и 161), църквата Св. Иван до Сер (Н. П. Кондаковъ, Македония, Археологическое путешествие, С. Петербургъ 1909, обр. 102) и мн. др.

това, че формата им е удължена, а не квадратна. Този вид капител в своята първоначална форма — квадратната — или пък удължен придобива особено голямо разпространение на запад между IX и XI век. На изток най-рано той се среща в цистерната Бин-Бир-Дирек¹ в Цариград, която датува от началото на VI век. Характерното за най-старите капители от този тип е това, че те са лишени от всякаква украса. Този отличителен белег е характерен и за капителите в Козяк.

Триаркадният вход се среща и в някои стари църкви от предибългарската епоха като Иваняне,² Клисе кьой и др.³ В българската архитектура той се среща за първи път в голямата базилика в Плиска,⁴ дето колоните са заменени с пиластри. Същата аркада намираме и в обителската църква Св. Наум край Охридското езеро.⁵ Тук средният вход е по-широк от крайните. Базите не са квадратни, нито колоните правилно закръглени, както в Козяк, но общото разположение на аркадата е същото. Този аркиран вход в Св. Наум се намира между двата притвора. Той се среща и в някои цариградски църкви.

От примерите, които приведохме се вижда, че този вид троен аркиран вход се употребява еднакво в предибългарската и българската архитектура. Макар че цариградската традиция практикува този вид входове, тя все пак се придържа към системата на трите отделни входа, всеки един от които отговаря на един кораб. Произходът на този аркиран вход ще трябва да се търси може би в предибългарската архитектура. На всеки случай той е белег на старинност и е характерен за архитектурата от първото българско царство. На това място трябва да се подчертае приемствеността, която съществува в българската архитектурна традиция. Повечето от елементите в нашата архитектура идват направо от предибългарската архитектура.

Козяшката църква е израз на простота и смисленост. Специално за наоса и купола тя е възприела най-простия начин за групиране на масите около едно централно тяло. Можем да посочим между многото примери като почиващи на същите принципи, що се отнася до засводяването и въобще до организирането на централното пространство, църквите в Никопол⁶ и Бояна⁷ дето, както и в Козяк, четири масивни стълба определят квадратния наос, към който се прибавят и четири големи арки.

Двойните прозорци се срещат твърде често в македонската архитектура. Като по-стари църкви с тази особеност можем да посочим църквите Св. София в Охрид,⁸ Св. Архангел до с. Кучевище⁹ (Скопско) и др. Към средата на XII век такива про-

¹ Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin I*, Paris 1925, обр. 68. Срв. също цистерната Филоксенос в Цариград (O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, Berlin 1914, обр. 350).

² Иванова, цит. съч., обр. 286.

³ П. Мутафчиев, Кръстовидната църква въ с. Клисе-кьой, ИАД V, 1915, 85 сл. и табл. V. Срв. също църквите Св. София в София, малката старохристиянска базилика до стария Истрос (вж. Иванова, цит. съч., обр. 307) и др.

⁴ Абоба-Плиска, Альбомъ XXXIV.

⁵ М. Злоковић, *Старинар III*, 1924—1925, обр. 37. Вж. също и църквата Св. Богородица при с. Матейче (Кумановско) — Иванова, цит. съч., обр. 338. Присъствието на тази аркада е един плюс за тезата на Иванова, която датува църквата от XI в. (пак там, 516).

⁶ Абоба-Плиска, Альбомъ, табл. С, обр. 4.

⁷ А. Грабаръ, *Боянската църква*, София 1924, табл. I.

⁸ Millet, цит. съч., обр. 62.

⁹ М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, обр. 128.

зорци се срещат в Св. Пантелеймон в с. Нерези (Скопско), но там преобладава все пак тройният прозорец.¹ По-късно, през XIV век, двойни прозорци се наблюдават в църквата св. Димитър в Марковия манастир² край Скопие, както и в църквата от същата епоха, издигната върху развалините на старата македонска църква Св. Георги в Старо Нагоричино.³ Но двойните прозорци в Козяк се отличават от всички други преди всичко по своите грамадни размери и простота в конструкцията. Освен това пиластерът, който е разделял прозореца надве, е слизал чак до основата на прозореца, така че колоната, която обикновено се наблюдава в други църкви, тук става излишна. Двойни прозорци се срещат и в източната архитектура,⁴ но у нас те се развиват на местна почва и доколкото се срещат източни влияния, поне в това отношение, то те са от късен произход.⁵

Тристранните апсиди, наред с кръглите, се срещат между най-старите християнски паметници из нашите земи. Така още от IV или началото на V век тристранна апсида имаме в базиликата на Хисарската крепост (Пловдивско).⁶ Най-характерна обаче в това отношение за българската епоха е базиликата в Плиска.⁷ Същата апсидна форма има и Старата Митрополия в Месемврия.⁸ Църквите в Македония, които имат подобна апсидна форма са обикновено от по-късна дата.⁹

Апсидите на повечето от запазените църкви в Македония от епохата на първото българско царство са полукръгли. Такива са напр. базиликата на остров Ахил, базиликите и куполната църква Св. Богородица в Костур, църквата в с. Герман до Преспанското езеро и др. Всичките датуват от края на X век или началото на XI век. За нас е извънредно важно да установим каква е била преобладаващата апсидна форма в Македония непосредствено в предходящата епоха, т. е. през IX век. За съжаление, липсва ни сравнителен материал. От това време не са стигнали до нас почти никакви църкви, които биха могли да бъдат датувани с положителност. Наистина една част от Св. София в Охрид е от тази епоха, но тя не може да даде вярна картина за строежа през IX век, едно защото е често преправяна и друго, защото още на времето със своята петостранна апсида тя е надхвърлила епохата си и за тогавашната балканска архитектура е представлявала едно рядко изключение.

Апсидите на църквите, които с известна вероятност могат да се датуват от епохата на първото българско царство и особено тези, които са строени някъде по долината на река Брегалница, са се придържали към познатите вече апсидни

¹ Кондаковъ, цит. съч., обр. 109.

² Л. Миркови и Ж. Татир, Марков манастир, Нови Сад 1925, обр. 3 и 19.

³ Millet, цит. съч., обр. 45.

⁴ Strzykowski, Kleinasien, Leipzig 1903, обр. 25, 46, 48 и мн. др.

⁵ Н. Мавродиновъ, Археологични и художествено-исторични изследвания. Мак П XIII, кн. 2, 1924, 14 сл.

⁶ Б. Филловъ, Хисарската крепостъ въ Пловдивско и нейната базилика. ИАД II, 1911, обр. 18. От предбългарската епоха можем да споменем още: Пиринч-тепе до Варна (К. Шкорпилъ, Одесусъ и Варна. ИВАД III, 1910, 14—21), базиликата при Пърдоп (П. Мутафчиевъ, ИАД V, 1915, табл. I), Морската базилика в Несебър (Ivan Velkov, La basilique de la mer à Mésémvrie et sa dénomination в L'art byzantin chez les Slaves I, Les Balkans, Paris 1930, обр. 2).

⁷ Вж. по-горе стр. 14, заб. 4.

⁸ Иванова, цит. съч., обр. 328.

⁹ Такива са църквите Св. Константин и Елена, Св. Климент, Св. Иван Канео — всичките в Охрид (М. Злоковић, цит. съч., обр. 14, 25 и 30) и мн. др.

форми в източна България. Интересно е да се отбележи, че архаичните апсиди, особено тези, които имат кръгла форма, изчезват заедно с първото българско царство и почти не се срещат през време на гръцкото владичество над България. В Македония те отново се появяват през XIII век и продължават до наши дни традицията, която в Цариград е обречена на забора след XII век. Обстоятелството, че тези старинни апсидни форми изчезват точно през периода, когато изчезва и българското управление над Македония, показва, че те са свързани със старата българска традиция и са пренесени от източна България твърде вероятно през IX в. И все пак апсидата на църквата в Козяк не се схожда напълно с никоя от апсидите на църквите от предибългарската епоха на нашите земи. Нейната характерна особеност, която не се среща другаде, се състои в удължаването на раменете на апсидния трапец (обр. 2), така, че те не само покриват вътрешната полуокръжност на апсидата, но я и задминават, като включват в рамките си и част от намиращия се пред апсидната конха правоъгълник, играещ ролята на предапсидно пространство. Тази особеност може да се обясни само като специфичен маниер на майстора-архитект, който по всяка вероятност е бил местен човек.

Преапсидното пространство, макар и включено до известна степен във външните стени на апсидата, се очертава като самостоятелно. Подобно предапсидно пространство се наблюдава и в църквата Св. София в Солун,¹ както и в много еднокорабни църкви в България.² То е характерно за цариградската архитектура. У нас е минало вероятно посредством солунската архитектура, която от своя страна винаги е следвала примера на Цариград.

Видехме, че барабанът, на който е почивал куполът на южното отделение, се състои в същност от два пъхнати един в друг барабани. Същата особеност има и куполът на старата църква в с. Герман край Пресанското езеро.³ И в Герман, както и в Козяк, горният барабан е съвсем низък. Сходството между двата барабана се засилва от обстоятелството, че и разположението на прозорците и в единия и в другия случай е еднакво, с тази разлика само, че в Герман те са четири вместо три, тъй като всичките страни на барабана са свободни.

Една интересна част от плана на църквата в Козяк е южната пристройка. Какво е било предназначението ѝ, не може да се каже с положителност. В старите християнски църкви от преди VII век, каквито са у нас църквите Пиринч-тепе до Варна⁴ и „Еленската“ базилика до Пирдоп,⁵ тези отделения се срещат долепени било до някоя от страните до притвора (Пирдоп), било до северната или южната страна на апсидата (Варна). Обикновено те са служели за кръщелни и не всякога са били предвиждани в първоначалния план на църквата. След VI век кръщелни не се срещат вече в другите страни. Подобни пристройки, обаче, се наблюдават

¹ O. Wulff, цит. съч., обр. 332 и 333. Вж. също солунската църква Св. Илия и църквата при Сер (С. Н. Бобчевъ, Две старинни църкви въ околността на гр. Съръ. ИАД VII, 1919—1920, обр. 30 и 35).

² Мавродиновъ, Еднокорабната църква, 47—55.

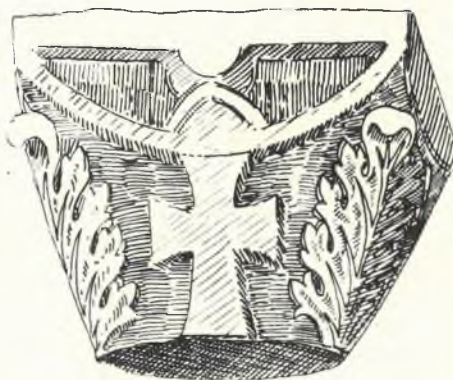
³ Gurlitt, Alte Bauten in Bulgarien, Berlin, таб. 12. Подобно устройство имат и куполите на църквите Св. София в Охрид, Св. София в Солун и Св. Никола в Мелник (Мавродиновъ, цит. съч., 77).

⁴ К. Шкорпилъ, цит. съч., 14—21).

⁵ П. Мутафчиевъ, Еленската църква при Пирдоп. ИАД V, 1915, табл. I.

до късно по църквите из нашите земи.¹ У нас в повечето случаи те служат за кръщелни или гробници. Едно от тези две последни назначения ще е имала и пристройката в Козяк.

Градеж. — Църквата е изградена от обикновени ломени камъни, взети направо от реката. Повечето от тях са употребени без никакво оглаждане. Камъните са разположени в водоравни пластове и са споени помежду си с бял хоросан, добил голяма твърдост с течение на времето. Тухлата е употребена само за иззиждане на големите арки в наоса. По-систематически тя се среща също в зидарията на централния барабан. Явно е, че тухлата е избрана само за по-високите части на църквата. И това е съвсем естествено. Като лек материал към тухлата се е прибавляло винаги, когато е трябвало да се разрешават въпроси, засягащи равновесието на една постройка и особено, когато е трябвало да се избегне или неутрализира силният натиск на някой свод или арка. Така употребата на тухлата в Козяшката църква има само конструктивно назначение. Като украса тя е употребена в съвсем ограничено количество и то само в южната пристройка при очертаването на арките на трите прозорчета на барабана. В околостъпните стени парчета от тухли са употребени само случайно.

Обр. 13. Старохристиянски капители намерен в църквата Св. Георги в Козяк

Fig. 13. Un chapiteau paléochrétien trouvé dans l'église

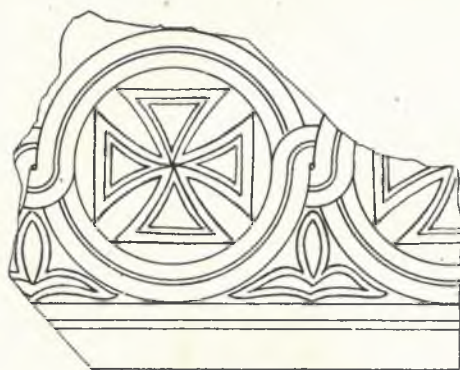
Здравата връзка между отделните части на църквата придава солиден вид на цялата постройка. Там дето здравината е рискувала да бъде компрометирана, майсторът е предвидял заякчаване посредством греди. Такива се наблюдават при двойните прозорци в наоса, а и аркадата в притвора е била заздравена по същия начин. Църквата е лишена от всякаква архитектурна украса. В това отношение тя се приближава много до запазените църкви от първото българско царство в Македония. По простотата на конструкцията и липсата на всякаква типично архитектурна украса църквата в Козяк може да се смята като начален стадий в няколко-вековното развитие на чисто българската църковна архитектура.

Стари фрагменти и капители. — В близката и по-далечна околност на църквата се намират разпръснати стари фрагменти. Освен колоните и един жертвеник, които са пред църквата, както и някои други фрагменти пръснати из околността, намират се и два капители, единият от които е зазидан в западната фасада, високо над входната врата, а другият е в притвора.

Капителът, който е подслонен в притвора (обр. 13) е от твърд бял камък. Той има страна 0.33 м. и височина 0.30 м. По форма не се различава съще-

¹ Вж. Пляска, Преслав, Чобан-дере, а по-късно — Св. Наум на Охридското езеро, Марков манастир до Скопие и пр.

ствено от капителите, които разгледахме. Разликата се състои в това, че страните му са равни по размер и релефно украсени с по един кръст в средата, а в страни — с по един дебел акантов лист, следващ ръбовете на капитела и извити навън в горната си част. Произхожда от разрушена по-стара постройка.

Обр. 14 Фрагмент от орнаментирана плоча зазидана в църквата Св. Георги в Козяк

Fig. 14. Fragment de dalle ornementé encastré dans le mur nord

Зазиданият капител е по-малък и без украса. Формата му е различна. И той произхожда от някоя стара базилика. Такъв е произходът и на един отломък, украсен със вписани в скачени кръгове кръстове и зазидан в северната стена на наоса на мястото на зазидания двоен прозорец (обр. 14).

Архитектурен тип. — От плана, който разгледахме по-горе се вижда, че църквата в Козяк представя любопитна смесица от предибългарски и цариградски¹ архитектурни елементи. Така от една страна ясно очертаното предапсидно пространство и самостоен притвор я приближават до цариградската архитектурна традиция, докато от друга разположението на вътрешните ниши и особено наличиостта на аркадата я харак-

теризуват като типична постройка с чисто местни елементи наследени от предибългарската архитектурна традиция. Съчетанието на тези разнородни елементи придава особен характер на тази малка постройка и я отличава от църквите в околността. Все пак тя не е била единствената от този тип през епохата на съграждането ѝ.

Този архитектурен тип има известна връзка с обикновената кръстовидна църква и преди всичко с тази от така наречения „прост тип“. Тази връзка става особено очебийна, ако църквата се сравни с малките църквици-гробници № № 3 и 4 в Преслав,² дето, ако се премахнат двете западни колони в наоса, получава се един план, който се приближава твърде много до този в Коз к. На същите мисли ни навежда и планът на църквата Гебе-клисе.

Преправки на църквата. — Най-важните преправки, които църквата е претърпяла, се състоят в зазидането на двойните прозорци на северната врата на притвора, както и на единствения прозорец на южното отделение. Кога са станали тези зазидания? Навярно мисго отдавна. Това личи особено при северния двоен прозорец, върху който има стенописи, които могат да се отнесат към XVI—XVII век. Ще рече зазидането на двойните прозорци е станало най-рано преди изписването на църквата. По-късни преправки се наблюдават при входната врата на западната фасада, дето сводът на вратата е президан, както и нишата, която е над този свод.

¹ Тук терминът „цариградски“ е употребен съвсем условно. В тази ранна епоха тъй наречените цариградски елементи не са били още окончателно оформени като такива.

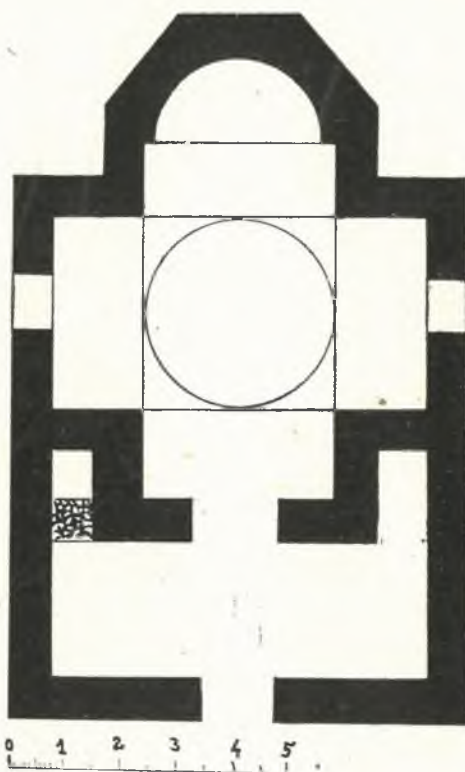
² К. Шкорпилъ, Паметници отъ столица Преславъ. Сборникъ 1000 години България, табл. XVII, обр. 1 и табл. XIX, обр. 1.

Тези преправки все пак са незначителни. Макар и доста пострадала от капризите на времето, църквата Св. Георги в Козяк е запазена почти в първоначалния си вид. От тук и голямата цена, която тя има за историята на нашата църковна архитектура. По дата, изглежда, че тя предшества с около един век църквата в с. Герман, която е от началото на XI век. Времето на нейното съграждане ще трябва да се свърже с края на царуването на Бориса или с началото на това на Симеона, както може би и със събитието отнасящо се до пренасянето на мощите на някои мъченици от Струмица в Брегалнишката област.

Освен църквата в Козяк, която сравнително най-добре е запазена, в близката околност се намират и други развалини на църкви, които повече или по-малко имат връзка с църквата в Козяк. Между тях заслужава да се споменат развалините на църквите в Мородвиз, Жигянци, както и една още неоткрита църква в гр. Кочани.

Мородвиз е малко село на десетина километра южно от Кочани. Църквата се е издигала на самата височина над днешното село, дето някога е бил градът-крепост. Цялата височина е била заградена с висока защитна стена, от която днес има само слаби следи. В така заграденото пространство църквата е заемала централно място. Тази височина, усеяна с развалини, носи днес названието „градище“.

Църквата е напълно съборена. Основните зидове обаче са запазени на височина около един метър и планът ѝ се добре очертава (обр. 15). Дължината на цялата църква, заедно с апсидата е 12·50 м., а широчината — 8·20 м. Дебелината на стените е 0·75 м. По размери тази църква е също така малка, както и козяшката. Освен това двете църкви си приличат по план и конструкция. Така централната част на църквата в Мородвиз е образувана по същия начин, както и в Козяк — един квадратен наос, с прилепени към страните му четири големи арки. Няма съмнение, че и тук, както и в Козяк, квадратният наос е бил покрит с купол, вероятно върху пандантиви. Северната и южна стена са пробити от по един единичен прозорец. На аспидата не личи никакъв отвор, но вероятно такъв е имало. Интересни са тук стаичките, които се образуват между северната и южна страна на притвора от една страна и чупките на западната стена на наоса от

Обр. 15. План на църквата в крепостта над с. Мородвиз

Fig. 15. Plan de l'église de Morodvis

друга. В същност тези стаички наподобяват по-скоро дълбоки ниши, които могат да бъдат разглеждани като част от притвора. В такъв случай може да се каже, че западното рамо на кръста навлиза един вид в самия притвор. В Гърция такива са църквите Св. Никола в Авлида,¹ Палеопанагия в Манолада² и атонските църкви Лавра (Трапезарията)³ и Протатон.⁴ Този тип се среща и в Армения в манастира Санахин,⁵ църквата Хариджа⁶ и др. На местна почва еволюцията на този тип може да се проследи в манастирската църква в с. Нерези⁷ (Скопско), дето стаичките са вече ясно оформени и вън от притвора, който се стеснява. Едната от нишите — северната — е зазидана, но личи, че това зазидане е от късна дата. Самият притвор има същата архитектурна форма, каквато има и притворът в Козяк.

Единствената съществена отлика от архитектурна гледна точка, е че в Мордовиз липсва южното четвъртито отделение, което видехме в църквата в Козяк. Накрай още една малка особеност ги отличава: това е устройството на апсидата в Мордовиз, чиято вътрешност е очертана с правилна полуокръжност, докато в Козяк тя е по-дълбока и очертана с радиус по-малък от дълбочината ѝ. Освен това отвън апсидата в Мордовиз изглежда петостранна, поради това, че стените на предапсидното пространство не са ясно разграничени от стените на самата апсида. Но тази отлика не е съществена, толкова повече, че същата забележка, макар и в по-слаба форма, може да се направи и по отношение на апсидата в Козяк. Ако се вземе под внимание, че и градежът на двете църкви е еднакъв, еднакво и разпределението на различните строителни материали, може да се установи едно още по-голямо сходство между тях, което съвсем не изглежда да е случайно. Близките връзки между Козяк и Мордовиз, изясняват както въпроса за влиянията, така и този за едно приблизително датуване на двете църкви.

Църквата в с. Жигянци. — Жигянци е малко селце на десетина километра западно от Кочани. Развалините на старинната църква се намират малко на север от селото, всред една ливада, близу до самата Злетовска река. Източно от църквата се издига една височина, дето са открити стари гробове. Църквата е съборена много отдавна и се намира почти в същото лошо състояние, в каквото се намира и църквата в Мордовиз. На всеки случай околостенните стени тук са запазени в цялата им височина. Дебелината им достига 0.85 м. Дължината на църквата, заедно с апсидата е 9 м., а широчината, заедно с дебелината на северната и южна стена на наоса — 6.50 м. (обр. 16). Църквата е иззидана от камъни и тухли. Тухлата се среща в доста голямо количество, поради което между местното население тя е известна под името „Тулянската църква“, т. е. тухлената църква. Покривът е напълно съборен и не може да се каже

¹ Dr Georges Lampakis, Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, обр. 19.

² Lampakis, цит. съч., обр. 21.

³ H. Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig 1891, обр. 5.

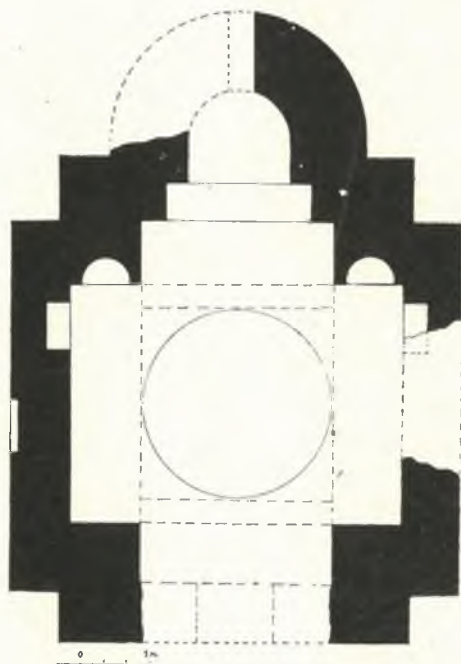
⁴ Brockhaus, цит. съч., обр. 3.

⁵ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, обр. 42.

⁶ Strzygowski, цит. съч., обр. 65.

⁷ Кондаковъ, цит. съч., обр. 109 (план на Покришкин). Вж. същия план поправен у Мавродиновъ, цит. съч., обр. 77.

с положителност, дали църквата е имала надлъжен полуцилиндричен свод в наоса или пък е била покрита с купол в тази си част. Струва ни се, че втората възможност е по-вероятна. Това, което трябва да се изтъкне е, че пространството, което куполът е покривал, не е правилен квадрат, както това се наблюдава в църквите в Козяк и Мородвиз, а правоъгълник, чиято по-дълга страна е успоредна на главната ос на църквата. Най-типичен пример за подобно правоъгълно пространство, покрито с купол, са църквите Евангелистрия и Св. София в Мистра.¹ Северната и южната стена на наоса имат по една плоска ниша, а приапсидните стени — по една полукръгла.² По своето общо разположение, планът в Жигянци напомня плановете на кръстовидните куполни църкви в с. Бобошево³ и Сапарева баня⁴ (Дупнишко). Изглежда, че и по дата тя се отнася към същата епоха, към която се отнасят и тези църкви, т. е. към края на XIII или началото на XIV век. Като се вземе под внимание близостта на Злетово и вероятната датировка на тази църква, може да се предполага, че тя е възникнала като енорийска църква, подчинена на новоуредената в XIV век Злетовска епископия.

Обр. 16. План на църквата до с. Жигянци
Fig. 16. Plan de l'église de Žigjanci

Църква в гр. Кочани. — През 1943 година в Кочани бе открита случайно една колона и то точно на мястото, дето се смяташе, че има стара църква. На същото място, няколко години преди това, са били открити две други колони, които днес се пазят в двора на джамията. Последните две колони се различават от първата както по стил и изработка, така и по материал и размери. Ясно е, че те принадлежат към две различни епохи.

На същото място през 1944 година бяха направени повторни сондажи, при което се намериха множество отломъци от старинна каменна украса с предимно растителни мотиви, изцяло стилизувани. Освен това намериха се малки колонки с канелюри, капители украсени с акантови листа и др. От самата църква бяха открити няколко зида, както и подовата настилка, състояща се от вар, пясък и дребно счукани керемиди.

¹ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, табл. 31, обр. 5 и 4.

² Плоски ниши в северната и южната стена на наоса се срещат в някои църкви от Търново (№ 3 на Трапезица и Св. Димитър в града). Тези аналогии подсилват тезата за едно сравнително късно датване на църквата в с. Жигянци.

³ Мавродиновъ, цит. същ., обр. 69.

⁴ Пак там, обр. 71.

От характера на фрагментите се вижда, че тук е имало стара църква още в предибългарската епоха, когато по тези места са стояли още непокътнати много от древните селища, които след това, при нашествието на славяните са били разрушени. По всичко изглежда, че такова древно селище ще да е съществувало и на това място.¹

За отбелязване е обстоятелството, че намерената през 1943 година колона има същите размери, форма и материал, каквито имат и колоните в църквата в Козяк. Тази пълна идентичност не може да бъде случайна. Ние мислим, че тези колони са правени от един и същ майстор и, следователно, са от едно и също време.

Като се вземе под внимание казаното дотук за тази църква, можем да направим следния извод: към IV—V век към старото селище, което се е намирало тук, е съществувала и една базилика, от която произхождат намерените две по-големи колони и каменната украса. Тази базилика е била разрушена, вероятно през VI—VII век през време на славянските нашествия, а след това възобновена през IX—X век, едновременно с построяката на църквата в Козяк. При това възобновяване тя сигурно е претърпяла известни изменения ако не в плана, то поне в конструкцията. Така възобновена, тази старинна църква е просъществувала през цялото средновековие. В един стар текст, отнасящ се до събития от XIV век, се споменава църква Св. Димитър в Кочани.² Изглежда, че тази църква Св. Димитър не ще да е била друга, освен новооткритата църква в Кочани. Тя е била съборена през време на турското владичество в България, неизвестно точно кога, и вероятно обърната в джамия.

Kozjak et l'évêché de Bregalnica

La propagation du christianisme dans la région de Bregalnica remonte fort loin dans le passé. Au V-e siècle il y existait déjà un évêché dont le siège se trouvait dans la ville thrace de Bargala. D'après les études de J. Ivanov, il semble qu'il n'a pas eu solution de continuité entre cet évêché et celui nouvellement créé de Bregalnica. Les données historiques se rapportant à celui-ci sont assez succinctes. La question à savoir s'il a existé une ville du nom de Bregalnica ou seulement une région n'est pas bien élucidée. Toutefois il paraît peu probable qu'il ait existé une ville.

Selon toute vraisemblance l'évêché de Bregalnica a été de courte durée. En effet, dès le X-e siècle son siège est transféré à Morodvis, petite localité à une dizaine de kilomètres au sud de l'actuelle ville de Kočani. A cette époque Bargala avait définitivement succombé et sa place était prise par un nouveau centre — Kozjak, qui avait un caractère purement slave. En 1019, d'après la chrysobulle de Basil II le Bulgaroctone, Kozjak était une éparchie de l'évêché de Morodvis. L'ancienne ville forte de Kozjak se localise à 11 kilomètres à l'Est de Štip. Aujourd'hui il n'en reste que l'église. Celle-ci, située sur une légère côte, a 12.70 m. de longueur et 4.80 m. de largeur. Au

¹ Може би тракийският град Транупара.

² Иа сѣуга велѣи сѣлѣвъ створѣхъ мноѣсть гнѣмѣ стѣмѣ Димитрѣю нже оу Кочьнѣхъ (срв. Йорд. Ивановъ, Северна Македония, 213).

point du vue du type architectural elle peut être rangée parmi les églises cruciformes à coupole centrale. A l'Ouest elle est pourvue d'un narthex et à l'Est — d'une abside à trois côtés. Sur le côté sud du narthex est greffée une pièce supplémentaire, ayant la forme carrée et couverte d'une coupole. Dans l'église proprement dite on pénètre par un tribélion, formé de deux colonnes sur base carrée.

Les murs de l'église sont construits en pierres non taillées, les parties hautes sont seules en brique. Les particularités de l'église de Kozjak la rattachent à la fois aux églises de Salonique et à celles du premier royaume bulgare.

Dans la même région se trouvent encore les églises de Morodvis et de Žigjanci dont il ne subsiste aujourd'hui que les soubassements. Celle de Žigjanci, la mieux conservée, est la dernière en date et ne remonte pas plus haut que le début du XIV-e siècle. Dans la ville actuelle de Kofani on a découvert aussi les soubassements d'une ancienne basilique.

Toutes ces églises sont dans un rapport plus ou moins étroit avec l'église de Kozjak et surtout avec les évêchés de Bregalnica, de Morodvis et de Zletovo.

S. Michaïlov

Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар

от Георги п. Аянов

Поради географското си положение между двата материка, източна Тракия в миналото е имала особено военно-стратегично и търговско значение за народите на Балканския полуостров. Поради това още най-старите обитатели на полуострова — траките, започнали да използват най-първо всички природни пътища, които водели към нея по течението на реките, покрай морските крайбрежия или през достъпните планински проходи на съседните планини Странджа и Сакар, било за поддържане на търговските си връзки с гръцките колонии по крайбрежията, било за нахлуване и завоевание.

Това значение на Тракия още повече се засилило, откак старият Византион (Byzantion) бил избран от Константина Велики (333 г.) за столица на Източната римска империя. Тъй като от всички народи на полуострова римляните най-ясно са съзнавали голямото значение на съобщителните средства за поддържане държавното и стопанско единство и военната сигурност на държавата, затова и те най-първо започнали да строят по-трайни търговски и военни пътища по нашите места, чиито следи още не са изчезнали съвсем. Всички тия пътища, през където и да са минавали, в края на краищата са се събирали в Цариград, както „всички пътища в Западната империя са водели към Рим“.

Освен двата крайбрежни пътя, които заграждали източна Тракия от север и юг, а именно Понтийският, който съединявал устието на Дунава по брега на Черно море с Цариград и Via Egnatia, който от Солун на изток държал до Цариград посоката на Беломорското крайбрежие и това на Мраморно море, римляните първи застроили с каменна настилка и пътя между Singidunum и Byzantion, който и до днес си остава най-важният във военно-стратегично и търговско отношение. В случая нас ни интересува само източната част от тоя път, която остава в източна Тракия, защото всички ония странични и второстепенни пътища през Странджа и Сакар, които искаме да проследим, са излизали от по-важните станции на този главен път или са се сливали с него.

През средновековието източнотракийската част на пътя Singidunum — Byzantion е започвала от Одрин и завършвала в Цариград като минавала в по-голямата си част по течението на Еркене, Erginus или Rigina, и по много мостове по нейните притоци, а при Чорлу пресичала южните склонове на Странджа, преди да навлезе в Цариградския полуостров.

По тая част именно на римския път са лежали осемте важни станции, включително и Одрин, от които са излизали страничните пътища през Странджа и Сакар за България и по-нататък през Добруджа, Дунава и Бесарабия за източна Европа, главно Полша, Русия и Молдова. Повечето от тия станции са били при градове или по-стари тракийски селища, но поради различната политическа съдба

на източна Тракия и честите народностни промени в нея, наименованията на тия манзии и градове, както и на междинните станции (*mutationes*), които са служели за сменяване на конете, често се променяли. Тъй като от всички балкански народи византийците и турците най-продължително са владеели източна Тракия и следователно и тая част на пътя Бялград — Цариград, затова и те са оставили и по-трайни следи в наименованията на станциите, преториите и мутациите по него.

Според най-старите карти и други извори, от които черпим сведения за този път, главните нощни станции, отбелязани по него, са следните:¹

Като най-важна и начална станция е бил Одрин, който, като център на одрисите, се наричал *Uskudama*, а през македонско време — *Orestias*. Новото си и общоизвестно име *Adrianopolis* е получил от император Хадриан. Българите още в 1230 год. го наричали Одрин, от което иде и турското му име Едрене или Едирне. В сръбските народни песни се възпява Дренополе, която форма е произлязла също от българското му име.

След Одрин първа станция на югоизток по пътя е била *Ostudizus*, на чието място Константин Велики издигнал в 315 год. Малка Никеа (*Nicaea*), известна с българското име Никица. Турците я наричат Хавса.

След нея следвала станция *Burtudizus*, която през византийско време се наричала Булгарофигон. Тук пътят пресичал главния приток на Ергинус, така наречения от Херодота Контадесдос (Текедере). След завземането му от турците селището било преименувано на Бабаески.

Bergule е била третата станция, преименувана от император Аркади (403 г.) в *Arkadiopolis*. Византийците го преименували на Пиргасия, а турците след превземането му — на Люле Бургас. През града тече Буюкдере — Теарос у Херодота.

Четвъртата станция е била *Drusipara* или *Drizipera*, която се споменава в по-старо време като център на одрисите. Византийците я наричали Месина, а турците — Къраширан. Сега тя е малко селце.

Станцията Чорлу (*Tzigillum*) през всички времена и владчества е запазила тракийското си име, с което я наричали и кръстоносците, и турците в днешно време.

Последната станция по този път, от която излизало разклонение към Виза, е била *Ad statuas* при с. Инджигис, източно от ж. п. станция Синекли.

* * *

Почти от всяка от поменатите главни станции или селища при тях на този военен път е имало, както поменавме, разклонение на север, минаващо през България. Тия пътища като второстепенни не са играли тая роля в международно отношение, както главния път. Движението по тях е било по-слабо, по-несигурно и свързано с много лишения и неприятности, защото по тях по-рядко се срещали ония нощни станции и претории, които били истински места за почивка и храно-

¹ *Tabula Peutingeriana* от IV век, *Itinerarium Antonini Augusti* от III век и *Itinerarium Hierosolymitanum* от времето на Константина Велики. Вж. подробно Д-ръ Ив. Шишмановъ, Стари пътувания през България. СбНУ IV, 1891, 344 сл.

снабдяване. Но въпреки всичко това, те са се предпочитали от държавите в източна Европа, тъй като били по-преки за Цариград.

По тия второстепенни пътища са нахлували главно варварите, които опустошавали Тракия и Цариградско през първите векове след Христа. По тия пътища и българите по-късно нахлували към Византия, поради което последната била принудена да строи по тях гранични крепости като Скопелос, Буклеон, Проватон и др., следи от които още личат. Тези крепости са служели и като изходни бази на империята в походите ѝ срещу България. Въпросните пътища са били използвани и от русите в походите им против турците, както и от Турция през време на завоеванията на балканските земи и през войните ѝ с Австрия, Унгария, Полша и Русия.

Особено се предпочитали те от отделните посолства на тия държави, които отивали с дипломатическа мисия в Турция, както и от някои учени и пътешественици, пътуващи към Изток. От тях именно са останали и единствените сведения за тях.

Така от Одрин е излизал един път по десния бряг на Тунджа към Ямбол, който е минавал край Сакара и през следните селища: Еникьой (в Турция), Присадец (Арнаутлук, Маточина (Фикел), гдето е била средновековната крепост Буклеон (18 клм. северно от Одрин, от която личат обширни развалини. Като гранична с Византия крепост, българите не веднаж са я нападали и обсаждали. По-насевер пътят минавал през Константиново (Татаркьой), Устрем (старото Вакъв), което е било дервенджийско.¹ От фермана на султан Махмуд II (1838 г.) се знае, че това село е било заселено с българи-дервенджии на вакъвски имот още през XVII век с задължение да пазят този път, който по-нататък е продължавал към Княжево (Шахли) и Изгрев (Хасанбегли) и през Карапча (Маломир) и Тервел (Пандаклий) е достигал старата македонска колония Sabyle, по-късно Diampolis (Ямбол).

* * *

От Одрин се отделял и друг път със североизточна посока по течението на Провадийската река, който минавал между българските села Акбунар и Провадия, гдето е средновековната крепост Проватон (20 клм. североизточно от Одрин), която българите често нападали, за да я овладеят. По същия път през 1912 год. българските войски настъпиха към Одрин. По-насевер пътят продължавал край селата Инджекьой, Бююна и Чалъдере (в Турция) и южно от Голям Дервент минавал сегашната граница и през Малък Дервент (сега Лалково), Попово (Папакьой), Еникьой, Афтане, продължавал на север за Карнобат и през Чалъкавашки проход през Шумен за Дунава (Силистра).

От Голям Дервент се отделял клон за Факия и Средец (Карабунар) с разклонения през Девелт за Анхиало и през Росокастро (Rosokastro) за Айтос.

По сведения от стари хора, каменна настилка по този път на около 300 м. се забелязвала към с. Голям Дервент. Селяни от Провадия разказват, че още

¹ К. Иречекъ, Пътувания по България, Пловдивъ 1898, 698.

Обр. 38. Стари пътища в източна Тракия
Abb. 38. Alte Wege in Ostthrakien

личат стени от старата крепост (2 м. дебели), строени с хоросан, но виждат се и подземни галерии, „колкото да влязат 300 говеда“.¹

От описвания път над с. Акбунар се отделял един клон, наричан от местното население „Старият друм“ или „Одринското джаде“. Той е вървял право на север като минавал край с. Инджекьой и после между селата Узунбаир и Анзабеглий, сега в Турция, до границата и продължавал в България през Лесово (Урумбегли), минавал между Мелница (Дермендере) и Малко Кирилово (Монгуфлий), между Гранитово (Гаджилово) и Чернозем (Арапли) и отивал за античната Oridiza, през българско време Яница, а през турско — Яниджали или още Казъленидже, после Казълагач (сега Елхово) и по-на север за Ямбол. При Елхово се отделял един клон от този път през Тунджа, гдето имало стар мост над реката и при с. Изгрев (Хасанбегли) се съединявал с пътя, който идвал от Одрин край Сакара.

¹ Сведения от Ив. Георгиев Карагьозов от с. Провадия, Одринско.

Най-стари пътеписни бележки имаме за този път от полския дворянин Отвиновски (Otwiński), който пътувал за Цариград през 1557 год. На 9 август той пристигнал в Айтос, над който стърчал запустял замък. Там, казва Отвиновски, пътят за Стамбул се разделя: един отива направо за Едрнеполе, а втор поналяво — към Киркиелеси (Лозенград). Той пътувал по първия път. Споменава от Айтос нататък села, от които днес не всички съществуват и затова не може да се проследи точно маршрутът му. Например, след Айтос споменава за село Балабач, навярно Хаджи Балабанли, южно от Афтане, после с. Якидере (Факия?), Орханлък (Орханкьой?), Винца(?) и Ялудере(?). Пише, че минал гъста дъбрава и на 16 август пристигнал в Едрнеполе. По-новите села, които се споменават от другите пътешественици по този път, навярно тогава не са съществували или Отвиновски минал настрани от тях.¹

По същия път, връщайки се от Цариград, пътувал през 1640 г. полският посланик Войцех Мясковски, като минал през Одрин и оттам през Голям Дервент — село Еникьой, споменава Карнобат и през Айтос минал Балкана през Надърски проход.²

През 1699 год. по този път е минал за Цариград австрийският пратеник граф Волфранг Етингенски. На 17 януари той пристигнал в Карнобат, посрещнат с знамена от гражданството. На 18 и 19 същия месец престоял в града, гдето откупил много заробени християни (българи) от турците. На другия ден пратеничеството пристигнало в татарското село Бешкьой, посрещнато любезно от татарския султан в селото, а на 21 януари пътниците ношували в с. Афтане; на другия ден минали през Еникьой, населено с българи и турци, а преспали в голямото село Папазкьой (Попово). На 24 януари ношували в Голям Дервент, а на другия ден пристигнали в с. Тенишкьой. На 26 януари пратеничеството пристигнало в Одрин, посрещнато от паши и първенци и след два дни продължило пътя си през Хавсан (Хавса) за Цариград. Впечатлението на посланика при това пътуване е било, че Тракия е била рядко населена страна в която не се виждали градове, селата били много рядко.³

Връщайки се от Цариград през Одрин, по този път е минал по-късно през 1767 год. и Карстен Нибур. На 15 юли той потеглил по брега на Тунджа и първото село, което срещнал било Ениджекьой, навярно същото Тенишкьой което споменава и граф Етингенски. Пътят минавал през плодородни ливади, но необработени, защото селяните (българите) били много зле притеснявани от турците. На 16 юли пристигнал в Голям Дервент, което било голямо село. Там се срещали пътниците, които идвали от Бабаески, старата Birtudizus. От тук (Голям Дервент) до Дунава, казва Нибур, се минава през много села, населени само с християни, които приказват по български. От тях малцина знаят турски: само тия, които имат да прислужват на турците по пътищата.

На 17 юли Нибур с придружаващите го лица пристигнали в с. Папазкьой (Попово) и оттам през Афтане стигнал в с. Изетли и през Балкана — в Русе.⁴

¹ Хр. Кесяковъ, Стари пътувания прѣзъ България. Псп, кн. 21—22, 1888, 343 и сл.

² Пакъ тамъ, 345—347.

³ Пак там, кн. 58, 1899, 630—640.

⁴ Л. Н. Попповъ, Пътувания отъ Цариградъ прѣзъ България, Псп, кн. 69, 1908, 280—291.

Няколко години по-късно, а именно през 1788 год., върщайки се от Цариград, минал през Одрин по същия път Станислав Малаховски, който трябвало да придружава полския посланик в Цариград. От Одрин Малаховски минал през Карнобат и Шумен за Полша през Дунава. Той не ни е оставил по-подробно описание на селищата, през които минал по нашия път.¹

В ново време, през 1828 год., по другото разклонение на този път, а именно Бургас — Средец — Факия за Одрин е минал отредът на руския генерал Будберг, а също така и дипломатическата мисия на Фонтана, която придружавала руската войска през тая война. Фонтан ни дава между другото и твърде интересни сведения за положението на българите под турското робство и ни описва някои обичаи в с. Факия.²

* * *

От Хавса, античната Ostudizus, се отделял един път североизточно за Анхиало (Поморие), който път минавал по вододела на Хавсанската река и Текедере край разположените по него български села Петра, Ескиполос и Карамза, продължавал на север през Карабунарската курия и след това извивал източно по вододелното било на Странджа и между селата Малкоч (в Турция) и Кайбилар, сега Странджа (в България) и при местността „Батакчешме“ пресичал сегашната граница, продължавал през землището на с. Горно Ябълково (Алмали) за Факия (тракийско Sadame), гдето се срещал с идващия от Одрин път през Голям Дервент. От Факия пътят продължава през Средец (Карабунар), Девелт (Deultum) и станция Podizo при Бургас за Анхиало.

По целия този път допреди 40—50 години на много места личаха явни следи от мостове и каменна настилка по него. В по-ново време такива следи се виждаха между Девелт и Средец, между Факия и Кайбилар и нататък към Ескиполос, средновековната крепост Скопелос, която споменават почти всички пътешественици. Местността при Батакчешме се нарича Карвансара, което име говори, че в по-ранно турско време тук е имало кервансарай на мястото на римска станция, от която личат основи и следи от стени на римски постройки. На около 300 м. източно се намирал, по сведения на местни хора, каменен стълб с гръцко писмо и изображения.³ Една височина североизточно от Факия, през която е минавал пътят, и до днес носи името „Странджа“. В турско време тук имало Беклеме

Описаният път през римско време е бил много важен, защото с него се сливали или кръстосвали всички други разклонения от главния диагонален път, които идвали от източна Тракия. В по-ново време обаче, през XVII и XVIII век, той не е бил предпочитан, особено в планинската му част между Скопелос и с. Странджа (Кайбилар) пред успоредния на него, който минавал по течението на поменатото Текедере. По него са минали през XVII век само полският дворянин Освейцем и турският пътешественик и учен Евлия Челеби, когато по другия път, както ще видим, са минавали много повече учени и дипломатически пратеничества.

¹ Хр. Кесяковъ, Стара пътувания прѣзъ България. СбНУ XI, 1894, 183—187.

² Ф. П. Фонтанъ, Заддунавски походъ, БИБ IV, т. II—III, 1931, 298—301.

³ Сведения на Стойко Бойчев, 70 г., в с. Факия.

От Скопелос на югоизток към Лозенград (Къркклисе) се отделял един пряк клон от този път за Цариград, който по-нататък се сливал с стария римски път през Бунархисар и Виза. Поменатият полски дворянин Освейцем е минал през 1636 г. по това именно разклонение на нашия път. От Яш той минал Дунава при Силистра и през Надърския проход стигнал в Айтос, който град, пише той, бил населен с българи и турци. На другия ден той, с придружаващите го лица, пристигнал в Сокастре (Росокастро), отгдето заминали за Карабунар (Средец). На другия ден, след 4 мили път, пренощували в с. Яки (Факия?). Оттук, продължава Освейцем, се спуснали към Ескиполос по труден и каменист планински път, граден някога от римски войници, но сега развален. След 5 мили пътуване те стигнали селото, гдето нощували. Над селото се издигала яка едноименна крепост от византийско време, чиито стени с пет кули и порти още стърчали. Имало две чешми в крепостта и трета в двора. На другия ден, след две мили път, стигнали по обяд в Къркклисе (Лозенград), който град бил взел името си от 40 черкви от които сега (тогава) нямало следа, освен пет джамии и две бани. След две мили път пристигнали в с. Яни (Яна), хубаво, измазано село с черква и кервансарай. През селото тече река. След половин миля стигнали в Бунархисар, гдето забелязали развалини от голям замък. Такъв замък имало и в Виза, през която минали за Сарай и нататък през Чорлу и Чаталджа за Цариград.¹

Евлия Челеби е пропътувал този път през 1651 г., само че в обратна посока. Той тръгнал от Стамбул през Инехисар (Яна), стигнал в Къркклисе (Лозенград), който е бил красив град и център на най-добрия и богат санджак (окръг), с много чешми, ески джамия и богат безистен. Разположен бил в подножието на малък хълм, но крепост нямал. В околността му имало много лозя и градини.

От Лозенград Евлия Челеби стигнал в с. Ергели, навярно съседното българско село Раклица, на мястото на старата Херкалия, която лежала на пътя за Скопелос. Селото Ергели било в гориста местност, имало 300 къщи и една джамия и било заобиколено с много лозя и градини. За селото Ескиполос Евлия Челеби пише, че било българско, броело 200 къщи и се намирало под Долното кале. Крепостта той нарича „Полоз калеси“. Като пътувал на север, стигнал до с. Факълар, сред гориста местност, населено с българи и мюсюлмани. Още по-насевероизток стигнал в с. Карабунар (Средец), населено също с българи и турци.²

От Люле Бургас (Аркадиполис) е излизал на север друг път, който също минавал през Лозенград за Факия, но не по току-що описания стар римски друм през Ескиполос, а по течението на р. Текедере, която се минавала на много места и през планинските български села Ереклер, Коджа Тарла, Деветлиагач и Канара и между Малкоч и Кайбилар пресичал през самото било римския път и през Момина църква (Къзъклизе) стигал в Факия.

Изглежда, че село Деветлиагач, античната Tarpodizus и през римско, а още повече през византийско и турско време, е било важна станция на този път. Затова

¹ Кесяковъ, Пътувания прѣзъ България. Псп, кн. 19—20, 1886, 63—69.

² Д. Гаджановъ, Пътуване на Евлия Челеби. Псп, кн. 70, 1909, 715—716.

ние заключаваме не само от обстоятелството, че през турско време е имало „пощенска станция“ за пътници, но и от самото му име, което ще трябва да тълкуваме не като дърво-растение (агач), а като държавен пътен знак, дървен стълб или колона за означаване станция или разстояние по този път. Като съдим по същото име, такива пътни стълбове ще да е имало и при Казълагач (Елхово), при Боазагач и др.

Някои пътешественици, навярно от желание да разгледат бележитата средновековна крепост „Каракоч калеси“, на 4 клм. северозападно от Лозенград, при българското село Каракоч, при пътуването си са се отбивали през това село, преди да идат в Ереклер по правия път от Лозенград.

От описания път се е отделял от с. Кайбилар един клон на север към Елхово, като минавал край с. Воден (Дерекъой) между Малкото и Голямото кале и м. „Стражата“, край Шарково (Боялък) и между Боляррово (Пашакъой) и Мамарчево (Мораданлий).

По текедеренския път няма никакви следи от римска каменна настилка, което показва, че той е бил стар естествен път, който се е предпочитал от пътуващите за Цариград като по-пряк. По него са минали много повече пътешественици, отколкото по описания преди него. Ако римляните са построили успореден на него път през Ескиполос по вододела между Текедере и Хавсенската река, това ще си обясним с обстоятелството, че пътят по реката е неудобен и недостъпен зимно и пролетно време при прииждането на Текедере, която се минава на 24—25 места.

Най-стари пътеписни бележки за този път имаме от полския дворянин Тарановски от 1569 г. Той е тръгнал от Полша през Румъния за България и минал през Айтос, над който градец, пише той, стърчал запусиял замък. Тук пътят за Стамбул се разделя: един отива направо за Едърнополе (Одрин), а вторият по-наляво — към Киркислеси (Лозенград). Той пътувал по втория път. От Айтос пътят за Лозенград минавал през Илияшка дъбрава (Странджа?). За Лозенград казва, че бил славен град и имал 40 черкви. Околността му била покрита с лозя и на миля далеч от града имало замък на висока планина, в който имало 40 християнски черкви с осем хиляди калугери и един архимитрополит.

Най-близката крепост до Лозенград е поменатото „Каракоч калеси“, на една голяма височина над едноименното българско село. Навярно Тарановски е имал предвид тая крепост. Но тук няма никакви следи от християнски черкви. Такива се забелязват обаче в съседното българско село Раклица, което се намира на 2—3 клм. западно от града. Явно е, че Тарановски смесва двете села, през които не е минал, като приписва черквите на Раклица към съседното Каракочко кале.

От Къркклисе, продължава Тарановски, стигнахме в градеца Бигеразар (Бунархисар), после в градеца Више (Виза), гдето стърчали стени на разрушен от турците замък. Пътят нататък продължава през Чаталджа за Константинопол.¹

По този път допреди 40 години личаха на много места следи от римска каменна настилка между Яна и Бунархисар и към Виза и Сарай.

През 1585 г. по този път минал Яков Бонгарза през Чалъкавашкия проход за с. Бусилко, навярно изчезналото българско село Босилково (Карнобатска околия),

¹ Кесяковъ, Стари пътувания. Псп, кн. 21—22, 1887, 341.

и после възобновено и за което има спомени, че жителите му се заселили покрай Черно море, като дали и името на градеца Василико (сега Царево).¹ Бонгарза по-нататък споменава, че минал през Русокастро, Карабунар, Киршал (Кръкчал), Карабион (Каракютек), Фокарну (Факия) и след това, без да спомене нито едно село през проходите на Странджа, говори за визенските села Азарах (Азара), Шипаско (Шипасто) или Инджекьой и Ервенли (Св. Георги) и после за градовете Визион (Виза) и Саралия (Сарай).²

По-късно, през 1640 г., по този път е минал полският посланик в Цариград Войцех Мясковски, който през Надърския проход пристигнал в Айтос на 11 април същата година и на другия ден нощувал под с. Карабунар край р. Деруенна, навярно Карабунарската река. Тукашните българи му препречили пътя и го канили да ношува в селото, но той не се съгласил. На 13 април бил в с. Факир (Факия) и на 14 април по скалист планински път стигнал и нощувал в с. Кованджик или Кованлък, навярно с. Канара, над бистра река, която прегазили на 25 места. Ще разбираме Текедере. След продължителен път през скалисти места, на другия ден стигнали в Къркклисе (Лозенград), немалък град.

На 16 април, вместо да продължи по прекия път Яна — Бунархисар — Виза, Мясковски се спуснал през полето и поел главния източен път при Люле Бургас, отгдето продължил за Цариград.

На връщане от Цариград посланикът минал през Адрианопол на 10 юни и на 12 с. м. нощувал в с. Еникьой и на другия ден бил в Карнабаз (Карнобат), на 14 юни в Айтос, след което поел на север през Надърски проход.³ Поменатите селища от Одрин насам явно показват, че той е минал по пътя, който върви по течението на Провадийската река и през Голям и Малък Дервент, макар да не споменава тия села.

Около 40 години след него, в 1699 г., по текедеренския път е минал и новият полски посланик в Цариград, Рафаил Лещчински, като минал Дунава при Галац и Балкана (Mons Nemi) и на 23 март пристигнал в Айтос. На 26 с. м. напустнал града и пристигнал до Карабунар при река Девиндере. На 27 март по един твърде несгоден път, покрит още със сняг, пристигнал в с. Талякьой (Коджатарла?), разположено на едноименна река. На 29 с. м. по лош и кален път пристигнал в Къркклисе, важен град на Тракия, както го нарича Лещчински. Тук бил посрещнат с почести от турци и християни. На 1 април посланичеството се отправило за с. Гиен (Яна), богато със студени води и прилично повече на градец. Оттук продължило пътя за Цариград през Виза, Сарай и Чорлу.⁴

Само десетина години по-късно, а именно в 1707 г., Михаил Енеман минал от Бендер през Бесарабия и Добруджа в България и на 9 декември пристигнал с дружината си в Айтос. На другия ден те напустнали Айтос и през „Албанските планини“ (?) пристигнали на 11 декември в Факия, гдето се намира един висок хълм, върху който стърчат стените на стара кула. Навярно Енеман говори

¹ Аяновъ, Странджа, 193; Срв. Д. Дечевъ, Родна речъ, кн. 2, 1940, 75.

² В. Н. Златарски, Пътуването на Яковъ Бонгарза. Бълг. прегледъ, кн. 9, 1897, 108 и сл.

³ Кесяковъ, Стари пътувания прѣзъ България. Псп, кн. 21—22, 1887, 343—347.

⁴ Кесяковъ, Стари пътувания прѣзъ България. СбНУ XI, 1894, 174—179.

за „Св. Георгиевското кале“ западно от селото. Още същия ден те тръгнаха през Кайбилар (с. Странджа) за Къркклисе (Лозенград), хубав и голям град в Тракия.¹ Енеман, не отбелязва всички станции и села, през които минал и нощувал, но се разбира, че щом е пътувал през Факия и Кайбилар, непременно ще да е минал Странджа по текедеренския път, като по-пряк.

Още по-интересно е пътуването на хърватския учен и писател Руджиер Иосиф Божкович в 1762 г. поради това, че той, освен гдето ни очертава по-добре този път, отбелязвайки повече села и станции по него, но ни съобщава и твърде интересни данни за робското положение на българите в източна Тракия.

Божкович е пропътувал описания път в обратна посока. Той тръгнал от Цариград през Силиврия — Чорлу — Кърациран — Люле Бургас и от Къркклисе на север преминал Странджа по текедеренския път.

На 30 май той тръгнал от Люле Бургас за Къркклисе и стигнал на онова място, гдето пътят се делял: наляво през Едрене — за Унгария, а надясно през Молдавия — за Полша. Той избрал последния път през Странджа. Той пътувал с полския посланик Яков Портер. Лозенград бил голям град, населен с турци и гърци (разбирай и българи), с хубави джамии, кладенци, баня, но беден безистен. Нощували под чадъри в един двор, защото всички предлагани стаи били мръсни, тесни и неприветливи.

Описвайки хубостите на планината, Божкович по незнание отъждествява Странджа с Родопската верига. След продължителен път, като минали от Лозенград нататък турското село Китрос, сега несъществуващо, стигнали на 1 юни в българското село Коджатарла, а нощували в съседното с. Канара, което било също българско, броело 100 къщи, „градени от дърво, камък и кал, както и всички други български села“.

На 2 юний, продължава Божкович, дойде от Едрине един бостанджибашия, за да присъди, какви разноси и колко храна да даде селото, което беше под негова юрисдикция. Нещастното село трябваше да плати, освен храната, още 104 гроша на михмандара ни.²

Оттук ние потеглихме за Факия, българско село с 88 къщи, което не зависи от никого (дервенджийско), но плаща на султана годишно 700 кила ечемик (1 кило — на 22 оки). Когато стигнахме в селото, множество моми ни заобиколиха и хвърлиха в колата ни ечемик от едно сито. Посланикът от своя страна им хвърлил пари. Но между момите и децата не се виждаше нито един мъж, защото бяха всички избягали въвн от селото, за да не ги насилат да идват с колата, ни през тия лоши проходи. Турците трябваше да подкарат за тая цел шестима селяни от съседните села. Те насилеха даже поповете и един старик да вървят подир нас. И когато изминахме лошите пътища, посланикът ги пусна да си вървят, като им даде пари. По пътя, продължава Божкович, ние срещнахме стража с един барабанчик. Такива стражи имаше поставени тук-там по балканите, гдето минавахме, за сигурност на пътниците.

¹ В. Микова, Едно пътуване през българските земи. В. „Зора“, бр. 4689, 16. II. 1935 г.

² Султански човек, който придружавал посолството при пътуването му през турска територия.

Явно е, че тия села по този важен път са били дървенджийски.

На 3 юни посланикът и придружаващите го пристигнали в голямото българско село Карабунар от 500—600 къщи, гдето отпочинали. Спали под чадъри, понеже в селото върлувала сипаница. Вечерта цяла банда музиканти от селото се явила при тях да ги весели с песните и варварските си инструменти.¹ От Карабунар пътниците минали Балкана през Чалъкавашкия проход.

По-ново пътуване имаме от 1785 год. на конт D'Hauterive, който тръгнал от Цариград за Молдава през България, като минал Странджа по същия път, по който минал преди него и Божкович. На 13 февруари той тръгнал от Цариград и на 20 с. м. пътувал от Люле Бургас за Къркклизе. Лозенград бил по-голям от Люле Бургас, имал 5—6 минарета, пазар, но християнският квартал бил по-ужасен от турския. В града имало много католически фамилии и една еврейска колония. Всички били преселени тук от Полша по заповед на Мохамед IV, когато завладял Подолия в 1676 година.

Къркклизе, казва Дотерив, е граница на България. Турското му име показва, че е бил главен град на една провинция. На 4 мили западно се намира село Ескиполос, но на пътя ни лежи българското село Коджатарла, което било собственост на първия оръженосец на султана, който терзае своите васали, за да изтъргне по 150 пиястра годишно на къща. Отчаяни и в невъзможност да платят тая сума, селяните решили единодушно да напуснат дом и имот и да бягат по горите, но няколкото изстрели след тях от изпратените турци ги принудили наново да се върнат под ярема.

По-нататък Дотерив описва селските къщи, които били направени от пръст, без прозорци и в тях спял и добитъкът на селяните. Дрехите им били груби, но не тъй прости и сами си ги шият. Жените бродирали ризите с разноцветни конци. На ръцете носели гривни, а по главата, ушите и около шията — продупчени монети за украшение, които пари съставляли най-голямата зестра за младата булка.

От Коджатарла по един очарователен път, който се възвишавал постепенно, Дотерив с придружаващите го лица пристигнал след 6 часа път в село Факия, най-красивото село в България, както го нарича той, разположено между красиви и плодородни долини. Жителите му били по-весели и бодри от коджатарланци. Млади и пъргави жени и мъже пръскали пред колите им ечемик, за да получат по някоя пара.

От Факия пратениците минали през Карабунар, Сейменкьой(?) и Коравила(?) за Карнобат. Тая България тук, казва Дотерив, е най-красивата земя в Европа. Нийде другаде няма по-красиви полета, по-художествено групирани хълмове и по-благодатна земя за земеделски култури.

Последен е пътувал по този път в 1827 год. Walsh, който потеглил също от Цариград през Люле Бургас за Къркклизе. Името на последния град означава 40 черкви, макар в него да няма нито една, нито някакво предание за черкви. Турците обясняват името му с това, че градът е бил основан някога от 40 благочестиви хора, които живеели при една посветена на тях джамия. Къркклизе

¹ Л. Милетичъ, Стари пътувания прѣзъ България. СбНУ VI, 1891, 138—167.

тогава е бил голям, но нечист град с 3 хиляди къщи турци и гърци; последните брояли до 1500 семейства, дошли тук от опустошените от кърджалиите села и градчета на околията. Като имаме пред вид свидетелството на полковник Енехолм от същото време, че Лозенградска околия е брояла 28 села с 1200 български къщи и 470 къщи турски, но нито едно гръцко село, ясно ще ни стане, какъв е бил произходът на тия 1500 „гръцки“ фамилии.¹

Следващата станция от Лозенград е била Факия, до която стигнали след 20 часа път, като минали през Ереклер, населено с българи. Макар границите на България, казва Walsh, да се простират до Балкана, но турското правителство заселвало тия плодородни равнини с трудолюбиви земеделци (разбирай българи), за да запълни умиращото турско население.

Привечер, продължава Walsh, стигнахме в село Дулатаги, навярно Деветлиагач, населено само с българи. Тук имаше пощенски дом. Този факт говори, че това село, според нашето предположение, е било важна станция на този път, съдейки по името му и по пощенската станция в него. Пътниците са били настанени в една селска къща, гдето кехаята донесъл овче месо, вино и ракия, а „бабата“ приготвила изрядна вечеря и всичко това струвало 4 гроша за 4 души, наедно с храната на конете. Селяните им се оплакали, че преди тях минало през селото едно отделение топчии, което изяло всички яйца, без да плати нищо. Положението им било много тежко.

Най-после стигнали в Факия, което лежи в една прекрасна долина и е населено само с българи. Настанили се в пощенски дом, седнали на рогозки и там им донесли хляб и мляко. На тръгване моми и момчета постлали пътя им с жито, а те им хвърлили пари.

След три часа бърз вървеж те пристигнали в с. Русокастро, като минали плодородни долини, напоявани с бистри води и изпъстрени с стада от овце и рогат добитък. Описвайки селото и хората, Walsh казва за тях, че те биха били най-честити в света по своята уредба, чистота и изобилие, ако не понасяха притесненията на турците.

От Факия през с. Бини (?) пратениците стигнали в Айтос и минали Балкана през Надърския проход.

* * *

От Друзипара (при с. Кърациран) тръгвал на север друг път през Странджа, който имал за крайна точка Дуросторум (Силистра) на Дунава. Той минавал през Сарай—Виза и Бунархисар, които градове са били важни крепости през римско-византийско време. От последния град пътят през Яна се сливал при Лозенград с този, който идвал от Люле Бургас за Русе и нататък през Дунава. В VI в. този път е най-важният от Цариград за Дунава. Турците по-късно в своите завоевателни походи на север често са го използвали като най-пряк. Странджа е пресичана или през Ескиполос, или по долината на Текедере. Преди прокарване железопътната линия за Цариград, този път е бил най-работния за там. И българите през Балканската война, в настъплението на юг към Бунархисар, Виза и Люле

¹ Eneholm, Notice sur les villes situées au delà des Balcons, 1830, 92—106.

Бургаз, еднакво използвали и двете му разклонения през Странджа. В изложението по-горе ние посочихме доста пътешественици, които са минали по този стар римски път.

* * *

От предпоследната станция Ad Statuas при с Инджигис на главния източен път се е отделяло последно едно разклонение от този път в северозападна посока, който пресичал южните склонове на Странджа и по-насевер се сливал с току-що описания Визенски път, който излизал от Друзипара. Този път ще смятаме за още по пряк за Цариград от последния. За нас той представя и друг интерес, защото по него се очертава „Пътят на Дария“, за който и до днес има спор в историческата наука и много малко се знае за неговата посока през Странджа от Брисис нататък. За него ще кажем няколко думи според някои наши проучвания.

* * *

Според Херодота, Дарий е минал Босфора при страшните Кианейски скали и потеглил на север по Черноморското крайбрежие до езерото Деркос и после по течението на р. Странджа. Но тук, дето през византийско време възникнал града Sergention (сегашният град Странджа) Дарий разделил войската си на две части, от които по-голямата част се отправила през южните разклонения на Странджа за Виза и Бунархисар, а другата изглежда, че е тръгнала по крайбрежието на Черно море защото сам Херодот говори по-нататък, че в този поход на север били покорени по пътя тракийските племена нипсеи и скирмиани, които населявали крайбрежието около Саламидесос (Мидия) и Аполония (Созопол).

По-нататък крайбрежният път е продължавал покрай гръцките колонии Анхиало и Месемврия за Одесос (Варна) и Дунава, дето крайбрежният отряд трябвало да се срещне с главните сали на Дария.

Този път през римско време се наричал *понтийски* и главните му стинции са били навярно крайбрежните гръцки колонии, които били укрепени с градски стени и кули. Тая част от крайбрежния път, която се простира от Урдовиза до станция Podizo (при Бургас), братя Шкорпил в миналото са я проследили и тук-там са открили следи от него. Според тях, при крепостта Урдовиза е била римската станция Otudiza, отгдето пътят извивал покрай брега до Атлиман и по един мост върху устието на канала, чрез който Чаирското блато се втича в морето, продължавал на север. Може би поради този мост, в ново време съседното село е било наречено Кюприя, сега Приморско. По-нататък пътят извивал между Бурханбаир и изчезналото село Ченгер и минавал Ропотамо към средното ѝ течение по един мост, сега потънал в реката, който носи името „Калдаръм гечит“ — каменен брод. Според някои наши инженери, подобни подводни мостове (калдаръмен път) били строени умишлено, за да не може да ги открие неприятел. Неизвестно по какви пътища, но у местното население е запазена легенда, че по този път е минал Дарий в похода си срещу скитите. По-нататък пътят се спускал по левия бряг на реката, извивал по склоновете на Андреябаир и по брега на езерото Алепу, отгдето се насочвал към Аполония и оттук по песъчливия бряг — към с. Св. Никола и по наклонението на Росен баир и Алятепе достигал до средновековния Порос

(Подът), който минавал по един мост. Стари рибари казват, че следи от основите на моста се намирили дълбоко в канала, чрез който блатото се влива в морето. Вероятно този мост ще да е от средновековно време, когато е съществувала като търговски град Скафида (Villo de Schofido) сега с. Скеф при Калебурун. От Порос пътят минавал през станция Подизо и продължавал за Одесус през устието на р. Камчия.¹

По този крайбрежен път е минал през XVII в. Вензел Едлер фон Броняр, който тръгнал от Цариград през Деркос — градеца Странджа (Sergention) — Мидия, Инияда, като споменава градеца Самоков, който остава навътре в планината около 20 клм. и после минал край Буюкресве и Кючукресве, навярно двата залива край днешното село Рязово при устието на Рязовска река. Отбелязва след това Ахтополския бурун (нос), Василико (Царево), Поровище, навярно Лозенец (Ембелец), Атлиман, Кюприя (Приморско), Зехтинбурун, Созопол, Ченгене скеля, Бургас, Атанаскьой (сега с. Атанасово до Бургас), Ахело, Ревда (с. Равда), Месемврия, Варна, Балчик, Каварна и Кюстенджа.²

Този крайбрежен понтийски път бил използван и от русите през войната в 1828—1829 година.

Полковник Г. Енехолм, който е придружавал руските войски в първата руско-турска война през 1828—1829 г., ни дава кратки описания на крайморските селища, лежащи по този път, а именно: Ахтопол, Царево (Василико), Созопол, залива Атлиман и Ропотамо, след това Бургас, Поморие (Анхиало) и Несебър (Месемврия).

* * *

Другият път, по който минал Дарий с големите военни сили, се отделял, както споменахме, от Сергенцион за Виза и Бунархисар. Според Херодота, Дарий се разположил с войските си три дни на почивка при изворите на р. Теарос и толкова се възхитил от хубавата им вода, че заповядал да издигнат колона с надпис: „До изворите на Теарос, които са най-добрите, достигнал цар Дарий, син на Хистаспа и цар на персите и цяла Азия“.³

Трудно е да се определи по-нататък пътят, по който се е движил Дарий през Странджа, защото не може да се посочи точно где са изворите на Теарос.

Херодот казва, че водата ѝ била лековита, особено за добитък, и извирила от 38 топли и студени извора.

По-старите тълкувания отъждествяваха Теарос с Текедере, която извира от северозападните върхове на Странджа, около днешното село Кула. Но Херодот още прибавя, че тия извори били далеч два дни от Аполония Понтийска и толкова от Перинт (Хераклия) на Пропонтида. Разстоянието обаче от двата града до поменатите извори съвсем не е еднакво и затова не може Текедере да се отъждествява с Теарос.

Генерал Yochmus и после G. Rowlinson са наклонни да отъждествят Теарос с малката река Семердере, която извира между Яна и Бунархисар. Тази местност, наричана Брисис, е споменавана във византийско време като прочута с

¹ Бр. Шкорпилови, Черноморското крайбрежие. МСб IV, 141 и сл.

² В. Миковъ, Едно пътуване през XVII в. ГСУИФ XXVIII, 1931—32, 1—60.

³ Гав. И. Кацаровъ и Д. Дечевъ, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, 5—6.

изобилната си вода. Немският учен поставя изворите на Теарос при с. Яна. Yochmus като приема Семердере за Теарос, прибавя, че Дарий след почивката се оттеглил по-назапад и по Текедере достигнал Факия и Девелт и оттам през един от източните проходи на Балкана достигнал Дунава.¹

Ако обаче е въпрос да се иде в Девелт, може да се посочи друг път през Странджа много по-пряк, отколкото през Текедере. Знаем, че източните народи, подобно на римляните, предпочитали правата линия, вместо големите завои. Такъв естествен път може да се проследи направо от Бунархисар през Странджа за източните проходи на Балкана и затова, изворите на Теарос трябва да се търсят в тая посока.

Ние сме наклонни да приемем, че Теарос не е друга река, освен Биюкдере, която тече между с. Яна и Лозенград и се влива южно от Бабаески в Еркене, като най-голям неин приток. В горното си течение тая река носи името Мандалица и е образувана от два по-малки притока: Новоселска река и Пастелова, които вземат водите си от многобройни съседни извори, разположени около билото на планината. По-главните извори на Новоселска река са: „Циганка“, „Новоселски извор“, „Кало неро“, „Леската“, „Милка“, „Коджабунар“, „Трите извора“, „Големият бейбунар“, „Телкията“, „Смръдлакът“, „Двете долчини“, „Каменски извор“, „Св. Атанас“, „Едигачките извори“ (4 на брой) и др. по-малки. А изворите на Пастеловага река са десетте извора, образувачи началото на реката и извиращи под една скала един под друг в една красива и продълговата котловина. Местното население ги нарича още „Големите кладенци“, които при по-хладно време изпускат пара като същински топли извори. Херодот като съобщава, че Теарос извирала от топли и студени извори, може би е имал пред вид такива извори, защото топли извори изобщо в Странджа не са известни никъде. От другите извори на Пастелова ще споменем още трите извора на „Тешенски папралък“ „Фундушки дол“, „Киселец“, „Елховските извори“ и пр.²

Описаните дотук извори, които дават началото на общата река Мандалица, са около 42 на брой, без да смятаме по-незначителните. Всички те извират от една местност заключена между Новоселска река и Пастелова, които носят имената на стари, изчезнали преди повече от 200 години български села — Пастелово и Ново село.

Заслужава да подчертаем, че описаните извори на Мандалица отстоят приблизително на еднакво разстояние от Аполония и Перинтос, което отговаря на описанието на Херодота. Един от тях извори, който се слави с особено хубавата си вода, местното българско население, навярно под гръцко влияние, го е наричало „Кало неро“ (хубава вода). Самата малка рекичка, която начева от него и е приток на Пастелова, носи името Извор, както е отбелязана и в руската карта, което на гръцки значи брисис. Може би това да е същата местност, която по-късно византийските писатели са споменавали като прочута с изобилната си вода. Сега водата му не е тъй изобилна

¹ Кацаровъ и Дечевъ, Извори, 179—180.

² По сведения от Петко Вълканов, 72 г. от с. Кория, Лозенградско, сега в Бургаз.

Ако приемем за верни сведенията на Херодота, че Дарий се е движел със седемстотин хилядна войска,¹ естествено е, че той не би могъл да се установи на лагер само около няколко извора, колкото и да са били големи, а се е разположил на по-обширно място, дето е имало и повече извори, и по-изобилна вода. В това отношение изброените извори на Мандалица, отговарят много повече на описанието на Херодота, отколкото поменатите по-горе от други изследвачи.

Спускайки се наюг, Мандалица се уголемява като приема от ляво водите на Сазарска река, а от дясно тия на Коевска река или Шахтаница, която взема водите си от „Блатото“ и „Акмаджов извор“. В това си течение наюг, реката носи името „Биюкдере“.

При тия характерни особености, които даваме за изворите на Мандалица, по-основателно е да приемем, че тя е търсената река Теарос, при изворите на която почивал Дарий, а нейният десен приток — Коевска река ще да е Контадесдос у Херодота и така уголемена, под днешното име Биюкдере, се влива в Агрианос (Еркене), както говори същият историк.

В горното наше твърдение ще се уверим и от обстоятелството, че тук е минавал стар път от тракийско време, използван в последствие от римляни, византийци и турци, за който път имаме известни следи и указания. Нашата задача по-нататък е да издирим пътя на Дарий през Странджа, тъй като неговите следи се губят след почивката, която направил в местността Брисис.

Ако Теарос е Биюкдере, явно е че местността Брисис ще търсим при изворите на последната. От Бунархисар на северозапад до тия извори има естествен път, който минава между Яна и Скопо, който персите не са могли да не научат от траките. От Скопо нататък пътят е минавал през местността Дузорман (Равна гора), пресичал Мандалица при с. Пастелово, отдето, поддържайки същата посока по билото на планината, е минавал през местностите Дъбавица, Темните габраци и Ширинето, докато достигне източно от с, Ковчас, което лежи на самото било. От това село пътят минава през местността Акмезар (Бялото гробче) и край с. Алагюн (Богданово, Средецка ок.) — към Девелт.

На някои места по цялото протежение на пътя има следи и спомени, които ни говорят недвусмислено, че пътят е бил познат и използван по ред от всички народи, които са населявали тия земи. Следи от тоя път, останали от римско време, виждаме в каменната настилка между селата Яна и Скопо и между Скопо и Едига, което село е към билото на Саранджа. И на двете места настилка се е наричала, по сведения от стари хора, „Калдаръмът“. А при с. Ковчас старият римски път и до последно време, се е наричал „друмо“.

Още по-интересни са следите от византийско време, които най-добре се наблюдават при продължението му през „Темните габраци“, гдето отстрани на пътя се забелязват купчини камъни, подобни на малки могилки, отстоящи на известни разстояния, явно поставени да посочват пътя или да определят разстоянието. Знаем, че византийците като наследници на римляните вместо милиарни камъни са поставяли по пътя малки пътни могилки за същата цел.

¹ Кацаровъ и Дечевъ, Извори, 8.

Може би този обичай да е съществувал и у персите, защото Херодот на едно място казва: „Дарий, като посочил на войниците си едно място, заповядал, щото всеки войник, като мине, да хвърли един камък. Като направила това войската, оставил там големи хълмове от камъни.¹ Ако персите са имали такъв обичай да издигат малки могили по пътя, това за нас ще бъде още по-сигурно доказателство, че тук трябва да търсим пътя на Дария.

Както споменахме по-горе, пътят от Акмезар е минавал покрай днешното българско село Алагюн, което име твърде много ни наподобява на византийските междинни станции алагии, от което може да се съди, че и през византийско време са си служили с този естествен път.

Този път през турско време е бил твърде много оживен. През него са минавали войски за източните проходи на Балкана, когато Турция е воювала с Полша и Русия. Порада това движение на войски, много български странджански села като Пастелево, Ново село и др., са били принудени да се изместят преди 150—200 години в закрити места. Пастеловци образували село Курия в една затъмнена гора, а новоселци се заселили по-насевер в един пролом на Рязовската река, отгдето иде и новото му име Дерекъой. По същия път са минавали „войнишките чети“ от балканските войнишки села за към Цариград. Турците го наричали Джелеп йолу, защото по него прекарвали големи стада беглишки или джелепски (търговски) добитък за Цариград. Оная част от този път, която се простира от Скопо за Едига и съседните села, се е наричала от местното население „Шарапйолу“ (винарски път).

Не можем, следователно, да допуснем, че този път, така оживен през турско време, е бил неизвестен на византийци, римляни и траки, когато знаем от други случаи, че турците, като наследници на по-старите владетели на тия места, са използвали винаги техните по-стари пътища по всички посоки. Затова не е чудно, че Дарий в похода си от Бунархисар за устието на Дунава е предпочел този именно път като по-пряк и почти успореден на крайбрежния, по който се е движел по-малкият му отред, с който царът не е могъл да не поддържа връзки. Другият път, по който се предполага да е минал персийският цар, а именно този по Текедере, освен че прави голям завой на запад, но се е и отдалечавал извънредно много от морето и това би направило връзката с крайбрежния отред невъзможна.

* * *

Според Tabula Peutingeriana, от станция Pudizo е отивал един път за Перинт (Хераклея) на Мраморно море. Като имаме пред вид, че римляните държали винаги правата линия при прокарване на пътища, трябва да допуснем, че този път е пресичал Странджа от север към юг до Бунархисар и от там през Чорлу се е спускал за Перинт (Perinthos), гдето се срещали пътищата от Сингидунум и Дирахиум (Via Egnatia).

Следи от каменна настилка на римски път братя Шкорпил са открили между селата Мързово и Граматиково по посока към Малко Търново в местността „Терзиеви колиби“, която се нарича още „Калдъръмът“.²

¹ Кацаровъ и Дечевъ, цит. съч., 6.

² Бр. Шкорпилови, Черноморското крайбрежие. МСб IV, 119.

Като имаме пред вид посоката на този път, мъчно може да се приеме, че това са следи от търсения път. Навярно, това са остатъци от някой местен път, който начевал от Понтийския бряг при Урдовиза за вътрешността на Странджа.

От досегашните ни проучвания следи от търсения път са открити при старите и нови гробища на с. Конак (Марлкотърновско), северно и южно от селото, по посока към Малко Търново. Другаде такава настилка има северно от града, между извора Докузак и Шарековските колиби. Явно е, че пътят е минавал през Малко Търново, защото в трако-римско време тук е имало значително рударско селище. Братя Шкорпил са наклонни да търсят станция Utsurgas на този път при Малко Търново. При направените случайни разкопки са открити около чертата на града основи на постройки, каменни блокове, колони, посвещения на Аполона и др. божества, които ни дават основание да приемем, че предположението на братя Шкорпил е твърде основателно.¹ Освен това южно от града, при Бачоваровата чешма, по същата посока, са открити следи от каменна настилка. Като следваме турското джаде, което особено е работело в миналото между Малко Търново и Виза, ще видим, че и тук е открит на няколко места калдаръмен път, а именно: между селата Дерекъво — Едига — Скопо и Едига — Скопо — Яна — Бунархисар,² от което следва да заключим, че южно от Едига този път се е сливал с Дариевия път, който по-горе описахме, а от Яна нататък се е сливал с по-стария път Бунархисар — Виза и при Чорлу е пресичал пътя Бялград — Цариград за Перинт.

Не са открити следи от каменна настилка само между станцията Пудизо, отгдето започвал пътят, и с. Конак. Но, като следваме естествения път, по който днес минава шосето от Бургас за Малко Търново, ще заключим, че той ще да е минавал през днешното село Крушевец (Кайрякьой) за Конак. Не трябва освен това да забравяме, че през планински места като Странджа, гдето теренът е бил здрав или каменист, римляните са си служели и с естествен път или шосейна настилка, а камъни поставяли само при слаба почва.

* * *

В турско време през източна Тракия и Странджа са работели и други пътища или джадета, по които обаче не е открита каменна настилка от римско време. От Одрин са излизали два такива вътрешни пътя за Черно море: единият през Виза за Мидия, а другият през Лозенград и Малко Търново за Бургас и с разклонения от Малко Търново за Инияда.

От североизточна България е минавал през Малко Търново — Малък Самоков и Виза друг коларски път, който, макар по-неудобен за пътуване, е бил предпочитан, защото е бил най-пряк. По него се превозвала и царската поща и държавната хазна от Русе и Варна за Цариград. В Странджанско са записани много песни и спомени за обири на царска хазна от български хайдути. Подвизите на легендарния Вълчан войвода най-много са свързани с този път, който южно от Малко Търново е минавал граничната Рязовска река по един голям мост, който и досега носи името на този странджански хайдутин

¹ Г. п. Аяновъ, Малко Търново и неговата покрайнина, Бургасъ 1939, 87—90.

² Пак там, 88.

Alte Wege und daran gelegene Siedlungen im Strandža und Sakargebirge

Infolge seiner Durchgangslage zwischen Europa und Asien hat Ostthrakien im Altertum eine besondere strategische und Handelsbedeutung für die Völker der Balkanhalbinsel gehabt. Schon die ältesten Bewohner der Halbinsel — die Thraker — haben zuerst alle natürlichen Wege zu benutzen begonnen, die längs der Flussläufe, an den Meeresküsten entlang oder über die zugänglichen Pässe der benachbarten Strandža- und Sakargebirge nach Ostthrakien führten, um ihre Handelsverbindungen mit den griechischen Kolonien aufrechtzuerhalten oder zu Kriegszwecken.

Diese Bedeutung Thrakiens nahm noch mehr zu, als das alte Byzantion von Konstantin dem Grossen zur Hauptstadt des Oströmischen Reiches gewählt wurde. Von allen Völkern der Halbinsel haben als erste die Römer angefangen, auf der Balkanhalbinsel dauerhafte Handels und Militärwege zu bauen, deren Spuren noch nicht verschwunden sind.

Ausser dem Weg, der die Mündung der Donau an der Küste des Schwarzen Meeres mit Konstantinopel verbunden hat, und der Via Egnatia, die von Saloniki aus nach Osten zu bis Konstantinopel die Richtung der Weissmeerküste und der Küste des Marmarameeres innehielt, haben die Römer als erste auch den Weg zwischen Singidunum und Byzantion mit Steinen gepflastert.

Im Mittelalter begann der ostthrakische Teil dieses Weges in Adrianopel und endete in Konstantinopel, bei Çorlu überkreuzte er die Südhänge des Strandža gebirges, bevor er die Konstantinopler Halbinsel erreichte. An eben diesem Teil des Weges Singidunum — Byzantion lagen acht wichtige Stationen (mansiones) und von diesen aus liefen strategische Wege nach Norden durch das Strandža- und das Sakargebirge nach Bulgarien, von denen die meisten durch die Dobrudža und über die Donau nach Bessarabien, Moldau, Polen und Russland weiterzogen. Wenngleich diese zweitrangigen Wege nicht die strategische und wirtschaftliche Bedeutung des Hauptweges hatten, so wurden sie doch als kürzer besonders von den einzelnen diplomatischen Botschaften, Gelehrten und Reisenden vorgezogen, die uns auch in ihren Tagebüchern die einzigen Auskünfte über sie hinterlassen haben (Abb 38).

1. Von Adrianopel führte ein Weg nach Norden längs des rechten Ufers der Tundža nach der alten makedonischen Kolonie Cabyle, später Diampolis (Jambol), wobei er den Fuss des Sakargebirges berührte und an der byzantinischen Festung Bukleon bei dem Dorf Fikel vorbeizog.

2. Von Adrianopel ging ein zweiter Weg in nordöstlicher Richtung mit dem Lauf des Provadiaflusses und an der byzantinischen Festung Provaton (ΠΡΟΒΑΤΟΝ) entlang, führte über den Pass von Golem-dervent und zog nach Norden dem antiken Orudiza (Elhovo) zu. Eine Abzweigung von ihm setzte sich von Golem-dervent nordöstlich zu der thrakischen Siedlung Sadame, Fakia und Sredets fort, mit einer neuen Abzweigung über Develt (Deultum) nach Anhialo und einer anderen über Rosokastron nach Aitos.

3. Von Hafsa (Ostudizus) aus ging ein Weg in nordöstlicher Richtung nach Anhialo; er führte an der byzantinischen Festung Skopelos (Eskipolos) entlang und überquerte den Kamm des Strandžagebirges zwischen den Dörfern Malkoč und Kajbilar; bei Fakia traf er mit dem Weg von Golem-dervent zusammen.

4. Von Lüle Burgas (Arkadiopolis) zog nach Norden ein anderer Weg nach Fakia, aber am Flusslauf des Teke-dere entlang; er kreuzte bei Kajbilar den Eskipolos-Weg und den Gebirgskamm und trat bei dem Dorf Momina Crkva heraus; von hier aus richtete er sich nach Fakia. Eine Abzweigung von ihm schwenkte bei dem Dorf Voden im Norden nach Elhovo. Dieser Weg wurde am meisten benutzt als der kürzeste nach Konstantinopel, besonders auf seiner Abzweigung von Lozengrad im Südosten über Bunarhisar — Viza — Čorlu. Mit diesem Wege vereinigte sich eine Abzweigung des Weges Singidunum — Byzantion, die von der Station Drusipara bei dem Dorf Kara'tiran ausging.

5. Von der vorletzten Station Ad statuas bei dem Dorf Ind igis an Wege Singidunum—Byzantion sonderte sich eine letzte Abzweigung dieses Weges in nordwestlicher Richtung ab, überquerte die Südhänge des Strand agebirges und verschmolz weiter nördlich mit dem Viza-Wege, der von Drusipara ausging. Dieser Weg nach Konstantinopel war noch kürzer. Ihn hat einst der persische König Darius bei seinem Feldzug gegen die Skythen beschritten. „Der Weg des Darius“ ist vom Bosphorus bis Bunarhisar erforscht. Weitere Spuren von ihm im Strand agebirge beobachtet man zwischen den Dörfern Skopo — Ediga — Lovčas — Sredec—Develt.

6. Nach Tabula Peutingeriana zog von der Station Pudizo bei Burgas ein direkter Weg über das Strand agebirge nach Perinthos am Marmarameer. Spuren dieses Weges hat man in der Richtung von Malko Târnovo — Bunarhisar entdeckt, wo er sich mit dem alten römischen Weg Viza—Čorlu vereinigte, wobei er den Hauptweg Singidunum—Byzantion überquerte und zum Meere hinunterzog.

G. pop Ajanov

Нови находки в Преслав

от Ю. С. Господинов

През 1941 год., когато се разширяваше пътя за Патлейна, работниците се натъкнаха на две места с по две постройки. Първите две постройки са в началото на дефилето и са вероятно пещи: едната зидана с тухли за печене на керамиди и тухли, а другата с землена пещ, близу до която се намери едно бронзово оръдие (обр. 32). Още по-навътре в дефилето се откриха други две съседни постройки: едната квадратна, постлана с квадратни тухли и с въглени и начупени керамиди наоколо, а другата с отчасти запазени трите стени от камъни и с начупени керамиди наоколо. По-интересният и ценен материал, намерен при тая постройка е художествената керамика, състояща се от 1) обли орнаментирани откъслечи, 2) цели квадратни плочки, 3) една ромбовидна с вдлъбнати орнаменти керамика и 4) много други бели, неорнаментирани откъслечи. Ясно е, че това е още една керамична работилница с пещ до нея, които са били построени по-трайно и по-здраво от другите пещи и работилници в Патлейна.

През същата година се намериха в местността „Бял брег“ множество керамични фрагменти с много по-особена техника и орнаментировка, каквато в същност за пръв път намерих на същото място през 1935 г. През 1943 г. посетих тая местност, гдето в едно новонасадено лозе, до една грамада, намерих в изобилие нов тип керамика — плоска, полукръгла, вдлъбната, тъгеста, с закривени краища и пр. Тази керамика е работена на самото място от местната глина, бяла и червена, и по украсата си се напълно различава от тая в Патлейна и в Кръглата църква. Бъдащото изследване на тая старина ще ни доведе до нови придобивки за родната ни археологическа и историческа наука. Тук се намери и малък двукрилен бронзов печат с издълбана птичка с разперени криле в двете заловени части.¹

През 1942 г. случайно се откри в северното отделение при нартекса на Кръглата църква един повреден водопровод, който върви от юг към север, минавайки през преддверието на църквата. В това отделение, както и в счупените глинени тръби се намериха следните материали: откъслечи от стъкло, керамика, дребни мозаични кубчета, оловени пластинки, керамични кръгчета (диаметър 9 мм.), вапсани, полирани полусферични стъкла от същата величина, едно по-голямо с дупки до средата, други още по-дребни с дупчици в форма на мъниста; два костени правоъгълни триъгълника с кръгчета на големина 1 см., други две костени ромбчета (пет милиметри) пак с кръгчета и други две костени квадратчета (около четири милиметри) също с издълбани кръгчета и малка част от човешки образ върху керамика (дясното око и челото).

¹ През лятото 1945 г. Народният археологически музей направи на това място разкопки, ръководени от г. Ю. С. Господинов. Резултатите ще бъдат обнародвани допълнително. (Бележка ст редакцията).

През същото лято, разчиствайки тръните и насипа източно от Кръглата църква, се разкриха зидове на една стая-работилница (обр. 33 и 34), в и около която се намериха следните материали: гвоздеи, стрели и други железни предмети, оловена пластинка, превезло, медна въдица и други медни предмети, части от стъкла, стъклено кюлче и други стъклени части от съдове; розова и бяла пръст, една питка бяла пръст, бели керамични откъслечи от съдове, други такива от обикновена глина, но с зелена глазура, розови мраморни части, орнаментирани керамични парчета и други.

Обр. 32. Останки от керамична работилница при Патлейна

Abb. 32. Überreste einer Töpferwerkstätte bei Patlejna

През лятото на 1943 год. продължи почистването около църквата и горепоменатата стая, в която излязоха още разнообразни железни предмети, медни и оловени части, стъклени парчета от съдове и други предмети, мозаични предмети, глинени съд с ярко зелена глеч отвън и отвътре, части от художествена керамика, една медна позлатена пластинка и други.

В съседство с тая стая се разкри друга по-голяма, в която се намериха различни железни предмети, оловени пластинки, топено стъкло, около 3 килограма

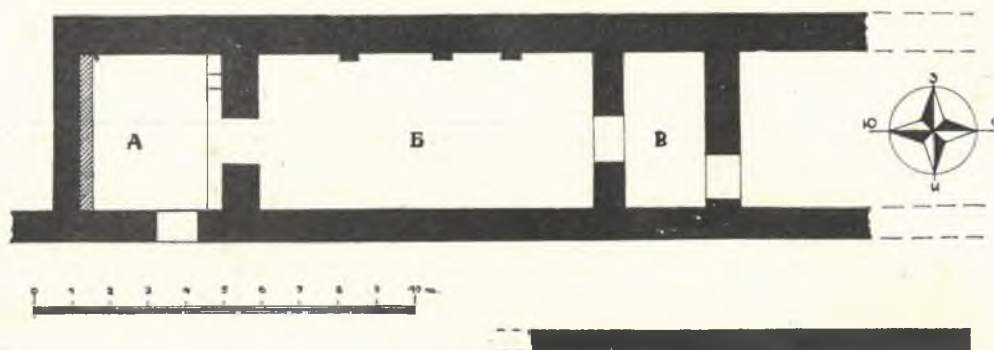

Обр. 33. Останки от керамична работилница при Кръглата църква при Преслав

Abb. 33. Überreste einer Töpferwerkstätte bei der Rundkirche von Preslav

олово, обърнато на безформена пита, орнаментирани керамични откъслечи, части от стъклени гривни, части от обикновени глинени съдове, части от кюп, едно глинено капаче с кръгла форма и с изобилния в Плиска, Мадара и Преслав знак II, глазирано и с превело отгоре и други. До тази продълговата стая се откри полуразрушена пещ, постлана с части от керемиди, замазани отгоре с червеникава глина. И в двете тия стаи, особено в първата, има признаци да са били работилници. Малката стая е дълга

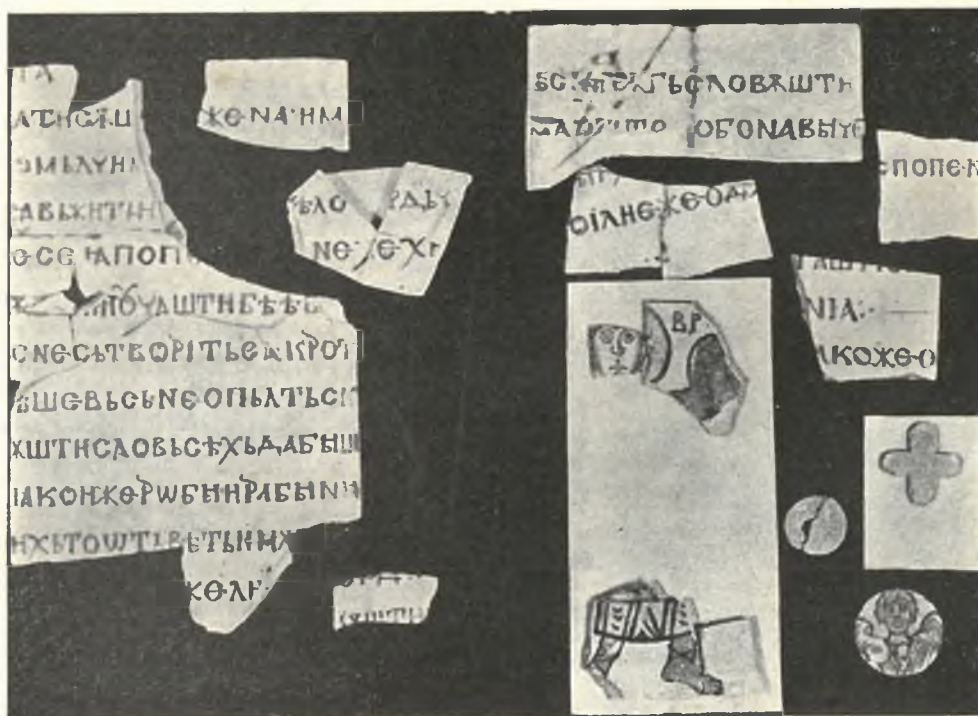
3·42 м., широка 3·10 м.; голямата е дълга 9·45 м. и широка 3·10 м.; височината на зидовете стига до 2 м.. Строени са от местен планински камък, спояван с

Обр. 34. План на керамичната работилница при Кръглата църква при Преслав
Abb. 34. Grundriss einer Töfeprwerkstätte bei der Rundkirche von Preslav

хоросан. Покривът на работилниците е бил с керемиди — големи и широки, а има — по-малки и криви, други с ръбове на повърхността.

Като най-важни находки, обаче, са едно оловено кръстче; един молив-довул; керамични части от образа на архангел Гавриил и ангелче върху керамично кръгче служещо за попълване на съответна форма в мрамор; кирилски надписи

Обр. 35. Надписи и ангелски образи върху керамични плочки от Преслав
Abb. 35. Inschriften und Engelbilder auf keramischen Platten von Preslav

върху правоъгълни керамични плочки. Всички тия предмети се намериха пред и в малката стая. Плочката с надписите, която се намери пред стаята, е завършена в трите си страни. Широчината ѝ е 11·3 см., а дебелината — 6 мм.; дължината не е известна, понеже липсва долната ѝ част. Буквите са високи 6 мм., междуредието е широко 1 см.. Останалите плочки не са части от сглобената. Едната от тях по дебелината си отговаря на последната (обр. 35).

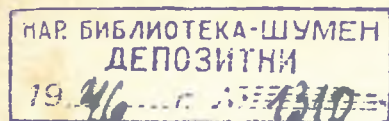
Втората плочка, която с другите неслепени части се намери, както се каза по-горе, в стаята на един метър и повече дълбочина, е с завършек в трите си страни — горе, на ляво и дясно; широчината ѝ е 11·5 см., височината ѝ 20 см., а дебелината ѝ 5 мм.; буквите са високи 6 мм., междуредието е широко 1 см., а редовете са на брой 12.

Намереният надпис е разположен върху две правоъгълни плочки; останалите откъслечи можем да допустнем, че са от по-далечни места на сглобените плочки, а други от тях са части от други плочки. От четенето на надписа се разбира, че тия плочки са из вътрешната част на целия надпис.

Безспорно е, че надписът е бил прикрепен към една от стените на църквата. Почти на същото място се намери в началото на разкопаването на църквата през август 1927 г. оная керамична плочка с кирилски надпис, за която писаха Кръстю Миятев и протоиерей Иван Гошев.¹

Освен гореизброените старини, около двореца са намерени множество мраморни откъслечи с орнаменти, разни корнизи, оловени, железни, медни и бронзови предмети, глинени изделия, железни технически предмети, много костени предмети и пр. Между тях се намира и едни медна пластинка, дълга 5 и широка 3 см., орнаментирана и позлатена от двете страни; между орнаментите от едната страна личи и образ на птица доста пострадал. Между железните предмети е и един зъболекарски инструмент.

¹ Кр. Миятев, Кржглата църква въ Преславъ, София 1932, 137, 162, 161. Прот. Иванъ Гошев, Керамичниятъ старобългарски надписъ отъ Кржглата църква въ Преславъ. Български прегледъ I, 1929, кн. 3, 415 и 420.

Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия

от Тодор Герасимов

Политическият живот в древния елински свят се характеризира с постоянен стремеж към сепаратизъм. Още от най-ранно време, както в същинска (централна) Гърция, тъй и в колонията ѝ, се наблюдава разчленение на елинската общност в отделни самостоятелни единици — градове-държавици със собствени политически, икономически, религиозен и културен облик. Всяко по-голямо или по-малко селище се стреми да има автономна организация в политическо-обществено отношение и да бъде независимо от своите близки или по-далечни съседи. Този стремеж у старите гърци е довел до създаването на разнообразни форми на управление, специфични закони, различни религиозни и култови форми в множеството държавици-градове, макар населението им да е било от еднакъв племенен произход. Силният стремеж към автономия довежда отделните селища към пакостна изолираност и често до враждебност в отношенията помежду им. При все че жителите на един град-държава са били от същия етничен произход със своите съседи, те си остават чужденци за тях. Отчуждеността в политико-икономическите отношения между автономните общини, създават известни затруднения, които понякога при най-дребни поводи се изразявали във военни стълкновения, опустошаване непосредно лежащата територия около стените на градовете, прекъсване търговския обмен и пр.

В кръга на автономния политически живот на дадена държава-град се включвали ограниченията и в паричната политика и дейност на тая държава. Монетите на съседите били чуждестранни и затова се схващали и приемали с известни уговорки, понижаване платежната им сила и др.

Тая усложненост се дължала на обстоятелството, че всички тия самостоятелни републики-градове са секли свои монети по най-различни монетни системи, което естествено се отразявало върху междусъседските и по-далечните търговски сделки. Монети от един град, попаднали на пазаря в друг град, губели своята номинална стойност. В „чуждия“ пазар те представляли само къс метал и при търгуването се вземали като количество злато, сребро или мед. При това положение, естествено е било да губят от своето парично имущество притежателите им. Намалението на номиналната стойност на монетите от „чуждата“ държава зависело от чистотата на сплавта, от която те са били отсечени. Споменатите мъчнотии с монетите на различните градове при търгуване не са могли да бъдат търпими и затова с време се е прибегнало до едно средство, което до известна степен ги е отстранявало. Попадналата чуждестранна монета в града не е била задържана в касите като метал, а е била преобръщана в „собствена“ монета посредством препечатване ядрото ѝ със свои монетни печати. Този начин обаче не е намерил широко приложение, тъй като в техническо отношение е бил по-непригоден.

По-голямо приложение е добил друг способ, който е бил по-евтин и по-бърз; той се е състоял в подпечатване на чуждите монети с едно малко печатче

с отличителния знак (герб) или началните букви от името на града, в чиято територия са попаднали тия монети. Тия знаци легализирали външните платежни знаци и им давали курс на пазаря в съответния град, от чието име се подпечатвали¹ Подпечатаните знаци се наричат в научната литература контрамарки.

През елинистичната епоха монетната власт освен чуждестранни монети контрамаркирала и собствени монети на града. До тази мярка се е прибегвало, когато градът е бил затруднен да си достави благороден метал за нови монети и затова са контрамаркирали развалени, изтрети монети на града, като по този начин им давали отново номинален курс. Контрамаркирани са били и запазени собствени монети при нужда от дребни номинали, необходими за вътрешния пазар. Обикновено за целта се поставяла контрамарка върху монети от по-голям номинал с отличителните белези на монети от дребен номинал и по този начин гражданите и търговците се снабдявали с дребни разменни монети, от каквито се явявала нужда в даден момент. Практиката да се контрамаркират чужди и в изключителни случаи свои монети намираме и през времето на римската империя.

Контрамарките обикновено са поставяни върху лицевата страна на монетите. В някои екземпляри контрамарката е ударена и върху опакото. Има монети с две, три, дори и с четири контрамарки. Това показва, че тия екземпляри са получавали последователно няколко пъти нова стойност. Техните образи и надписи обикновено са много изтрети и не личат.

Контрамарките обикновено са кръгли или овални. В редки случаи те имат правоъгълна или друга форма. Размерите им варират между три и шест милиметра в диаметър. Върху контрамарките е гравирани в умален вид характерният знак на града или начални букви от името му. При контрамарките, с които се дава нов курс на собствени монети (по-дребен номинал) се представя в умален вид характерното изображение от опакото, а по някога и от лицевата страна на редовните монети от дребен номинал на града, в който се подпечатват известен брой монети, необходими за нуждите на неговия пазар.

В този наш труд ние си поставихме задачата да съберем познатите ни в оригинал и от литературата антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия от елинистичната епоха, понеже този вид монети представят важен извор за проучване югоизточния дял на Балканския полуостров, в частност западния Черноморски бряг и Беломорското крайбрежие в стопанско и търговско отношение през елинистичната епоха, за което време не притежаваме почти никакви писмени известия.²

По-голямата част от тук описвания нумизматичен материал произлиза от забележителната колективна находка на монети от Айтоските бани (Aquaе calidae),³ в която находка са застъпени монети на множество градове и владетели в Долна Мизия и Тракия.

Към описваните по-долу монети с контрамарки от елинистичната епоха ние прибавихме за пълнота и няколко примера от контрамаркирани монети от

¹ Aristot. Oecon, p. 1349: ἐπιμόρφος . . . Χαρακτήρα; R. Mowat, Rev Num 1906, 262 сл.; K. Regling, Schrötter, Handbuch der Münzkunde, 211 сл.

² Хр. Дановъ, ИАН XII, 1938, 185 сл.

³ B. Filow, AA, 1911, 350–356; Б. Филовъ, ИАН I, 1910, 216 сл.; S. P. Noe, A bibliography of greek coin hoards, New-York 1925, 33.

Долна Мизия и Тракия, сечени през римско време. За прегледност ние изброяваме градовете контрамаркирали монети от север към юг и от запад към изток. Най-първо даваме каталога на монетите контрамаркирани в градовете по западния Черноморски бряг, после тия по Тракийското крайбрежие (Бяло и Мраморно море) и накрая тези с няколко съмнителни монетни знаци.

1. Градове по Черноморското крайбрежие

Истрос

Истрос започва да сече свои монети много по-рано от някои от градовете по Черноморския бряг.¹ Първите емисии от неговите монети датират от IV век пр. Хр. Отначало той сече сребърни монети, които са признак, че градът първоначално преуспява в икономическо отношение, но по-късно той изгубва своето политическо и стопанско значение и стои след Томи и Калатис, които се издигат бързо. Последните два града, в резултат на икономическата си мощ, сечат множество и разнообразни монети. През 313 год. пр. Хр. Истрос изгубва автономията си поради участието му на страната на гр. Калатис в борбата му срещу тракийския цар Лизимах. Едва след смъртта на последния градът успява да възстанови своята независимост. От някои откъслечни сведения узнаваме, че Истрос е бил опустошен от скордизките през II век пр. Хр. Походът на римския пълководец Лукул в 72 год. пр. Хр. туря край на политическата самостоятелност на Истрос.

Долу описваме няколкото известни нам „чужди“ и негови монети, контрамаркирани с типове, заети от монетите му.

1. Бронзова монета от Лизимах (обр. 27, 3).

Лице: Следи от глава надясно. Върху нея кръгла контрамарка: ΙΣΤΡΙ и орел стъпил върху делфин, наляво.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΥΣ [ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ]. Лъв крачи надясно. Knechtel, Buletinul 1904, 12, 2; L. Ruzicka, NZ 50, 1917, 105, 457, табл. 28.

2. Бронзова монета на гр. Томи.

Лице: Глава на Аполон с лавров венец, надясно. Контрамарки: 1) глава на Хелиос насреща и 2) глава с шлем надясно.

Опако: ΤΟ/ΜΙ. Триножник с котел. Pick-Regling, Die ant. Münzen von Dacien und Moesien I², 1910, 637, № 2406, табл. 21, 1.

3. Бронзова монета на Истрос.

Лице: Глава на Деметра с було, надясно. Върху нея две контрамарки:

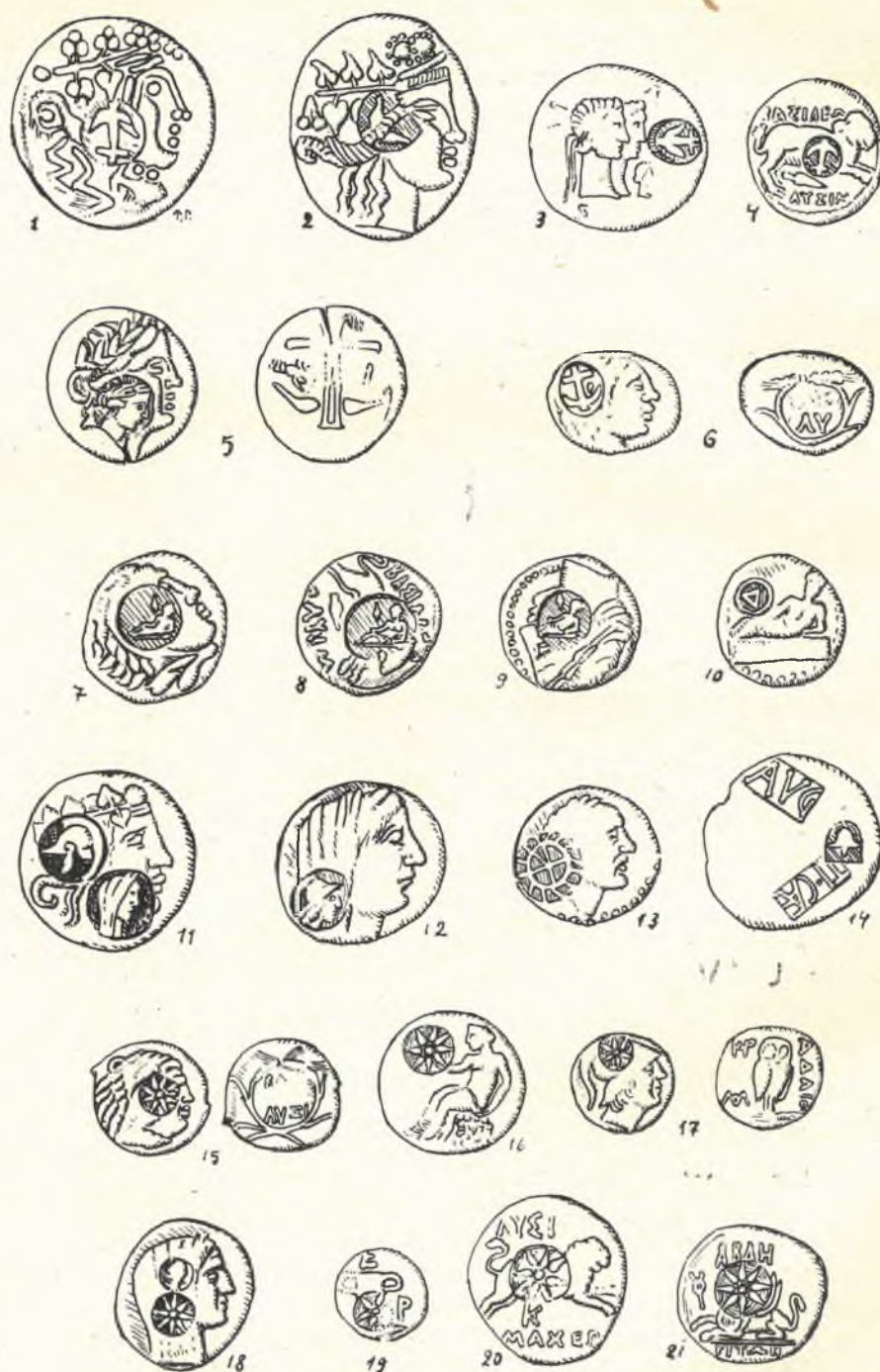
1) глава на Хелиос насреща и 2) глава на Хермес, надясно.

Опако: Надпис във венец ΙΣΤΡΙ
[Χ]ΑΙ

4. Същият тип монета на Истрос само с контрамарки с глава на Хелиос върху лицевата ѝ страна: М. Масреа, Anuarul institutului de studii clasice II, Cluj, 1933—1935, 148, 2, 3, 7, 15, 16 и 17; Pick, цит. съч., 168, № 476 а.

От горните примери се вижда, че Истрос е контрамаркирал монети от далечни и съседни места. Описаните екземпляри са контрамаркирани с два вида типове,

¹ В. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I, 1898, 143 сл.

Обр. 26. Монети с контрамарки на градовете Томя, Одесос, Аполония и Месемврия

Fig. 26. Monnaies avec contremarques des villes Tomis, Odesos, Apollonia et de Mesembria

заети от редовните му бронзови монети. Монетата на Лизимах е с контрамарка, чийто тип е зает от опакото на споменатите монети — орел върху делфин. Останалите монети са с глава на Хелиос, насреща, тип зает от една емисия от монети от дребен номинал.¹ Монетите, описани тук под № 2 и 3 имали и втора контрамарка — знаци на други монетарници.

Томи

Градът Томи е милетска колония, основана през втората половина на VII век пр. Хр.² В сравнение с други градове по Черноморския бряг, градът отворил монетарница едва в средата на III век пр. Хр., която работила до покоряването на Мизия от римляните в 72 год. пр. Хр. Многобройните и разнообразни монети на Томи показват, че тоя град се е издигнал в икономическо отношение и е бил едно от важните търговски средища на западния Черноморски бряг.

1. Бронзова монета от Лизимах (обр. 26, 15).

Лице: Глава на Херакъл с лъвската кожа, надясно. Контрамарка върху лицето с звезда.

Опако: ΒΑ . . . / ΑΥΣΙ в средата на венец от житни класове.

2. Бронзова монета на Аполония на Черно море (обр. 26, 16).

Лице: Аполон гол седи наляво. Контрамарка пред лицето му с звезда.

Опако: Котва. От едната ѝ страна ρακ, а от другата буквата Α.

3. Бронзова монета от тракийския цар Адей (обр. 26, 17).

Лице: Глава на Атина с шлем, надясно.

Опако: ΑΔΑΙΟΥΓ. Кукумявка надясно. В полето монограмите ΗΡΑ и ΜΑ. Контрамарка с звезда.

4. Бронзова монета на гр. Калатис (обр. 26, 18).

Лице: Глава на Деметра с було, надясно. Върху лицето ѝ две контрамарки:

1) звезда и 2) бюст на Артемида с колчан на рамо.

Опако: ΚΑΛΛΑΑ върху венец от житни класове и монограма ΔΙ.

Ruzicka, цит. съч., 18, и 225a.

5. Бронзова монета от тракийския цар Керсоблент (обр. 26, 19).

Лице: Глава на жена, надясно.

Опако: . ΕΡ. Съд с две дръжки (котиле). Контрамарка с звезда.

6. Бронзова монета на гр. Лизимахия (обр. 26, 20).

Лице: Глава на Аполон, надясно.

Опако: ΑΥΣΙ/ΜΑΧΕΩΝ. Лъв в скок, надясно. Контрамарка с звезда. *Silloge numismatica graecorum. Thracae II* № 900.

7. Бронзова монета на гр. Адбера (обр. 26, 21).

Лице: Глава на Посейдон, надясно.

Опако: ΑΒΔΗ/ΡΙΤΩΝ. Грифон лежи надясно. Контрамарка с звезда.

M. Strack, *Die antiken Münzen von Thracien*, табл. III 33.

¹ Pick, цит. съч., 167, 464—467 и табл. II, 25.

² Pick-Regling, *Die ant. Münzen von Dacien und Moesien I*², 1910, 590 сл.

Обр. 27. Монети с контрамарки на Кабиле, Истрос, Кардия и неопределени градове

Fig. 27. Monnaies avec contremarques de Kabyle, d'Istros, de Cardia et des villes indéterminées

8. Бронзова монета на Истрос.

Лице: Глава на Аполон, надясно. Контрамарка с глава на Хермес с петасос, надясно.

Опако: . . . Орел стои върху делфин, наляво, Berlin Cat. 53, 20; Pick, цит. съч., 167, № 462,

9. Бронзова монета от скитския цар Харасп (обр. 28, 1).

Лице: Две глави на Диоскурите една до друга, надясно. Върху лицето на предната — контрамарка с глава на Великия бог, надясно.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΧΑΡΑΣΠΟΥ. Орел върху светкавица.

10. Бронзова монета от скитския цар Канит (обр. 28, 2).

Лице: Глава на Великия бог, надясно. Контрамарка с глава на Великия бог надясно.

Опако: ΒΑΣΙΛ. / ΚΑΝΙΤ. Орел надясно.

11. Бронзова монета от скитския цар Канит (обр. 28, 3).

Лице: Главите на Деметра и Персефона с наметала, надясно. Върху страната на предната глава контрамарка с глава на Хермес с петасос, надясно.

Опако: ΒΑΣΙΛΕ / ΚΑΝΙ. Две факли и между тях житен клас.

12. Бронзова монета от скитския цар Тануза.

Лице: Главите на Деметра и Персефона една до друга, надясно. Контрамарка с глава на Хермес с петасос.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΤΑΝΟΥΣΑ. Два житни класа. M. Sutz o, *Analele Acad. Române XXXVIII*, 1916, табл. II, 1.

13. Бронзова монета на гр. Томи.

Лице: Глава на Великия бог, надясно. Контрамарка с глава на Хермес с петасос, надясно.

Опако: ΤΟΜΙ ΑΙΣΧΡΙ Орел със свити крила стои надясно, всичкото в средата на дъбов венец. Pick-Regling, *цит. съч.*, 637, № 2407.

14. Същият тип монета, както № 13, само че върху опакото надписът е: ΤΟΜΙ ΕΛΕΥΣΙ Контрамарката съща, както в предшествувания екземпляр. Pick-Regling, *цит. съч.*, № 2410.

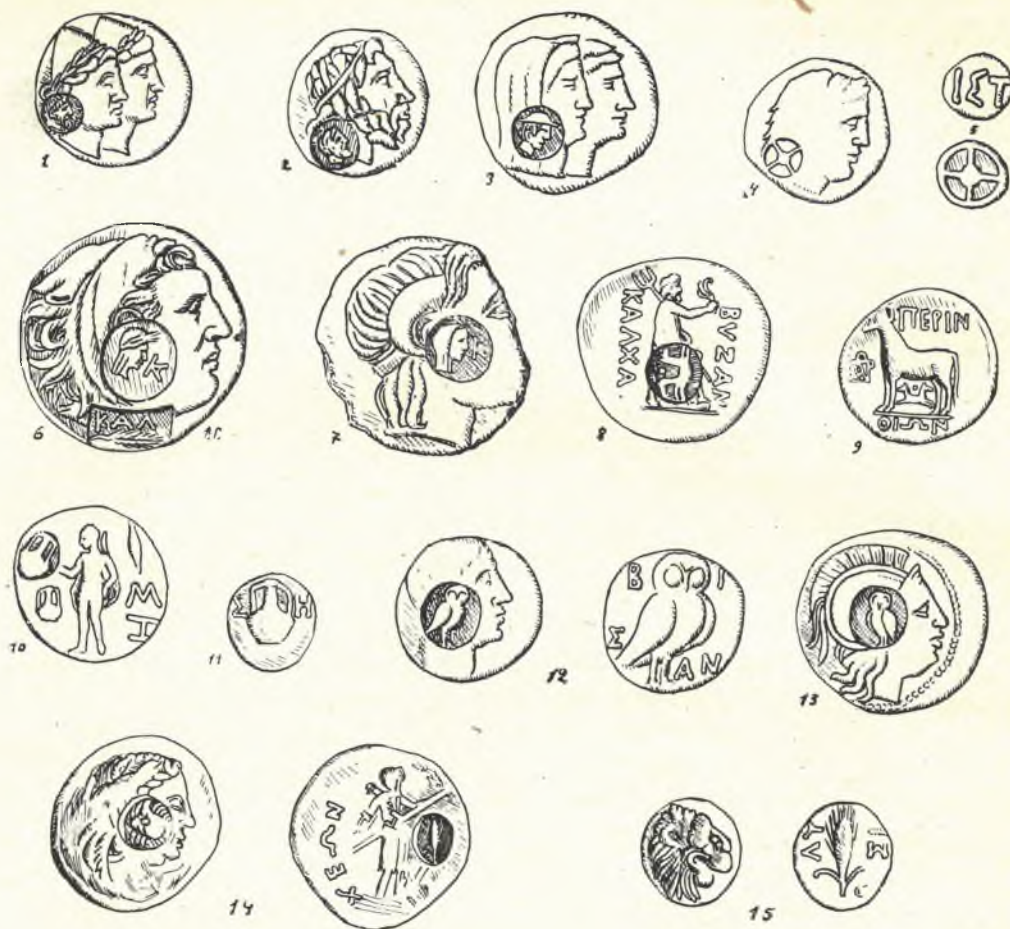
15. Бронзова монета на Томи.

Лице: Глава на Деметра с було, надясно. Контрамарка с шестолъча звезда.

Опако: ΤΟΜΙ ΜΕΝΕ Клас между две шестолъчи звезди. Pick-Regling, *цит. съч.*, 654, № 2492.

Приведените горе примери от „чужди“ монети, контрамаркирани в монетарницата на Томи, за да допълнят нуждата от дребни монети в тържището на града, представят верен указател за интензивната и обширна търговия на Томи с близки и далечни градове по Черноморското крайбрежие и с градове на Бялото и Мраморно море. На тържището в Томи са попадали по търговски път и монети от тракийски и скитски владетели. Присъствието на монети от скитски царе в Добруджа (Малка Скития) е понятно, тъй като земите на тия местни владетели са се намидали в съседство с територията на гр. Томи. Тракийците (гети) от хинтерланда са пазарували в Томи, като са си служели с монетите на тия царе, които използвали монетарницата на Томи и дори употребили за монетите си типове на монетите на Томи.¹

¹ Срв. K. Regling, *Charaspes, Corolla numismatica*, Oxford 1906, 260, 261 и забел. 1.

Обр. 28. Монети с контрамарки на Томи, Калатис, Перинт, Сестос, Бизанте и Лизимахия
 Fig. 28. Monnaies avec contremarques de Tomis, de Kallatis, de Perinthos, de Sestos, de Bizante et de Lysimachia

От описаните примери на монети с контрамарки узнаваме, че монетните власти в Томи са подпечатвали чужди и свои монети с три вида контрамарки. Най-често е употребявана контрамарка с шестолъчна звезда, която е играла роля на герб на град Томи и стои във връзка с култа на Диоскурите, добил особено значение в това селище. Популярността на Диоскурите в Томи е намерила израз в множество типове с техните образи и символи — коническите им шапки и звезди върху монетите на Томи.¹

Втора по численост контрамарка е тази с глава на Хермес с петасос, тип зает от монетите на Томи от дребен номинал.²

¹ Pick-Regling, цит. съч., табл. V 8, 10—14, 20, 21. Има оловени тежести на гр. Томи, върху която е изобразена звезда и буквите TO, Ruzicka, NZ 50, 1917, 77 сл.

² Pick-Regling, цит. съч., табл. V, 18, 19 и 22; VI 5.

Третият вид контрамарка е с главата на Великия бог. Тоя тип намираме върху бронзови монети на града от разни номинали.¹

Калатис

Град Калатис е бил един от важните центрове на западния Черноморски бряг, който редом с Томи е играл роля в износната търговия на жито за Гърция, която поради увеличението на населението ѝ, и настъпилото тогава затруднение за внос на жито от Сицилия и Египет, е била принудена да си доставя храни от южна Русия и Тракия.² Калатис е бил стоварище на зърнените храни, идващи от Русия и на изнасяните от Малка Скития.

Калатис сече монети за пръв път около първата половина на III век пр. Хр.³ Когато в 72 г. пр. Хр. пада заедно с другите черноморски градове под римляните, прекъсва се и монетосеченето на града.

1. Тетрадрахма от Александър Велики (обр. 28, 6).

Лице: Глава на Херакъл с лъвската кожа надясно. Две контрамарки: 1) глава на Деметра с було и пред нея монограма от буквите К и А; 2) житен клас и над него буквите КАΛ.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Pick, Die ant. Münzen von Dacien und Moesien I, № 210, табл. I, 19 (само лицевата страна).

2. Драхма от Александър Велики.

Лице: Глава на Херакъл с лъвска кожа, надясно. Две контрамарки, както в екземпляра, описан горе под № 1.

Опако: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Зевс на престол, наляво. Rev Num 1906, табл. XI, 12; Katal. Egger, Wien XLI, 1912, табл. VII 196; Pick, цит съч., 100, № 213.

3. Тетрадрахма от Селевк.

Лице: Глава на Селевк, надясно. Две контрамарки, както в екземпляра № 1.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΕΛΕΥΚΟΥ. Аполон стоящ до триножник, наляво. Pick, цит. съч., № 211.

4. Драхма от Лизимах.

Лице: Глава на Александър Велики с рог на челото и диадема, надясно. Две контрамарки, както в екземпляра № 1.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Атина с шлем седи наляво. Pick, цит. съч., № 215.

Монети контрамаркирани само с един тип (глава на Деметра с монограма К и А).

5. Тетрадрахма от Лизимах.

Лице: Глава на Александър Велики с диадема и рог, надясно. Контрамарка с глава с було и житен клас и буквите КА пред нея. Pick, цит. съч., № 208.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Атина с шлем седи наляво.

6. Тетрадрахма от Александър Велики.

Лице: както при № 1. Контрамарка, както върху екземпляра № 5.

Опако: както при № 1. Pick, цит. съч., № 209.

¹ Pick-Regling, цит. съч., табл. V 7, 8 и 9; VI 8 и 10.

² W. Kubitschek, Kallatis. NZ, NF 20, 1927, 36; Т. Герасимовъ, Находки отъ електронни монети на гр. Кизикъ отъ България, ГНМ VII, 1942, 73.

³ Pick, цит. съч., 86 сл.

7. Драхма от Александър Велики.

Лице: както при № 2. Контрамарка както при № 5.

Опако: както при екземпляра № 2. Pick, цит. съч., № 212; *Sylloge nummorum graecorum. Macedonia II*, 1943, табл. 977.

8. Драхма от Александър Велики.

Лице: както № 5 и 7. Контрамарка с житен клас и КАА.

Опако: както № 5 и 7. Pick, цит. съч., № 214; *Cat. Photiades*, 1523.

Монети контрамаркирани с глава на Атина с шлем.

9. Драхма от Александър Велики.

Лице: както № 5, 7 и 8. Контрамарка с глава на Атина с шлем и отдолу буквите КАА.

Опако: Както № 5, 7 и 8. Pick, цит. съч., № 216.

10. Бронзова монета на Истрос (обр. 26, 12).

Лице: Глава на Деметра с було и житен клас, надясно. Контрамарка с глава на Атина с шлем, надясно.

Опако: ΙΣΤΡΙΝ. Орел върху делфин, наляво. Долу ΔΙΟΝΥ. Pick, цит. съч., № 476; *Ruzicka*, цит. съч., № 528, 474.

11. Бронзова монета на гр. Дионизопол.

Лице: Глава на жена с крепостна корона, надясно. Върху лицето контрамарка с глава на Атина с шлем, надясно.

Опако: ΔΙΟΝΥΣ. Женска фигура седи наляво, долу [Δ]ΗΜΟ... *Ruzicka*, цит. съч., 100 № 139; *Tacchella*, *Rev Num* 1903, 208, 20.

Описаните горе монети с контрамарки на град Калатис в по-голямата си част са сребърни тетрадрахми и драхми на Александър Велики и двама от наследниците на обширната му държава след неговата смърт — тракийският цар Лизимах и сирийския Селевк. Подобен случай на контрамаркиране сребърни монети от Александър Велики и от диадохите намираме и в гр. Бизантион. Масовото подпечатване на чужди сребърни монети е несъмнен показалец, че тия два града са били важни търговски центрове и тяхната дейност в стопанско и парично отношение през III век пр. Хр. е била много по-значителна от тази на другите градове по западния Черноморски бряг. Сребърните монети в древността са играли роля на разменен и платежно средство при международната, далечна търговия, докато бронзовите монети са имали по-ограничен кръг на дейност. Те са имали повече локално предназначение, само за нуждите на домашния пазар.

Бронзовите монети, подпечатани с контрамарка на Калатис, са само две. Те принадлежат на двата съседни града Истрос и Дионизопол. Собствени монети на Калатис с нейни контрамарки засега не сме срещнали, а такива трябва да е имало, като се има предвид интензивната търговска дейност в тоя град.

В досега известните контрамаркирани в Калатис монети срещаме три вида контрамарки: 1) кръгла контрамарка с главата на Деметра с було и житен клас и пред лицето ѝ монограма от буквите К и А, 2) правоъгълна с житен клас и буквите КАА отгоре и 3) кръгла с глава на Атина с шлем и отдолу КАА,¹ а в брон-

¹ Pick, цит. съч., I, 88 сл.

зовите само главата. От описаните екземпляри виждаме, че първите две контрамарки са поставяни заедно или последователно върху една и съща монета. Имаме екземпляри и само с едната от двете контрамарки.

На пръв поглед правоъгълната контрамарка с житен клас и буквите КАА бихме сметнали за такава на града Калхедон в Мала Азия. Но едно такова предположение е неоснователно, тъй като името на споменатия град се съкращава на КАΛΧΑ, както го намираме като допълнителен знак върху тетрадрахми от Лизимаха. А третата контрамарка с глава на Атина и буквите КАА е пример, който потвърждава, че втората с житен клас и същите три букви КАА е несъмнено на Калитис. Главата на Атина с шлем е главен тип на малките бронзови монети на Калатис (срв. Pick, цит. съч., № 234—248, 254), докато глава на Атина е нехарактерен тип в монетите на Калхедон и се среща върху извънредно малко екземпляри от монетите на тоя град (Regling, Klio XXII, 1928—29, 298).

Каква стойност се е давала на сребърните монети чрез контрамаркиране, сега е мъчно да се каже. Контрамаркирането на тия монети се е налагало най-първо по причина на обстоятелството, че те са сечени по атическата монетна система, а е трябвало техният курс да се нагласи с този на местните монети, които са били сечени по друга монетна система.

Какво значение е имало последователното поставяне върху една сребърна монета две контрамарки на града, също тъй е мъчно засега да се отгадае. Може да се предполага, че с тези две различни контрамарки са се давали последователно две различни стойности на монетата на пазара в гр. Калатис.

Одесос

Одесос е милетска колония, основана около 587 год. пр. Хр.¹ За миналото на града, поради липса на писмени свидетелства, се знае много малко. В 313 год. пр. Хр. Одесос е обсаден от Лизимаха, тъй като участва на страната на гр. Калатис и е принуден да се предаде, като с това загубва автономията си. След смъртта на Лизимаха в 281 год. Одесос е отново независим и оттогава се издига икономически и скоро става един от най-важните търговски градове на нашия Черноморски бряг. За нуждите на търговията му с вътрешността на страната, както и с далечни търговски центрове, градът е сякъл, както показват находките, масово сребърни тетрадрахми по типа и системата на тетрадрахмите на Александър Велики, които, заедно с тия сечени в Месемврия на Черно море, добили широка популярност на търговска монета през III—I век пр. Хр. Обаче възходът на града е прекъснат от тежките борби, които Одесос води с все по-засилващите се гети, които в 50 година пр. Хр. успели да завземат града, чийто граждани били принудени за известно време да напуснат селището.²

Одесос отваря монетарница в IV век пр. Хр. и сече отначало само бронзови монети със свои типове.

¹ Pick, цит. съч., 519 сл.; E. Diehl, Odessos в RE 17, 1883 сл.

² Diehl, цит. съч., 1884; Latyschew, AM XI, 1886, 200.

1. Бронзова монета от Филип II Македонски.

Лице: Голобрада глава с панделка. Контрамарка с Великия бог полулегнал върху подставка, наляво. Над него амфора с устата надолу.

Опако: [ΦΙΛΙΠΠΟΥ]. Конник в скок надясно. Pick, цит. съч., 543, № 2189, табл. IV, 8.

2. Бронзова монета от Александър Велики.

Лице: Глава на младия Херакъл с лъвската кожа, надясно. Контрамарка както в екземпляра описан под № 1.

Опако: ΑΛΕ... Между кривак и колчан за стрели, долу ΔΙ. Pick, цит. съч., 543 № 2190, табл. IV, 9.

3. Бронзова монета от Лизимах (обр. 26, 8).

Лице: Глава на Атина с шлем, надясно. Контрамарка със същия тип, както в монетите № 1 и 2.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Лъв в скок надясно. Н. Мушмовъ, Монетитъ на тракийскитъ царе, София 1927, табл. V 132;

4. Бронзова монета на Одесос (обр. 26, 9).

Лице: Глава на жена с панделка, надясно. Контрамарка с тип както в предшестващите екземпляри.

Опако: ΟΔΗΣΙΤΩΝ върху правоъгълна подставка, на която е полулегнал брадат полугол бог, който държи в лявата ръка рог на изобилието. Над него амфора с устата надолу. Мушмовъ, Античните монети на Балканския полуостровъ, София 1912, табл. III 1; Pick, цит. съч., № 2184, табл. IV, 7.

5. Бронзова монета на гр. Одесос (обр. 26, 10).

Лице: Женска глава с панделка, надясно.

Опако: ... Брадат полугол бог полулегнал, наляво. Горѣ контрамарка с две букви Ο и Δ. Ruzicka, NZ, NF. 50, 1917, 150, табл. XXIX, № 2185.

В монетарницата на Одесос са подпечатвани чужди и собствени бронзови монети с два типа контрамарки. Засега ни са познати чужди монети контрамаркирани само с един тип контрамарка, зает от опакото на бронзовите монети: полулегнал бог наляво и амфора обърната надолу. Одесоските бронзови монети са контрамаркирани с два вида печати: първият и един втор с две начални букви ст името на града.

Месемврия

Основана е около 510 год. пр. Хр. от мегарски колонисти. За съдбините на Месемврия знаем твърде малко, тъй като градът е стоял настрана от политическия живот на Гърция и затова не е отбелязано нищо за него в писмените извори. Монети почва да сече около IV век пр. Хр. Поради търговските връзки със съседните градове управлението на града е наредило монетната си система по тази на своите съседи. В първата половина на IV век виждаме няколко града да сечат дребни сребърни монети, сечени по една система: Енос, Месемврия, Бизантион, Калхедон и Лампсак.¹ През 72 год. пр. Хр. Месемврия споделя съдбата

¹ Münzer-Strack, Antike Münzen von Thrakien, I, 1, 41, 153.

на останалите градове по Черно море: проконсулт на Македония Лукул ги подчинява под римска власт.

През периода от III до I век пр. Хр. Месемврия, подобно на Одесос, сече за нуждите на търговията си с околното тракийско население големи количества сребърни тетрадрахми с типовете на тетрадрахмите от Александър Велики.¹

1. Бронзова монета на гр. Томи (обр. 26, 13).

Лице: Глава на Зевс с венец, надясно. Отзад контрамарка с колело с спици и зъбци.

Опако: ΤΟΜΙ. Долу камбановидна шапка между две звезди. Срв. подобен екземпляр с неясна контрамарка у Pick, цит. съч., 469, № 2470.

2. Бронзова монета на гр. Месемврия на Бяло море.

Лице: Младежка глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно. Контрамарка с шлем, наляво.

Опако: ΜΕΣΣ/ΑΜΡΙΑΝΩΝ. Грозд.

3. Бронзова монета на Месемврия на Бяло море (обр. 26, 11).

Лице: Както при описания под № 2 екземпляр. Две контрамарки: 1) шлем и 2) глава на Деметра, надясно. Най-напред е ударена контрамарката с шлем. *Sylloge nummorum graecorum. Thracae I*, 659.

Опако: Същото, както в екземпляра № 2.

В монетарницата на Месемврия са контрамаркирани чужди монети с два вида контрамарки: 1) колело с зъбци, тип зает от опакото на бронзови монети на Месемврия и 2) шлем в профил наляво, характерен белег на лицевата страна на месемврийските монети от дребен номинал от III—II век пр. Хр. Втората кръгла контрамарка с глава на Деметра с було и житен клас показва, че монетата е минала и през пазара на друг черноморски град — Калатис.

Аполония

Аполония е милетска колония, основана според една версия към 731 год. пр. Хр., а според друга — в 609 год.² Известна е в древността с бронзовата статуя на Аполона, създадена от скулптора Каламис, която след завладяването на града от римляните била отнесена в Рим и поставена върху Капитола.³

Първите монети на Аполония датират от около 450 год. пр. Хр.

1. Бронзова монета от Лизимах (обр. 26, 4).

Лице: Глава на Атина с шлем, надясно.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ[Σ] ΛΥΣΙΜ[ΑΧΟΥ]. Лъв в скок надясно. Контрамарка с котва.

2. Бронзова монета от Лизимах (обр. 26, 6).

Лице: Глава на Херакъл с лъвската кожа, надясно. Контрамарка с котва.

Опако: ΒΑΣ / ΛΥΣΙ в средата на венец от житни класове.

3. Бронзова монета от тракийския цар Реметалк I (обр. 26, 3).

Лице: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Главите на Реметалк и жена му една до друга, надясно; пред тях глава на Копис V с дребни размери, надясно. Контрамарка с котва.

¹ Pick, цит. съч., 520.

² Hirschfeld в RE II, 113 сл.

³ Plinius, n. hist., XXXIV 39; Б. Филов, Археологически паралели. Мсб. XXVI, 1910, сл.

Опако: ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Главите на Август и Ливия една до друга надясно; пред тях кози́рог, надясно.

4. Сребърна тетрадрахма — варварска имитация на тасоска тетрадрахма (обр. 26, 1).

Лице: Глава на младежки Дионис с венец от бръшлян, надясно. Контрамарка с котва.

Опако: Херакъл гол, стои наляво.

5. Сребърна имитация на тасоска тетрадрахма (обр. 26, 2).

Лице: Глава на младежки Дионис с венец от бръшлян, надясно контрамарка с котва.

Опако: Както в предшестващия екземпляр, но от друг печат.

6. Бронзова монета на Аполония на Черно море (обр. 26, 5).

Лице: Глава на Аполон с лавров венец, надясно. Контрамарка с глава на Аполон, надясно.

Опако: Котва, рак и буквите Н и I.

Изброените монети показват, че в монетарницата на Аполония са контрамаркирани чужди и свои монети с два знака. Почти всички екземпляри, с изключение на един, са контрамаркирани с постоянния отличителен белег на монетите на Аполония на Черно море — котва.¹ Вторият знак е глава на Аполон, зает от лицето на бронзовите монети на Аполония от III век пр. Хр. Него намираме веднъж върху досега познатите бронзови монети на Аполония с контрамарка.

Контрамаркираните сребърни монети имитации на тасоските тетрадрахми са важни за хронологията на тези монети, сечени от тракийското население в хинтер-ланда на Черноморския бряг. Тези два примера с контрамарки на Аполония служат като *terminus ante quem* за по-точно датуване на тези монетни емисии. Споменатите сребърни монети свидетелствуват за оживени търговски връзки на гръцката черноморска колония с тракийското население около нейната територия.

От градовете, които са лежали по-навътре от Черноморския бряг, само два града са имали свои монети през елинистическата епоха. Това са Кабиле, разположен на горното течение на Тунджа и гр. Бизия, столицата на последните тракийски владетели. От първия град са познати няколко вида бронзови монети,² сечени през III и II век пр. Хр., а от втория — само един вид (от II век пр. Хр.).³ По всичко изглежда, че Бизия поради някакви обстоятелства не е могла да поддържа продължително време своя монетарница и затова е пуснала в обращение само една емисия бронзови монети.

Засега са познати само монети контрамаркирани в Кабиле. В монетарницата на града са подпечатени чужди и домашни монети.

¹ Tacchella, Monnaies autonomes d'Apollonia de Thrace, Rev Num 1898, 210 сл.; Pick, цит. съч., 219 сл.

² Срв. Tacchella, Monnaies inédites de Cabylé et de Mesembria sur la Mer Egée, Rev Num, 1900, 257 сл.; — Une nouvelle monnaie de Cabyle, Bull. intern. de numism. II, 1903; G. Seure, Nouvelles monnaies de Kabyle de Thrace, Rev Num 1907, 157 сл.; Мушмовъ, Античните монети, 216.

³ От тези монети засега са познати само два екземпляра, още неопубликувани. На лицето имат речен бог и нимфата на града, а върху опакото Дионис на престол.

1. Бронзова монета на гр. Аполония (обр. 29, 2).

Лице: Глава на Аполон с лавров венец, надясно. Контрамарка върху главата с образ на Артемида държаща в страни две дълги факли.

Опако: Изправена котва и буква.

2. Бронзова монета от Антиоха I (обр. 27, 1).

Лице: Глава на Аполон, надясно. Контрамарка, както в описания екземпляр.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ANTIOXOY. Триножник.

От този вид монети с контрамарки ни са познати три екземпляра. Два са от Айтоските бани.

3. Бронзова монета на град Кабиле.

Лице: Глава на Аполон, надясно. Контрамарка, както в двата по-горе описани екземпляра, но с по-голям размер.

Опако: ΚΑΒΥ/ΛΗΝΩΝ. Артемида в къс хитон, права наляво, държи патера и дълга факла.

Всички монети са подпечатани с един вид контрамарка, типът на която е взет от опакото на монети на Кабиле от малък и среден номинал.¹

Ако и отдалечен от по-големи търговски пътища, Кабиле изглежда да е бил значителен търговски център в хинтерланда на Черноморското крайбрежие и затова смятаме, че на тържището му попадат и монети от други градове и области.

2. Градове по Бяло и Мраморно море

Тасос

Остров Тасос е най-големият от островите, доближени до Беломорския бряг и затова е свързан с политическия и стопански живот на Тракия. На острова се издигнал като най-значително селище едноименният град Тасос (днешният Лимен), който отрано процъфтява благодарение на големите приходи от мините за благородни метали, както на самия остров, тъй и от тия в колонията му Скаптезиле на насрещния тракийски бряг. Тасос сече сребърни монети от средата на V век пр. Хр. През периода от 339 до 169 год. пр. Хр. Тасос е под властта на македонската държава.² През това време монетарницата е затворена. След 196 год. изглежда е сякал няколко емисии от бронзови монети.³

След 146 год. гр. Тасос пуца големи количества сребърни тетрадрахми, които заради качествата им — чиста сплав и добро тегло — добиват голяма популярност и разпространение между населението на Балканския полуостров; те стават най-търсената търговска монета след сребърните тетрадрахми от Филипа II и Александра III Велики. И затова по-късно тасоските тетрадрахми биват имитирани усилено от тракийското население и от келтите по средния Дунав.

1. Бронзова монета на Тасос (обр. 29, 7).

Лице: Глава на Деметра с було, надясно. Върху главата контрамарка с буква Δ.

¹ Мушмовъ, цит. съч., табл. XVIII, 13.

² F. V. Hiller, RE, 2 Reihe, 5, 1311 сл.

³ Head, Historia numorum², 265, ги датира много рано в 280—265 год. пр. Хр. без основание.

Обр. 29. Монети с контрамарки на Абидос, Кабиле, Абдера, Тасос, Мароней и неопределени градове

Fig. 29. Monnaies avec contremarques d'Abydos, Cabylé, Abdera, Thassos, Maronea et des villes indéterminées

Опакото: $\Theta\Lambda\Xi$... Глави на Диоскурите с конически шапки, една до друга, надясно. Отстрани лозови(?) клончета. Две контрамарки: 1) правоъгълна с кривак и отгоре $\Theta\Lambda\Xi$ и 2) кръгла с кантарос. Sylloge num. graecorum. Thrace II, № 1053.

2. Бронзова монета на Тасос (обр. 29, 9).

Лице: Бюст на Артемида с колчан на рамо, надясно. Контрамарка с рог на изобилието и буквите $\Theta\Lambda$.

Опакото: $\Theta\Lambda\Xi$... Херакъл гол, разкрячен надясно, опъва лък. Sylloge, № 1054.

3. Бронзова монета на Тасос.

Лице: Както в екземпляра № 2, но от друг печат. Контрамарка с делфин.

Опакото: Също както екземпляра № 2, но от друг печат.

Гореописаните монети на Тасос са подпечатани с три различни типа контра марки взети от монетите му от дребни номинали. Рогът на изобилие и кантаросът са типове на лицевата и опаката страна на малки бронзови монети (1-70 гр.).

Върху лицето на монетата, описана под № 1, е ударена и контрамарка с буква Δ, която несъмнено означава стойност — четири обола или други деления от монетната единица.

В правоъгълната контрамарка (монета № 1), освен кривакът, който е символ на Херакъл, чиято фигура е главен тип за опакото на сребърните и бронзовите монети на Тасос, е означено с четири букви ΘΑΣΙ и името на града. Подобни примери на отличителен белег и името на града намираме и в контрамарките и на други градове: Калатис (вж. по-горе), Бизантион, Приене,¹ и др.

Абдера

Абдера се е намирала при днешния нос Булустрада. Основана е в средата на VI век пр. Хр. от преселници от града Клазомене.² Започва да сече най-рано (V век пр. Хр) сребърни монети, а по-късно и бронзови (400—200 пр. Хр.).³

До нас са достигнали само бронзови монети на Абдера, подпечатани с собствен знак — кривакът на Херкулес. Този отличителен белег е изтъквал суверенитета на града.⁴

1. Бронзова монета на Абдера (обр. 29, 6).

Лице: Глава на Посейдон, надясно. Контрамарка с кривака на Херакъл.

Опакото: ΑΒΔΗΡΙΤ. . . . Грифон легнал надясно.

2. Бронзова монета на Абдера (обр. 29, 5).

Лице: Глава на младеж, надясно. Върху косата кръгла контрамарка с кривака на Херакъл.

Опакото: ΑΒΔΗΡΙΤΩΝ. Грифон легнал надясно.

Маронея

Град Маронея, прочут в древността с лозята и виното си, е секъл красиви сребърни монети още към края на V век пр. Хр. След 146 год. пр. Хр. Тоя град, по подобие на Тасос и едновременно с него, пуца в обращение много емисии от сребърни тетрадрахми с главата на младежкия Дионис,⁵ които, също както и тасоските, добили голяма популярност дори в земите отвъд долния Дунав. Тези красиви монети са били също така обект на подражание. Те показват, че Маронея е водела голяма търговия с вътрешността на Тракия; внасяла е своето великолепно вино и е изнасяла храни от богатите полета на Тракия за нуждите на Атина. Бронзови монети е секла малко, колкото за нуждите на своето тържище. Засега са познати само бронзови монети на Маронея, подпечатани с типове от нейни монети от дребен номинал.

¹ K. Regling, Priene, 43 и 108, табл. III 42.

² Strack, цит. съч., 5 сл.

³ Пак там, 24 сл.

⁴ Пак там, 13 и 33.

⁵ Head, цит. съч., 217.

1. Бронзова монета на Маронея (обр. 29, 12)

Лице: Младежка глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно. Контрамарка с грозд с клонче,

Опако: ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΜΑΡΟΝΕΙΩΝ. Дионис гол, прав наляво, държи грозд в дясната ръка и две копия (?) в лявата.

Типът на тази контрамарка е взет от медни монети на Марония с глава на Аполон надясно върху opakото им (срв. Мушмовъ, Античните монети, табл XXII, 20). По този начин бронзовата монета от голям номинал е получила, неизвестно по какви съображения (голяма нужда от дребни монети) принудителен курс на монета от дребен номинал. Иначе не би могло да се обясни това контрамаркиране с знака на редовните дребни монети на Маронея.

Сестос

Сестос се намирал на южната страна на Галиполския полуостров. Бил е в древността значително селище, но е започнал да сече собствени монети едва през III век пр. Хр. и то само от бронз. Изглежда, че неговото монетосечене не е траяло дълго време.

Тука описваме една монета на Сестос контрамаркирана с типа на негови бронзови монети от дребен номинал (1.45 гр.), като по тоя начин тя е получила принудителен курс на монета от по-малка стойност.

Лице: Глава на Аполон, наляво (обр. 28, 10).

Опако: ΣΗ. Хермес с наметало и петасос смъкнат зад врата му, прав наляво. Под протегнатата му дясна ръка съд с две дръжки, а зад него ечемичено зърно отвесно. Контрамарка със съд с две дръжки. Sylloge nummorum graecorum. Thirase II, № 931.

Кардия

Кардия се намирала на същата страна на Галиполския полуостров, по-наизток от Сестос. Заселена от милетски колонисти, тя е била едно от главните селища на Тракийския Херсонес. Секла е собствени монети за късо време и то само от бронз. Началото на монетосеченето ѝ се поставя в средата на IV в. пр. Хр. и трае до 309 год., когато градът бива разрушен от тракийския цар Лизимаха.

1. Бронзова монета на Месемврия на Бяло море.

Лице: Младежка глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно. Контрамарка с ечемичен клас.

Опако: ΜΕΣΣΕΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ. Грозд.

2. Бронзова монета на Месемврия на Бяло море (обр. 27, 10).

Лице: Както в описания екземпляр № 1, но от друг печат. Две контрамарки:

1) ечемичен клас и 2) глава на мъж, наляво.

Опако: Както в екземпляра № 1, но от друг печат.

3. Бронзова монета от Реметалк I (обр. 27, 9).

Лице: Следи от ΡΟ/ΜΗ . . . Глава на Реметалк без панделка, надясно.

Опако: ΚΑΙΣΑΡΟΥ. Глава на Август без венец, надясно. Две контрамарки:

1) ечемичен клас и 2) глава на мъж наляво. Мушмовъ, Монетите на трак. царе, табл. VII, 187.

Монетата се отличава от другите монети на Реметалка по своята груба направа и варваризиран стил. Тя произхожда от известната находка в извора на Айтоските бани.

4. Бронзова монета на Месемврия на Черно море.

Лице: Глава на Аполон, надясно. Две контрамарки: 1) ечемичен клас и 2) глава на мъж, наляво.

Опако: ΜΕΣΣΑΜ/ΒΡΙΑΝ . . . Атина с шлем, права, наляво. В дясната ръка вдигната нагоре, държи копие.

5. Бронзова монета на Томи (обр. 27, 11).

Лице: Глава на Деметра с було и житен клас, надясно. Контрамарка с ечемичен клас зад главата.

Опако: ΤΟΜΙΤΩΝ/ΧΑΙΡΙΩΝΟΣ. Двата Диоскури на коне препускат надясно. Мушмовъ, Античните монети на Балкан. полуостровъ, табл. III, 10.

Ечемиченият клас е характерен белег в редовните монети на гр. Кардия от по-малък номинал, а също тъй се намира като допълнителен символ и върху монетите му от по-голям номинал.¹ Описаните горе монети с контрамарка на Кардия посочват на широките търговски връзки на тоя град с градове по Бяло море и от по-далечните градове по Черно море.

Лизимахия

Лизимахия е основана от тракийския цар Лизимах в 309 год. близу до разрушения от него гр. Кардия. Град Лизимахия е имал важно стратегическо положение. Тук Лизимах установява своя резиденция и урежда монетарница, която е работила около петдесет години. Лизимахия е секла само бронзови автономни монети от разни номинали.

Познати ни са засега собствени монети на Лизимахия контрамаркирани с нейни знаци: 1) кожа на лъвска глава и 2) житен клас с дръжка. И двата типа са инспирирани от типовете на бронзови монети на Лизимахия от много малък номинал (срв. обр. 28, 15).

Бронзови монети на гр. Лизимахия:

1. Лице: Глава на Херакъл с лъвската кожа, надясно. Контрамарка върху лицето на Херакъл с лъвска глава (кожа).

Опако: ΛΥΣΙΜΑ/ΧΕΩΝ. Артемида с къс хитон, права наляво, държи пред себе си с двете ръце дълга факла. Мушмовъ, цит. съч., табл. XXXIII, 15; Syll. num. graecorum. Thracae II, № 903.

2. Лице: Също както в горния екземпляр, но от друг печат. Същият тип контрамарка.

Опако: Също както в предишния екземпляр, но от друг печат. В дясно овална контрамарка с житен клас с дръжка. Syll. num. graecorum. Thracae II, № 904 (обр. 28, 14).

¹ Head, цит. съч., 223.

Бизанте

Градът Бизанте се е намирал на северния бряг на Мраморно море, разположен недалече от Перинт. По всичко изглежда, че не е играл голяма роля както другите градове в басейна на Мраморното море. Монети е сякъл доста късно — около средата на III в. пр. Хр. и то изключително от бронз. Известни са чужди и домашни монети, контрамаркирани с знака на Бизанте — кукумявка.

1. Бронзова монета от Лизимаха (обр. 28, 13)

Лице: Глава на Атина с шлем, надясно. Контрамарка върху шлема с кукумявка стояща наляво.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Лъв в скок надясно.

2. Бронзова монета на Бизанте (обр. 28, 12).

Лице: Глава на Аполон(?), надясно. Контрамарка през лицето с кукумявка стояща надясно.

Опако: Β/Ι/Σ/ΑΝ. Кукумявка с прибрани крила, надясно.

Перинт

Перинт е ионийска колония на Мраморно море. Сякъл е сребърни и бронзови монети около III век пр. Хр. Сребърните са тетрадрахми с типовете на тетрадрахмите на Александър Велики.

Долу описваме една бронзова монета на съюзените градове Бизантион и Калхедон носеща контрамарка с характерния знак на монетите на Перинт — две предни части на коне съединени гърбом.¹

Лице: Глава на Деметра с було, надясно (обр. 28, 8).

Опако: ΒΓΖΑΝ/ΚΑΛΧΑ. Посейдон седнал надясно. С лявата ръка държи тризъбец опрян на рамо, а в протегнатата дясна — аплустьр. Контрамарка върху долната част на тялото му с две предни половини на коне съединени гърбом. Мушмовъ, цит. съч., табл. XVI, 20.

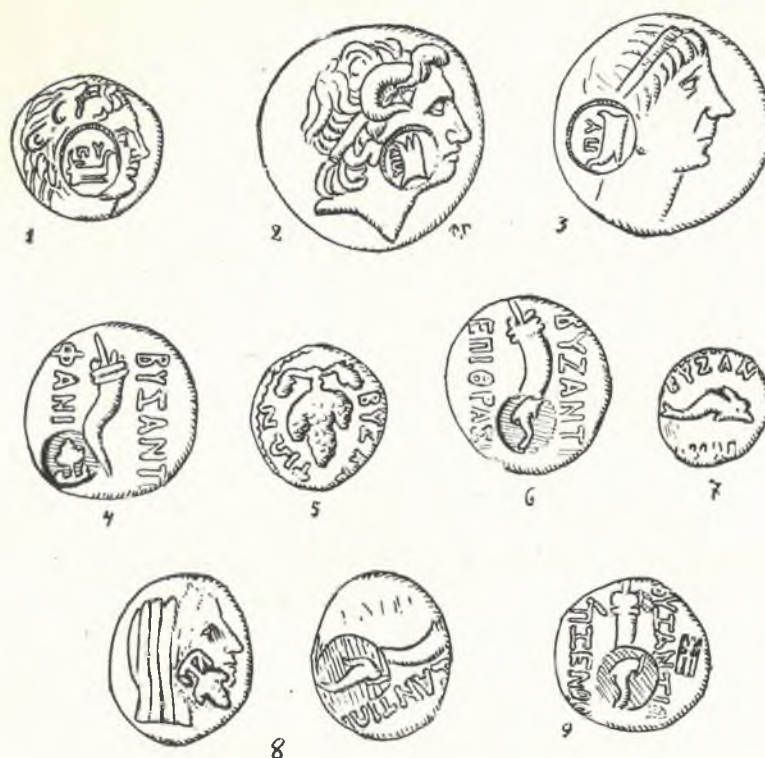
Типът на контрамарката намираме не само като самостоятелен образ върху опакото на редовни бронзови монети на Перинт, но и като допълнителен символ също върху негови монети.² В една емисия бронзови монети на Перинт с изображение на вол върху опакото им под корема на животното е поместен точно същия образ на двете слепени гърбом половини на коне и една точка помежду, както е в контрамарката (обр. 28, 9).

Бизантион

Благодарение на твърде изгодното географско местоположение, което заема, Бизантион още отрано добива в древността голямо значение, както в политическо, тъй и в търговско отношение. Бизантион отваря монетарница в IV век пр. Хр. и сече отначало сребърни монети. Малко по-късно пуца в обращение и бронзови

¹ В нумизматичната литература (Müller, Numismatique d'Alexander le Grand, 216) се е наложило едно погрешно схващане, че характерният знак на Перинт върху тетрадрахмите на Александър Велики и на Лизимах е Артемида права насреща, която държи две факли. Подобен тип не се среща ни веднъж в автономните монети на Перинт. Този знак е на гр. Кабиле, както ще видим по-долу.

² Подобно поставяне характерния белег на града като допълнителен символ върху собствени монети намираме я в бронзовите монети на гр. Месемврия на Черно море.

Обр. 30. Монети с контрамарки на Бизантион
Fig. 30. Monnaies avec contremarques de Byzance

монети. За известен период време от 277 до 270 год. пр. Хр. Бизантион е в монетен съюз с намиращия се на насрещния бряг на Пропонтида градец Калхедон и сече общи бронзови монети с имената на двата града.¹ След смъртта на Александър Велики Бизантион сече голям брой серии сребърни тетрадрахми с типовете на Александровите тетрадрахми, които са имали същото предназначение, както тетрадрахмите сечени от Одесос и Месемврия.

Около 280—276 год. пр. Хр. Бизантион пострадал много от нашествията на галите, на които е трябвало да плаща годишно голям трибут. Поради това положение градът изпаднал в тежко финансово състояние. Неад мисли, че за да набавя суми за нуждите си, Бизантион е прибегнал до масово контрамаркиране на чужди монети. Това обяснение не е убедително.

1. Сребърна драхма от Александър Велики (обр. 30, 1).

Лице: Глава на Херакъл с лъвската кожа, надясно. Контрамарка с прора и буквите ΠΓ отгоре.

Опако: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Зевс на трон, наляво, държи орел и скиптер. R. Mowat, Rev Num, 1906, 280 и табл. XI, 12.

¹ Неад, цит. съч., 230 сл.

✓ 2. Сребърна тетрадрахма от Лизимах (обр. 30, 2).

Лице: Глава на Александър Велики с панделка и рог, надясно. Контрамарка с прора и буквите ΠΓ отгоре.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Атина с шлем седи наляво, в дясната ръка Нике. Catal. de la coll. L. Walcher de Moltheim, 1895, VI 912.

3. Сребърна тетрадрахма от Антиох I (обр. 30, 3).

Лице: Глава на Антиох с диадема, надясно. Контрамарка с прора и буквите ΠΓ.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ. Аполон гол седи върху омфалос наляво. В дясната ръка държи стрели, а в спуснатата лява — лък, опрян на земята. Mowat, цит. съч., табл. XI 17, 18 и 19; Zeitschr. f. Num 1892, 92 № 8, 15, табл. IV.

4. Сребърна тетрадрахма от Птолемей I Сотер.

Лице: Глава на Птолемей с диадема, надясно. Контрамарка с прора и буквите ΠΓ отгоре.

Опако: ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Орел стои върху светкавица. British Museum Catalog. Thrace 110, № 1 и 2.

5. Бронзова монета на гр. Лизимахия.

Лице: Глава на Херакъл с лъвската кожа, надясно.

Опако: ΛΥΣ Изправен колчан за стрели. Контрамарка с делфин Syll. num. graecorum. Thrace II, № 916

6. Бронзова монета на гр. Лизимахия.

Лице: Глава на Аполон с лавров венец, надясно.

Опако: Нике права, наляво. Контрамарка с делфин. Syll. num. graecorum. Thrace II, № 917.

Монети на Бизантион подпечатани с негови монетни знаци:

1. Лице: Глава на Деметра с було, надясно.

Опако: ΒΥΖΑΝ/ΦΑΝΙ Рог на изобилието. Контрамарка: грозд с листо. Syll. num. graecorum. Thrace I, № 492 (обр. 30, 4).

2. Лице: Същото както при екземпляра, описан под № 1, но от друг печат.

Опако: Както при екземпляра № 1, но от друг печат. Контрамарка с делфин надясно. Syll. num. graecorum. Thrace I, № 493 (обр. 30, 6).

3. Лице: Както в монетите № 1 и 2, но от друг печат. Контрамарка с грозд с дръжка.

Опако: ΒΥΖΑΝΤΙ, долу ΖΕΝΩΝ. Рог на изобилието. Две контрамарки:

1) кръгла с делфин надясно и 2) правоъгълна с тризъбеца (обр. 30, 9).

В монетарницата на Бизантион са били подпечатвани чуждестранни и домашни сребърни и бронзови монети. Сребърните монети, описани горе, са на Александър Велики и на диадохите — Лизимах, Антиох и Птолемей I. Двете „чуждестранни“ монети от бронз са на гр. Лизимахия в Тракийския Херсонес.

Като знаци за контрамаркиране са употребени четири вида типове, заети из образите върху монетите на Бизантион от дребен номинал. Гроздът с лист е зает от бронзови монети с малък номинал (срв. Syll. num. graecorum Thrace I, № 501) (обр. 30, 5).

Делфинът е също тъй характерен тип на монети от дребен номинал от III век пр. Хр. (вж. Syll. num. graecorum Thracae I, № 495). Прора с буквите ΠΓ намираме върху opakото на сребърни монети от III век (Head, Hist. numismat., 231).

И в Бизантион, както в Калатис на Черно море, са контрамаркирани големи количества сребърни монети на елинистическите владетели от Тракия и Мала Азия. Това явление може да се обясни само с интензивната международна търговия на двата града с близки и далечни тържища в басейните на Черно море, Мала Азия, Мраморно и Егейско море.

Абидос

Абидос се намирал на Малоазийския бряг на Хелеспонта, срещу гр. Сестос. Той е бил заселен от милетски колонисти. Притежавал е златни рудници и затова е секъл рано монети от електрон по системата на метрополията (IV—I век пр. Хр.) В края на V век сече и златни монети (Head, HN I, 438 сл.). Бронзовите монети на Абидос датират от III—II век пр. Хр.

Засага ни са познати само чуждестранни бронзови монети, контрамаркирани в монетарницата на Абидос.

В находката от монети в извора на Айтоските бани са попаднали и три екземпляра бронзови монети на Аполония на Черно море с контрамарки на Абидос

Монети на Аполония на Черно море (обр. 29, 1):

1. Лице: Аполон гол, прав насреща с ръце протегнати встрани. Контрамарка: орел със свити крила, стои надясно.

Опако: Голяма котва, изправена.

2. Лице: Изображение както в горния екземпляр, но от друг печат. Контрамарка както в монета № 1 ударена в дясно от фигурата на Аполона.

Опако: Същото, но изтрито.

Орел със свити крила е постоянен тип върху opakото на бронзовите монети на град Абидос.

Контрамаркираните монети на Аполония на Черно море свидетелствуват за търговските връзки на Абидос с бреговете на Черно море през елинистическата епоха.

3. Монети с контрамарки на нелокализирани селища в Тракия

Долуописаните монети с контрамарки в по-голямата си част произхождат от споменатата вече голяма колективна находка на монети от извора на Айтоските бани. В тези монети намираме такива контрамарки, които не можем да сближим или отдадем на никой от градовете в Долна Мизия и Тракия, секли монети. Ние приемаме, че въпросните монети са контрамаркирани в тия области, основавайки се на предпоставката, че обикновено бронзовите монети не отиват много далече от мястото, дето са сечени. А контрамаркираните монети, които ни интересуват тук, са на градове и области в Тракия и съседните земи около басейна на Мраморно и Бяло море.

А. Монети с контрамарки с бюст на Артемида с колчан на рамо, надясно

1. Лице: Младежка глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно. Върху шията кръгла контрамарка с бюст на Артемида с колчан на рамо, надясно.

Опако: ΚΑΛΛΑ. Венец от бръшлянови клончета (обр. 27, 13). Syll. num. graecorum. Thracae I, № 178; Pick, цит. съч., 224 а, 1.

2. Лице: Глава на Деметра надясно. Две контрамарки: 1) бюст на Артемида с колчан, надясно и 2) с осмолъча звезда.

Опако: ΚΑΛΛΑ върху венец от житни класове с ΔΙ (обр. 26, 18) Ruzicka, NZ 50, 1917, табл. XXIV, 225 а.

3. Лице: Глава на Аполон, надясно. Контрамарка с бюст на Артемида, надясно.

Опако: ΚΑΛΛΑ/ΓΙΑΝΩΝ. Триножник. Ruzicka Zf. N XXX, табл. VIII, 12.

Контрамарката с бюст на Артемида, както се вижда от описаните екземпляри, се намира отделно или с втора контрамарка (на гр. Томи) върху монети на гр. Калатис. Това обстоятелство ни дава основание да предполагаме, че селището, което контрамаркира с този тип, се е намирало недалече от Калатис, по западния Черноморски бряг, или в хинтерланда му. Не е изключено да е заел от монетни типове на градове, намиращи се по-далеч от Калатис. Бюст на Артемида с колчан намираме върху късни монетни емисии на Тасос, сечени около I век пр. Хр.,¹ на Бизантион² (също от I век пр. Хр.) и върху бронзови монети на гр. Елеос на Тракийския Херсонес, сечени в III век пр. Хр.³ Обаче този монетен тип не е тъй характерен и постоянен за монетите на споменатите три града на Мраморно и Егейско море и затова не може да се допусне, че монетите са контрамаркирани в един от тези градове, чиито контрамарки разгледахме по-горе. Освен това монетите на Калатис, върху чиито монети изключително срещаме въпросните контрамарки, са от III век, а типовете с бюст на Артемида върху монети на Тасос и Бизантион се явяват късно в средата на I век. Следователно не е възможно да се допусне, че монетите на Калатис сечени в III век, са циркулирали цели 200 години, за да бъдат контрамаркирани с типове, появили се едва през I век пр. Хр. Монетата на Елеос, която ни е позната по описание у Мушмова,⁴ без образ, не ни е позната в оригинал, и ние не знаем дали образът на монетата на Елеос тиположки се схожда с този на контрамарката върху монетите на Калатис.

Б. Контрамарка с женска глава с було, надясно

1. Преполовена бронзова монета на гр. Амфипол.

Лице: Долна половина на младежка глава, надясно. Върху нея две контрамарки: 1) кръгла с женска глава с було, надясно и 2) неясен образ ударен върху първата.

Опако: Артемида върху бик в скок надясно. Върху предната част на бика кръгла контрамарка с женска глава с було, надясно.

¹ S Illeg. num. graecorum. Thracae, № 1054.

² Пак там № 498—500.

³ Мушмовъ, цит. съч., 308, № 5471.

⁴ Пак там, № 5471.

2. Бронзова монета на гр. Тесалоник, сечена при Юлий Цезар (44 — 27 пр. Хр.) (обр. 27, 8).

Лице: Глава на Юлий Цезар надясно. Две контрамарки от един и същ печат с женска глава надясно.

Опако: ΘΕΣΑ... ΙΚΕΩΝ. Глава на Октавия, надясно.

3. Бронзова монета на Месемврия на Бяло море (обр. 27, 6).

Лице: Глава на младежки Дионис с бръшлянов венец, надясно. Контрамарка с женска глава с було, надясно.

Опако: ΜΕΣΑΜ/ΒΡΙΑΝ. Грозд. *Katalog Egger, Wien 1913, XLV, Табл. XIV 454. Num. Chron. II, 1922, табл. VI, 15.*

От този вид монети с контрамарки в находката от Айтоските бани се намират пет екземпляра различно запазени.

Женският бюст с було на пръв поглед бихме взели за образ на Деметра от монетите и контрамарките на Калатис, но липсва житният клас, подаващ се изпод булото. Следователно този вид контрамарка не ще да е на споменатия град на Черно море. Всички контрамаркирани монети са от басейна на Егейско море.

Глава на Деметра само с було има върху монетите на Тасос от I век пр. Хр., на Бизантион и на Перинт. Но особената стилизация на тилната линия на главата на жената, не позволява да отнесем с положителност въпросните контрамарки към монетните типове на един от изброените градове. Въпросът за принадлежността на този тип контрамарка остава засега открит.

В. Контрамарка с амфора

Бронзова монета на Бизантион (?) (обр. 29, 3).

Лице: Глава на мъж без брада и мустаци, надясно. Зад тила му контрамарка с амфора.

Опако: Неясен надпис. Изправен тризъбец. При долния край на дръжката му два изправени делфина.

И тази контрамарка не може с сигурност да се локализира. Амфора като монетен тип намираме веднъж върху опако на сребърни полудрахми и оболы, сечени в град Ламия в Тесалия.¹ Амфора заедно с името ΜΥΡΙ се среща и върху сребърни тетрадрахми от типа на Александър Велики, които Müller локализира в града Мирина на остров Лемнос в Егейско море.² Твърде е вероятно описаната монета на Бизантион да е била контрамаркирана в Мирина и оттам е попаднала по някакъв път в извора на *Aquae calidae*.

Г. Контрамарка с триножник

Монета на Аполония на Черно море (обр. 29, 4).

Лице: Глава на Аполон надясно. Контрамарка върху шията с триножник.

Опако: Котва.

¹ Head, *Historia Nummorum*, 252.

² Müller, цит. съч., табл. XV, 933.

Триножникът на Аполон е много често срещан тип в античната нумизматика. Него намираме изобразен върху opakото на монетите на множество градове в Долна Мизия, Тракия, Гърция и Мала Азия и понеже начертанието му в контрамарката не е много типично, за да можем да го съпоставим с подобно изображение върху редовни монети на някой град, то ние и в този случай сме затруднени да го локализираме с положителност.

Д. Контрамарки с „вдлъбнат квадрат“ и „крила на вятърна мелница“

В сбирката от монети в музея в Пловдив се пазят две бронзови монети на Лизимаха, върху лицевите страни на които е ударен печат с форма на „вдлъбнат квадрат“ (върху едната) и „крила на вятърна мелница“ върху другата. Тези две контрамарки са заети от типове върху opakото на архаични сребърни монети (VI—V в. пр. Хр.) И те не могат да бъдат точно определени.

1. Лице: Глава на Атина с шлем, надясно. Контрамарка с първия тип вдлъбнат квадрат.

Опако: ΒΑΣΙΛΕ.../ΛΥΣΙΜΑΧ... Лъв в скок, надясно.

2. Лице: същата глава, но от друг печат. Контрамарка с втория тип вдлъбнат квадрат.

Опако: ΒΑΣΙ.../ΛΥ... Лъв в скок, надясно.

Е. Контрамарка със светкавица и името ΤΕΤΡΑ

Между контрамаркираните монети от споменатата находка от Айтоските бани се намират няколко цели и преполовени бронзови монети на градове с много развалена повърхност, контрамаркирани с две контрамарки: 1) светкавица и надпис ΤΕΤΡΑ и 2) женска глава (?) надясно (обр. 29, 10 и 11).

В един преполовен екземпляр първата контрамарка с светкавица е ударена върху по-рано отпечатаната контрамарка с глава надясно. За съжаление, тези монети са много развалени и от двете страни, та сега е невъзможно да се определи от кои градове са. Локализирането на тази контрамарка е също тъй затруднено, макар че заедно със символа — светкавицата е дадено и името на селището. Град с името ΤΕΤΡΑ не е познат в Мизия и Тракия. От писменните извори знаем за град ΤΕΤΡΑΠΡΟΣ в Тракия, но той е основан много късно — едва в VI век след Христа.¹ Ето защо недопустимо е да предполагаме в името ΤΕΤΡΑ съкращение на името на този град.

В Мала Азия имаме една станция ΤΕΤΡΑ намираща се на пътя от Тиане за Мозас. Но едва ли нашата контрамарка ще е ударена в това малко и така отдалечено от нашите области селище.

Втората контрамарка с глава на жена е също тъй неизвестна, за да можем с нея да си послужим за приблизително определяне на областта, в която евентуално се намирало селището, косто е контрамаркирало въпросните монети. За решението на този въпрос ще трябва да чакаме да се открие нов нумизматичен материал с по-запазени монети с подобни контрамарки.

¹ В Сирия има също град с името ΤΕΤΡΑΠΡΟΣ.

Обр. 31. Разни монети контрамаркирани през римско време
Fig. 31. Monnaies diverces avec contremarques du temps romain

4. Монети от Долна Мизия и Тракия контрамаркирани през римско време

В този отдел ние даваме няколко примера от монети контрамаркирани през римската епоха.

На първо място ще споменем няколко монети контрамаркирани в един градец в вътрешността на Тракия, който не с сякъл монети (поне досега не са известни), но е контрамаркирал монети с своето име. Това е гр. Тонзос, който се е намирал на горното течение на река Тонзос (Тунджа).¹ Засега са познати монети на император Август и на Траян от разни номинали с контрамарки на Тонзос, (обр. 31, 7 и 8). В контрамарките името е написано с гръцки букви в родителен падеж: TONZOY. Контрамаркираните монети са доста повредени.

Град Томи на Черно море е имал монетарница и през римското владичество. В нея са сечени монети с образите на римски императори от I до III век след Христа, но с името на града. Изглежда, че при нужда от разменни пари са

¹ Т. Герасимовъ, Приносъ къмъ античната география на Тракия — гр. Тонзосъ, ИБГД III, 1939, 181 сл.

възстановявали в града стойността на развалени свои и чужди бронзови монети от римската епоха посредством контрамаркиране.

Известни са няколко такива монети с контрамарка с името на града и буква В, която по аналогия с други съвременни монети с контрамарки е означавала дадената условна стойност на подпечатаната монета. В случая буквата В е означавала два асария или два обола.¹

Лице: Изтрита повърхност. Две контрамарки: 1) с TOM и 2) с буквата В
Опако: изображението съвсем изтрито (обр. 31, 4). M. Soutzo, Poids et monnaies de Tonnis. Mémoires du Congr. intern. de numismatique 1900, табл. V, 10; Pick-Regling, цит. съч., 673, № 2575.

Също тъй са познати множество монети с контрамарки с името на град Никопол на Росица и знак за парична стойност:

1. Монета на гр. Адрианопол, сечена при Септимий Север (193—211 г.).

Лице: . . ΣΕΠ/ΣΕΥΠ . . . Глава на Север с лавров венец, надясно. Контрамарка пред шията с буква Δ.

Опако: ΑΔΡΙΑΝ/. . ./ . . . Храм с четири колони и фронтон. Вътре статуя на божество с патера и рог на изобилието. Контрамарка с буквите ΝΙΚΟ
Сбирка Ив. Д. Буров, София (обр. 31, 1).

2. Лице: Образът и надписите не личат. Две контрамарки: Δ и отдолу ΝΙΚΟ.

Опако: Образи и надпис изтрити. Срв. Ruzicka, NZ 50, 1917, 135.

Има два интересни примера на монети контрамаркирани в гр. Цела (Coela) на Тракийския Херсонес² с означение на стойността им:

1. Лице: IMP GALLIENUS. Глава на Галиен с лавров венец, надясно.

Опако: AEL MUNICI COIL. Бюст на Гений покровител на града, наляво. Две контрамарки: Δ и Ο. Syll. num. graecorum. Thrace II, № 884.

2. Лице: Същата глава, но от друг печат.

Опако: Гений на града с калат на главата, в къс хитон, прав наляво. В дясната ръка държи фигурка на Виктория, а в лявата — рог на изобилието. Две контрамарки Δ и Ο (обр. 30, 3).

Двете монети на Цела са запазени добре. Върху опакото им са подпечатани на две отделни места гръцки букви Δ и Ο, с които е означена новата стойност на тия две бронзови монети. С буквата Δ е означено числото четири, а с буквата Ο — монетната единица: Ο вероятно значи обол.

Подобно означение на стойността ние срещнахме и в една тасоска автономна бронзова монета — Δ (виж по-горе).

Накрая ще споменем и за един друг вид контрамарки отпечатани върху монети от Тракия през римската епоха.

Върху лицето на една бронзова монета на гр. Перинт, сечена при Нерон (64—68 г.), е ударена една голяма правоъгълна контрамарка с надпис с гръцки букви: ΓΑΛ. ΚΑΙ (обр. 31, 5), който развързан значи ΓΑΛΒΑ ΚΑΙΣΑΡ. Тая контрамарка е интересна за това, че ни показва как управата на града е побързала да

¹ K. Regling, Überblick über die Münzen von Nysa, 97 сл.

² B. M. C. Thrace, 191 сл.; Head, H. N., 224.

изрази почитта си към новия император Галба, като е подпечатала своите монети сечени при предшественика му, с контрамарка с неговото име и титла.

Материалът, който описахме в предшестващите страници, колкото и да е ограничен, е достатъчен да хвърли светлина върху паричното и стопанско положение на градовете в Долна Мизия и Тракия през еленистическата епоха.

Ние видехме, че контрамаркират изключително градовете намиращи се на морския бряг. Като единствено изключение (поне засега) можяхме да посочим на град от хинтерланда Кабиле. На съответното място изтъкнахме, че този град единствен между селищата от вътрешността на Тракия е сякъл монети през еленистическата епоха и, както свидетелствуват контрамаркираните на тържището му чужди и негови монети, е бил значителен търговски център. От описаните монети с контрамарки виждаме, че по-големият брой от тях са контрамаркирани в градовете Томи, Калатис, Одесос, Бизантион и др. Тези градове се изтъкват по този начин като важни търговски средища, които са участвували интензивно в стопанския и търговския живот в земите около Черно и Бяло море.

По време монетите с контрамарки се датират между III и I век пр. Хр.

Предимно са контрамаркирани бронзови монети, необходими при размяна в местните градски пазари.

Сребърни монети засега е известно да са подпечатвали със свои отличителни белези само два града — Калатис и Бизантион, които се изтъкват като центрове на голяма транзитна търговия между бреговете на Черно море, Атинската държава и островите на Егейско море. Контрамаркираните сребърни монети в тия два града показват, че през III век господствуват на пазарите сребърните тетрадрахми и драхми на Александър Велики и на диадохите. Те са платежното международно средство в тогавашния търговски свят.

Освен бронзовите монети на далечни и съседни градове в тържищата на гръцките колонии по Черно и Бяло море са циркулирали контрамаркирани и голям брой бронзови монети на скитските царе от Малка Скития и на тракийските царе Лизимах, Реметалк I, Адей и др.

Ние изтъкнахме вече, че градовете, при нужда от дребни монети, са давали принудителен по-малък курс на своите по-едри монети или пък са възстановявали паричната стойност (номинална) на своите развалени монети от бронз. Монетите с две, три, а дори има случаи и с четири контрамарки,¹ показват, че понякога при голяма нужда от парични знаци, такива монети са бивали неколkokратно употребени като платежно средство, ако и външността им да е била без следа от първоначалните образи и надписи. Типовете за контрамарките се заемали от образите върху opakото на монетите на съответния град, който подпечатвал монетите. От прегледа на описаните контрамаркирани монети ние виждаме, че за типове на контрамарките се взимат образи от монетите от по-малките номинали на града.

Видехме, че през римската епоха някои от градовете са употребявали практиката да се контрамаркират чужди и свои монети, като им означавали с знак и стойността. Такива монети засега ни са познати от Томи, Никопол на Росица, Цела и др.

¹ Ruzicka, NZ 50, 1917, табл. XXX, 2424.

Контрамаркираните монети показват, че през III—I век пр. Хр. градовете по западното Черноморско крайбрежие и това на Бялото и Мраморно море развиват оживеча търговска дейност. Някои от тях, като Томи, Калатис, Одесос, Аполония и Б зантион се издигат като по-значителни търговски центрове на крайбрежната и транзитна търговия през елинистическата епоха. Същите монети с контрамаркини помагат да установим, макар и бегло, между кои от градовете от Понтийския бряг и тия от Егейско и Мраморно море, са съществували търговски връзки.

Същото важи и за отношенията между тракийското население от хинтерланда и гръцките колонии на морския бряг. Контрамаркираните монети на скитските владетели показват ясно, че местното население е взимало участие в пазарите на градовете.

Трябва да отбележим интересния факт, че до тържищата на нашите градове не са достигали монети от градовете на централна Гърция, нито от по-отдалечените острови, което обстоятелство показва, че не е имало преки търговски сношения с тях.

Търговията на повече от селищата от тракийския бряг е била с локален характер и не е обхващала отдалечени тържища. На края ще посочим, че контрамаркираните монети са важни не само като показалец за интензивен търговски и стопански живот, но те служат и като доказателства за чисто нумизматични изследвания. Тъй например, благодарение на контрамаркираните монети на Адей (обр. 26, 17), можем вече с положителност да локализираме владенията на този цар в Тракия, в областта по средното и долно течение на р. Марица. Досега Адей се смяташе в нумизматичната литература като македонски владетел от III век пр. Хр.¹

¹ T. Mionnet, Description des medailles, Supp. III, 79; Head, Hist. num., 206; H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Palonia, Berlin 1935, 147 сл., поставя Адей между малко познатите трако-македонски владетели. Мушмовъ, Античният монети на Балканския полуостровъ, 337, е подредил Адей между тракийските царе, а в труда си Монетите на тракийските царе, София 1927, е изхвърлил монетите му въобще, без да се мотивира за това нещо. Правилно са поставели монетите на Адей при тия на тракийските царе в каталога на нумизматичния кабинет в Копенхаген, вж: Syll. num. graecorum. Thracae II.

Les monnaies antiques contremarquées de la Moesie Inférieure et de la Thrace

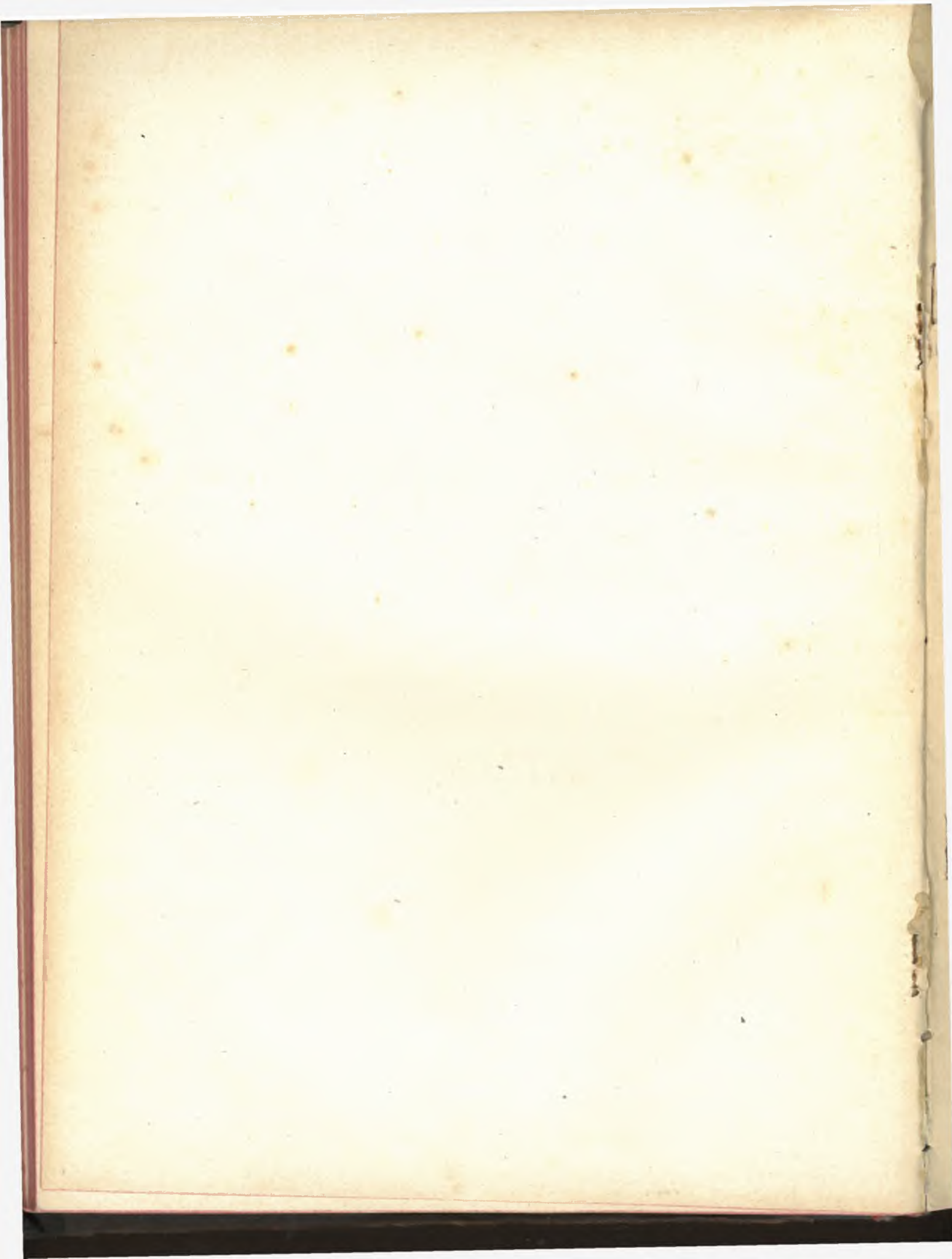
L'auteur de cet article décrit une série de monnaies contremarquées dans les villes du littoral de la Mer Noire, de la Propontide et de la Mer Egée: Istros (monnaie en bronze du roi Lysimaque, monnaie de Tomis, monnaies d'Istros, voir fig. 27, 3, 4, 5); Tomis (monnaies de Lysimaque, d'Apollonia sur la Mer Noire, d'Adaïos, roi thrace, de Callatis, de Cersobleptes, de Lysimachia, d'Abdère, d'Istros, du roi scythe Charaspes, du roi Canites, du roi Tanousa de Tomis, voir fig. 26, 15—21); Callatis (tétradrachme d'Alexandre le Grand, drachme d'Alexandre le Grand, tétradrachme de Seleucus, tétradrachme de Lysimaque, fig. 28, 6, 7); Odessos (monnaie en bronze de Philippe II, d'Alexandre le Grand, de Lysimaque, d'Odessos, fig. 26, 7—10); Mesembria (monnaie de Tomis, de Mesembria sur la Mer Egée, fig. 26, 11—14); Apollonia (monnaies de Lysimaque, de roi Rhoemetalces I, imitations, barbares des tétradrachmes de Thasos, fig. 26, 1—6); Cabylé (monnaies d'Apollonia d'Antiochus I, de Cabylé, fig. 27, 1, 2, 29, 2); Thasos (monnaies propres, fig. 29, 7—9); Abdère (monnaies propres, fig. 29, 5, 6); Maronée (monnaie propre fig. 29, 12); Sestos (monnaie propre fig. 28, 10, 11); Cardia (monnaie de Mesembria sur la Mer Egée, de Rhoemetalces, de Tomis, fig. 27, 9—11); Lysimachia (monnaies propres, fig. 28, 14); Bisanthe (monnaie de Lysimaque, monnaie propre, fig. 28, 12, 13); Périnthe (monnaie de Byzance et Calchédon, fig. 28, 8); Byzance (drachme d'Alexandre le Grand, tétradrachme de Lysimaque, tétradrachme d'Antiochus I, tétradrachme de Ptolémée, monnaie de Lysimachia, monnaies propres, fig. 30, 1—9); Abydos (monnaie d'Apollonia sur la Mer Noire, fig. 29, 1); Monnaies avec contremarques incertaines (fig. 29, 10, 11): a) Buste d'Artémis à dr. b) tête de femme à dr., c) amphore, d) trépied, e) quadratum incusum et f) TETPA au-dessus d'une foudre. La liste de monnaies antiques contremarquées montre que dans les villes énumérées on a contremarqué aussi bien des pièces étrangères que les monnaies propres. Les contremarques reproduisent les types de monnaies de petit nominal.

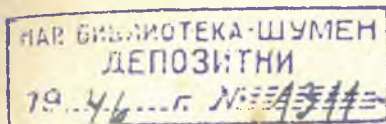
Des monnaies en argent sont contremarquées seulement dans les ateliers monétaires de Callatis et de Byzance, villes qui devinrent des centres importants de commerce et de transit aux III—II siècles av. J. Ch.

Le matériel numismatique décrit dans cet article nous donne un aperçu du commerce existant entre les villes de la Moesie Inférieure et de la Thrace.

Théodore Gerassimov

Книгопис

от Кр. Миятев

Алексиев, Д-ръ Вл., Основи на история на славянско право. София 1945, 471 стр.

— Старогермански отражения в областта на българското наказателно право. ГСУЮФ XXXVII, 1941—42, 96 стр.

— Наказателно-правна репресия съгледъ на българското военно-наказателно право презъ срѣднитѣ вѣкове. ГСУЮФ XXXVII, 105 стр.

Ангелов, Д-р Димитър, Към въпроса за поземлените отношения в средновековната балканска държава. ИстП. I, 1945, кн. 4, 285—298.

— Робството в средновековна България. ИстП II, 1945—46, кн. 2, 129—156.

— Руси и българи в историята. УчП XLIV, 1945, кн. 1—2, 6—19.

— Произход и същност на богомилството. УчП XLIV, 1945, кн. 3—4, 201—226.

Андреев Андрей, Музикалната култура на стария изтокъ и на егейския свѣтъ. Рец. БМис XVII, 1943, кн. 4, 191—194 (Арнауловъ Ил., Музикална археология).

— Златниятъ островъ. Пжтни впечатления, мисли и разсъждения отъ островъ Тасосъ. София 1943, 222 стр.

Аянов, Г. п., Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар. ИАН XV, 1946, 94—113.

— Странджа. Етнографски, географски и исторически проучвания. Библиотека „Тракия“ № 11. София 1938, 269 стр.

Батаклиев Георги, Кратка антична митология. София 1945, 150 стр. и 63 табл.

Бешевлиевъ В., Единъ забележителенъ паметникъ отъ римско време. Прометей IV, 1939—40, кн. 1, 10—15.

— Единъ забравенъ надписъ отъ Nicopolis ad Nestum. СпАНИ LXX, ист.-фил. кл. 33, 1945, 201—211.

Бицили П., Основни насоки въ историческото развитие на Европа отъ началото на християнската ера до наше време. София 1940, 275 стр.

Бичевъ Милко, Италиански дворци презъ ренесанса. Основни фази на фасадната композиция. София 1943, 140 стр.

Благоевъ, Н. П., 1. Същност на българското богомилство. 2. Теорията за западно българско царство. 3. Братята Давидъ, Мойсей, Ааронъ и Самуилъ. ГСУЮФ XXXVII, 14, 1941—42, 41 стр.

Бобчевъ, архит. Сава Н., Сердика. Материали за проучване топографията, устройството и архитектурата на града. Материали за историята на София, кн. XII. Издава Бълг. археол. институтъ. София 1943, X+70 стр. и 15 табл.

— История, естетика и изкуство и въвеждането на тѣхнитѣ понятия въ архитектурната теория. (Приносъ къмъ въпроса за възгледитѣ върху архитектурата). София 1944, 32 стр.

Ботичели, Италианскиятъ ренесансъ и Ботичели отъ Д-ръ Хр. Гандевъ. Биографична летопись за Ботичели отъ С. Бетини. Естетическо тълкуване на Ботичелевитѣ произведения отъ Роберто Салвини, въ преводъ отъ Катя Рашева Салвини. София 1945, 35 стр. и 24 табл.

Бояджиева, инж. Цветана, Баща ми. Спомени. София 1944, 118 стр. — Съдържа сведения за Видинския музей и за уредника му Васил Атанасов.

Бурмовъ Ал., Критични бележки върху съобщението на „Бълг. хроника“ за битка при София презъ царуването на Иванъ Александра. Сердика VI, 1942, кн. 5 и 6, 97—103.

— Погледъ върху историческото развитие на България презъ срѣдновѣковието. УчП XLIII, 1944, кн. 5—10, 319—332.

— Кога е завладѣнъ Одринъ отъ турцитѣ. ИИД XXI, 1945, 23—32.

— Академикътъ Н. С. Державин и българската история. ИстП I, 1945, кн. 1, 70—72.

— Феодалниятъ строй в средновековна България. ИстП II, 1945—46, кн. 2, 156—000.

Бучински, Д. П., Триконхалната църква при с. Баница — Врачанско. ГНМ VII, 1942, 250—251.

— Из музея във Враца. ИАИ XV, 1946, 227.

България през времето на първото и второто Българско царство. Варна 1945, 60 стр.

България през времето на първото и второто българско царства. София 1945, 31 стр.

Василиевъ Асенъ, Една старинна църква при с. Студена. ГНМ VII, 1942, 165—184.

— Две старинни манастирски църкви във Македония. 1. Манастирът „Св. Атанасий Александрийски“ при с. Журче; 2. Църквата „Св. Никола“ при Слещанския манастиръ „Рождество на св. Иванъ Кръстителъ“. ГНМ VII, 1942, 107—153.

— Черепишки манастиръ Успение пресветия Богородицы. София 1943, 47 стр.

— Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. ИАИ XV, 1946, 197—203.

Василевъ Орлинъ Народната съкровищница. Сердика VI, 1942, кн. 9—10, 17—38.

— Репортаж из Нар. арх. музей в София.

Велевъ Димитъръ, Богомилството — социално-национално движение. Българизъмъ — Le Bulgarisme. Варна 1942, 96 стр.

Велики Константин, Културни връзки между българи и румъни в началото на българското възраждане. София 1945, 28 стр.

Величковъ Ст., Българите сж най-старитѣ поселници на Балканския полуостровъ. Документални исторически основания за поправка на старата родна история. София 1943, 26 стр.

Велковъ Ив., Народенъ археологически музей 1892—1942. ГНМ VII, 1942, 3—15.

— Новооткрита куполна гробница при с. Малко Бѣлово. ГНМ VII, 1942, 37—44.

— Разкопкитѣ на Момина крепостъ до Търново. ГНМ VII, 1942, 61—71.

— Старата Констанция. ИИД XIX—XX' 1944, 121—124.

— Рашко Маджаров. ИАИ XV, 1946, 161—162.

— Кратки вести от разни места. ИАИ XV, 1946, 228—232.

Велчев Велчо, Социална структура на България през X век според беседата на Презвитер Козма. ИстП I, 1945, кн. 2—3, 138—155.

— Отецъ Паисий Хилендарски и Цезаръ Бароний. Приносъ къмъ изследване изворитѣ на Паисиевата история. Studia historico-philologica Serdicensia, Suppl. vol. VIII. София 1943, 120 стр. + XXVIII табл.

Венеликовъ Асенъ, Българска народоука. Сердика VII, 1943, кн. 3—4, 13—32.

Венеликовъ Ив., Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. ИАИ XV, 1946, 146—160.

— Тракийска гробница при с. Ветрен, Пазарджишко. ИАИ XV, 1946, 194—196.

— Кратки вести от разни места. ИАИ XV, 1946, 232—235.

Вишняквa, А. Ф., К вопросу о культуре и просвещении болгар в XIV в. Византийский сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Москва — Ленинград 1945, 256—259.

Волжките българи. ИАИ XV, 1946, 169—170.

Гандева Р., Дионисъ. Прометей IV, 1939—40, кн. 3, 23—27.

— Безумието на религиозна почва въ древността. Прометей VI, 1941—42, кн. 1, 12—18.

Гандев Христо, Фактори на българското възраждане. 1600—1830. София 1943, 304 стр.

— Предания за два български манастира. ИИД XIX—XX, 1944, 171—176.

Георгиевъ Е., Седемъ недѣли на островъ Тасосъ. Прометей VI, 1941—42, 133—150.

Георгиевъ Св., Писмата на латинския императоръ Хенрихъ като изворъ за българската история. ИИД XVI—XVIII, 1940, 115—125.

— Първиятъ кръстоносенъ походъ въ София. Сердика VI, 1942, 82—86.

Герасимовъ, Т. Д., Находки отъ електронни монети на градъ Кизикъ отъ България. ГНМ VII, 1942, 72—89.

— Две непознати до сега монети на царъ Иванъ Асѣнь II. ГНМ VII, 1942, 98—106.

— Единъ подправенъ златенъ печатъ на царъ Константинъ Асѣня. ИИД XIX—XX, 1944, 66—73.

— Где е било селището на крепостта Бурдепто? ИИД XIX—XX, 1944, 189—192.

— Печатъ на градъ Велико-Търново от 1816 година. ИИД XIX—XX, 1944, 192—194.

— Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. ИАИ XV, 1946, 51—81.

— Васил Атанасов. ИАИ XV, 1946, 165 сл.

— Разкопки на могили при с. Свети Кирилово. ИАИ XV, 1946, 180—184.

— Гема с образите на Септимий Север, Каракала и Гета от Стъклен (Novae). ИАИ XV, 1946, 184—185.

— Откъслец от мраморна статуя на Херакъл от София. ИАИ XV, 1946, 185—186.

— Златна апликация с изображение на тракийския бог-конник. ИАИ XV, 1946, 186.

— Находки в развалините на ранновизантийско градище при с. Жеглица. ИАИ XV, 1946, 203—205.

— Колективни находки на монети през последните години. ИАИ XV, 1946, 235—244.

Горянов Б., Славянские поселения VI века и их общественный строй. ВДИ 1939, I.

— Г. А. Острогорский и его труды по истории Византии. Исторические вопросы 1945, 3—4, 135—142.

Господиновъ, Юрд. С., Новъ старобългарски конникъ. СпАНИ LVIII, ист. фил. кл., 213—215.

— Нови находки от Преслав. ИАИ XV, 1946, 82—85.

Готье, проф. Ю. В., Железный век в Восточной Европе. Москва — Ленинград 1930. — Глава VII (стр. 156—185) посвещена на волжските българи. Богата литература.

Гошев, проф. прот. Ив., Към историята на Черепишкия манастир. ГСУБФ XXII, 1944—45. Отд. отп. 1945, 34 стр.

— Асеновият надпис надъ крепостта Кричимъ. СпАНИ LXX, ист.-фил. кл. 33, 1945, 65—85.

— Св. Кирил, създателят на славянската азбука според най-старите стенописи и според литературните извори. ЦВ, год. 46, 1945, бр. 27—28.

Григорианский Н., Карл Великий и славяне. Исторический журнал 1945, кн. 3 (139), 21—27.

Греков Б. Д., Ленин и историческата наука. ИстП I, 1945, кн. 2—3, 94—116.

— Культура Киевской Руси. Москва — Ленинград 1944, 76 стр. — Рец. Исторический журнал 1945, кн. 1—2, 89—90 (Д. Лихачев).

— Волжские болгары в IX—X в. Академия наук СССР. ИЗ № 14, 1945, 3—37.

Гълъбовъ, Гълъбъ Д., Османотурски извори за историята на София. Сердика VI, 1942, кн. 5—6, 104—118.

— Османотурски извори за историята на София, V. Сждебни документи отъ XVII вѣкъ. Сердика VII, 1943, кн. 1—2, 78—81.

— Султански ферманъ въ защита правата на жителитъ на село Шейтаново, Асѣновградска околия. ИИД XIX—XX, 1944, 161—170.

— За четенето на името Авгандира у Евлия Челеби. ИИД XXI, 1945, 143—144.

Данаилова Лукса, Византийскитъ правни школи и тѣхнитъ отражения върху българското и славянско право. Приноси към история на българско право VI. София 1942, 84 стр.

— Ранновизантийски правни влияния върху нашето старо право. Приноси къмъ история на българско право VII. София 1943, 9—13.

— Хрисовулни проучвания. Приноси къмъ история на българско право VII. София 1943, 14—54.

Дановъ, Хр. М. Тракиѣ въ предисторията. Прометей V, 1940—41, 13—18.

— Къмъ сведенията на Тацита за Тракия. ГНМ VII, 1942, 45—53.

Делирадевъ Павелъ, Пѣтувания изъ България. I. София 1943, 192 стр.; II. София 1944, 190 стр.

Державин, акад. Н. С. Происход на българите и образуване на първата българска държава. ИстП I, 1945, кн. 1, 6—33.

— Племенные и культурные связи болгарского и русского народов. Москва — Ленинград 1944, 88 стр. Рец. ИстП I, 1945, кн. 1, 84—86; Истор. журнал 1945, кн. 3, 76—77. (М. Тихомиров).

- Племенни и културни връзки между българския и руския народ. София 1945, 109 стр.
- Произход на руския народ. Велико-руски, украински, белоруски. Преведе Н. Николаев. София 1945.
- История Болгарии I. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на балканском полуострове. Москва — Ленинград 1945, 248 стр.
- Кралевич Марко и Илья Муромец. СпАНИ LXX, ист.-филол. кл. 33, 1945, 213—233.
- Детевъ Петъръ, Селищната могила в с. Св. Кирилово, Старозагорско. ГНМ VII, 1942, 237—243.
- От Burdenis до Arzus. ИАИ XV, 1946, 172—176.
- Селищна могила Св. Константин при Браниполе. ИАИ XV, 1946, 176—180.
- Дечевъ Д., Антични паметници. ГНМ 1942, 54—60.
- Тракийският Херосъ като бог-ловецъ. СпАНИ LXX, ист.-филол. кл. 33, 1945, 185—199.
- Джангозовъ, арх. Константинъ, Българска национална архитектура. София 1943, 84 стр.
- Дилевски Николай, Едно рѣдко изображение на „Покровъ на пресвета Богородица“ въ Долнолозенския манастиръ „Св. Спасъ“. Сердика VII, 1943, кн. 1 и 2, 65—74.
- „Покровъ на Пресвета Богородица“ и неговитѣ изображения въ българската църковна живопись. Народенъ стражъ. XXV, 1943, бр. 12—13 и 14—15.
- Свети Иванъ Рилски и неговиятъ манастиръ и православна Русия. Народенъ стражъ XXV, 1943, бр. 16 и 17.
- Димитровъ Д. П., Надгробнитѣ плочи отъ римско време въ Северна България. София 1942, VIII, 120 стр., 32 табл. и 1 карта. Рец. ИИД XIX—XX, 1944, 194—199 (Р. Гандева).
- Надгробниятъ паметникъ на Аврелия Криспина и Целзина отъ Стара Загора. ГНМ VII, 1942, 90—97.
- Римски надгробни плочи въ нашитѣ земи. Прометей VII, 1942—43, 34—40.
- Копие отъ една елинистична статуарна група въ Августа Траяна ИИД XXI, 1945, 1—22.
- Авгандира и Велта, две предполагаеми имена на Стара Загора. ИИД XXI, 1945, 140—143.
- Диневъ, Д-ръ Любомиръ, Селищната област по Искърския проломъ. Антропо-географски проучвания. ГСУИФФ XXXIX, 1942—43, 167 стр.
- Дуйчевъ Ив., Приноси къмъ историята на царъ Иванъ Асенъ II. СпАНИ LXVI, 1943, 147—180.
- Българскиятъ князь Пленимиръ. МакП XIII, 1942, кн. 1, 13—21.
- Едно кратко описание на Вардара отъ XII в. МакП XIV, 1943, 1—6.
- Македония въ българската история. София 1941, 44 стр.
- Царъ Иванъ Асенъ II (1218—1241). София 1941, 53 стр.
- Къмъ въпроса за византийските елементи въ първобългарскитѣ надписи. ИИД XIX—XX, 1944, 188—189.
- Жандова, Ив. Акрабова, „Видението на св. Петъръ Александрийски“ в България. ИАИ XV, 1946, 24—36.
- Заревъ Пантелей, Българското възраждане. София 1945, 93 стр. Рец. ИстП I, 1945, кн. 1, 86—87.
- Захариевъ Иорданъ, Още нѣщо за шопитѣ. ИИД XIX—XX, 1944, 142—160.
- Иванова Вѣра, Образи на царъ Петра въ две старинни икони. ИИД XXI, 1945, 99—116.
- Два надписа от Асеновци — Батошовският и Врачанският. ИАИ XV, 1946, 114—145.
- Известия на бѣлг. историческо дружество XIX—XX, 1944; XXI, 1945. За съдържанието вж. под съответните автори.
- Илиевъ Б., Вътрешната уредба на римската къща. Прометей V, 1940—41, кн. 3, 22—30.
- Исторически прегледъ I, 1945, кн. 1—4. Издава бѣлг. истор. д-во, София. За съдържанието вж. под съответните автори.
- Карасимеоновъ Петъръ, Църквата Св. Георги въ София. ГНМ VII, 1942, 185—231.
- Начало на славянобългарската архитектура и история. София 1943, 56 стр.

Капаровъ, Гавр. И., Нови изследвания върху религията на старитѣ траки. СпАНИ LXX, ист.-фил. кл. 33, 1945, 167—184.

— Нѣколко бележки върху Преславския конникъ. ГНМ VII, 1942, 32—36.

— Покровителство на животнитѣ въ древността. Прометей VII, 1942—43, 33—34.

— Обредът поднасяне на чаша. ИАИ XV, 1946, 166—167.

— Предисторически находки от Пирдопско и името на Пирдоп. ИАИ XV, 1946, 167—169.

— Григор Василев. ИАИ XV, 1946, 162.

Киселковъ, В. Сл., Началото на българския държавенъ, църковенъ и литературенъ животъ. Духовна култура XX, 1939, 23—31.

— Родното мѣсто на Владислава Граматикъ. ИИД XIX—XX, 1944, 177—181.

— Автентиченъ ли е Рилскиятъ хрисовулъ. СпАНИ LXX, ист.-фил. кл. 33, 1945, 1—41.

Клайнъ Х., Доказателствени средства въ старобългарския процесъ. Приноси къмъ история на българско право VII, София 1943, 14—33.

Клибановъ А., Боевой порядок у древних славян. Исторический журнал 1945, кн. 1—2, 74—81.

Ковачева М., Виктория — богинята на победата. Прометей VI, 1941—42, 67—74.

Ковачевъ Михаилъ, Срѣдновѣковни паметници. Сердика VI, 1942, кн. 7—8, 21—36.

— Градъ София и Зографскиятъ манастиръ презъ XVIII и XIX вѣкове. Сердика VI, 1942, кн. 9—10, 81—96.

— Зографъ. Изследвания и документи. София 1942, 253 стр.

— Български ктитори въ Света гора. Исторически очеркъ. Изследвания и документи. София 1943, 175 стр.

Крънджаловъ, Д-ръ Д., Алъ-Масуди и неговитѣ сведения за бурджанитѣ. ГНМ VII, 1942, 154—164.

— По въпроса за румънскитѣ влияния особено въ Карпатитѣ. ИИД XIX—XX, 1944, 74—120.

— Хуни ли сме ние, българитѣ? УчП XLIII, 1944, кн. 5—10, 347—358.

— Единъ „прабългарски“ валъ, който не съществува. ИИД XXI, 1945, 33—66.

— Валоветѣ въ Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. ГСУИФФ XXIX, 1942—43 (1943), 158 стр. Рец. ИИД XXI, 1945, 152—159 (Д. П. Димитровъ).

— Характерна ли е бермата за „прабългарските валове“. ИАИ XV, 1945, 37—50.

Леонардо да Винчи. Идеенъ уводъ въ свѣтогледа и творчеството му написалъ проф. П. Бицилли. Художествената анализа на Леонардовитѣ произведения, биографическия и културно-историческия очеркъ съставилъ Кирилъ Цоневъ. София 1942, 30 стр. и 24 табл.

Лепавцова, Евг. Илиева, Творчество и носия. Сердика VII, 1943, кн. 3—4, 65—70.

Липшиц, Е. Э., Византийское крестьянство и славянская колонизация (преимущественно по данным земледельческого закона). Византийский сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Москва—Ленинград 1945, 96—143. Засяга и бълг. материална култура от Плиска, Мадара, Садовец и др.

Мавродиновъ Никола, Бележки върху надписитѣ на Наги-сент-Миклошкото съкровище. Сб. Никовъ (ИИД XVI—XVIII, 1940), 308—317.

— Дърворѣзбата в България. БМис XVII, 1942, кн. 10, 528—530.

— Стенописитѣ въ Нерѣзи. БМис XVIII, 1943, кн. 6—7, 316—319.

— Украса на старата българска книга. ИзКри VI, 1943, кн. 7, 295—299.

— Боянската църква и нейнитѣ стенописи. София 1943, 58 стр. и 24 табл.

— Влияние от държавните форми на западния феодализъм през второто българско царство. ИстП I, 1945, кн. 2—3, 167—171.

— Разкопките на Народния музей през лятото на 1945 година. ИАИ XV, 1946, 170—172.

Мариновъ, Василь Александръвъ, Плисковското (Абобско) поле. Поселищно-географско проучване. Библиотека „География на България“ № 5. София 1943, 182 стр.

Микеланджело. Животът и характеристиката на творчеството му от Кирилъ Кръстевъ. Художествено тълкуване на Микеланджеловитѣ произведения от Адолфо Вентури, въ преводъ отъ Д-ръ М. Ралчевъ. София 1943, 36 стр. и 24 табл.

Миков В., Произходъ на надгробните могили в България. ГНМ VII, 1942, 16—31.

— Изъ предисторията на Бълморската област. ИИД XIX—XX, 1944, 1—9.

Миллер А., „Русшукские друзья“. Исторический журнал 1945, кн. 4, 85—94.

Минало. Българо-македонско научно списание. Редакторъ † Г. Д. Баласчевъ (подъ редакцията на П. Делирадевъ). София 1942, 98 стр.

Мирчев К., Проф. Михаил Г. Попруженко. ИАИ XV, 1946, 165.

Мирчевъ М., Антични паметници от Варна. ГНМ VII, 1942, 243—245.

— Карел Г. Шкорпил. ИАИ XV, 1946, 162—165.

— Антични предмети от Марцианопол. ИАИ XV, 1946, 187—189.

— Едно старо тракийско селище. ИАИ XV, 1946, 189—192.

Михайловъ Георги, Единъ неиздаденъ гръцки надписъ от София. ИИД XXI, 1945, 117—122.

Михайлов Ст., Козяк и Брегалнишката епископия. ИАИ XV, 1946, 1—23.

Миятевъ Кр., Национална култура. Сердика VII, 1943, кн. 3—4, 5—10.

— Книгопис. ИАИ XV, 1946, 259—271.

Младеновъ Ст., Нѣколко думи за Кричимския надписъ. СпАНИ LXX, ист.-фил. кл. 33, 1945, 87—94.

Моллов Ив., Глинена лампичка от Мадара. ИАИ XV, 1946, 227—228.

Морфовъ, В. Б., Изъ стария Помпей. Пѣтни бележки. Прометей VII, 1942—43, 15—18.

Мутафчиевъ Петъръ, История на българския народъ. I. София 1943, 394 стр.; II. София 1943, 329 стр. Издание на „Българска книга“. Вторият том довършен от Ив. Дуйчев. Същото е издадено и от „Хемус“.

Натан Жак, Класи и класови отношения в епохата на българското възраждане. ИстП I, 1945, кн. 1, 34—48.

Николаевъ, проф. Всеволдъ, Потеклото на Асеновци и етническиятъ характер на основаната отъ тѣхъ държава. София 1944, 140 стр.

Новосадски, Н. И., Художественото възпитание в древна Гърция. ИстП I, 1945, кн. 2—3, 199—217.

Орманджиевъ Иванъ, Нова и най-нова история на българския народъ. София 1945, 664 стр.

Отчет за двадесет годишната дейност на археологическото сдружение „Българска старина“ (от 1924 до 1944). Шумен 1945, 24 стр.

Пастухов Ив., Борби за социална справедливост в българските земи през вековете (древност и средновековие). ИстП I, 1945, кн. 2—3, 156—166.

— Българска история. I. Предисторическо време, древност, сръдновѣковие. София 1942, 612 стр.; второ преработено издание. София 1945, 607 стр.; II. Уредба на второто царство. Турска власт. Възраждане. София 1943, 759 стр.

Пеев, арх. Хр. Д., Римски саркофаг в Пловдив. ИАИ XV, 1946, 196—197.

— Къща-крепост в манастира „Св. Неделя“ при с. Златовръх. ИАИ XV, 1946, 205—209.

— Метални обковки за врати и прозорци въ архитектурата на гр. Пловдивъ презъ 18. и 19. вѣкъ. ИЕМ XIV, 1943, 129—166.

Петева-Филова, Е., Огнища. ИЕМ XIV, 1943, 178—192.

Поповъ Рафаилъ, Кратко ръководство по предистория. Часть I. Унив. библ. № 278. София 1943, 156 стр.

Рафаело. Въведение в творчеството му отъ Никола Мавродиновъ. Критическа биография на Рафаело и художествената анализа на произведенията му отъ Е. Мюнцъ. София 1942, 50 стр. и 28 табл.

Рубенсъ. Животъ, художествено тълкуване на произведенията му и характеристика на творчеството му отъ Луи Жиле, въ преводъ отъ Лжчезаръ Станчевъ. София 1944, 31 стр. и 24 табл.

Смирнов, А. П., Очерки по истории древныхъ болгар. Труды государственного истор. музея XI. Москва 1940.

— Волжские болгары. — Докторска дисертация (срв. Исторический журнал 1945, кн. 1—2, 107).

Снѣгаровъ Ив., Кратка история на съвременнитѣ православни църкви (Иерусалимска, Антиохийска, Александрийска, Цариградска, Кипърска, Синайска и Грузинска). Унив. библи. № 277. София 1944, XII+686 стр.

Станишевъ Христо, Кратка история на българския народъ. София 1942.

Станчевъ Стефанъ, Веществена култура. Сердика VII, 1943, кн. 3—4, 81—90.

Стефановъ Ст., Антични паметници от Крепча. ГНМ VII, 1942, 246—247.

— Глинена делва отъ Свищовъ. ГНМ VII, 1942, 247—248.

— Новооткрити антични паметници отъ Novae. ГНМ VII, 1942, 248—250.

— Антични паметници от Свищовско. ИАИ XV, 1946, 192—194.

Тиханова, М. А., Роль западного Причерноморья в сложении культуры Поднепровья и Поднепровья первых веков н. э. Краткие сообщения VIII, 1940, 67—71.

Тихомиров М., Византия и Московская Русь. Исторический журнал 1945, кн. 1—2, 9—13.

Тодорова Мария, Народно облѣкло. Сердика VII, 1943, кн. 3—4, 35—50.

Тодоровъ Янко, Историята на древна Македония у Титъ Ливия. ИИД XIX—XX, 1944, 125—141.

— Таблици за опредѣляне и провѣряване на дати отъ българската и византийската история. ГСУИФФ XXXIX, 1942—43, 40 стр.

Трифоновъ Юрданъ, Докладъ върху труда на В. Сл. Киселковъ „Автентиченъ ли е Рилскиятъ хрисовулъ. СпАНИ LXX, ист.-фил. кл. 33, 1945, 42—48.

— Началото на второто българско царство въ нашитѣ истории отъ втората половина на XVIII в. СпАН LVIII, ист.-фил. кл. 29, 1939, 47—72.

Филовъ Б., Бележки върху новооткритото изображение на конникъ отъ Преславъ. СпАН LVIII, ист.-фил. кл. 29, 1939, 215—220.

Филиповъ Н., Богомилството. Произходъ и сжщностъ. София 1940, 48 стр.

Цибулски Ст., Облѣклото на старитѣ елини. Прометей IV, 1939/40, кн. 3, 11—14.

Цончева Мара, Богатството на Охридъ. ИзКри VI, 1943, кн. —9, 378—385.

Цончевъ Д., Приноси къмъ старата история на Пловдивъ. София 1938. Рец. RA 6 série XVI', 1941, 298.

— Баткунъ. ИИД XIX—XX, 1944, 10—15.

— Новооткрити старини от Пловдивско. ИАИ XV, 1946, 209—219.

— Манастири и надписи по северните склонове на Родопите. ИАИ XV, 1946, 219—226.

Andriesescu I., Bucovina si Basarabia în lumina arheologiei. Tiparul institutului grafic din sf. mănăstire Neamt. 1943 (отпечатък).

Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1938, Рец. Journal des Savants 1939, 181 (A.M.); PhW 62, 1942, 24—27 (E. Hohl).

Basanavičius, Dr. I., Seniausias lietuvių kalbos paminklas. Vilnius 1923. — Тълкуване надписа на пръстена от Езерово.

Behrens G., Lichthäuschen oder Schornsteinaufsatz. Mainzer Zeitschrift 37—38, 1942—43, 87 стр. — Привеждат се модерни паралели от България.

Bentscheff Andrei, Die Bedeutung der Tradition für den künftigen Kirchenbau in Bulgarien. [Dissert. Berlin] 1942, VI, 127 листа (машинопис).

Berciu D., Toporul tragic dela Crit, jud. Târnava-Mare. Revista istorică XXIX, № 7—12 (julie—decembrie 1943), 243—246.

— Die Kreuzschneidige Kupferaxt von Cimislia, Bez. Tighina (Bessarabien). WPZ 30, 1943, Heft 1, 67—72.

Bericht über die Eroberung Konstantinopels nach der Nikon-Chronik übersetzt und erläutert von M. Braun und A. M. Schneider. Leipzig 1943, 35 стр.

Beševliev V., Zwei altchristliche Inschriften. ГНМ VII, 1942, 232—235.

— Altchristliche Grabinschriften aus Varna. ИИД XIX—XX, 1944, 18—39.

Bettini S., Pitture cretesi-veneziane slave e italiane del Museo Nazionale di Ravenna. 1941.

Bezdech St., Toujours à propos du relief dionysiaque de Tomis (Courètes et Corybantes dans l'épopée de Nonnos). Anua-

rul institutului de studii clasice IV, 1941—1943, 1—9 (Universitatea din Cluj „Regele Ferdinand I“, Sibiu).

Brătianu, G. I., Origines et formation de l'unité roumaine. Bucarest 1943, 359 стр.

Budinsky-Krička, Dr. V., Prvé nálezy staroslovenských radových pohrebišť hradištných na strednom Slovensku (с немско резюме: Erstfunde altslowakischer Reihengrabstätten aus der jüngeren Burgwallkultur in der Mittelslowakei). Sborník slovenského národného múzea XXXVI—XXXVII, 1942—43, 13—62.

Buletinul institutului român din Sofia. Anul I, № 1, 1941, 302 стр. Рец. ИИД XXI, 1945, 159—167.

Çabej E., Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan. Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa V, 1941, 229—241.

Clemen C., Zalmoxis. Zalmoxis-Revue des études religieuses II, 1939, 53—62.

Coman I., Décénée. Zalmoxis-Revue des études religieuses III, 1940—1942, 103—160.

Daicoviciu C., Siebenbürgen im Altertum. Bukarest 1943.

— Bemerkungen zur Frage der „slavisches“ Bodenfunde aus Dazien. Anuarul institutului de studii clasice IV, 1941—42, 180—185 (Universitatea din Cluj „Regele Ferdinand I“, Sibiu).

Detschew D., Apollon. Reallexikon für Antike und Christentum, Liefg. 4, 1942, 524—529.

— Artemis. Reallexikon für Antike und Christentum, Liefg. 5, 1943, 714—718.

— Ein neues Militärdiplom aus Germania inferior. ИАИ XV, 1946, 86—93.

Devoto Giacomo, Die Indogermanen auf dem Balkan. FuF XVIII, 1942, № 21—22.

Dimitriu, A.-S., Die Spirale in der Ornamentik des 3. und 2. Jahrtausends Südosteuropas. Bucuresti 1942, 98 стр.

Dimitrov Dim. P., Zweihenklige „trojansche“ Tonbecher aus Südostbulgarien. AA, 1943, 1—2, 13—16.

Dorobantu, Pr. I., Insemnarea din „Sbornicul Lovcean“ si aducerea moastelor sfintei Filofteia la Arges. Buletinul institutului român din Sofia I, № 1, 1941, 85—105.

Dujčev Ivan, Die bulgarische Geschichtsforschung während des letzten vierteljahrhunderts (1918—1942). Südostforschungen VII, 1942, 3—4, 546—573.

Dyggve E., Kurzer, vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im Palastviertel von Thessaloniki, Frühjahr 1939. Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae II, Budapest 1941, 63—71. (Dissertationes Pannonicae, Ser. 2, № 11).

Eckert Georg, Vorantike Elemente der neugriechischen Volkskultur. FuF XX, 1944, 13/14/15, 102—103. Засяга и български народни обичаи.

Erdmann, Dr. Kurt, Zur Formenwelt des Orientepichs. FuF XX, 1944, 19/20/21, 147—149.

Erster vorläufiger Bericht über Ausgrabungen bulgarischer Grabhügel (G. Rodenwaldt, K. Bittel, F. W. Goethert, Th. Gerasimov). Jdl 58, 1943, 1—2, 61—106.

Florescu G., I monumenti funerari romani dela Dacia inferiore. Bucuresti 1942, 66 стр.

Green E., Die geschichtliche Entwicklung der Strassenverhältnisse zu beiden Seiten des Hellespontos und Bosporos während des Altertums. Petermanns geographische Mitteilungen 88, 1942, 320—323.

Haucke K., Die bulgarische Malerei der Gegenwart. Der treue Eckart XIX, 12, September 1942, 354—355.

Haugg Werner, Das Bild des hl. Demetrius. Zur Gegenwartsbedeutung der Ikonen und zur modernen Mystik. Zeitschrift für systematische Theologie 19, 1942, Heft 1, 77—95.

Horedt Kurt, Donauländische Einwirkungen auf die bronzezeitliche Keramik Siebenbürgens. WPZ XXVIII, 1940, 83—95.

Hülle W., Westausbreitung und Wehranlagen der Slaven in Mitteldeutschland. Leipzig 1940.

Hunyady, Ilon von, Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband. Budapest 1942. Dissertationes Pannonicae. 2. serie, № 18.

Inscriptiones creticae. Opera et consilio Friderici Halbherr collectae. Bd. III: Tituli creticae orientalis curavit M. Guarducci, 1942.

Instinsky, Hans Ulrich, Zur Interpretation der Tabula Traiana. WJh 35, 1943, 1. Beibl., 33—38.

Karadja, Const. I., Un journal de route à travers la Bessarabie et la Dobrogea en 1710. *Revue historique du Sud-Est Européen* 1929, 364 сл.

Kašanin Milan, 200 Jahre serbischer Malkunst. Belgrad 1942.

— L'art Jougoslave des origines à nos jours. Beograd 1939, 91 стр., 160 черни и 8 цв. табл. *Peč.* Zeitschrift für Kunstgeschichte IX, 1940, 1—3, 71—76.

Kazarow, G. I., Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest 1938. *Peč.* REG 53, 1940, 251—253 (Ch. Picard); *Revue des études latines* 18, 1940, 230 (A. Grenier); REA 43, 1941 301 (F. Chapouthier); *Gnomon* 19, 1943, 217 сл. (W. Schleiermacher); *Studi e materiali di storia della religione* XV, 1939, 74 (A. Berlich); RA XV, 1940, 136 (Ch. Picard); AJA 1940, 170 (Waage); MPh XLVII, 1940, 184 (Bijvanck).

— Illyrisches. *Zeitschrift für Namenforschung* XVIII, 1942, 174.

— Archäologisches aus Bulgarien. *Wien AkAnzeiger, philos.-hist. Kl.* 1942, 179—185.

Kniezsa Stefan, Die Slawenapostel und die Slowaken. *Archivum Europae Centro-orientalis* 8, 1942, 1—2, 149—167.

Knorr H., Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder. *Mannus-Bibliothek* № 58. Leipzig 1937.

Koch H., Die ältere Geschichte der Slaven. *Neue Propyläenweltgeschichte* II.

Kahe Hans, Die Indogermanisierung griechenlands. *Antike, alte Sprachen und deutsche Bildung.* Jg. 1943, Heft 1, 2—13.

Lang Ferdinand, Das Dolichenum von Brigetio. *Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae* II, Budapest 1941, 165—181. *Dissertationes Pannonicae*, 2. serie, № 11.

Laurent V., Argyros Karatzas, protokupalates si duce de Philppopoli. *Revista istorica* XXIX, № 7—12, julie — decembrie 1943, 203—210.

Lemerle P., Joseph Strzygowski (1862—1941). RA XX, 1942—43, 73—78.

Machek V., Aus der slavischen Hochzeitterminologie. *Zeitschr. f. slav Philol.* 18, 1943, Heft 2, 315—331.

Mansel, D-r Arif Müfid, Trakyakirkklareli kubeli mezarlari ve sahte kubbe ve kemer problemi. Ankara 1943, 54 стр. и 16 табл. Извлечение на немски: Die Kuppelgräber von Kirkklareli in Thrakien und das Problem der „falschen“ Kuppeln und Gewölbe.

Mavrodinov N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. *Archaeologia Hungarica. Acta archaeologica musei nationalis hungarici* XXIX. Budapest 1943, 232 стр. и 50 табл.

Merhart Gero von, Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens. *BJb* 147, 1942, 1—90.

Michailow G., Zwei griechische Epigrammen aus Warna. *ИИД XIX—XX*, 1944, 16—17.

Mönchsländ Athos. Mit Beiträgen von Prof. D-r F. Dölger-München, Prof. D-r E. Weigand-Prag und Reichshauptstellenleiter A. Deindle-Berlin. Herausgegeben von Prof. D-r F. Dölger-München. München 1943, 35 стр., 183 обр. и 1 карта.

Mozsolics Amália, Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn. *WPZ* 19, 1942, Heft 1, 30—50.

Moravcsik Gyula, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest 1942, 378 стр; II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. *Magyar-görög-tanulmányok* 21. Budapest 1943, 327 стр.

Mutafchiev Peter, Die Angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrh. *СпАНИ LXVI*, 1943, 1—127

Nesselhauf H., Die Legionen Moesiens unter Claudius und Nero. *Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae* II. *Dissertationes Pannonicae*, 2. ser., № 11. Budapest 1941, 40—46.

Oertel Friedrich, Alexander der Grosse. Bonn 1943, 20 стр.

Okune N., Südslawische Baukunst. *Was-muths Lexikon der Baukunst* IV, 488 сл.

Palm Thede, Wendische Kultstätten. Quellenkritische Untersuchungen zu den letzten Jahrhunderten slavischen Heidentums. Lund 1937. 180 стр. Богата библиография по славянската религия.

Paret O., Die Bandkeramik und die Indogermanenfrage. Welt als Geschichte VIII, 1942, 53—68.

Péev Ch. D., Alte Häuser in Plovdiv. Schriften zur Kunstgeschichte Südosteuropas, herausgegeben im Auftrage des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches von Fr. Gerke, Bd. II. Berlin 1943, 44 стр. и 74 обл.

Petranu Coriolan, Die alte kirchliche Kunst der Rumänen. Königsberg 1937.

— Begriff und Erforschung der nationalen Kunst. München 1937.

— L'art roumain de Transylvanie. Bucaresti 1938.

— Nouvelles discussions sur l'architecture de bois de la Transylvanie. Отп. от Revue de Transylvanie IV, 1939, 3/4, 21 стр.

— Die Renaissancekunst Siebenbürgens. Neue ungarische Gesichtspunkte und Umwertungsversuche. Südostdeutsche Forschungen (отпечатък без означение на том и година), 32 стр.

— L'influence de l'art populaire roumain sur les autres nationalités de Transylvanie et sur les peuples voisins. Contributions complémentaires. Revue de Transylvanie V, 1939, № 1, 3—20 (отд. отпечатък).

Petrovici Em., Daco-slava. Dacoromania 10, 2. Sibiu 1943.

P(icard) Ch., Le sanctuaire d'Asclépios Ζευδογενής. RA XVII, 1941, 113—114.

— Le chef-d'oeuvre de Phidias à Olympie et le Zeus assis de Stara Zagora. RA XVIII, 1941, 153.

— Vases plastiques de bronze en forme de bustes aux Balcanes. RA XVIII, 1941, 274—276.

Rainer Fr. si Simonescu I., Sur le premier crâne d'homme paléolithique trouvé en Roumanie. Anale Academiei Române, Memoriile sectiei Stiintifice, seria III, tomul XVII, 1942, 489—503.

Richtfen, B. Frh. von, Russische Holzhäuser des 11. bis 12. Jahrhunderts aus Alt-Rusland. Alt-Preussen 8, 1943, H. 4, 62—63.

Rodenwaldt, D-r Gerhard, Neue Ausgrabungen in Bulgarien. Europäischer Wissenschaftsdienst II, November 1942, № 15, 2—3.

Roth F., Nordische Baukunst im vor- und frühgeschichtlichen Südeuropa. Deutsche Forschung im Südosten 1. Jg., 1942, H. 1, 17—32.

Russu, Ion I., Onomasticon Daciae. Numere de persoane in inscriptiile provinciei. Anuarul institutului de studii clasice IV, 1941—1943, 186—233. (Universitatea din Cluj „Regele Ferdinand I“, Sibiu).

— Granita etnica între traci si illiri. Cercetari epigrafice si onomastice. Anuarul institutului de studii clasice IV, 1941—1943, 73—147. (Universitatea din Cluj „Regele Ferdinand I“, Sibiu).

Sch. H., Die Ausbreitung der Illyrier in Europa. Deutscher Wissenschaftsdienst III, 1942, № 28, 8.

Schneider, Alfons Maria, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea. Istanbuler Forschungen, Bd. 16. Berlin 1943, 40 стр. и 21 табл.

Schweinfurth Ph., Byzanz in der monumental-malerei des Südostens. Illustrierte Zeitung. Leipzig. Weihnachtsnummer 1942. Говори за български стенописи.

— Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia. Berlin 1943, 60 стр.

Sergejevski D., Archäologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920—1940. Südost-Forschungen VIII, 1943, 1/2, 156—177.

Simony Dezsö, Slavische Burgwälle. Archivum Europae centro-orientalis VIII, 1942, 3/4, 486—503.

Stadtmüller Georg, Die Christianisierung Südosteuropas als Forschungsproblem. Kyrios VI, 1942—43, 1/2, 61—102.

Stampfuss, Dr Rud., Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland. Manus XXXIV, 1942, 1/2, 132—147.

Straubergs K., Zur Religion der griechischen Kolonien am Nord- und Westufer des Schwarzen Meeres. Latvijas Universitātes Raksti, Filol. un Filoz. Fakult. Ser. 5, 1939, 77—106.

Stein Arthur, Reichsbeamten von Dazien. Dissertationes Pannonicae, ser. I, № 12. Budapest 1944, 130 стр.

Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of coins and medals. Danish National Museum. Thrace. P. I. The Tauric

Chersonese — Thrace: Mesembria. Copenhagen 1942, 28 стр. и 1 табл. Thrace. P. II. Odessus-Sestus. Islands, Rings and dynasts. Copenhagen 1943, 2 стр. и 24 табл.; Macedonia. P. I. Acanthus — Uranopolis dynasts. Copenhagen 1943, 48 стр.; Macedonia. P. II. Alexander I. — Alexander III. Copenhagen 1943, 64 стр.; Macedonia. P. III. Philip III — Philip VI. Macedonia under the Romans. Kings of Paeonia. Copenhagen 1943, 38 стр.

Tanew Tatscho, Das Ornament: Die Elbetitza. Ipec, Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst XV—XVI, 1941—42, 170—197.

Turdeanu Emil, La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XV-e et XVI-e siècle. Buletinul institutului român din Sofia I, 1941, № 1, 5—62.

Váczy Peter, Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slaven. Budapest 1942, 62 стр. (Извлечение от Archivum Europae centro-orientalis VIII, 1942, 3/4.

Vasmer M., Beiträge zur slavischen Altertumskunde XXIII: Spuren von Slaven auf den dänischen Inseln. Zeitschr. f. slav. Philol. 18, 1943, Heft 2, 313—315.

— Zur Ortsnamenkunde der Balkanländer. Zeitschr. f. slav. Philol. 18, 1943. Heft 2, 384—387.

Velichi, Constantin N., Intinderea imperiului româno-bulgar la nord de Dunăre. Co-

mentarii asupra sintezei prof. V. Zlatarski: История на българската държава през сръдните векове, т. III. София 1940, XVI + 637 стр. Buletinul institutului român din Sofia I, № 1, 1941, 283—290.

Vulić N., Kaiserinschriften an der serbischen Donau. Klio 35, 1942/43, 177—179.

Wace, A. I. B. and Blegen, C. W., Pottery as evidence for trade and colonisation in the Aegean Bronze age. Klio 31, 1939, 131—147.

Wiesner J., Fahrende und reitende Götter. ARW XXXVII, 36—46. Засяга и тракийския конник.

— Die Herkunft der ostpreussischen Bildsteine. Alt-Preussen VII, 1942, Heft 3, 43—48. Дава богат сравнителен материал и литература за „каменните баби“.

Witter Wilhelm, Über die Herkunft des Eisens. Mit besonderer Berücksichtigung des heutigen Standes der Forschung. Manus XXXIV, 1942, Heft 1/2, 7—83.

Zontschew D., Neue Denkmäler der thrakischen Religion. WJh 33, 1941, Beibl., 5—14.

— Kleine Funde aus Südbulgarien. WJh 35, 1943, 1. Beibl., 15—26.

Zotz, L. F., Die Beziehungen zwischen Altsteinzeit, Mittelsteinzeit und Donaukultur. WPZ 28, 1941, 1—20.

31. XII. 1945

БИБЛИОГРАФСКИ СЪКРАЩЕНИЯ

AA	Archäologischer Anzeiger (притурка къмъ JdI)
AB	Archäologisches Beiblatt (притурка къмъ ÖJh)
ActaArch	Acta Archaeologica
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
AfrIt	Africa Italiana
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran
AmIBer	Ämtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen
AnKond	Annales de l'Institut Kondakov
Ant	Die Antike
AntCl	Antiquité Classique
AntJ	Antiquaries Journal
ArchErt	Archäologiai Értesítő
ARW	Archiv für Religionswissenschaft
AttAccL	Atti della Reale Accademia dei Lincei
Att V Congr Bys	Atti V Congr. intern. di studi bizantini, Roma
BayAkSb	Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
BCH	Bulletin de Correspondence hellénique
BIAB	Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare

BSAB	Bulletin de la Société Archéologique Bulgare
Bd'A	Bulletino d'Arte
BerAkAb	Abhandlungen der Preussischen Academie der Wissenschaften
BerAkMb	Monatsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
BerAkSb	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
BerRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission der Deutsch. Archäol. Instituts
BJb	Bonner Jahrbücher
BerlMus	Berliner Museen, Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen
BMetrMus	Bulletin of the Metropolitan Museum of Art
BMImpR	Bulletino del Museo dell'Impero Romano
BrMQ	The British Museum Quarterly
BMusFA	Museum of fine Arts Bulletin
BNJbb	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BPhW	Berliner philologische Wochenschrift
BS	Byzantinoslavica
BSA	Annual of the British School at Athens
BullCom	Bulletino della Commissione archeologica comunale di Roma
BullSAA	Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie
BWPr	Berliner Winckelmannsprogramm
ByzZ	Byzantinische Zeitschrift
CRAcInscr	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
DA	Darenberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
DACHret	F. Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie
Δελτ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
DJbNum	Deutsches Jahrbuch für Numismatik
Dolg	Dolgozatok
ED	Ephemeris Dacoromana
Ed'O	Echos d'Orient
Ἐπετ	Ἐπετηρίς ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Εφημ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua
EspérandieuRec	E. Espérandieu, Recueil des bas-reliefs de la Gaule romaine
FuF	Forschungen und Fortschritte
GArb	Geistige Arbeit
GazBA	Gazette des Beaux-Arts
Germ	Germania
GIMBosn	Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini
Gno	Gnomon
GöttGesAb	Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen
GöttGesNach	Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen
IGRom	P. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
ILS	H. Dessau, Inscriptiones Latinae selectae
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
JIAN	Journal international d'Archéologie et de numismatique.
JRS	Journal of Roman Studies
LeipzWBI	Leipziger Winckelmanns Blätter
Mél	Mélanges d'archéologie et d'histoire
MemAmAc	Memoirs of the American Academy in Rome
MendelCat	G. Mendel, Musées impériaux ottomans, Catalogue des sculptures
MüJb	Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst
ML	Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie
MWAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
NChron	Numismatic Chronicle and Journal
NZ	Numismatische Zeitschrift
ÖJh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
PBSRome	Papers of the British School at Rome
PhW	Philologische Wochenschrift
Ἑπρακτ' Ἀρχ' Ἐτ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
PZ	Prähistorische Zeitschrift
RA	Revue archéologique
RACrist	Rivista di archeologia christiana
RE	Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, Realenzyklopädie
REA	Revue des études anciennes
REG	Revue des études grecques
REPhil	Revue des études philologiques

RevNum	Revue numismatique
RLV	Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte
RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
SächsGesAb	Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften
SEG	Supplementum epigraphicum Graecum
SemKond	Seminarium Kondakovianum
Sig ³	Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum, 3. Aufl.
TrAPhAss	Transactions of the American Philol. Association.
WienAkDk	Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften
WienAkSb	Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften
WJh	Wiener Jahreshefte, herausgegeben von der Zweigstelle Wien des Deutschen Archäologischen Instituts
WMBH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift
YaleCISt	Yale Classical Studies
ZNum	Zeitschrift für Numismatik
АрхПП	Архивъ за поселищни проучвания
БИА	Списание на българските инженери и архитекти
БИБ	Българска Историческа Библиотека
БМис	Българска мисъл
ВВр	Византийски временник
ВДИ	Вестник древней истории
ГНМ	Годишникъ на Народния Музей въ София
ГПНБМ	Годишникъ на Пловд. Нар. библиотека и музей
ГСУБФ	Годишникъ на Университета — Богосл. Ф.
ГСУИФФ	— Ист. Ф. Ф.
ГСУЮФ	— Юр. Ф.
ЖМНП	Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія
ИАД	Известия на Българското Археологическо Д-во въ София
ИАИ	Известия на Българския Археологически Институтъ въ София
ИВАД	Известия на Варненското Археол. Д-во
ИГД	Известия на Бълг. Геогр. Д-во
ИЕМ	Известия на Етногр. Музей въ София
ИзвГАИМК	Известия Государственной Академии Истории материальной культуры
ИИМК	Институт истории материальной культуры
ИЗ	Исторические записки
ИзКри	Изкуство и Критика
ИИАК	Извѣстiя императорской археологической комиссiи
ИИД	Известия на Бълг. Истор. Д-во
ИРАИК	Извѣстiя Русскаго Археол. Института въ Константинополѣ
ИСИФФ	Известия на семинаритѣ въ Историко-филологическия факултетъ на университета
ИстП	Исторически преглед
ЛАН	Летопис на Българската Академия на Науките
МакП	Македонски преглед
Мсб(СбНУ)	Сборникъ за народни умотворения
Псп	Периодическо списание
СбАН(СбАНИ)	Сборникъ на Бълг. Академия на Науките (и Изкуствата)
СГ	Гласник скопског научног друштва
СпАН(СпАНИ)	Списание на Бълг. Академия на Наукитѣ (и Изкуствата)
ТракСб	Тракийски сборник
УчП	Училищен преглед
ЦВ	Пърковен вестник
Краткие сообщения.	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.

Показалец

Имена и вещи

- Абоба, вж. Плиска.
 Август, образи по монети, 68, 77.
 Адей, тракийски цар, 55, 79, 80.
 Ad Statuas, 95, 106.
 Адрианопол, 78, 96.
 Айтос, Айтоски бани, находки, 52 сл., 69, 73 сл., 96 сл., 101 сл.
 Алдомировци, римски монети, 243.
 Александрово (Видинско), автономни монети, 135.
 Александрово (Казанлъшко), македонски монети, 243.
 Александър Велики, монети, изображения, 59 сл., 62 сл., 70 сл., 79, 166.
 Александър III, 65.
 Ал Масуди, 73 сл.
 амфори, намерени при с. Брезник (Пловдивско), 210 сл.
 Амфипол, монети, 74.
 Андроник II Палеолог, грамота, 126 сл.
 Антиох I, монети, 65, 72.
 Анхило, 96, 99, 106.
 Аполон, глава на статуя от София, 185; релеф от Свищовско, 164; статуйка от Горско ново село (Горнооряховско), 230; статуйка от Свиленградско, 233.
 Аполония на Черно море, 63 сл., 73, 75, 80, 106.
 Арий, 24 сл., 28 сл.
 Аркадиопол (Люлебургас), 95, 100.
 Артемида, статуя от София, 185; мраморна плоча с останки от изображение от с. Гурубляне (Софийско), 228.
 Argus, 172 сл.
 Асен I, 117 сл., 129, 139; Асеновци, 114 сл.
 Асклепий, 225.
 Атанасов, В., некролог, 165 сл.
 Атила, 166.
 Атина, 67, 79.
 Атина Палада, откъс от статуя от Марцианопол, 189; бюст намерен в Свиленградско, 233.
 Бабаески, 95, 98, вж. Burtudizus.
 базилика на о-в Ахил, 15; — при с. Изворово, 174; — в Кочани, 22; — при Пярдоп, 16; — в Плиска, 14, 15, 172, 219; — в Хисаря (Пловдивско), 15.
 Балбан, 184.
 баня римска в Хисаря, 212 сл.
 Баргала, вж. Брегалница.
 Баткун, Баткунион, манастир, 224, 225 сл.; византийски монети, 235.
 Батошово, манастир, надпис, 114 сл.
 Баурене (Врачанско), плочка с Дионисова сцена, 229.
 Бачково, костницата, 25 сл., 33; средновековни български и венециански монети, 238 сл.
 Белашица (Пловдивско), откъс от мраморна оброчна плоча, 213.
 Бежаново (Луковитско), римски монети, 235 сл.
 Белене (Свищовско), римски монети, 241.
 Белоградчик, западни монети, 243.
 Bergule, 95.
 Берковица, римски монети, 235.
 берма, 37 сл.
 Бизанте, монети, 58 сл., 70.
 Бизантион, монети, 60, 62, 67, 70 сл., 74 сл., 79, 94.
 Бизия, 64.
 Блатица (Пазарджишко), автономни монети, 241.
 Божкович, Р. Й., хърватски учен от XVIII в., 103.
 Бонгарс Яков, пътувал през България през XVI в., 101 сл.
 борджани, 37 сл.
 Бонево (Тервелско), изображение на Дионис, 233.
 Борил, 129.
 Боримсчково (Панагюрско), македонски монети, 235.
 Борис I, 2, 19.
 Бошуля (Пазарджишко), бронзова статуйка на Хигия (?), 231.
 Боян (Шуменско), римски монети, 243.
 Бояна, стенописи, надписи, 121, 131.
 бравди каменни от с. Свобода (Чирпанско), 209.
 Браниполе, селищна могила, 173 сл.
 Брегалница, река, област, град, епископия, 1 сл.
 Брезово, златен пръстен, 167.
 Брестовица (Пловдивско), манастир св. Никола, 219 сл.
 бронзови византийски предмети от ранновизантийско градище при с. Жеглица (Видинско), 203 сл.
 Броняр, В. Е., австрийски пътувач от XVII в., 107.
 Буново (Пирдопско), македонски монети, 239.
 Burdara при с. Саладиново, 169.
 Burdenis, Burdipta (Свиленград), 169, 172 сл.
 Burdopes, 169.
 Burtudizus (Булгарофигон), 95.
 Буюкдере (древната Теарос), 95, 107 сл.
 Бяла черква (Севлиево), антична статуя на жена, 235.
 Бялозем (Пловдивско), римски монети, 238.
 вазичка глинена от Стъклен (Свищовско), 194: оловна от там, 194.
 валове „прабългарски“, 37 сл.; вж. окопи.
 Валш, пътувач през XVIII в., 104 сл.
 Варна, вж. Одесос.
 Василев, Гр., некролог, 162.
 Василий, български патриарх през Второто царство, 115, 128 сл.
 Василий II, виз. имп., грамоти, менологий, 2 сл., 29 сл., 33.
 Векилски (Печеляй, Новопазарско), македонски монети, 214.
 Венера, бронзова статуйка от Свиленградско, 233.
 Веселиново (Преславско), византийски монети, 241.
 Веспасиан, 86, 89.

БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ
19 46 г. № 1312

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН

Новооткритият в Преслав първобългарски надпис

от Ив. Венедиков

В предприетите през 1945 година разкопки от Народния археологически музей в околността на старата българска столица Преслав, в местността Бял бряг, уредницата на средновековния отдел — г-жа В. Мавродинова откри един нов първобългарски надпис. Дължа да изкажа благодарността си на госпожа Мавродинова, която беше любезна да ми позволи да публикувам пръв този ценен паметник. При разглеждането на текста му си послужих с нейния препис и използвах естампажа, който тя бе снела от надписа, както и нейните снимки.

Обр. 52. Колоната с първобългарски надпис в олтарна на църквата в „Бял бряг“, Преслав

Fig. 52. Colonne avec inscription protobulgare dans l'église à Bjal brjag près de Preslav

Гранитната колона, върху която е бил издълбан надписа, е намерена в олтарна на разкопаната тази година църква, употребена като подставка на олтарна трапеза. Височината на колоната е 2 м. Надписът е написан в 10 реда, които обхващат цялата обиколка на колоната по такъв начин, че краят на всеки ред стига до нача-

лото си. Само една отвесна права линия, прокарана по цялата дължина на надписа отделя първата буква в всеки ред от последната (обр. 55).

Текста на надписа даваме на обр. 53 и 54.

Буквите на надписа напомнят буквите на най-грижливо изработените първобългарски надписи от Шуменско и Варненско. Те са вдълбани жлебовидно¹ и имат височина от 5 до 10 см. С по-характерни форми се явяват следните букви: А с пречупена като тъпо ъгълче чертичка между двете рамена; В с удължение на долната хоризонтална чертица; Z със слаба полегатост на двете успоредни чертици; К с удължени краища на отвесната чертица; Х като слабо полегнало кръстче; С и Е са винаги закръглени.

Още от пръв поглед бие на очи, че в надписа се срещат числа. Те са предадени с гръцките буквени знаци за цифри и са отделени от останалия текст на надписа с двуточие пред и след числото: в р. 3 :ΥNE: — 455; в р. 4 :ΦM: — 540; в р. 5 :ΥKZ: — 427; в р. 6 :ΩNA: — 854; в р. 8 : : — 20; в р. 9 :M: — 40; в р. 10 два пъти :Λ: — 1.

Освен числата, които могат да се дешифрират веднага, след шестата буква в първия ред се чете един израз НТЗНРΓΩΥ ΒΩΓΛΓ, който трябва да се свърже с добре познатата от други първобългарски надписи титла НΤΖΗΡΓΟΥ ΒΟΝΛΑΔ или НΤΖΗΡΓΟΥ ΒΟΓΛΝΑ,² писана в нашия надпис малко по-различно във втората си съставна част, без да носи някакви белези за съкращаване. Една друга позната дума, пак титла, която се среща в първобългарските надписи, се чете в последните пет букви на седмия ред, които образуват думата ΖΩΠΑΝ — жупан.³ Тези две титли определят явно надписа като първобългарски. Те се срещат в редица надписи⁴ написани на гръцки език, издигани по заповед на старите български канове. В нашия надпис, обаче, въпреки първобългарския му характер и гръцкото му писмо, не може да се разчете нито една дума, която да напомня гръцки език. Дори нещо повече — тук-таме в неговия текст се явяват струпвания на съгласни еднакво чужди както на гръцкия, така и на старобългарския език. В края на втория и началото на третия ред стои съчетанието от три съгласни — ΜΣΧ —, а в четвъртия, шестия и деветия ред групата от 3 съгласни — ΛΣΧ —, необичайни за гръцкия език. Те повече изглеждат като опит да се изразят с гръцки букви думи от някой негръцки език. Всичко това води до заключението, че надписът е написан на някой друг език, който може да бъде само първобългарски.

Към това изглежда, че насочва и една особеност на правописа във нашия надпис. От двата белега за звука О в гръцката азбука, О и Ω, в него е използван навсякъде само единия — Ω. В останалите първобългарски надписи, написани на гръцки език, дори когато традицията в правописа изисква Ω, се пише О, със съвсем редки изключения. Омегата се избягва винаги. Но тя се пише в някои надписи в началото на думите, когато тези думи са първобългарски собствени имена. Затова Бешевлиев мисли, че в тези случаи тя е имала службата на главна буква. Дали в

¹ В. Бешевлиевъ, Първобългарски надписи. ГСУИФФ XXXI, 1, 1934, 9.

² Пак там, 118.

³ Пак там, 7.

⁴ Пак там, 41 и сл., № 17, 19, 24; 3.

ZHTKWHHT ZHPT
 WYBWHYΛE XWYM
 CTHKYΠE:YNE:TW
 YΛCXH:ΦM:ECTPW
 ΓHNKYΠE:YK Z:TW
 YΛCXH:OONΔ:TWYPT
 WYNAΠHΛEZ WPAH
 ECTPYΓHNKYΠE:K:
 TWYΛCXH:M:AXACH
 KYΠE:A:XΛW YBPH N:A:

Обр. 53. Първобългарски надпис от църквата в „Бял бряг“, Преслав
 Fig. 53. Inscription protobulgare de Preslav

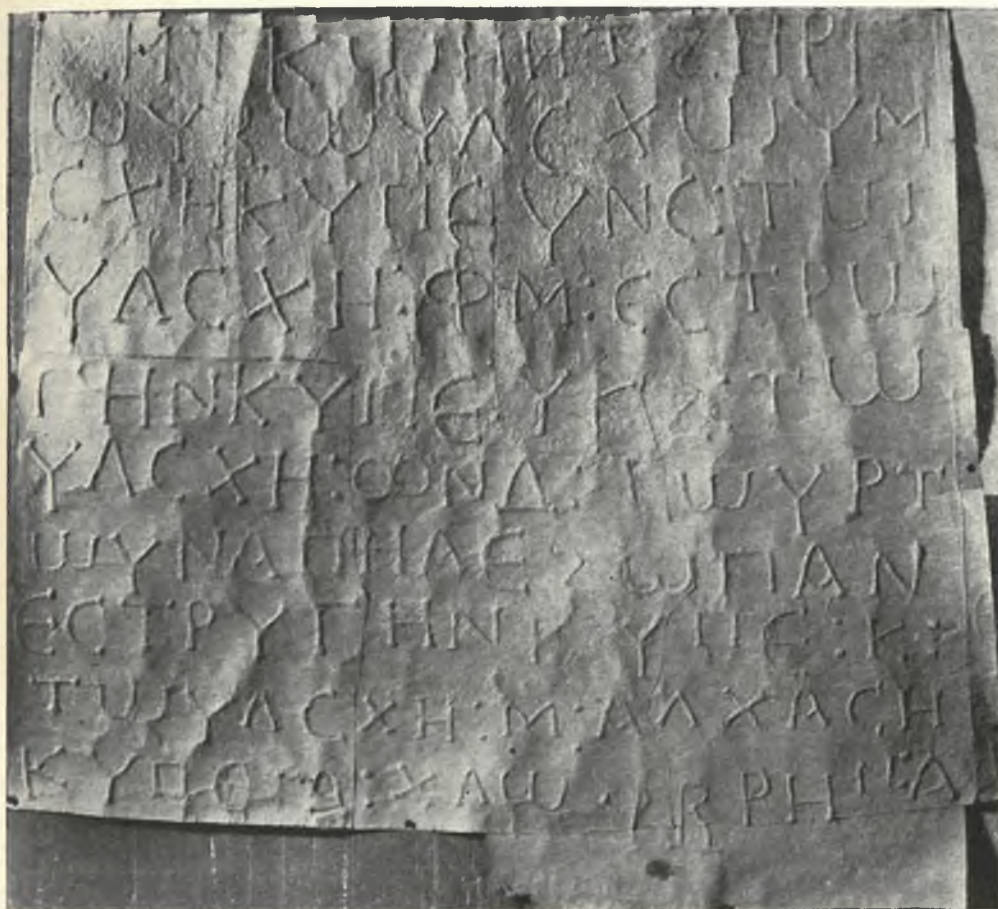
нашият надпис писането на Ω се явява, за да изрази едно по-особно произношение на О, което най-добре е личало в началото на думата, или е само графическо, не може да се каже.¹ Предпочитането му обаче в първобългарски думи, прокарано като правило в надписа от Преслав, е сигурен факт.

От двата белега за звука І в гръцкото писмо, І и Н, нашият надпис употребява също само втория — Н². Други особености в правописа му не се забелязват.

Разделянето на текста на надписа в отделни думи не среща големи затруднения. Двете познати титли и числата го разкъсват на малки изрази. Така шестте букви в 1 р. пред израза HTZHPΓΩΓ BΩΓΛE изглежда образуват една отделна дума. Изразът XΩΓMEXHCKYΠE след тази титла може също да се раздели на две думи, понеже втората част от този израз — KYΠE се среща още три пъти по-

¹ Бешевлиевъ, цит. съч., 14; „Белегът Ω се среща само в 5 надписа: № 1, 2, 10, 15, 19“. В надписите № 1, 2, 10 той се употребява като заглавна буква при собствените имена: 'Ωμοурταγ, 'Ωμοуртис, 'Ωνεγαβόν... Само в № 15: Φορτάου и № 15: πολών стои правилно.

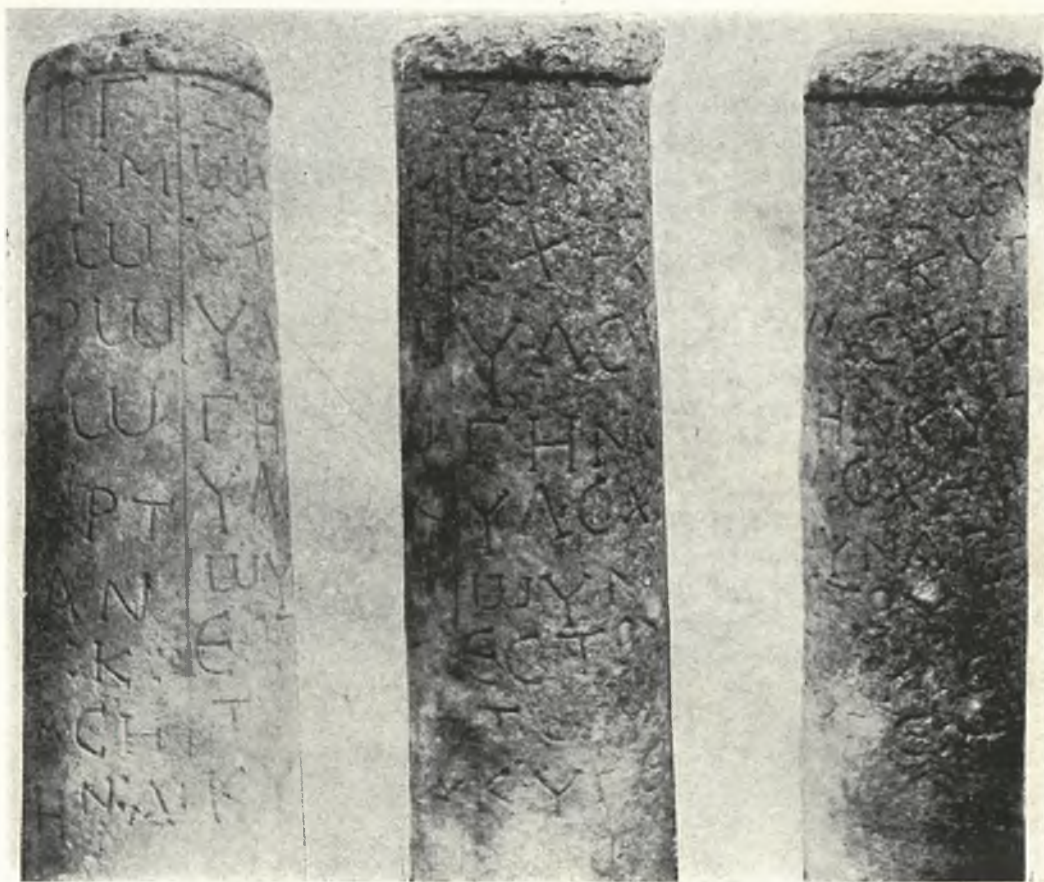
² Пак там, 14.

Обр. 54. Първобългарски надпис от църквата в „Бял бряг“, Преслав

Fig. 54. Inscription protobulgare de Preslav (estampage)

нататък в надписа в р. 5, 8, 9. Изразът ТΩНΛΣΧН в р. 3—4 се среща още два пъти в р. 5—6 и в р. 8, и в трите случая заграден с числа пред и след него и може също да се смята за отделна дума. ЕСТРΩГН след число и пред думата КГПЕ в р. 4—5 или ЕСТРГНН, както е писано в р. 8, също трябва да се смята за отделна дума. Изразът ТΩГРТΩГНАΠΗΛЕ пред титлата жупан е твърде дълъг, за да образува сам една дума и може да се раздели също на две думи, от които първата в такъв случай ще бъде ТΩГРТΩГНА, а втората ΠΗΛЕ. Предимството на едно подобно разделяне пред други възможни е, че е запазен принципът за вокалната хармония, характерен за тюркските езици, към които прабългарският несъмнено принадлежи. Според този принцип в една дума се срещат само меки или само твърди гласни. В този случай ТΩГРТΩГНА съдържа само твърди, а ΠΗΛЕ само меки гласни. Отделни думи са още и ΑΛΧΑΣН, която се намира след число и пред думата КГПЕ, и ΧΛΩΓΒРНН между две числа в предпоследния и последния ред на надписа.

Обр. 55. Колоната с надписа, гледан от разни страни
Fig. 55. La colonne avec l'inscription vue de trois côtés différents

В така разделения текст на надписа се явява една интересна особеност. Числата се явяват само след три думи: КΥΠΕ, която се среща четири пъти, ΤΩΓΑΣΧΗ, която се среща три пъти и ΧΑΩΥΒΡΗΝ — само веднаж. Ако наредим надписа тъй, че тази особеност да се изтъкне, той ще добие следния вид:

ΖΗΤΚΩΝ	ΗΤΖΗΡΓ ΩΥ	ΒΩΓΛΕ	ΧΩΥΜ ΣΧΗ	ΚΥΠΕ	455
			ΤΩ ΓΑΣΧΗ.		540
			ΕΣΤΡΩ ΓΗΝ	ΚΥΠΕ	427
			ΤΩ ΓΑΣΧΗ		854
ΤΩΥΡΤ ΩΥΝΑ	ΠΝΑΕ	ΖΩΠΑΝ	ΕΣΤΡΥΓΗΝ	ΚΥΠΕ	20
			ΤΩΓΑΣΧΗ		40
			ΑΔΧΑΣΗ	ΚΥΠΕ	1
			ΧΑΩΥΒΡΗΝ		1

След това пререждане на текста се забелязват редица интересни факти. Преди всичко прави впечатление отношението на числата към двете титли. Всичките числа,

които следват титлата *ичиргу боил* са по-големи от 400. Тези пък, които следват титлата *жупан* са по-малки от 40. Като се има пред вид високото положение на ичиргу боила в първобългарската държавна иерархия, осветлено от редица надписи и известия и липсата на сведения за функциите на жупана, един несъмнено по-низък чин, отношението на числата, които следват двете титли, безспорно ни показва, че първата част от нашия надпис е посветена на ичиргу боила, а втората на жупана.

Друго нещо, което също се вижда ясно е, че в нашия надпис се говори за неща, като е указан и техния брой. Някои от тези неща се явяват само след титлата на ичиргу боила, — ΧΩΓΜΣΧΗ ΚΥΠΕ, други само след титлата на жупана ΑΛΧΑΣΗ ΚΥΠΕ, ΧΛΩΓΒΡΗΝ, най-сетне някои пък се срещат и след едната и след другата титла: ΤΩΓΑΣΧΗ, ΕΣΤΡΩΓΗΝ ΚΥΠΕ. Интересно е да се отбележи още, че числото след този последния израз е винаги точно на половина от числото след следващото ΤΩΓΑΣΧΗ.

От всичко казано дотук се вижда, че нашият надпис в същност изглежда да е един списък на неща, посочени по техния брой във връзка с един ичиргу боил и един жупан.

С този си вид новооткритият надпис на първобългарски език очевидно прилича на първобългарските военни надписи-списъци на гръцки език. Такива досега бяха известни само два. Единият от тях е намерен в с. Шабла, Варненско.¹

λ Βαγατοῦρ βαγαίνου
λορακχη ἦν ὅμοῦ ΜΓ'
Κασιδix ΜΓ'

Другият надпис е намерен в Преслав. Колоната, върху която е издълбан той е отчупена и значителна част от текста липсва. От надписа е напълно загубено началото и добре запазен само края²

..... [ῥσιν τῶ] | λορ[ῆ]ι[χη] . . . αὐτοῦ τῶ [Κασιδ]ηα Β' κ[ε] τῶ λυ[πᾶ] σ[τ]ρατηκ[ᾶ] λορῆ[χη] . . . σ[τ] | χέουμ[α] ἔ[χ]ου σαλμά[ρηα] | ΡΣΑ' καὶ τὰ λορῆ[χη] τὸν ἡσί[ν] | ΡΣΒ'

Първата дума в текста е ΛΟΓΗΚΗΑ, което ще рече, „ризници“. Числото след тая дума, определящо броя на ризниците, е загубено. След това число е следвала думата ΑΥΤΟΓ, която издателят³ тълкува като употребена, за да означаи собствеността на тези ризници за лицето, което се е споменавало в загубеното начало на надписа. След това в надписа идва думата [ΚΑΣΗΔ]ΗΑ (шлемове) и броят им—2. От думата са запазени само последните две букви, та тълкуването е несигурно. От следващия израз „и останалите войнишки ризници“ — Κ[Ε] ΤΑ ΑΥΠΑ ΣΤ[ΡΑΤΗΚ]Α ΛΟΡΗ[ΚΗΑ] е сигурна само последната дума. И тук числото липсва. На края в списъка са указани 191 седла и 192 ризници, „които са за тях“ — за седлата. Вижда се, значи, че и двата надписа съобщават вероятно за съдържанието на някакви военни складове: за ризници, шлемове и др. съоръжения. При това във втория думата „ризници“ се среща три пъти. Щом първите ризници са били личното въоръжение на лицето споменато в началото на надписа, тези ризници трябва да са били офицерски и да са се отличавали от втория вид ризници, наречени в

¹ Бешевлиевъ, цит. съч., 49 и 25.

² Пак там, вж. коментара стр. 139 за попълванията и бележките към текста.

³ Kalinka, Antike. Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906, № 85.

надписа, според издателя, ТА АУПА СТРАТНКА ЛОРНКА. Ризниците споменати третия път са били от трети вид. Свързването на тези ризници със седлата според издателя на надписа трябва да се обясни с това, че с тях са били покривани конете.

Естествено е да се предположи, че и в нашия новооткрит надпис на прабългарски език се изброяват пак ризници и шлемове. При това най-вероятната дума, която може да означава ризница в първобългарския надпис е КУПЕ, тъй като тя се предшества в четирите случаи, в които е употребена от три различни думи, които могат да бъдат нейни пояснения и дава вид че е едно родово понятие, което може да бъде пояснено с трите видове понятия ХУМЪХН, ЕСТРОГНН или ЕСТРУГНН и ААХАЪН, както това е в преславския надпис на гръцки език.

В такъв случай другите думи, следвани от цифри, ще означават шлемове, седла или, ако в надписа се говори за други военни принадлежности, с думите ТУГЪХН, ХАУГВРНН ще се предават имената на тези принадлежности.

Единственият начин да се провери истинността на направените дотук наблюдения е да се потърси опора за рачитането на надписа в близкото сродство на първобългарския език с някои тюркски езици или наречия. При това не бива да се изпуска из пред вид, че надписът, който ни занимава, произхожда от една твърде ранна епоха, през първата половина на IX в. сл. Хр. А оттогава до днес в различните тюркски езици са настъпили по-големи или по-малки промени.

Трябва да се има пред вид всичко казано до тук, преди да се пристъпи към разглеждане на надписа ред по ред и дума по дума:

1. р. ЗНТКОН НТЗНРГОУ ВОУЛЕ.

Първата съставна част на титлата ичиргу боила в нашия надпис НТЗНРГОУ не показва никакви особни отклонения от досега известните примери.¹ Поради проведения в надписа правопис за изразяване О-звук чрез У, тя е писана с У. Интересна е втората съставна част на тази титла, предадена в нашия надпис под формата ВОУЛЕ. Сравнена с известните вече форми от първобългарските надписи на гръцки език ВОНААΣ², ВОУНААΣ³ тя показва значителни отклонения. Докато изчезването на крайното С се дължи на обстоятелството, че думата се явява в първобългарската си, а не в грецизираната форма, останалите промени не могат да се обяснят по същия начин, защото в единствения запазен до нас първобългарски текст в надписа върху един от съдовете на Сен-Миклошкото съкровище стои формата ВОУНАА. Като се има пред вид, че редуването на У и О от една страна и А и Е⁴ от друга е засвидетелствувано в някои първобългарски думи, може да се приеме, че и в нашия надпис са засвидетелствувани тези два прехода, та вместо О се явило У и вместо А — Е. Необяснимо остава изчезването на *i* в формата ВОУЛЕ, което може да се яви пред или след А⁵. Това означаване би могло да се обясни с едно крайно меко произношение на А, което е довело до нуждата да се пише : пред или след А, за да се изрази по този начин палатализацията. Подобно обяснение обаче изглежда в основата си невярно, защото

¹ Златарски, Кои сж вътрешните и външни боляри. Сборникъ въ честь на С. С. Бобчевъ София 1925, 45.

² Бешевлиевъ, цит. съч., 118.

³ Бешевлиевъ, цит. съч., 99—100.

⁴ Г. Фехеръ, Остатъци отъ езика на дунавскитъ прабългари. ИАН V, 1928—29, 132.

⁵ П. Никовъ, Byzantinoslavica III 2, 371.

думата BOHAA се пише в уйгурските рунни надписи с белега за едно твърдо, веларно L .¹

Титлата ичиргу боил е означавала вътрешен боляр, т. е. боляр на служба в централното управление на държавата.²

В досега известните първобългарски паметници пред титлата ичиргу боила не се среща никакъв друг епитет. Обикновено пред нея стои името на боляра. Поставянето на името пред титлата е характерно явление във всички тюркски езици.³ Вероятно и в нашия надпис думата ZHTKQH е името на боляра. За съжаление, обаче, знаят се много малко първобългарски имена за да може да се направи паралел с тях и да може да се установи нещо по-точно за това име. Във връзка с неговата форма в нашия надпис трябва да се отбележи, че не е известно произношението на звука изразен с първата му буква, както и че не се знае дали последната — не е една дитография, произлезла от грешка на каменоделеца.

2—3 р. $\text{XQYMSXH KYHE: YNE: (= 455)}$

Както вече се изтъкна, думите, които следват двете титли са изглежда названия на различни военни съоръжения, като след всяко от тях е указан броя му. Каза се също, че ако в нашия надпис се говори за същите въоръжения, които са изброени в преславския надпис на гръцки език, думата KYHE изглежда като най-подходяща да означава „ризница“, защото в нашия надпис тя се придружава от няколко различни епитета, както думата AOPHKHON в преславския надпис на гръцки език. И наистина с подобно значение думата KYHE намира значителен брой съответствия във сродните тюркски езици. Тя се съзира в чувашкото⁴ *кибе* — дреха, *кибе* — върхна дреха; татарското⁵ *кеп* — одежда, *көбе* — ризница; казанското⁶ *кип* — одежда, *кипек* — саван, покров; куманското *chuba*⁷ — *vestis militaris ex apulis ferreis conserta*; *keberimis* или *chebermis*⁸ — *vestitus*. Във връзка с тези думи стои и османско-турското *джубе*⁹ — върхна дреха, ризница, новобългарското *чипаг* от старобългарското *Чипагъ*, дрехи, ризница, новобългарското *кене*, *къене*, *кебе* — върхна дреха за мъж или жена с къси ръкави или без ръкави.

Думата KYHE писана в нашия надпис с Y — белег за един среден звук между y и u , заема очевидно с произношението на този звук едно средно място между казанската и куманската форма. Значението ѝ ще е било „върхна дреха“, върху която е могло да се постави броня. Бронята е могла да бъде съставена от металически пластинки наредени и прикрепени с металически халкички върху дрехата, съшити от кожа или плат, или металически халки, скачени помежду си във

¹ Thomsen, Les inscriptions d'Orchon, 19 и сл.

² Златарски, Кой сж вътрешният и външни боляри, 45.

³ Ст. Младенов, Няколко думи за Кричимския надпис. СпАН LXX, 87.

⁴ Золотницкий, Корневой чувашско-русски словарь, 7.

⁵ Пак там, Приложенията, 33.

⁶ Радлов, Опытъ словаря тюркскихъ наречій III, 1437, 1438.

⁷ Кип, Codex Cumanicus, 118.

⁸ Пак там, 84, 140.

⁹ Ст. Младенов, Въроятни и мнѣния остатъци отъ езика на Аспаруховитѣ българи. ГСУИФФ XVII, 232. Чипаг.

верижки и прикрепени върху материята на дрехата. Оттук идва и значението на думата „ризница“, както се среща в татарски, казански и турски.

Естествено думата ХΩΥΜΣΧН ще бъде едно пояснение на КΥΠΕ. Тя ще определя вида на ризницата. Тази дума ще трябва да се свърже може би със запазената в руски език дума *юмшан* или *юшман*, която означава вид ризница. Според руската военна енциклопедия¹ юмшанът или юшманът е подобен на бахтареца. Той е ризница с наредени по гърдите, гърба и страните малки металически пластинки. Юмшантите и бахтарците се срещат в документи от XVI в. Според същата енциклопедия бахтарецът² е ризница, направена по същия начин, с дължина до коленете и с разрез за обличане отпред или от лявата страна. Тя се е закопчавала с върви от въже или кожа.

Малките металически пластинки на тази ризница са правели облеклото сравнително меко. Затова възможно е названието на ризницата да е в връзка с прилагателното *юмшак* или *юмжак*,³ което значи мек. В такъв случай нашето ХΩΥΜΣΧН с h вместо j, би могло да означава тъкмо този вид ризница — плочеста ризница. Произношението на СХ в тази дума става ясно от следващата в нашия списък.

3—4 р. ТΩΥΛΣΧН : ΦМ: (= 540).

Освен ризниците в другите два надписа списъци от първобългарската епоха, написани на гръцки език се споменават и шлемове. Поради това ние имаме основание да търсим тази дума и в нашия надпис. В османския турски език като име на шлем се употребява думата *тулджа*,⁴ на което в кумански⁵ отговаря *tou ga* — *casidis species quae superiorem capitis partem operit*. Произношението на тази дума в кумански трябва да е било съвсем близо до османското турско, щом звукът Тъ се изразява чрез g. Очевидно нашето ТΩΥΛΣΧН стои в тясна връзка с тези две думи и ще означава също „шлем“. Съчетанието СХ в ТΩΥΛΣΧН, както и в предходното ХΩΥΜΣΧН в такъв случай ще отбелязва звука ДЖ или звука, от който той е произлязъл. Като се има пред вид, обаче, че със С се означава и Ш⁶, с Z — Ж⁷, с TZ — Ч⁸, най-вероятно изглежда с СХ да се е означавал в нашия надпис звука ДЖ

Думата ТΩΥΛΣΧН се среща още два пъти в надписа.

Изглежда думата ТΩΥΛΣΧН стои в тясна връзка с изчезналата вече в българския език дума *туча*. Тази дума е известна от една старинна народна песен от Самоков, публикувана в МСБ XII, 1895, 63, „Груица и Марко погубват Момчила“. Песента съобщава за събития станали през XIV в. Ето пасажите в които се среща думата *туча*.

¹ Енциклопедия военнихъ и морскихъ наукъ ген. летен. Лесра. С.-Петербургъ 1893, VI, 160 „Предохранительное вооружение.“

² Вероятно още една тюркиска заемка за военно облекло в руски език.

³ Радловъ III, 501.

⁴ Радловъ III, 1437.

⁵ Кипп, цит. съч., 118.

⁶ Бешевлиевъ, цит. съч., 97.

⁷ Бешевлиевъ, цит. съч., 71.

⁸ Пак там, 118 № 9 р. 4, № 23 р. 6.

- 77 Среснаа се двамина јунаци
 Среснаа се сред широко поле
 Турче тръгна сабља на Момчила
- 80 Момчил даде *туча* перенова
 Он не можа *туча* да пресече
 Сабља му се на две прекършила—
 Тогаи махна Момчил добър јунак
 Тогаи махна турче да пресече
- 85 Турче даде *туча* перенова
 Он пресече *туча* перенова
 И пресече това клето турче,
 Пресече го на две половини
 И по нататък.
 Среснаа се на широко полје
- 100 Бог да бие Ранила Мустафа
 Сабља тръгна Момчила да губи
 Момчил даде *туча* перенова,
 Он не можа *туча* да пресече —
 Момчил махна Ранил да удари
- 105 Ранил даде *туча* перенова
 Он пресече *туча* перенова
 И Ранила на две пресече

Очевидно, както се вижда от посочените пасажии туча е едно предпазно въоръжение, което трябва да запази сражаващия се от удара на сабята. Епитетът, който се дава при тази дума — перенова е едно прилагателно образувано от думата перо по типа зеленена от зелен (срв. пернат — перница). С други думи въоръжението, което се изразява в народната песен с думата туча е било украсено с пера. Пера обикновено се носят според народните песни върху шапките така напр. народният певец описва калпака на Крали Марко украсен с три огледала, върху които имало „пера паунови“. Така че епитетът, който означава украсата на тучата подсеща, че тя е била шапка, която предпазва от удар на сабя, — т. е, шлем, а не както се мислеше с оглед само на смисъла на песента — щит. За щит в народните песни се среща думата „щит“, докато за шлем не ни е известна никаква друга дума. Освен това трябва да се има пред вид, че ако Момчил беше ударил щита на противника си, а не шлема му с сабята си, той не би могъл да убие противника си, като го пресече на две половини.

За формата туча срещу първобългарското „тулши“, „тулчи“, „тулджи“ срв. вук срещ вълк.

4—5 р. 13 ΕΣΤΡΩΓΗΝ ΚΥΠΕ: 4 7.

За ΚΥΠΕ вече се говори по-горе. ΕΣΤΡΩΓΗΝ тук очевидно определя вида на ризниците. Съчетанието от три съгласни — ΣΤΡ —, което се среща в тази дума, не е обичайно за тюркските езици. Освен това каменоделецът е показал колебание

при писането ѝ. Той я написал по-долу в р. 8 със Γ вместо със Ω . Втората форма $\text{E}\Sigma\text{TPI}\Gamma\text{HN}$ е напълно нагодена към вокалната хармония в тюркските езици. Всичко това навежда на мисълта, че тази дума едва ли е възможно да е от тюркски произход и е по-скоро една заемка от някой индоевропейски език.

Като се има пред вид че първобългарите още преди идването си на балканския полуостров са граничили и общували с индоевропейски народи, а тук на Балкана са имали поданици, които са говорили различни индоевропейски езици, заемането на думи от тези езици се явява съвсем естествено.

В надписа от Преслав на гръцки език са споменати три вида ризници. Вторият вид ризници, които следват след личното въоръжение на бояра са наречени в надписа $\Sigma\text{TPIATHK}\text{A}$ $\Lambda\text{OPHK}\text{HA}$. За съжаление епитетът $\Sigma\text{TPIATHK}\text{A}$ не е съвсем сигурен. От тази дума липсват 5 букви, та остава сигурно само началото ΣT и края — A . Като се има пред вид, че една дума, която съдържа в началото си ΣT , заета в някой тюркски език, ще получи пред това съчетание един протетичен вокал, напр. E , може да се предположи, че $\text{E}\Sigma\text{TPI}\Gamma\text{HN}$ е турцизираната форма на този същия епитет, който е стоял в преславския надпис на гръцки език, разчетен от издателя на надписа като $\Sigma\text{TPIATHK}\text{A}$.

Не се знае нищо за начина, по който са ставали заемки от индоевропейските езици в първобългарския, за да може да се каже, дали предполагащото в преславския надпис на гръцки език $\Sigma\text{TPIATHK}\text{A}$ е дало в първобългарски $\text{E}\Sigma\text{TPI}\Gamma\text{HN}$ или някоя друга дума, която е започвала със съчетанието ΣT .

5—6 р. $\text{T}\Omega\text{PRT}\Omega\text{UNA}$ INAE $\text{Z}\Omega\text{HAN}$

$\text{T}\Omega\text{PRT}\Omega\text{UNA}$ изглежда е името на жупана.¹ Близки до това име изглеждат имената Тарду² и Тургун,³ особено ако в последното Γ стои по погрешка на преписвача вместо T . Най-вероятно, обаче, изглежда името да е било $\text{T}\Sigma\text{PRT}\Omega\text{UNA}$ като $\text{O}\Sigma\Delta\text{ABNA}$, което ни е известно от един първобългарски надпис в формата $\text{O}\Sigma\Delta\text{ABNA}\Sigma$.⁴

Думата между името и титлата, вероятната служба на която е да ги свърже, поставена пред титлата жупан, напомня редица първобългарски титли от по две думи: зера таркан, оглу таркан и пр. Тя може да се свърже с думи сродни с глагола *пил*, който означава „царувам, управлявам“, както той се среща в чувашки и татарски.⁵ Във връзка с него стои думата *pilic* — царуване, чин. Но най-близу до INAE стои думата *пила*⁶ в значение „степен“.

Титлата жупан $\text{Z}\Omega\text{HAN}$ е написана в нашият надпис с Ω вместо O . Тя се смята от някои учени за славянска по произход.⁷

9—10 р. $\text{AAXA}\Sigma\text{H}$ $\text{K}\Gamma\text{HE}$: A : $\text{X}\Lambda\Omega\text{BPHN}$: A :

¹ За собствени имена при титлата срв. Младеновъ, няколко думи за Кричимския надпис.

² В. Н. Златарски, История на бълг. държава I, 81 и 83.

³ Могавcsik, Byzantinoturcica II, 268 Budapest 1933, в края на VI в. у Иоан Антихийси.

⁴ Бешевлиевъ, цит. съч., 41 и 4.

⁵ Радловъ, II от 1435; срв. „юрт пилджан кан“ — канът управляващ народа си.

⁶ Пак там, 1337.

⁷ Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886, литература у Бешевлиевъ, цит. съч., 3.

ΑΛΧΑΣΗН очевидно представлява един епитет към ΚΥΠΕ, както ΕΣΤΡΩΓΗΝ и ΧΩΥΜΣΧΗΝ. Ако се съди по малкото число, което следва този израз, тук трябва да се говори за личното въоръжение на жупана. Според предположението на издателя на преславския надпис на гръцки език, там личното въоръжение на споменатото в загубеното начало на надписа лице е дадено най-напред. То е означено с малки числа. Броят на ризниците не е известен, но броят на шлемовете е указан — 2. При това от думата, която според издателя означава шлемове, е запазена малка част — само с последните две букви [ΚΑΣΗΔ]ΗΑ. Ако ΑΛΧΑΣΗН означава първия вид ризници, ΕΣΤΡΩΓΗΝ втория, тогава ΧΩΥΜΣΧΗΝ ще означава третия вид ризници, ако в нашия надпис се споменават същите три вида ризници, които са указани в надписа от Преслав на гръцки език.

Може би между думата ΑΛΧΑΣΗН и турската дума „халка“ съществува някаква връзка. Тази дума, която се среща и в арабски под формата *халка* и в персийски като *хелке*, стои в тясна връзка с чувашкото и черемиското¹ *алга* — обица, от едно по-старо значение халка. От същата дума в казански² се образуват думите *алкали* и *алкасиман*, — халчест, халковиден. В такъв случай думата ΑΛΧΑΣΗН може да означава също халчест, т. е. в нашия израз да става дума за ризниците, направени от свързването на много малки халки.

Последната дума в надписа ΧΑΩΥΒΡΗΝ означава също част от личното въоръжение на жупана. Ако се съди по това, че в надписа след всеки вид ризници се дават шлемове, би могло да се помисли, че и тази дума означава също шлем, вероятно от някакъв друг вид. Съответствия обаче в сродните езици не могат да се намерят, за да изяснят значението на думата и тя си остава проблематична.

За съжаление, върху граматиката на езика на нашия надпис не може да се каже нищо сигурно. Това, което прави впечатление и е несъмнено, то е, че в него липсват глаголни форми. Във връзка с това може да се отбележи, че в началото на повечето първобългарски надписи при изрази „юбиги кан Омортаг“ обикновено не е поставен глагол.³ Може би обяснението за отсъствието на глаголните форми в нашия надпис се крие в някоя особеност на изразяването на мисъл в първобългарски език, без да има нужда да се даде и глагол. Възможно е пък от друга страна глаголът и да е изпуснат поради практическия характер на нашия надпис — списък на поверени държавни вещи на двама боляри.

Интересно е още да се отбележи, че в нашия надпис имената на предметите са изброени в единствено число, както това е характерно за изброяване в турски език и че те изглежда, че стоят в именителен падеж.

От всичко казано дотук се вижда, че ако и в надписа да остават много неща неизяснени, все пак може да се проникне в точния му смисъл. Ясно е, че новооткритият надпис в Преслав представлява списък на въоръжения. Заедно със надписите—списъци на гръцки език от Преслав и Шабла, той образува една отделна група паметници с особено предназначение. Подобни надписи-списъци се срещат само у нас. Очевидно точното указване на броя на шлемовете, ризниците

¹ Золотницкий, цит. съч., 3.

² Изв. Общ. Истор. Археолог. и Етногр. Казанск. У-та, 1892, Приложение, стр. 1.

³ Радловъ, I, 390.

и други съоръжения е представлявало интерес за държавната власт, която по този начин е могла да контролира, дали е запазено останалото на съхранение във военните складове въоръжение. Грижата да се изработват и поставят тези надписи-списъци показва суровата военна уредба и дълбокото чувство за отговорност, с което се е отличавала първобългарската държава.

Нашият надпис хвърля светлина върху някои подробности в устройството на първобългарската държава. Той дава възможност да си съставим понятие за отношенията в болярския иерархически ред. Така на ичиргу боила са поверени 1,400 шлема, докато жупанът има само 40. Ичиргу боила има около 900 ризници, докато жупанът само 21, като в това число е включено по всяка вероятност и личното му въоръжение. Жупанът има по-малко въоръжение дори от богатур багаина, който според надписа от Шабла имал 45 шлема и 3 ризници.

Много е вероятно, че различните видове ризници са били носени от различни родове войска. Както се видя, в нашия надпис след всеки вид ризници е указано и по едно число за шлемовете. Очевидно числата на шлемовете са дадени по отделно, за да се посочи, на кой вид ризници при даден брой, колко шлема се полагат. Така една войскова част снабдена с 455 ризници от типа ΧΩΓΜΣΧΗ ΚΥΠΕ има 540 шлемове. Отношението между броя на втория тип ризници ΕΣΤΡΩΓΗΝ ΚΥΠΕ и броя на шлемовете е друго. При тях винаги броят на шлемовете е два пъти по-голям от този на ризниците. Така на ичиргу боила са поверени 427 ризници и 854 шлемове, а жупанът е имал 20 ризници от същия тип и 40 шлема. Оттук може да се извади заключението, че войсковите части снабдени с този вид ризници са имали нужда от двойно число шлемове, което ще рече, че само половината от войниците са били снабдени с ризници и са били следователно тежко въоръжени. Останалата половина са били леко въоръжени.

Последният вид ризници ΑΛΧΑΣΗ ΚΥΠΕ изглежда представлява в нашия надпис личното въоръжение на жупана. В такъв случай тя трябва да е била някаква офицерска ризница.

Интересно е да се отбележи във връзка с предполагаемия славянски произход на титлата жупан, че и типът ризници, който му е поверен има име, за което също трябва да се предполага индоевропейски произход.

Всички тези наблюдения върху надписа, повече или по-малко приемливи, показват неговото значение като извор за историята на първото българско царство. Огромната стойност на нашия надпис, обаче, не се крие в фактите, които той донася от далечното минало, а в неговия първобългарски език. Преди всичко, новооткритият надпис в Преслав потвърждава още веднъж сродството между първобългарския език с някои тюркски езици, чувашки, татарски, кумански, па дори и османско-турски. Още по-важно е, обаче, че от него се вижда, че първобългарският език е продължавал да се говори след идването на първобългарите на Балканския полуостров и създаването на първото българско царство. Това прави въпроса с датирането на надписа много интересен.

Епиграфските особености на надписа, за които говорихме в началото на настоящата статия, поставят нашия надпис във връзка с останалите първобългарски надписи. Затова може да се мисли, че той произхожда от IX в. сл. Хр. Едно

оточняване на датата може да стане, като се вземе пред вид неговото местонахождение. Надписът е намерен близо до Преслав. Бил ли е издигнат обаче той там или е бил пренесен от по-далеч? Присъствието на още един подобен надпис, списък на гръцки език в Преслав показва, че тъкмо тук са били издигани подобни паметници и тъй като Преслав е бил развит в голям първобългарски център по времето на Омортаг, нашият надпис може да произлиза от времето между царуването на Омортаг и приемане българската писменост от Бориса. А това ще рече, че първобългарският език е продължавал да се говори все още през втората четвъртина на IX век. По това време той не само се е говорел, но са се правели опити да се пише на него — нещо, което не е засвидетелствувано у славянските поданици на българското царство. Как тогава е станало приемането езика на македонските славяни за книжовен? Защо българската писменост не е била прокарана от българските канове на техния роден език? Отговорът на тези въпроси е прост и ясен. Приемането на езика на македонските славяни като книжовен е привличало славянските поданици на първото българско царство, разраствало далеч на юг и запад в земи населени предимно със славяни. Въвеждането на първобългарския език като книжовен би поставило България и Византия при еднакви политически условия спрямо славянството. При това гръцкият език щеше да има предимствата на дългогодишната си традиция и огромното си културно минало. С възприемането на славянския старобългарски език за книжовен двата елемента, които са образували българската народност, са получавали изгоди: първобългарите политически, а славяните — културни.

Идеята за национално писмо — това се вижда не само от нашия надпис, но и от един от надписите върху съдовете на първобългарското Сен-Миклошко съкровище, написан с гръцки букви на първобългарски език — е съществувала в българската държава от много рано. Петдесетина години след нашия надпис тя е била прокарана от един български кан от същата династия, която е управлявала и по-напред, чрез възприемане на славянската писменост. Много вероятно обаче изглежда първите опити за създаване на национално писмо, неговите първи начинки да са били донесени от първобългарите от тяхната далечна родина. За подобно нещо може да се помисли, ако се вземат под внимание надписите върху повечето съдове от Сен-Миклошкото съкровище, както и някои скални надписи у нас, написани на особно неразчетено писмо, което напомня до известна степен уйгурските руни.

Inscription en langue protobulgare trouvée à Preslav

Au cours des dernières fouilles entreprises par M-me Vera Ivanova dans les ruines d'une église des environs de l'ancienne capitale bulgare Preslav, a été découverte une ancienne colonne monolithe remployée, sur laquelle est gravée une inscription écrite en caractères grecs mais en langue inconnue (fig. 52--55). L'auteur ayant pour point de repère les mots protobulgares bien connus HTZHPI'OT' BŲΓAE et ZŲIIAN, de même que les nombres contenus dans le texte, arrive à la conclusion, qu'il s'agit là d'une liste d'inventaire, qu'on a dressée en y énumérant les objets, qui leur ont été confiés. Nous

connaissent déjà de semblables inventaires lapidaires, mais ils sont écrits en grec. On y parle d'habitude d'armements et plus particulièrement de casques et de cuirasses, qui appartenaient aux nobles bulgares et à leur troupes. Le fait nouveau qui ressort de l'inscription trouvée à Preslav c'est que cette inscription est rédigée non en langue grecque, comme on devait s'y attendre, mais en langue protobulgare. Le mot „cuirasse“ dans les inscriptions protobulgares en grec, connues jusqu'à présent, est accompagné de différentes épithètes, qui ont permis à l'auteur d'identifier la plupart des mots employés dans la nouvelle inscription. Ainsi le mot ΚΥΠΕ se rencontre quatre fois, accompagné de trois épithètes différentes. L'auteur identifie ce mot avec le mot grec ΛΟΦΗΚΗΟΝ — c'est-à-dire „cuirasse“.

L'auteur arrive à ses conclusions grâce aux parallèles qu'il fait avec les langues turques. Il estime que ΖΗΤΚΩΗ y est un nom propre et ΗΤΖΗΡΩΡ ΒΩΥΛΕ titre d'un noble bulgare. Immédiatement après ces mots, le verbe étant omis, vient l'énumération des objets. Le mot ΚΥΠΕ correspond au mot tatar *cöbe*, au mot kazan *kupe* au mot couman *chuba* au sens de cuirasse.

ΧΩΥΜΣΧΗ correspond probablement au mot turc *юмшан*, conservé encore dans la langue russe et qui signifie cuirasse d'écailles de fer.

ΤΩΥΛΣΧΗ correspond au mot couman *toulga*, et au mot turc *tulca* conservé dans le mot „*муча*“ du nouveau bulgare, qui se rencontre dans une chanson populaire au sens de casque.

ΕΣΤΡΩΓΗΝ ou ΕΣΤΡΥΓΗΝ est peut-être un dérivé du mot grec ΣΤΡΑΤΗΚΑ.

ΤΩΥΡΤΩΥΝΑ est un nom propre et le mot qui le suit — ΠΗΛΕ ΖΩΠΙΑΝ — un titre dont la première partie — ΠΗΛΕ, reste inconnue jusqu'à présent. Elle doit être mise en parallèle avec le verbe „*pil*“ „*pile*“ — régner et le nom *pild*, qui s'emploie dans le sens de rang, degré.

ΑΛΧΑΣΗ est aussi une épithète de ΚΥΠΕ. Ce mot peut être mis en rapport avec le mot turc „*halka*“ (cf. en tatar *alkasiman* — maille).

ΧΑΩΥΒΡΗΝ n'a pas de correspondance dans les langues de la famille turque. Il est employé peut-être au sens de casque. Il paraît que les deux dernières espèces d'armements ΑΛΧΑΣΗ ΚΥΠΕ et ΧΑΩΥΒΡΗΝ doivent être considérées comme faisant partie de l'armement personnel du joupan.

L'auteur fait ressortir que les trois espèces de cuirasses désignent en réalité des accoutrements de trois sortes de troupes différemment armées. L'auteur s'arrête enfin sur l'importance de l'inscription qu'il considère comme un essai de constituer une écriture nationale bulgare au début du IXe siècle, date à laquelle il place l'inscription elle-même. D'après l'auteur cette inscription jette une lumière suffisante sur une question très importante: à savoir, que la langue bulgare, qui n'était en somme qu'un idiome turc, continuait d'être en usage encore à l'époque précédant immédiatement la conversions des Bulgares et l'introduction du slavo-bulgare comme langue littéraire.

Ivan Venedikov

НАР. БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН
ДЕПОЗИТНА
19 46 1313

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН

„Видението на св. Петър Александрийски“ в България

от Иванка Акрабова Жандова

Голямото значение на нашите паметници за последния разцвет на византийската живопис се доказва все повече от всеки нов публикуван паметник. Напоследък се обърна особено внимание по-специално на значението, което нашите паметници имат за иконографското развитие на различни отделни сцени в този период на византийската живопис. В едно от последните проучвания върху живописата от епохата на Палеолозите, нашите земи през тази епоха се характеризират като „неспокойна ковачница на иконографско творчество и обработка“. ¹ Двете изображения на сцената „Видението на св. Петър Александрийски“, това в Мелник и това в Студена, които дадоха повод за настоящето проучване, ни интересуват точно от тази гледна точка: именно, тяхното значение за иконографското развитие на сцената „Видението на св. Петър Александрийски“ през последния период на византийската живопис. Габриел Мийе, в *Mélanges Diehl II*, дава важно иконографско проучване на тази сцена. В него той е обърнал особено внимание на различните познати до сега редакции на житието на светеца и връзката на тези редакции с иконографския развой на сцената. ² Към това основно проучване на въпроса нашата цел е да определим, какво място заемат изображенията от Мелник и Студена в установения вече ред на иконографско развитие и, главно, да изтъкнем, какво е значението на тези две български изображения за иконографското развитие изобщо на „Видението на св. Петър Александрийски“.

* * *

„Видението на св. Петър Александрийски“ се среща много често в жертвеника на нашите църкви от XIV, XV и следните векове. ³ Ерменията на Дионисий го споменава при „светите епископи, техните отличителни знаци и тяхното описание“: „Старец с кръгла брада казва: „Кой ти взе дрехата, Спасителю“, а Христос стои като дете пред него, благославя и казва: „Арий безразсъдний и най-лош, о, Петре.“ ⁴ Дионисий, както ще видим по-нататък, дава основната схема на иконографията на сцената.

Но за нас е т особено значение фактът, че в паметниците от XI—XII век се среща самостоятелният образ на св. Петър Александрийски точно на същото място, в жертвеника или в олтара, но с все по-подчертана тенденция да определи мястото си на северната страна на жертвеника точно там, гдето в XIV, XV и следващите векове се среща сцената „Видението на св. Петър Александрийски“. Така, в Нередици самостоятелният образ на св. Петър Александрийски се намира

¹ S. Bettini, *Rapporti tra l'arte bizantina e l'arte italiana prima di Giotto* в сб. *Italia e Grecia*, Firenze 1939, 279.

² G. Millet, *La vision de Pierre d'Alexandrie*, *Mélanges Diehl II*, Paris 1900, 99—115.

³ Вж. списъка на края.

⁴ G. Schäfer, *Handbuch der Malerei vom Berge Athos*, Trier 1855, 311.

именно на северната стена на жертвеника. Светецът е представен прав, застанал насреща, с евангелие в ръце, в епископски одежди.¹ Това е обикновеният, популярен епископски образ. Този образ на св. Петър е бил разпространен в миниатюрите, които са илюстрирали житието на светеца.² Такъв ни го дава Миней № 5 на светогорския манастир Дохиар³ и Paris. gr. 580.⁴ В олтар на криптата в Бачковската костница намираме бюстов вариант от същия образ.⁵ Но самостоятелният образ на св. Петър Александрийски ние срещаме също в късни паметници, напр. в жертвеника на Земенския манастир.⁶ В Румъния също, според Стефанеску, между многобройните изображения на „Видението на св. Петър Александрийски“ се намира и самостоятелният образ на светеца в жертвеника в Козя (края на XIV век), в нишата на абсидата в Св. Никола в Куртеа де Арджеш (XIV век) и на същото място в Снагов⁷ (XIV век, колкото се касае до иконографията).⁸

Земен е един паметник с подчертано влияние от ранни миниатюри като тези на Paris. gr. 923, Paris. gr. 15 и особено Laur. VI, 23.⁹ За това фактът, че намираме в този късен паметник самостоятелния образ на светеца, може да се обясни с това, че Земен е копирал навярно образа на св. Петър Александрийски от някое негово житие. А фактът, че в Земен този образ се намира в жертвеника, показва доколко неговото място е било вече твърдо установено.

За образите в Румъния е интересна една подробност. В Козя, според Стефанеску, самостоятелният образ на св. Петър се намира на северната стена на жертвеника, а сцената „Видението на св. Петър Александрийски“ — в нартиката до „Първия вселенски събор в Никея“. Художникът на Козя е поставил „Видението на св. Петър Александрийски“ там, гдето го намираме в много късни паметници. Самостоятелният образ, както ще видим по-долу, е в същност само един по-ранен иконографски етап на сцената „Видението на Св. Петър Александрийски“, и е характерен за паметници от XI—XII век. Художникът на Козя е заел самостоятелния образ от жертвеника на някой паметник от XI—XII век. Поставянето в един и същ паметник на две изображения, които принадлежат към два различни момента от иконографското развитие на една сцена, ни се струва много характерно за похватите на един художник, който копира паметници от епоха чужда нему по дух, които той не винаги разбира напълно. Самостоятелните образи на св. Петър Александрийски в Куртеа де Арджеш и в Снагов са сигурно също заети от ранни паметници от XI—XII век.

От всички тези запазени самостоятелни образи на св. Петър Александрийски заключаваме следното: самостоятелният епископски образ на този светец е бил разпространен през XI—XII век. Бюстовият вариант в Бачковската костница свиде-

¹ Руския древности въ памятникахъ искусства VI, Петербургъ 1899, обр. 160.

² Millet, цит. съч., 105.

³ Пак там, табл. IV.

⁴ Пак там, табл. VI, 1.

⁵ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 59.

⁶ Пак там, 187 сл. 188.

⁷ Millet, цит. съч., 108, заб. 2.

⁸ J. Stefanescu, La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie, Paris 1932, 78.

⁹ Grabar, цит. съч., 186—223.

телствува за популярността на образа в България. От запазените образи на св. Петър Александрийски, както вече споменахме, заключаваме също, че този образ още от

най-ранната епоха на своето развитие определя мястото си в олтара и, по-точно, в жертвеника.

Тази локализация на образа се е наложила от символичното съдържание, което той придобива. Тя е от голямо значение за неговото бъдеще иконографско развитие.

Жертвеникът е символ на Голгота,¹ главно символ на жертвата, за която Голгота напомня. Сюжетите, които обикновено се срещат там в църквите от XIV—XV век са определени: „Pietà“, „Жертвоприношение Аврамово“, „Видението на св. Петър Александрийски“. Бъдащите паметници увеличават този цикъл без да променят неговия основен мотив. Този мотив е Христовата жертва и християнската жертва. Епохата на Палеолозите в много отношения уяснява и развива установеното през XI—XII век. Затова, когато в паметниците от XI и XII век образът на св. Петър Александрийски заема все по-определено място в жертвеника, този обикновен, типичен епископски образ с евангелие в ръка добива особено значение. От житието на св. Петър Александрийски се изтъква онзи момент, в който светецът принася в жертва живота си за Христовата вяра. Това е вече в зародиш една от бъдащите сцени из цикъла, с който се изписва жертвеника и която следващата епоха ще развие в сцената „Видението на св. Петър Александрийски“.

Обр. 17. Видението на св. Петър Александрийски. Църквата Св. Никола. Мелник

Fig. 17. La Vision de st. Pierre d'Alexandrie. St. Nicolas. Melnik

В своето описание на мелнишките църкви Н. Мавродинов споменава за едно изображение на „Видението на св. Петър Александрийски“, което той намерил в църквата св. Никола, на южната стена на северния приолтарен стълб² (обр. 17 и 18).

¹ Близу до гроба се издигаше Голгота. Две неща близу до олтара я символизираха: жертвеникът, гдето още преди литургията, свещеникът, под формата на хляб, принася в жертва Христа и святия киворий, поставен съвсем близу до св. Престол. . . (G. Millet, Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile, Paris 1916, 26).

„Тъй както на Голгота“, казва един коментатор от XII век, „в жертвеника Исус също е прободен от свещеника с копие, за да ни напомни, че при светите мъки на кръста едно копие прободено неговото нетленно тяло“. . . (A. Michel, Histoire de l'art III, 2, Paris 1908, 182).

² Н. Мавродиновъ, Църкви и манастири въ Мелникъ и Роженъ, ГИМ V, 1926—1931, 299

От образа на светеца, който е бил в ляво, е останало само малко от долната част на тялото. В дясно е образът на Исус Христос-юноша пред светия Престол с киворий над него. Той е с полунаведена глава към светеца. Дясната ръка протяга напред, а с лявата поддържа края на химатия. На долния преден план е падналата напред фигура на Арий, който закрива с две ръце лицето си. Зад светеца — архитектурен пейзаж.

Н. Мавродинов датира живописиста на църквата Св. Никола в Мелник в края на XII — началото на XIII век. Едно бегло сравнение с живописиста на Нерези (XII век), доколкото фотографията дава възможност за това, открива редица общи типични подробности, които подкрепят ранната дата на паметника, а именно: раздвижените начупени гънки на предната част на химатия на Христа, характерни за тежка, лъскава коприна;¹ съпоставянето на тези начупени гънки с тежките прави гънки отзад на Христовия химатий, които особено много подчертават тежестта на материята,² комбинацията на големи цели кръстове с части от кръстове върху фелона на св. Петър³ (в по-късните паметници тези кръстове стават обикновено по-малки).

Но фотографията, въпреки ограниченията, които налага, ни позволява да направим и други наблюдения върху характера на живописиста в Св. Никола в Мелник: строга, изискана композиция, добри пропорции, сигурност на линията, точност при подробностите отнасят тази живопис към онази живопис, „която може да се смята като отражение на мозаичната декорация“ и която е прието най-често да означаваме като „придворна“.⁴

Извънредно хубав е образът на Христос-юноша в мелнишкото изображение. Един от най-хубавите Христови образи от този тип във византийската живопис. Той е предаден с много голяма сигурност и владение на техниката и говори за голямо наследство от изтънчена култура. Характерна за тази епоха (XII—XIII век),

Обр. 18. Видението на св. Петър Александрийски. Църквата Св. Никола, Мелник
Детайл

Fig. 18. La Vision de st. Pierre d'Alexandrie. St. Nicolas. Melnik. Detail

¹ Нерези — хитонът на жената с дете на раменете в Влизането в Йерусалим, (M. Fauchon, Les peintures du monastère St. Pantaleimon de Neres, L'Art Sacré, Paris 1938, 216).

² Прислужницата, която подкрепя Анна в Рождество Богородично, пак там, 214; химатията на апостола, който се причастява с вино в Причастието на апостолите.

³ Църковните отци в олтаря.

⁴ Bettini, La pittura bizantina I, Firenze 1938, 24.

която е преходна между епохата на Комнините и епохата на Палеолозите, е малката пълна с патос паднала напред фигура на Ария: извитата по-къса линия започва да предава в този образ по-крути движения. При падналата фигура на Йоана в „Преображение Христово“ в Бояна ритъмът на тези крути движения е още по-подчертан.¹ Каква разлика от спокойната, хармонична полулегнала фигура на Йоана в същата сцена на Нерези! Ритъмът се е изменил от образа на Христос-юноша в нашето изображение, от св. Йоан в „Преображение Христово“ в Нерези,

Обр. 19. Видението на св. Петър Александрийски. Църква Св. Георги. Студена

Fig. 19. La Vision de st. Pierre d'Alexandrie. St. Georges. Studena

до падналия и закрил лице с толкова патос Арий в мелнишкото изображение и още повече до падналата фигура на Йоан в Бояна. От бавен, плавен и спокоен, този ритъм е станал все по-бърз и неравен. Образът на Христос-юноша е от най-добрия момент на Комниновата епоха. Образът на Ария е вече образ от епохата на Палеолозите. Съпоставянето на двата образа е типично за преходната епоха, каквато е в същност епохата на XII—XIII век.

Но за нас е особено важна констатацията, която направихме за характера на мелнишкото „Видение на св. Петър Александрийски“, а именно, че това изображение принадлежи към аристократичната живопис.

Точно от тази гледна точка ни интересува и изображението в Студена.

Под новата мазилка в църквата Св. Георги при с. Студена (Софийско) бяха открити от Ас. Василиев стари стенописи. „Видението на св. Петър Александрийски“ се намира на северната стена на жертвеника (обр. 19.)²

Свещецът е прав, в три четвърти десен профил. С две ръце държи отворен свитък с надпис. В дясно под кивория на св. Престол е изобразен Исус Христос като юноша. Запазена е само главата и горната част на гърдите. Долу, между светеца и Христа е главата на чудовището, в отворената уста на което е изобразен Арий: вижда се само главата и горната част на бюста. Свещецът е облечен в бял хитон с сенки резеда, с клави от печена сиена; фелонът му е с розови сенки; епитрахил охров с бродерия от печена сиена. Той носи бял омофор с сенки резеда и с кръстове — печена сиена. Тялото на Христа е рисувано с два тона: охра и печена сиена. Чудовището е сиво, с бели светлини и тъмносиви сенки; окоето е

¹ Грабар, цит. съч., Album, табл. XI.

² Ас. Василиевъ, Една старинна църква при с. Студена. ГИМ VII, 1942, 165 сл.

рисувано също с сиво и бяло. Арий е облечен в бяла дреха с сенки резеда; лицето е работено с печена сиена. Киворият — печена сиена и охра. Фонът е от четири хоризонтални ивици: (от горе на долу) синьо-сива, охра, розова, синьо-сива (?)

Обеднелият колорит, който най-често се свежда до комбинацията охра — печена сиена, несигурността в рисунъка и неизискаността при подробностите причиняват живописца на Студена към втория вид живопис, тъй наречената „провинциална живопис“.

Етапите в иконографското развитие на сцената „Видението на св. Петър Александрийски“, които Мийе проследява в своето проучване, в общи черти са следните: Първо, Менологият на Василий.¹ Тук сцената на разсичането на светеца е слята с сцената на „Видението“.

Мийе предполага два различни прототипа, които тук са слети в едно. В Менология на Василий „Видението“ е още второстепенно. В центъра е светецът приклепнал в момента, когато един войн е вдигнал сабя да го разсече. Светецът е дигнал очи към Христа, който се приближава бавно от ляво. Планински пейзаж. Следва Paris. gr. 580.² Тук в общи черти е дадена вече основната схема на сцената. Свети Петър е застанал в ляво. Пред него е Христос-юноша. Долу между двете фигури, паднал в краката им — Арий. В Paris. gr. 580 художникът остава видението свободно в пространството. Той не поставя Христа още върху светия Престол, както ще направи това по-късно художникът на Матейче (обр. 20) и на всички следващи по-късни изображения като Козя, Манасия, Метрополията в Мистра, Поганово и т. н.

Обр. 20. Видението на св. Петър Александрийски.
Църквата Успение. Матейче

Fig. 20. La Vision de st. Pierre d' Alexandrie.
Dormition. Mateïche

Мийе различава два варианта: първият в който фигурата на Христа е в покой (Матейче, Манасия, Лавра, Св. Никола в Костур, Метрополията в Мистра и т. н.). В тази фигура на Христа от първия вариант Мийе открива сходство с антични статуи на Хермеса, Аполона и т. н. В втория вариант Христос пристъпя напред (Менологий на Василий, Поганово и т. н.).

Мийе различава два варианта: първият в който фигурата на Христа е в покой (Матейче, Манасия, Лавра, Св. Никола в Костур, Метрополията в Мистра и т. н.). В тази фигура на Христа от първия вариант Мийе открива сходство с антични статуи на Хермеса, Аполона и т. н. В втория вариант Христос пристъпя напред (Менологий на Василий, Поганово и т. н.).

В иконографския развой, който установява Мийе, нашето изображение от Мелник трябва да се постави между Paris. gr. 580 и Матейче. В него Христос е изобразен пред св. Престол. Той не е вече в пространството, както в Paris. gr. 580, но и не е още поставен на св. Престол. Мелник сигурно е едно от първите изобра-

¹ Millet, La vision, табл. VI, 2.

² Пак там, VI, 1.

жения, в които се явява светият Престол. След Мелник, Матейче, по всяка вероятност, бележи началото на развитието на типа — Христос върху светия Престол. Към това предположение ни навежда централното място, което е дадено на св. Престол в Матейче. Двата свещника, ангелът с рипидата и изобщо цялата композиция с светия Престол в средата, заобиколен наоколо с фигури, подчертават това централно

Обр. 21. Видението на св. Петър Александрийски. Църквата Възнесение, Несебър

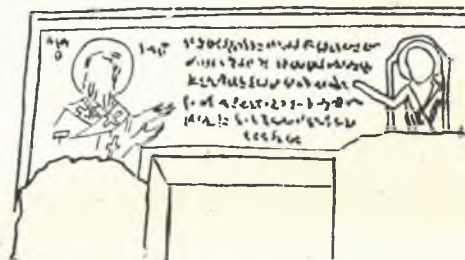
Fig. 21. La Vision de st. Pierre d' Alexandrie. Ascension. Mesembrie

положение. При това композиране на сцената в Матейче се изтъква нейният литургичен характер, който ѝ е присъщ почти от самото начало на нейното развитие — Paris. gr. 580. Този литургичен характер в Матейче се изтъква особено много от ангела с рипида, от двата свещника и от приведената фигура на светеца, както и от положението на ръцете му като при богослужение. В по-късните паметници, литургичният характер на сцената се засилва особено много от постепенното намаляване големината на фигурата на Христа по отношение фигурата на св. Петър. Тя се все повече дематериализира, става наистина видение и се напълно различава в късните изображения (Несебър, обр. 21 и 22) от ранните (Менология на Василий и Мелник), гдето има толкова много реализъм. В Несебърските изображения, които се намират в църквите „Възнесение“ и

„Св. Георги Малки“, фигурата на Христа е добила вече почти онова символично значение, което имат светите Дарове върху светия Престол. Св. Петър тук е богослужител, който извършва светото таинство.

„Видението“ в Студена е едно от по-старите изображения, в които е представено чудовището. Какъв е произходът на това чудовище в сцената на „Видението на св. Петър Александрийски“?

Както в Византия, така и в България, през XIV век се развива силно демонологията.¹ В сборниците от преводни произведения, в оригинални жития и разкази от това време ние много често намираме разкази с демонологичен характер. Трябва да отбележим житието на Теодора, което се среща в два списъка² и повестта из Патерика, в която дяволът и Христос държат един на друг дълги речи по повод на един грешник.³ Също така нито едно от оригиналните жития не е без изобра-

Обр. 22. Видението на св. Петър Александрийски. Църквата Св. Георги Малки. Несебър

Fig. 22. La Vision de st. Pierre d' Alexandrie. St. Georges. Mesembrie

¹ К. Радченко, Религиозно и литературно движение въ България въ епохѣ передъ турецкимъ завоеваниемъ, Универс. Изв., т. 38, № 7, Киевъ 1898, 178.

² Сборн. 1467 и 2513 на Румянцевския музей (Радченко, цит. съч.).

³ Патер. Скит. 1899 Имп. Публ. библ., л. 120 (Пак там).

жения на борба на светеца с дявола. От многобройните примери в българската литература от тази епоха, в които се говори за зли духове, ще споменем само Посланието на Търновския патриарх Евтимий към Йеромонах Никодим и разказа на Константин Костенечки за суеверието, свързано с Белоградчик, в което се разказва за слизането на Богородица в града преди дявола.¹

Явно е, че България е играла важна роля в развитието на демонологията през XIV в. Почва за това създава цялата атмосфера на епохата: интензивен духовен живот, много ереси, догматични спорове.

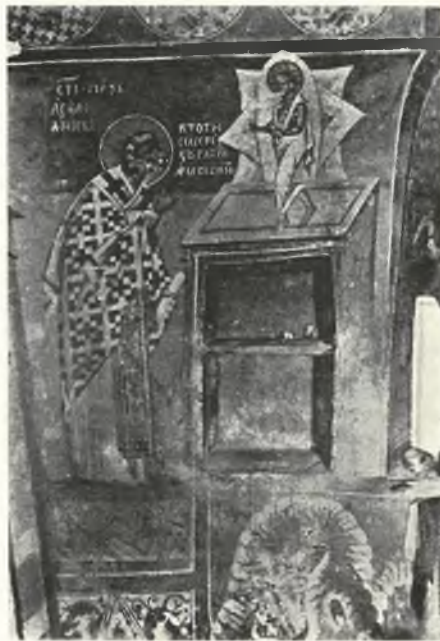
За нас е от особено голямо значение V въпрос от въпросите на Никодима до Евтимия, а именно: отношението на злите духове към човека след смъртта му и това, което нас особено интересува — в какви образи са злите духове, които изтезават душите.²

Изглежда, че образът на злите духове е интригувал много въображението на българина от онази епоха и сигурно още повече художника и то художника от народа, който е творел онова искрено, непосредствено изкуство, изкуство с много фантазия, което е винаги богат източник на нови елементи в иконографията, изкуството, което ние днес определяме като провинциално. Студена, както вече видехме, е представител именно на провинциалната живопис. Изображението на „Видението“ в Студена повтаря едно от онези първи изображения, които се мъчат да отговорят на V въпрос на Никодима до Евтимия „Какви са образите на злите духове, които изтезават грешниците“.

В Поганово (обр. 23) чудовището е повлияно от западни образци, които са много близки варианти на нашето чудовище от XIV век.

Доколкото образът на чудовището се свързва с изображението на Ария, свидетелствува фактът, че в изображението на I вселенски събор в Търновската църква Св. Петър и Павел, гдето е представен Арий пред император Константин, чудовището, вече в цяла дължина, е изобразено долу под сцената.³

Интересен е един друг елемент от иконографията на сцената — сиянието около Христа. От едва загатнатото сияние на Paris. gr. 580 в Поганово се е

Обр. 23. Видението на св. Петър Александрийски. Църквата Св. Йоан Игослов. Поганово

Fig. 23. La Vision de st. Pierre d'Alexandrie. Poganovo

¹ Радченко, цит. съч., 239 сл.

² Пак там, 239.

³ S. Salaville, L'Iconographie des sept Conciles Oecuméniques, Ed'O, 1926, № 142, 162.

стигнало до много сложна геометрична форма (обр. 23). Още при проучването на скалните църкви при Иваново, Грабар изтъкна значението на исихаството за това усложняване на формата на сиянието.¹ Ние тук искаме само да припомним важното място, което заема България в историята на исихаството. Нейният богат духовен живот в тази епоха с много силно изразен индивидуализъм създава особено благоприятна почва. Затова съвсем естествено е, че в България, при измене-

Обр. 24. Видението на св. Петър Александрийски. Църквата Св. Никола Болнички. Охрид
Fig. 24. La Vision de st. Pierre d'Alexandrie. St. Nicolas Bolnički. Ohrid

нията, които се внасят в иконографията на една сцена, исихаството е фактор. Един по-късен вариант от Поганово — изображението в Св. Никола Болнички в Охрид без съмнение е един от многото загубени подобни изображения на сиянието (обр. 24).

И един последен въпрос: Както споменахме вече, изображението на „Видението на св. Петър Александрийски“, освен в олтара и жертвеника, се среща също и в нартиката на по-късните църкви. Това не е случайно. В България в тази епоха започват да се изобразяват седемте вселенски събора и тяхното място е в нартиката.

Близу до първия вселенски събор, понеже е безспорно тясно свързано с него, започва да се рисува и „Видението“ и така се установява неговото място в нартиката. В късни паметници като Христовата църква в Арбанаси,² в Николомокрин-

ската църква в Ярослав³ „Видението“ се слива с изображението на първия вселенски събор. Това е последният етап на иконграфското развитие на тая сцена

При това проучване, за което ни дадох повод двете новооткрити български изображения на „Видението на св. Петър Александрийски“, ние дойдохме до следните заключения:

Двете изображения на „Видението на св. Петър Александрийски“ — изображението в Мелник и това в Студена — имат точно определено място в иконграфското развитие на композицията и представят много важни етапи в това развитие. Ние поставихме Мелник между Paris. gr. 580 и Матейче. Този паметник е от голямо значение за формирането на иконографията на сцената, понеже се явява в едно време, когато тя не е още напълно установена.

Опитахме се да изтъкнем връзката на някои елементи, като „чудовището“ и „сиянието“ с известни характерни страни на духовния живот в България. Тези именно елементи, както и пълният, последователен и непрекъснат иконографски развой на сцената, наблюдаван в нашите земи, показват влиянието на България и на нейния духовен живот върху иконографията на „Видението“.

И най-после, от описанията на румънски паметници, с които разполагаме, ние заключаваме, че и в Румъния „Видението на св. Петър Александрийски“ също е

¹ Grabar, цит. съч., 233

² Salaville, цит. съч., 163.

³ Труды VII арх. съезда въ Ярославль I, табл. 23.

имало голяма популярност. То е следвало иконграфското развитие на сцената в нашите земи. Румъния продължава да следва иконграфското развитие на сцената и в последния неин етап на сливането на „Видението“ с първия вселенски събор. Когато в бъдеще румънският материал стане повече достъпен и по-известен, ние се надяваме, че този материал ще потвърди това наше предположение.

Обр. 25 е непубликувано изображение на видението (снимка на Асен Василиев). То представя етап от иконографското развитие на сцената следващ непосредствено Мелник. Христос е вече върху св. Престол, но е запазен още реализъм на Paris. gr. 580 и Мелник. Следва Матейче с подчертан литургичен характер на сцената.

Списък на паметници с „Видението на св. Петър Александрийски“ или неговият отделен образ

X — XIII век

Менологий на Василий II — Видение.

Cod. Paris. gr. 580 — Самостоятелен образ.

Cod. Paris. gr. 580 — Видение.

Бачково, костницата — Самостоятелен образ — Олтар в криптата.

Спас Нередици до Новгород, 1199 г. — Самостоятелен образ — Жертвеника, северната стена.

Миней № 5 в Дохиариу — Самостоятелен образ.

Мелник, Св. Никола, XIII в. — Видение — Северния приолтарен стълб, южната стена.

XIV — XV — XVI век

Иваново. Скална църква в „Писмата“ — Видение.

Матейче (Кумановско) Успение — Видение — Диаконикон.

Грачаница, Благовещение — Видение — Жертвеник.

Куртеа де Арджеш, Св. Никола — Самостоятелен образ — Олтар, нишата.

Снагов манастир. Запазена иконграфията от XIV в. — Самостоятелен образ — Олтар, нишата.

Негру вода, Четачуя скална църква, под реставрация от 1840 запазена иконографията от XIV в. — Видение — Жертвеник.

Говора, манастир, Румъния, Влашко; под реставрация от 1702 запазена иконографията от XIV в. — Видение — Жертвеник, северната стена.

Мистра, Метрополията — Видение — Нартика.

Студена, Св. Георги — Видение — Жертвеник, северната стена.

Козя, Румъния — Самостоятелен образ — Жертвеник, северната стена

Козя, Румъния — Видение — Нартика.

Земен, Св. Иоан Богослов — Самостоятелен образ — Жертвеник.

Станещи, Румъния, Влашко; под по-късна реставрация запазена иконографията от XV в. — Видение — Жертвеник.

Костур, Св. Никола в квартала Панталеймон — Видение.

Костур, Св. Никола в квартала Анаргир, 1486 г. — Видение,

Бобошево, Св. Димитрий — Видение — Олтар.

- Манасия, Ресава, Св. Троица — Видение.
Търново, Св. Петър и Павел, II слой — Видение — Олтар.
Поганово, Св. Иоан Богослов, 1500 г. — Видение — Жертвеник, северната стена.
Хумор, Румъния 1530 г. — Видение — Жертвеник.
Лавра 1535 г. — Видение.
Сучава, Св. Димитрий, 1535 г. Видение — Жертвеник, северната стена.
Ватра Малдовичей, 1536 г. — Видение — Жертвеник, западна стена (?)
Роман, Румъния, Владишката църква, към 1570 (?) — Видение — Жертвеник, северната стена.
Търговище, Румъния, 1583 — Видение — Олтар.
Бистрица, Румъния — Видение — Жертвеник.
Мофлени, старото Буковац, Румъния — Видение — Диаконикон, южна стена.
Калуио, манастир, Румъния, под реставрацията от 1834 запазена иконографията от XVI в. — Видение — Олтар.
Брадещи-Батрани, Румъния — Видение — Жертвеник, северната стена.
Слимнишки манастир, Преспа, 1599 г. — Видение — Северна стена в олтара.

XVII и следващите векове.

- Планинички манастир, Царибродско, 1606 г. — Видение — Олтар, северната стена няма жертвеник (?)
Несебър, Възнесение, 1609 г. — Видение — Жертвеник.
Св. Илия, Румъния — Видение — Жертвеник, западна стена.
Охрид, Св. Никола Болнички, II пласт — Видение.
Попеши, околността на Букурещ, 1689 г. — Видение — Жертвеник.
Мамул, манастир, Румъния, 1696 г. — Видение — Жертвеник, северната и западната стена.
Хурези, Румъния, 1697 г. — Видение — Жертвеник.
Фъгараш, Румъния, 1698 г. Видение — Жертвеник, северната стена.
Колцеи, 45 клм. от гр. Хатег, Трансилвания — Видение — Жертвеник, северната стена.
Несебър, Св. Георги Малки — Видение — Жертвеник.
Ярослав, Русия, — Николомокринска църква — Видение слято с I Вселенски събор.
Арбанаси, Христовата църква — Видение слято с I Вселенски събор — Нартика.
Мисловщицки манастир, Трънско — Видение — Олтар над протезната ниша.
Св. Лука, параклис, Рилски манастир, 1799 г. — Видение — Северна стена в олтара.
Св. Иоан Богослов, параклис, Рилски манастир — Видение — северна и западна стена в олтара.
Охрид, Св. Богородица Болничка — Видение — Северна стена в олтара.

„La Vision de saint Pierre d'Alexandrie“ en Bulgarie

Les deux représentations de la Vision de saint Pierre d'Alexandrie, celle de Melnik et celle de Studena, qui ont donné l'idée de cette étude nous intéressent au point de vue iconographique.

Gabriel Millet dans les „Mélanges Diehl“ a déjà fait une étude fondamentale sur ce sujet. Notre but est de définir ici la place de ces deux représentations du thème dans l'ordre iconographique déjà établi et d'indiquer l'importance de ces représentations bulgares pour le développement iconographique général de la Vision de saint Pierre d'Alexandrie.

On rencontre ce thème dans les monuments des XIVe, XVe et siècles suivants. Il est mentionné par Denys de Phourna.

Il est particulièrement significatif pour notre étude de constater que dès le XIe et XIIe siècle l'image de saint Pierre vient se fixer sur le mur nord de la prothèse. Cette place adoptée pour le portrait est d'une importance particulière pour sa signification symbolique et pour son développement iconographique futur. La prothèse est le symbole du sacrifice divin. On y trouve toujours aux XIVe, XVe et siècles suivants les thèmes Pietà, Sacrifice d'Abraham et la Vision de saint Pierre d'Alexandrie. L'époque des Paléologues, on le sait, développe et précise ce qui était déjà établi au XIe et XIIe siècle. C'est pourquoi lorsque le portrait du Saint fixe sa place dans la prothèse, ce simple portrait d'évêque tenant l'évangile dans ses mains, prend un sens particulier. Le peintre de cette époque, en l'y représentant, fait ressortir le moment crucial où le Saint donne sa vie pour sa foi en Jésus-Christ. Ce portrait porte déjà en lui l'embryon de la future scène du cycle de la prothèse „La Vision de saint Pierre d'Alexandrie“.

En étudiant les deux représentations de cette Vision, celle de Melnik et celle de Studena, il est important pour notre étude de faire ressortir le caractère populaire de la peinture de Studena, car la peinture populaire est toujours une source très riche en éléments iconographiques nouveaux. Melnik est représentatif de la peinture aristocratique.

Dans l'ordre iconographique déjà fixé par l'étude de Millet: le Ménologe de Basile II, le Paris. gr. 580, Mateiče, Cozia, Manassia, Métropole de Mistra, Pogonovo etc., la représentation de Melnik se place entre le Paris. gr. 580 et Mateiče. Le Christ de Melnik n'est plus comme celui du Paris. gr. 580, libre dans l'espace, ni posé sur l'autel comme à Mateiče; il y est représenté au-devant de l'autel. C'est, croyons-nous, un des premiers cas où l'autel apparaît dans l'iconographie de la Vision.

La démonologie très développée au XIVe siècle en Bulgarie comme à Byzance, l'hésychasme comme toute la vie intellectuelle de l'époque caractérisée par des discussions théologiques et des luttes contre les hérésies, expliquent l'origine de plusieurs éléments iconographiques de la scène comme, par exemple, le monstre dont Studena est une représentation d'avant-garde, l'auréole autour du Christ etc. Les causes de cette localisation de la scène dans le nartex auprès du I^e concile oecuménique, qui glorifie la vraie religion et condamne l'hérésie d'Arius, doivent être cherchées dans les discussions théologiques et les controverses hérétiques. Les

monuments postérieurs comme Jaroslav, XVIIe siècle, Arbanassi — église du Christ, XVIIe, montrent une union entre ces deux scènes, celle du Ier concile oecuménique de Nicée et celle de la Vision. C'est la dernière étape du développement iconographique de la scène.

Pour conclure, nous soulignons que les deux représentations de la Vision, celle de Melnik et celle de Studena ont une place bien définie dans le développement iconographique de la scène et représentent des étapes très importantes de ce développement. Melnik, que nous avons placé entre le Paris. gr. 580 et Mateiče, a une importance particulière pour la formation de l'iconographie de la scène, puisqu'il apparaît à un moment où cette iconographie n'est pas encore bien établie.

Nous avons essayé de démontrer le rapport entre certains éléments comme le monstre, l'aurole et la vie spirituelle au XIVe siècle en Bulgarie. Ces éléments-ci ainsi que le développement iconographique de la scène dont les étapes sont, comme nous l'avons observé, si complètes et si suivies dans nos monuments, montrent la part importante qu'a eue la Bulgarie dans la formation du thème.

En dernier lieu, en utilisant les descriptions que nous possédons des représentations de la Vision en Roumanie, nous arrivons à la conclusion que cette scène a une grande extension dans ce pays qui suit de très près le développement iconographique de la scène en Bulgarie, même jusqu'à la dernière étape — l'union de la scène du Ier concile oecuménique avec la scène de la Vision. Nous espérons que la publication du matériel roumain viendra confirmer notre assertion.

Iv. Akrabova Jandova

Обр. 25. Иваново.
Скална лѣркава. Виде-
нието. XIV в.

Fig. 25. Ivanovo.
Eglise rupestre. La Vi-
sion. XIV-e siècle

Археологически вести

† Рашко Маджаров

Българският археологически институт загуби неочаквано на 12 октомври 1943 г. своя почетен член Рашко Маджаров, починал на 70 годишна възраст. Добил солидно средно класическо образование в София, живял с традициите на рсда Каравелови, Рашко Маджаров и като политик, и като общественик, не се откъсна никога през целия си живот от любимата си историческа наука. Може би затова той беше и истински политик, а можеше да бъде и най-добрият ни историк.

Рашко Маджаров познаваше историята на древността, той се възхищаваше от Римската история на Момзен, той познаваше и новата литература по историческите проблеми, изникнали особено много след свършването на общевропейската война. Това влечение към историята караше Рашко Маджаров да дружи повече с нашите историци и археолози, а от тази пък дружба той черпеше знания за неговата толкоз полезна обществена дейност, проявила се в всички отрасли на на ия духовен и стопански живот

Рашко Маджаров като далновиден политик знаеше, какво значи да притежа един народ добри историци, които да могат да подкрепят при нужда неговите национални стремежи, защото един народ живее до толкоз щастливо в настоящето и бъдещето, доколкото той познава своето минало и величието на делата на своите прадеди. Затова Рашко Маджаров работи неуморно за създаване на една българска историческа школа у нас, която да подготви по-голям брой работници, от които да излязат водачите на народа.

Рашко Маджаров разбираше като политик много добре, колко голямо е значението на родната история за запазването и засилването на националното самосъзнание на един народ. Въодушевен от

тази мисъл Р. Маджаров смяташе за свой най-голям дълг да поощрява всички научни начинания и морално, и материално. Така, още през 1909 г. той, като общински съветник, настоя да се основе при Софийската община особен фонд, със средства на който да се проучва миналото на гр. София и да се издават материали за историята на града. Създаването на този фонд даде възможност на института да издаде досега 12 тома материали за историята на София.

Като член и председател пък на Софийския окръжен съвет, Р. Маджаров беше учредил един фонд с културни предназначения, който фонд неотдавна той предаде на Историческото дружество в София, за да бъде използван за целите на дружеството.

След края на световната война, когато при Българския археологически институт се тури начало на фонда „Българска история и археология“, Р. Маджаров оказа най-голямо съдействие при събирането на средствата на този фонд. За неговите заслуги към института той още през 1921 г. биде избран за негов почетен член.

Р. Маджаров беше деен участник при всички начинания, предприети било от страна на Народния музей, било от Археологическия институт. Той се интересуваеше винаги от техните дела, от техните постижения.

Р. Маджаров беше непрекъснато при разкопките на Мадара. Тук като министър на железниците, той нареди да се покрият и запазят откритите развалини при така наречения басейн. По негова препоръка по-късно се изработи и план за изграждане на единствената по своята архитектура Мадарска гара, която прави чест на страната ни.

Р. Маджаров беше навсякъде с археолозите, в Мадара, в Плиска, при Мумджиларската могила.

Той до последния миг на живота си се интересуваше за извършваните музейни разкопки, той се готвеше в последните дни на живота си да посети и Търново, за да разгледа сам направеното, но смъртта го грабна ненадейно и той се раздели спокойно с този свят, като остави една голяма празнота в нашия обществен живот.

Рашко Маджаров беше един рядък човек на нашето време по своята все-странна култура, придобита благодарение на неговия широк интерес към историческите паметници.

Рашко Маджаров не остави писани документи, нито никакви спомени, но той остави един необикновен паметник—една Копривщица, потънала в зеленина.

Този паметник ще пребъде на вечни времена и ще спомня за дялото на Рашко Маджаров.

Иван Велков

† Григор Василев

На 7. XI. 1942 г. се помина благодетелния член на института Григор Василев, който беше човек с голяма култура и дълбок интерес към всички прояви на обществен живот. Но особено много той обичаше историята и археологията и се радваше от все сърдце на напредъка, който наблюдаваше в областта на българската историческа наука. При всяка среща с него той не забравяше да ме запита, как върви работата в нашите музеи и в Археологическия институт. Помня с каква радост ми съобщи през 1940 г., че му донесли един релеф на персийския бог Митрас и ме покани да го прегледам; той паметник бил намерен в неговото родно село Радово (Трънско). След като той ценен релеф биде обнародван от мен (в Годишника на Пловд. народна библиотека и музей), Гр. Василев го постави в хубаво кръжило и го окачи в своята работна стая.

Василев схващаше много добре, каква важна роля можеше да играе нашата история, особено когато беше крайно необходимо да се засили националното чувство на българския народ и да се изтръгне от покрусата, в която го хвърли злочестият

край на миналата световна война. Той беше дълбоко убеден, че един народ, който се откъсва от историческата си традиция, който забравя своето минало, не може да очаква добри бъднини. Затова Василев поощряваше всички начинания, които последваха задача да дадат тласък на нашата историческа и археологическа наука. Към 1921 г. той много се интересуваше от древната история на Македония и по този случай си достави много научни съчинения из областта на старата история; особено силно го привличаше личността и гениалното дяло на царя Филип II Македонски; на тая тема той държи и публична сказка, която направи дълбоко впечатление на слушателите. Тук трябва да спомена, че главно по негова подбуда аз написах моята книга върху Филип II Македонски, която видя бял свят пак благодарение на неговото съдействие. Нека добавя също, че по-късно Василев подари на Българския археологически институт, книгите си по стара история (80 тома, извънредно ценни съчинения) заедно с етежерка, върху която е поставена бронзова плочка с надпис: „В памет на майка ми Весела Василева“. Заради този дар Археологическият институт избра през 1924 г. Василева за свой благодетелен член.

Гаврил И. Кацаров

† Карел В. Шкорпил

На 10 март 1944 г. почина в София Карел Шкорпил, бивш дългогодишен учител, гимназиален директор и директор на Варненския археологически музей. Карел Вацлав Шкорпил е роден на 15 юли 1859 г. в чешкия град Високо Мито. Получил средното си образование в Пардубиц, Шкорпил завършва в 1882 г. техническата школа и физико-математическия факултет на Пражкия университет. Веднага след това той се отзовава на поканата на тогавашния директор на Източна Румелия, Яким Груев, и става учител в Пловдивската гимназия. Тук, покрай пряката си работа като преподавател по математика, той се отдава на природонаучно и археологично изследване на нашата страна. До 1888 г. като

учител в Пловдив и Сливен, Шкорпил изследва археологическите паметници в южна България и в 1885 г. заедно с един от братята си, Вл. Шкорпил, издава първата си научна работа „Археологически и исторически изследвания в Тракия“. Воден от желанието си да се запознае и със Северна България, Шкорпил се премества в 1888 г. във Варна, а след това по същите съображения в Русе до 1891 г. и в Търново до 1894 г. След това Шкорпил се прибира отново във Варна, гдето се пенсионира и остава като директор на археологическия музей почти до края на живота си.

Цялата близу 60 годишна дейност на К. Шкорпил бе отдадена изцяло на българската археология и история. От идването му на българска земя, та до последните му дни той не отклони вниманието си и не намали интереса си към археологически и исторически изследвания. Целият му живот бе зает със събиране на материали, снемане планове и отпечатащи, разкопки и издирвания било по свой почин, било пък натоварен от наши или чужди научни институти. Няма историческа старина или паметник, особено в източна България, за който Шкорпил да не е писал или да няма подробни бележки в богатата си архива. Всички негови трудове, а особено тия, свързани с описания на местности и старини, се отличават със своята точност и добросъвестност. Неговите планове и чертежи са прецизно изпълнени и служат за основа в работата на много по-късни изследователи.

В своята научна и обществена дейност Карел Шкорпил бе дейно и пряко подпомаган от неговия починал по-рано брат Хермингилд Шкорпил. Те дълго време заедно публикуваха своите научни трудове и заедно провеждаха обществената си дейност — основавайки археологически музей във Варна, а по-късно в 1901 г. и археологическо дружество.

Най-ценният принос на К. Шкорпил за българската наука, с който, според думите на покойния проф. В. Златарски,¹ се извърши цял преврат в изучаването на

отечествената история, бе откриването със съдействието на Руския археологически институт в Цариград в лицето на проф. Успенски, на първата българска столица Плиска. Също така К. Шкорпил пръв проучи основно и стария Преслав, като положи и големи усилия да популяризира тия български старини, основавайки в Шумен в 1924 г. сдружението „Българска старина“. На тая епоха от българската история той посвети и последните си години, старейки се да изясни някои тъмни страници с разкопки, проучвания и редица статии, повечето останали в ръкопис, като напр. „Мястото на покръстването на Борис-Михаила“, „Първият църковен събор“, „Старините в с. Михайлич“ и др.

Без да бъде специалист, Карел Шкорпил даде толкова много на българската археологическа наука, че може най-заслужено да се причисли към нейните първи представители. Признание за тази си дейност той получи още приживе като бе провъзгласен за действителен член на Руския археологически институт в Цариград, на Българския археологически институт, на Историческото общество в Одеса, за дописен член на Импер. Кр. институт в Виена, на Археологическия институт в Берлин, на Българската академия на науките и на Чешката академия на науките в Прага.

По-важните от публикуваните досега негови научни трудове са следните:

1. Някои бълбжки върху археологическото и историческо изследване на Тракия. Пловдивъ 1885, стр. 108 (заедно с Вл. Шк.).
2. Материали по археологията и античната география на България. ПСп, кн. XXI, 1887, 523—525 (заедно с Х. Шк.).
3. Паметници изъ Българско: ч I. Сакаръ планина и околноститъ ѝ. Пловдивъ 1888 (заедно с Х. Шк.).
4. Паметници изъ Българско: Тракия. София 1888, стр. 92 (заедно с Х. Шк.).
5. Срѣдновѣковни черкви и гробища въ София. МСб II, 1890, 46—60 (заедно с Х. Шк.).
6. Черноморското крайбрѣжие и съседнитъ подбалкански страни въ южна

¹ ЛАН IV, 1915/17, 78—83.

- България. Археологически изследвания. МСБ III, 1890, стр. 1—40; МСБ IV, 1891, 102—155 (заедно с X. Шк.).
7. Сѣвероизточна България въ географско и археологическо отношение. МСБ VII, 1892, 3—83; МСБ VIII, 1892, 6—58 (заедно с X. Шк.).
 8. Старовръмски надписи изъ разнитъ краища на България. МСБ VII, 1892, 84—100 (заедно с X. Шк.).
 9. Надписи изъ разни краища на България. МСБ VII, 1892, 59—81 (заедно с X. Шк.).
 10. Altbulgarische Inschriften. AEM XIX, 1896, 237—248 (заедно с X. Шк.).
 11. Antike Inschriften aus Bulgarien I: Thracien. AEM XV, 1892, 91—100 (с X. Шк.).
 12. Antike Inschriften aus Bulgarien II: Moesien. AEM XV, 1892, 204—222 (с X. Шк.).
 13. Antike Inschriften aus Bulgarien II: AEM XVII, 1924, 170—212
 14. Първобитни люде въ България. Пловдивъ 1896, стр. 39 (заедно с X. Шк.).
 15. Паметници изъ България: Могили. Пловдивъ 1888, 168 (с X. Шк.).
 16. Паметници Одесосъ — Варна. Отчетъ Варн. м. гимн. 1897/8 г., Варна 1898.
 17. Neue Funde in Warna. ÖJh III, 1900, 69—74.
 18. Надписи отъ първитъ български връмена и нѣколко думи за Абоба. Отчетъ Варн. м. гимн. 1900/1 г., Варна 1901.
 19. Първата българска столица. Отчетъ Варн. м. гимн. 1901/2 г., Варна 1902
 20. Латински надписи. Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906.
 21. Латински надписи. C I L III, Supplementum.
 22. Римскіе надписи. Зап. Имп. Одеск. Общ. истор. и древностей XIX, 95—99; XX, 77—80; XXI, 17—22; XXII, 16—23.
 23. Матеріалы для болгарскихъ древностей — Абоба-Плиска. ч. I текстъ, гл. II, III, IV, V, VII, IX, XII, XIII, XIV, XV, XVII, XVIII, XIX, XX; ч. II альбомъ. Изв. Руск. Арх. Инстит. К-лѣ. X, 1905 г.
 24. Римски водопроводъ въ Варна. ИВАД II, 1909, 3—7 (с X. Шк.).
 25. Разкопки на могили до гр. Варна. ИВАД II, 1909, 8—14 (с X. Шк.).
 26. Турскитъ укрепления въ Варна. ИВАД II, 1909, 36—69 (с X. Шк.).
 27. Планъ на старата българска столица В.-Търново. ИАД I, 1910, 121—154.
 28. Одесосъ и Варна. ИВАД III, 1910, 3—23 (с X. Шк.).
 29. Преславъ. ИВАД III, 1910, 101—146 (с X. Шк.).
 30. Пазачи на проходите. ИВАД IV, 1911, 8—12 (с X. Шк.).
 31. Неизвѣстно писмо и крайбрѣжни насипи. ИВАД IV, 1911, 46—51 (с X. Шк.).
 32. Археологически бележки отъ Странджа планина. ИАД III, 1912, 235—262 (с X. Шк.).
 33. Милиарни стълбове отъ гр. Русе. ИВАД V, 1912, 3—4 (с X. Шк.).
 34. Балчикъ. ИВАД V, 1912, 47—62 (с X. Шк.).
 35. Grabfund in Balčik. ÖJh XV, 1912, 102—134.
 36. Описъ на старинитъ по р. Русенски Ломъ. София 1914, 202+VI.
 37. Бѣлѣжки за старата българска столица Преславъ. ИАД IV, 1915, 129—147.
 38. Старобълг. паметници въ Добруджа. Сб. „Добруджа“. София 1917, 291—334.
 39. Starobulharské stany (lagery) i valy na poloostrove Balkánském. Sb. české spol. zemevedné XXV, Praha, 1919.
 40. Печатътъ на кн. Борисъ Михайлъ. ИВАД VII, 1921, 108—118 (с X. Шк.).
 41. Прегледъ на древнобългарскитъ паметници. ИВАД VII, 1921, 118—124 (с X. Шк.).
 42. Древнобългарски паметници. ИВАД VII, прит. I, 9—27 (с X. Шк.).
 43. Владиславъ Варненчикъ 1444—1923 г. Варна 1923, стр. 32.
 44. Пограниченъ български окопъ. Сб. „Златарски“. София 1925, 549—553.
 45. Мегалитни паметници и могилища — старини въ Черноморската област, ч. I. София 1925, стр. 66.
 46. Описъ на старинитъ въ Черноморската област, ч. II: Светилища и паметници съ изображение на конници. София, 1927, стр. XXIV+91.
 47. Archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida See. Berlin 1927 (заедно с Б. Филовъ).

48. Několik archeolog. památek z východního Bulharska. Rozpr. české akad. ved a umění I. Praha 1928, 83+14 табл. (с проф. N. Sala').
49. Reliefy s obrazem thráckého jezdce. Památky z východního Bulharska. Rospr. české akad. ved a umění I. Praha 1928.
50. Památky thrácke. České Museum filologicko. Ro. VI Praha, стр. 1—9.
51. Старобългарска съобщителна мрежа около Преславъ и околноститъ около нея. БИБ II, 1929, 80—111.
52. Паметници отъ столица Преславъ. „България 1000 години“. София 1930, 183—275 и 50 табл.
53. Стратегически постройки въ Черноморската област на Балканския п-въ. Byzantinoslavica II, 1930, 205 сл.
54. Надписи отъ I-то българско царство. I. Стълпове съ имена на градове. Byzantinosl. II, 1931, 189—196.
55. Надписи отъ I-то българско царство въ източната частъ на Балканския п-въ. Byzantinosl. III, 1932, 333—382 и 9 табл. (с проф. Ников).
56. Главната преградна линия въ източно българската крепостна система. Byzantinosl. II, 1931, 199—230 и III, 1932, 11—32.
57. Археологически бележки отъ Черноморското крайбрежие. ИАИ VI, 1932, 57—88.
58. Печатътъ на кн. Борисъ-Михаилъ въ Варненския музей. Byzantinoslavica III, 1932, 1—10.
59. Материали къмъ въпроса за сждбата на прабългаритъ и на северитъ и къмъ въпроса за произхода на днешнитъ българи. Byzantinoslavica V, 1933, 21 сл.
60. Походътъ на Крума въ изт. Тракия и трофеитъ отъ този походъ. Морски сговоръ XIII, Варна 1936, 178—181.
61. Географски бележки за Черноморската област на Балканския п-въ. I. Добруджа. Морски сговоръ XIII, Варна 1936, 107—111.
62. Антични паметници съ изображение на тракийски конникъ въ Варненския музей. ИАИ XIII, 1941, 129—150.
63. Антични паметници отъ западното Черноморско крайбрежие. ИАИ XIV, 1943, 8—53.

М. Мирчев

† Проф. Михаил Г. Попруженко

На 24 март 1944 год., по време на една от най-страшните бомбардировки над София, се помина от разрив на сърдцето известният руски учен проф. М. Г. Попруженко. От 1928 год. покойният бе действителен член на Българския археологически институт. Той бе роден на 25 юли 1866 год. в Одеса, гдето бе завършил висшето си образование по славянска филология. От 1891 год. М. Г. Попруженко заемаше катедрата по славистика в университета в родния си град, а от 1920 год. бе редовен професор по история на руската литература в Софийския университет. Още в най-ранните си научни трудове проф. М. Г. Попруженко насочи интересите си изключително към проблеми, свързани с българското минало и с течение на времето се изтъкна като един от най-значителните българоведи. Неговите основни трудове Козма Презвитеръ, болгарскій писателъ X вѣка (София 1930) и Синодикъ царя Борила (София 1928), и двата издадени от Българската академия на науките, заемат изключително място сред научната литература за второто българско царство. Специално дялото на Козма Презвитер бе подложено от проф. М. Г. Попруженко на такъв всестранен и вещ анализ, на какъвто не е бил подлаган досега дейността на нито един от старите ни книжовници. Голям бе интересът на покойния учен и към българското възраждане, на което той посвети ред ценни приноси. В лицето на проф. М. Г. Попруженко, за когото България бе станала второ отечество, а българската културна и политическа старина основен обект на научно дирене, българската наука губи един от най-заслужилите си дейци.

К. Мирчев

† Васил Атанасов

На 21 декември 1943 год. се помина неочаквано във Видин на 67 годишна възраст В. Атанасов, дългогодишен уредник на музея в гр. Видин. Незабравимият покойник има заслуги не само за изграждане на Видинския музей. С присъщата си любознателност и енергия той си бе

поставил за цел да издири и постави в известност старините в северозападния край на нашето отечество. В резултат на неуморните му пътувания надлъж и нашир из равнините и планинските възвишения между Стара планина и Дунава Атанасов бе издирил и нанесъл на карта голям брой крепости, селища, могили, църкви и др. старини от най-различни епохи.

Особено внимание покойният отделяше за запазване неподвижните старини във Видин като често със своята прямота и настойчивост отиваше в разрез с длъжностни лица в града, посегнали върху тия старини.

За много от откритите от него старини покойният напечати популярни съобщения в разни софийски и провинциални вестници.

Неговата неуморна дейност по събиране и запазване на старините бе оценена своевременно и той бе избран за дописен член на Българския археологически институт.

Т. Д. Г.

Обредът поднасяне на чаша

В списанието *Folia archaeologica* III—IV, 1941, 1—16, именитият унгарски историк и археолог А. Alföldi е обнародвал твърде важна и интересна статия под надслов *Antike Darstellungen zur Kenntnis der Kultur der eurasischen Reiterhirten*, която представлява голям интерес и за нашата археология. Тук ще предадем накъсо съдържанието на втората част на тая статия, в която Alföldi се занимава с обряда поднасяне на чаша, който се среща у много евразийски народи. Най-напред авторът привежда едно известие на византийския писател Приск, който с едно посолство отишъл при Атила в 448 г. Това известие гласи: „Когато Атила достигна до сградите, които принадлежали на Онегезий — тъй като през тях водеше пътят към царския дворец — излезе жената на Онегезий с тълпа слугини, едни от които носеха ястия, другите — вино. Това (поднасяне) е най-високата чест у скитите. Жената го поздрави и го покани да вкуси от това, което му предлагаше с любезна услужливост. Онзи обаче, за да угоди на жената на своя верен довереник, хапна нещо, както седеше на коня, след като варварите около него вдигнаха високо блюдото —

то беше от сребро. Също пийна от чашата, която му бе поднесена и след това отиде в двореца си.

По-нататък Alföldi цитува и други известия за същия обичай у североазиатски народи (напр. монголи и др.), от които ясно се вижда, че поднасянето на чаша е най-голяма чест, която може да се окаже на владетеля: същевременно това е акт на покорност и лоялност; владетелят пък от своя страна, приемайки питието, оказва най-голямо благоволение на поднасящия. От друга страна, смята се като най-голямо отличие, ако владетелят собственоръчно поднесе чаша на свой поданик; така напр. в едно известие за азиатските хуни четем: „който в нападателна битка отреже глава или докара пленници, получава от Тан-ху чаша с вино и заедно с това като подарък и заграбените от него пленници.“ В тая смисъл трябва да се тълкува и известието на Херодота (IV 66) за понтийските скити, при всичко че съществената черта на обичая е малко затъмнена у Херодота.

Към приведените от Alföldi известия бихме могли да добавим и едно известие за пеонците, което може да се тълкува в същият смисъл. В животописа на Александра Велики от Плутарх¹ се разказва, че Аристон,² предводителят на пеонците, убил неприятел и показал главата му на Александра с думите: „Такъв подарък, о царю, у нас се смята достоен за златна чаша“. Александър отговорил със смях: „Обаче за празна чаша, а пък аз ще ти пия наздраве с чаша пълна с вино“. Може би и у пеонците царят поднасял на победителя, когото искал да отличи, златна чаша с вино.³

В тая свръзка заслужава внимание и един обичай на древните македонци:⁴

¹ Plut., Alex. 39; срв. G. Kazanow, Beiträge zur Kulturgesch. der Thraker, 102.

² За него вж. H. Berve, Das Alexanderreich II, 74, № 138.

³ У пеонците играе роля и рогът за пиене, срв. J. Wiesner, Alt-Preussen VII, кн. 3, 47.

⁴ Marsyas от Филипи (или Марсиас от Пела?): Когато царят влиза в града, посреща го някой с чаша вино, а той я взима и прави възлияние. F. Jacoby, Fr. Gr. Hist. 2 B 741, (135—136 fr. 21) = Athen. XI 31 p. 467 C. Срв. Heuzey, Miss. arch. Macéd., 210; Кацаровъ, Царь Филипъ II Македонски, 91.

когато царят влизал в града, бил посрещан с чаша, пълна с вино; той взимал чашата и правел възлияние (на боговете); можем да предположим, че след това и той сам е вкусвал от виното.

Като варианта на символичния жест, с който номадски владетели възнаграждавали заслугите на храбреците си, може да се смята, според Alföldi, случаят, когато двама участници в церемонията взаимно си поднасят чашата; същото става и при сключване на съюз; представителите на двата народа потвърждават договора, като си поднасят един на друг чашата с пияното.¹

У въпросните народи (китайци и др.) чашата играе известна роля и при жертвоприношение и молитва към боговете. В свързка с това стои и нейната роля в култа на мъртвите: така напр. у евразийските конници-пастири чашата често се среща в ръката на грубата каменна статуя на умрелия (известните „каменни баби“); понякога чашата има форма на рог или потир (същата форма на потир, каквито са златните чаши от Над Сент Миклош). Нека добавя, че тоя въпрос у нас е вече разгледан във връзка с обяснението на чашата, която държи Мадарският конник.²

От сведенията, които е събрал Alföldi, излиза наяве, че поднасянето на чаша е било разпространено в Евразия и като церемония в сношенията с владетеля, и като обред в култа на боговете. Така ние добиваме възможност да разберем по-добре някои сцени върху скитски предмети и върху релефите на тъй наречените „трако-митрийски“ или „дунавски конници“. Скитските паметници са разгледани от М. Ростовцевъ, който тълкува сцената с поднасянето на чаша (или ритон) като мистично причастие или предаване на царската власт;³ напротив Alföldi твърди, че тук по-скоро е представено оказване на почит (обичай у степните

народи). По същия начин трябва да се тълкува и изображението върху два от разградските бронзови релефа, издадени преди години от мене (у Alföldi обр. 7 и 8), и сцената върху златния пръстен от Брезово и най-после някои сцени върху релефните плочки на „дунавските конници“.¹

Гаврил И. Кацаров

Предисторически находки от Пирдопско и името на Пирдоп

В Пирдопската котловина, върху една площ с диаметър около 2 км., са открити досега материали от няколко предисторически селища; за жалост, системна разкопка досега никъде не е била предприемана. Около 3 км. с. и. от Пирдоп, в местността „Канджа“, при копане за железопътната линия, било открито селище от новокаменната епоха, от което извадили чирепи от глинени съдове, каменни чукове, гранитни хромели, кремъчни върхове за стрели и т. н.² Около 200—300 м. източно от това находище, при работа за изправяне на шосето за с. Лъджене, също били открити следи от селище (съобщение на г. Методи Стоянов). Фрагменти от груби глинени съдове били намерени източно от Пирдоп, северно от шосето Пирдоп — Лъджене до керамидарницата на Ненчо Стрелков.³ Друго находище се намира северно от могилата „Тартарица“, гдето при оран се откриват чирепи от груби глинени съдове.⁴ При изкопа за железопътната линия в местността „Тиньовец“ г. Методи Стоянов намерил една кремъчна стрела. При оран на нивите в горепоменатата площ, често се намират откъслечи от кремък.

¹ Тия релефи са събрани напоследък от D. Tudor, ED VII, 1937, 189—356; добавка в същото списание VIII, 1938, 445 сл. Срв. A. Alföldi, Daci e Romani in Transilvania, 33; Bibl. Pannonica 4, 1938, 34. G. Kazanow, Anz. Wien. Akad. Phil.—hist. Kl. 1940, 27.

² В. Миковъ, Предистор. селища и находки във България, 45; Методи Стояновъ, Градъ Пирдопъ, 29 сл.

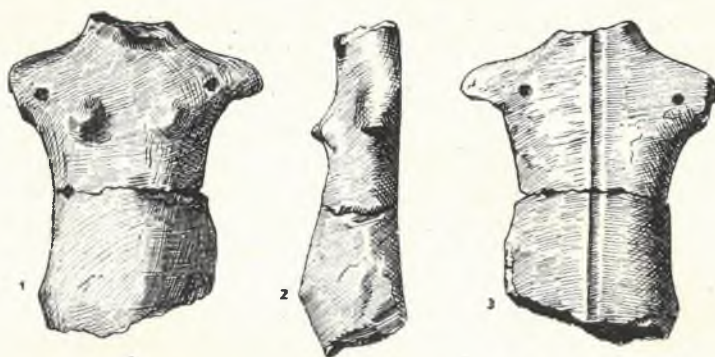
³ Н. Петковъ, ИАИ VIII, 1931, 429; М. Стояновъ, цит. съч., 28.

⁴ Петковъ, цит. съч., 429

¹ Срв. R. Grousset, L'empire des steppes, 58, 268.

² G. Fehér, Les monuments de la culture protobulgare, 86 сл.; Г. Фехеръ, Ролята и културата на прабългаритъ, 56. За „каменните баби“ срв. интересната статия на J. Wiesner, Alt-Preussen, VII, kn. 3 (септ. 1942), 42 сл.

³ Срв. A. Christensen, Die Iranier, 246.

Обр. 56. Глинено идолче от Пирдоп

Fig. 56. Idole en terre cuite de Pirdop

Рис. Ас. Василев

Фрагментите от идоли, които описваме по-долу, са намерени в местността „Мандрата“, около 2 клм. североизточно от Пирдоп, почти до полите на Стара планина;¹ сега те се пазят в етнографската сбирка на пирдопската гимназия.

1. Идолче на жена от добре изпечена глина, счупено надве, с шоколаден цвят,

вени релефно; по средата на гърба е издълбано отвесно плитко улейче, което го разделя на две половини (обр. 56з).

2. Ляв крак на идол от добре изпечена глина, с пепеляв цвят, вис. 8·2 см., шир. горе 3·3 см., дебел. 2 см.; седалищната част е надебелена и е украсена с врязани успоредни окръжности (обр. 57з); и кракът е украсен с врязани успоредни линии (обр. 57₁); в горната част линиите са пречупени.

В много селища от каменната и каменно-медната епоха, открити досега в България,¹ са намерени глинени и костни статуйки, повечето женски, които са характерни за културата на югоизточна Европа и особено на Балканско-дунавската област. Тия статуйки обикновено са грубо изработени, без подробности; ръцете често са представени само като неразчленени странични издатки, понякога обаче те са поставени върху гърдите или под тях;² не рядко седалищната част на тялото е представена твърде развита.³

Тия идоли произлизат от селища и трябва да се предположи, че още във време на неолита е произлязла идеята

Обр. 57. Крак на глинен идол от Пирдоп

Fig. 57. Pied d'un idole en terre cuite de Pirdop

Рис. Ас. Василев

хубаво угладено; главата и краката отчупени; вис. 8·5 см., шир. при гърдите 6·8 см., дебелина долу 2·5 см. обр. 56). Ръцете (дясната отчупена) са издадени навън хоризонтално в форма на пънчета и са продупчени, за да може идолът да се окачва;² гърдите и коремът са предста-

¹ Според устно съобщение на г. М. Стоянов.

² Сравни по тоя въпрос В. Миковъ, ИАИ VIII, 1934, 211.

¹ Срв. основното изследване на Миковъ, ИАИ VIII, 1934, 183 сл., също и книгата му „Предисторич. селища и находки в България“.

² Срв. напр. глинения идол от с. Горна Кремена (Врачанско). ИАИ VII, 1932/3, 361; други примери у Миковъ, ИАИ VIII, 185 сл.

³ Срв. идола от Кремиковци, ИАИ XIII 1939, 307.

за специална богиня на плодородието,¹ каквато намираме и в предна Азия.²

Нека прибавим тука няколко думи и за името на гр. Пирдоп. Ако вземем пред вид, че старотракийски географски названия са запазени до днешен ден и че в географската номенклатура на нашата земя навярно се крият и други тракийски елементи, които мъчно могат да се разпознаят,³ то и мнението, че името „Пирдоп“ е от тракийски произход,⁴ трябва да се смята като много вероятно. Това име ни напомня тракийското селище Burdara (при с. Саладиново), гдето е открито светилище на нимфите ΝΥΜΦΑΙ ΒΟΥΡΔΑΡΑΙΝΑΙ;⁵ в областта на Naissus е съществувал кастел на име Бурдопес;⁶ близу до Свиленград се намира старата крепост Burdipta (Burdenis).⁷ N. Jokl⁸ изброява и други старотракийски имена на селища, разположени при речни бродове, със съставка Burt-, Burd-, в основа на които лежи индоевроп. корен *bhred-: bhrd- (слав. брод, немско Furt).⁹ Втората съставка на Burdara излиза от индо-

европ. *ar- (вода).¹ Това тълкуване не противоречи и тук на географските условия: през пирдопското землище текат три реки:² най-голяма е „селската“ река, по-малка „Манджерин“, а третата — „Вадата“ е още по-малка. Трите реки се събират в югозападния край на града, гдето вероятно е било и най-удобното място за преминаване на реките.

Гавр. И. Кацаров

Волжките българи

Руският учен и специалист по средновековието на Волжката и Камската област, А. П. Смирнов, е защитил в Московския университет своята дисертация на тема „Волжките българи“. Авторът е дал първата история на Велика България, написана въз основа на археологическите открития. Държавата на волжките българи се явява като един от най-крупните центрове на средновековна Европа. Нейното възникване се свързва с дохождането на българската орда през VII в. в Долно Прикамие. Обаче в образуването на тая държава взели също участие и местни оседнали и номадски племена, у които през първото хилядолетие на нашата ера се извършвал бърз процес на класообразуване. Българската държава включила в състава си чудски, тюркски, сармато-алански и славянски племена. До втората половина на X в. българите влизали в състава на хазарския хаганат. Самостоятелната история на волжките българи започва от времето, когато княз Светослав предприел походи против хазарите (965 г.) и им нанесъл съкрушителен удар. Първоначално основна роля в държавата играли два града — Сувар и Булгар, но после първенството преминало у Булгар. Голяма роля в развитието на политическия и културен живот изиграл договорът с арабския халифат. Резултат на тоя договор било пратеничеството в 922 г. в което участвувал и арабският пътешественик Ибн-Фадлан, който ни е оставил описание на живота и обичаите на българите, хазарите, башкирците и русите През XI и

¹ За горното вж. L. Franz, *Religion und Kultus der Vorzeit*, 33 сл.; O. Menghin, *Weltgesch. der Steinzeit*, 334; K. Bittel, *Præhist. Forschung in Kleinasien*, 40 сл.

² Справ. Ch. Autran, *Mithra, Zoroastre*, 52 сл.; за егейската и балканска област, срв. Ch. Picard, *Les origines du polythéisme hellénique*. Paris 1930, 21 сл.; Fr. Heichelheim, *RE* XVI, 947. — Wilamowitz-Moellendorf, *Glaube der Hellenen I*, 308 мисли, че голите каменни и глинени женски образи, намирани в предгръцки гробове, не трябвало да се тълкуват като богини; те заместват жената, от която умрелият имал нужда и в новия си живот (срв. G. Kazanow, *RE* VI A, 532 и там посочената литература; Миковъ, *ИАИ* VIII, 213); това мнение, изказвано и от други учени, не може да се поддържа, както изтъкна напоследък и J. Wiesner, *AA* 1937, 255 сл., който разглежда идолите на егейската област; срв. Ch. Picard, *Rev Arch* XVIII, 1941, 145.

³ Миковъ, *Произходъ и значение на имената*, 67.

⁴ Миковъ, *цит. съч.*, 229; Стояновъ, *Гр. Пирдопъ*, 24.

⁵ Срв. литературата посочена в *RE* VI A 510.

⁶ Prosop., *De aedif.* IV 4 (123, 8 Haury).

⁷ Miller, *Itiner. Romana*, 538; Kazanow, *Klio* XXII, 234; G. Mateescu, *ED* I, 1923, 153; W. Brandenstein, *RE* VI A, 412.

⁸ M. Ebert, *RLV* XIII, 289.

⁹ Мнението на Jokl приема и проф. П. Дечевъ (устно съобщение).

¹ N. Jokl, *цит. съч.*, VI, 46.

² Стояновъ, *Гр. Пирдопъ*, 7.

XII век българите се сблъскали много пъти с руските князе, които се борели против търговската им хегемония. В тая борба българите били силно ослабени и загубили града Ошел — център на областта Есегел. Към 1223 г. се отнася първия татарски набег, а в 1236 г. татарите разгромили Волжка България след четиригодишна борба. В втората половина на XIII в. България се разпадала на две княжества — Българско и Жукотинско, непосредствено подчинени на Златната орда. Окончателното падане на България се отнася към втората четвърт на XV век. Въз основа на откритите и изследвани крепостни съоръжения, отбранителни окопи и оръжия авторът смята, че волжките българи имали доста висока военна култура. Обаче номадската военна тактика, която прилагали българите, отстъпвала пред тактическите похвати на русите и това станало причина българите да бъдат разгромени от рязанските и суздалските князе.

Авторът на дисертацията дава широка картина на търговските връзки на Волжка България, основен център на търговията от X в. в Северна Европа, с Изтока. В град Велики Булгари се стичали, като на международни панаир, търговци от Иран, Кавказ, Китай, Византия и Русия. Широките търговски връзки съдействували за развитието на занаяти и възникване на занаятчийски сдружения. Голямо влияние в развитието на българската култура оказвали и руските княжества.

Из Историческия журнал, 1945, кн. 1—2.

Разкопките на Народния музей през лятото на 1945 година

(Сказка четена пред Радио София)

Когато през миналата зима персоналът на Народния археологически музей в София правеше своите проекти за през лятото, много скептици се усмихваха весело. Те не вярваха, че ние ще можем да ги осъществим. Условиата за работа, казваха те, ще бъдат много тежки и вие няма да можете да направите разкопки. Ние — директор, уредници и асистенти — знаехме, обаче, че още от Освобождението на страната условията за работа са тежки за тях, които не желаят да работят и не се без-

покояхме много от мненията на скептиците. Ние започнахме упорито да подготвяме своята лятна изследователска кампания.

През зимата, в нашия печат проникнаха съобщения за разкопки в Мексико. Преди месец се дадоха отчети за разкопките в Азербейджан, а наскоро откритието на серия от статуйки на Буда в Урал беше хроникерирано, придружено с илюстрации. Съветските и другите изследователски институти работеха, въпреки безкрайно тежките условия, които една нечовешка по опустошения и жестокост война е създала в цяла Европа. В северна Италия историци на изкуството откриха картина от Рембрандт. Навсякъде, значи, хората на науката бяха на поста си, въпреки тежките условия. Навсякъде се пристъпваше веднага към съграждане на разрушената култура и навсякъде интересът към тяхната работа беше голям. Делото за възстановяване на миналото на човечеството е предизвиквало винаги интереса, който и тоя за изграждането на бъдещето, предизвиква. Тия съобщения в нашия печат даваха кураж на целия персонал. И когато скептиците казваха: „Време ли е сега за разкопки“? ние знаехме, че всяко време е време за работа в областта на културата. Ние знаехме и нещо повече — това, че когато културата е разрушена, полуунищожена — дълг на нейните изследвачи е да работят двойно повече за нейното съграждане. Ние знаехме и друго, за това, че когато работниците в фабриките напрат усилия да увеличат производството, че когато инженерите работят ударно за възстановяване на железнопътния трафик, за откриване и трасиране на нови железопътни линии, за постройката на нови язовири, ние не бива да спим. Ние сме длъжни да вложим, всеки на своето място, усилия, за да направим това, което нашия дълг ни повелява, да счупим мъртвило, което една некадърна управа беше установила в Музея през фашистко време и да вървим в крак с общия трудов ентузиазъм, който новата народна власт създаде в страната между всички физически и умствени работници.

Музеят има пет отдела. Три от тях имат чисто изследователски характер —

предисторическия, старовековния и средновековния. В тяхна помощ можеше да се притече и се притече уредникът на художествения отдел. Десетки предисторически селищни могили, обитавани в древността, пещери от първобитния човек и отделни находища чакат разкопаването си по нашата земя. Покойният директор на Музея Рафаил Попов е основателят на предисторичната наука в България. Той изследваше главно старата каменна епоха, както и новокаменната и разкопките и проучванията, които той направи в течение на тридесет години, уясниха въпросите около културата на най-старите обитатели на нашите пещери, долини и поречия. Неговият ученик и заместник, уредникът на предисторическия отдел г. Васил Миков, отдава предпочитанията си на бронзовата епоха, която не е изследвана у нас. В Свиленградско, до селото Михалич, бяха открити случайно глинени съдове, подобни на тия, които са намерени в старата Троя — в Мала Азия. А селищната могила до Михалич трябва да бъде разкопана, за да се уяснят връзките, които нашите земи са имали с Юг, гдето през бронзовата епоха, т. е. през второто хилядолетие преди Христа, по островите на Бяло море, а после и на континента, се развиват егейската и микенската култура. Разкопките бяха предприети в началото на август. Шестотин квадратни метра от могилата бяха разкопани. Те дадоха блестящи резултати. От една страна изкопаха се съдове и части от съдове от типа на тия, които се срещат във вътрешността на страната, а от друга — такива, които се намират на юг, в древната Троя, по бреговете на Мала Азия и по островите. Откритията могат да се датират от началото на бронзовата епоха, т. е. приблизително от двехилядната до хилядо и осемстотната година преди Христа. Установи се освен това, че един нов, дошел тогава народ се е установил по нашите земи. Ние можем да предполагаме, че това са били старите траки. Разчистиха се основи на жилища с техните огнища и ръчни мелници.

Старовековният отдел, който се занимава именно с тракийските, старогръцките и римските старини, имаше друга задача.

Той трябваше да се занимае с развалините на античния Никополis ад Иструм до село Никюп, на 15 клм. северно от Търново. Тоя град, основан от римския император Траян, беше копан в 1900—1901 год. от френския археолог Жорж Съор. В северната част на градището се издигаше широка низка могила, която криеше развалините на една или няколко големи постройки. Разкопките, започнати в началото на септември, дадоха и тук блестящи резултати. Две големи зали бяха разчистени от асистента Теофил Иванов. Откри се и настилата на една от улиците на града, както и тръбите на два водопровода. Арх. Сава Бобчев разчисти сцената на разкопани по-рано амфитеатър. Открита беше и една статуя без глава.

Но на Музея е възложена и една национална задача. Той именно е институтът, който се занимава с откриването на българското минало. Прекъснатите от години разкопки в старите български столици Преслав и Плиска трябваше да бъдат продължени. Тук под земята лежат, затрупани с пръст, развалините на стари дворци, църкви, жилища със скулптурна и керамична украса. Тук земята крие надписи, от които ние можем да възстановим нашата стара история. Много от развалините изчезват от година на година между лозята и нивите. Престъпление беше вършено до сега с изоставянето на пряката задача на Музея.

Разкопките в Преслав бяха започнати в края на м. юний. Задачата беше да се разкопаят поне две от развалините, които се намират източно от града и източно от реката Тича, тъй като отбелязаните още от Шкорпил развалини в тая местност изчезват между лозята и нивите. На „Бял бряг“ около два километра от Омортаговия мост, в местността „Аврадака“, под ръководството на г-жа В. Иванова-Мавродинова беше разкрита хубава каменна кръстовидна църква от византийски тип, запазена до 2 м. над нивото на земята. Тя е с притвор и предапсидно пространство. Изкопани бяха извънредно много скулптурни каменни корнизи и фризи — цялата ѝ скулптурна украса. Открити бяха и два каменни скулптурни гаргули (трети беше намерен наблизко при един сондаж),

както и един извънредно интересен капител. В насапа пред входната врата се намираха части от рисуванa керамика, подобна на тая от Кръглата църква. В олтара беше открита колоната с първия прабългарски надпис написан с прабългарски думи. В местността „Тузлалъка“ по-близу до реката, бяха разкопани, под ръководството на г. Йордан Господинов, основите на друга по-малка гробнична църква, която е била от един междинен тип — на план на еднокорабна църква са прибавени два стълпа, за да поддържат малък купол. Тук се откриха подови каменни скулптурни плочи с инкрустирана керамика от съвършено непознат тип. С такава керамика са били облицовани и стените. На север и на изток от църквицата е имало, изглежда, обширен некропол. Няколко от гробниците, долепени до църквата от север, бяха разкопани.

В Плиска, гдето в моя помощ дойде уредникът на художествения отдел г. Стамен Михайлов, бяха разчистени три големи трикорабни базилики и една гражданска сграда в пространството между окопа и вътрешния град. Трите базилики са съвършено еднакви по план и градеж, въпреки че са на доста голямо разстояние една от друга. И трите имат притвор (в едната разчленен на три от послешни преграждания). Три входа водят от притвора към наоса. Два чифта стълпове разделят трите кораба. Две стени от двете страни на апсидата разграничават бемата от протезиса и диаконикона. Една единствена тристранна апсида завършва към изток трите култови сгради. Градежът е каменен и много правилен, но спойката е от кал. Двете църкви са запазени на височина до 1 м. Едната е в северозападния ъгъл на окопното пространство, до Асардере, другата северно от Вътрешния град. Третата, която е западно от селото, е много разрушена. Нейният план може да бъде установен по случайно запазени части от стени и стълпове и по изкопите на основите ѝ. Гражданската сграда образува низ от стаи без коридор. Тя има градежа на църквите. През това лято ние прибавихме към историята на старобългарското изкуство шест архитектурни паметника.

Помогнаха ни, за да можем да изпълним задачата си, Министерството на информацията и изкуствата и сдружението „Българска старина“ в Шумен, чийто управителен съвет, начело със стария труженник в областта на археологията г. Иван Моллов, постави на наше разположение всичко, от което имахме нужда. След месец и половина ние ще съставим плана за разкопките, които трябва да се приемат през идущата година.

Никола Мавродинов

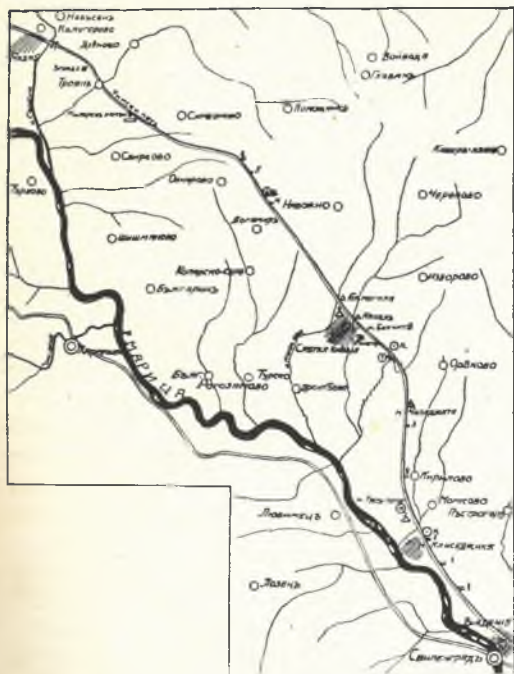
От Burdenis до Arzus

Известно е от Tabula Peutingeriana и други антични източници, че римският път Цариград — Бялград е минавал през Свиленград (Burdenis, Burdipta). Пътят напуска Burdenis при „Калето“ (Хисара) и се отправя на северозапад от него, по левия бряг на Марица (обр. 58).

От Свиленград до Момковските лозя пътът съвпада с сегашното шосе и може да се каже че е използван старият път. Обаче на много места новото шосе е понизко и право и профилира римското. Римският път по тия места е унищожен, понеже свиленградчани са го обърнали в ниви, зеленчукови градини и лозя. Само там, гдето новото шосе сече римския път, се забелязват остатъци от последния. Такива профили забелязахме при местността „Кашладере“, местността „Бели бряг“ и местността Боаздермен (обр. 59, 1). Камъните, с които е бил настлан римският път са в безпорядък, а за да се копае и види профила му, е много трудно, понеже пътът е дълбоко в земята и мястото над него е засято с зърнени храни. Задоволихме се само с обясненията на помощник кмета на с. Момково, Георги Николов Трифонов, родом от същото село, на 34 години и на дядо Тасю Георгиев, от същото село, на 83 години, които казаха, че насапът на пътя е като тоя в обр. 59, 1. И действително, онова което, видяхме, отговаря напълно на това, което ни се разказа за насапа на пътя.

От Свиленград до местността „Кашладере“ пътът е известен на населението от Свиленград с турското име „Заара-Джа-

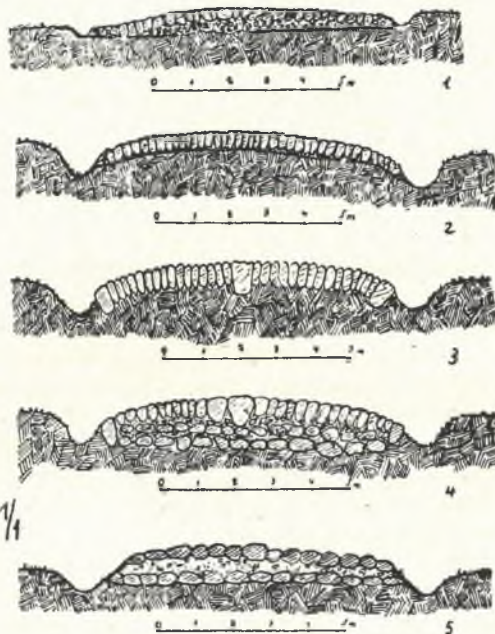
деси“. Но от местността „Белия-бряг“ нататък към местността „Боаздермен“ и местността „Клиседжикя“ (име на старо селище — Черквицето“) и от „Дели Петрова кладенец“, гдето пътят се отделя от сегашното шосе за Любимец нататък носи името „Римски път“, „Друма“ или „Калдаръма“. На изток от „Дели Петрова кладенец“ се намират железни стрели. Поменатият дядо Тасю Георгиев казва, че запомнил много добре посоката на пътя. Преди 70 години той бил напълно запазен и понеже полето не било още разорано, служел на момковци за път до Свиленград. Той определи следната посока на шосето: почва при Свиленград от местността „Хисаря“ (Castellum Burdipta), върви по низкото из свиленградското землище „Боаздермен“, „Кулатопрак“, Аджемконаа

Обр. 58. Карта на римския път Burdenis—Arzus
Fig. 58. Croquis c'e la voie romaine Burdenis—Arzus

(източно от кладенеца „Кокарджа“, върви по върха „Дувандере“ — сегашните момковски лозя, западно от с. Кирилово, през връх „Чаладжа“ (чилиев, трънов връх) и се отправя на северозапад. В местно-

стта „Сария-яме“, там гдето минава селският път от с. Момково за с. Любимец, пътят е открит от ерозията. Камъните му са открити и ясно личи настилката. От тук нататък до местността „Чаладжата“

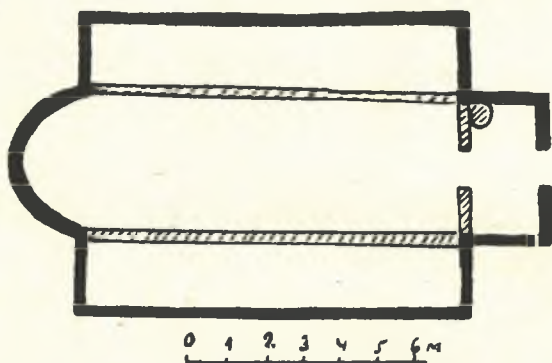

Обр. 59. Профили на римския път Burdenis—Arzus
Fig. 59. Profils de la voie romaine Burdenis—Arzus

пътът е напълно запазен. Широчината му е 6 м. (9 стъпки). Страничните му изкопи личат много добре. Насевер, на около 100 м. разстояние от междуселския път с. Момково за с. Любимец в местността „Тастепе“ при „Турското гробе“ е намерен от Теню Иванов Казаков от с. Момково, преди 10 години, един глинен съд с около 3 кгр. медни и бронзови римски монети. Пожелах да видя намерените монети, за да разбера, от кое време са, но за голямо съжаление не се указаха на лице. Част от тях били взети от хасковския училищен инспектор г. Салабашев и занесени в Хасковската музейна сбирка.

Още по-насевер от „Турското гробе“ и на 500 м. западно от Кирилово (Бунаклий) в местността „Калдаръма“, гдето пътят е запазен много добре, пресякохме с окоп пътя до нивата на братя Александър и

Желязко Таневи и на дядо Стойко Гочев, всички от с. Кирилово (обр. 59, 2). При нивата на Добри Иванов Попов от с. Кирилово, гдето има голям наклон и се гу-

Обр. 60. План на базиликата при с. Изворово
Fig. 60. Plan d'une basilique près du village de Izvorovo

би в оранта, едно суходоліе, приток на р. Ахмеддере“, пресича пътя и открива неговия профил (обр. 59, 3).

От профилите се вижда, че камъните и дебелината на трасето на пътя са били в зависимост от орографията на местността. В местността „Дъбовете“, в нивата на Атанас Димитров, пътят започва пак да се губи, за да се появи наново, напълно запазен от гърбището, край самия триангулационен пункт. Оттам „Калдаръма“ завива на запад, северно от чешмата, пресича дола при „Чешмите“ и оттам южно от „Ампуховия кладенец“ се отправя за „Бахчите“. От триангулационния пункт до „Чешмите“ пътят има голям наклон, после се изкачва на една малка височина и при „Бахчите“ пак се спуска надолу. Димитър Делчев Пиперов от с. Изворово, Свиленградско, ми каза, че съществувало предание, какво местността „Бахчите“ била заета някога от град, който бил много голям и се наричал „Кастарти“. Оказа се, че наистина съществува такова селище. То се намира найот римския път. През него тече Голямата река, в която тъкмо тук се влива Изворовската река. Селището обхваща „Бунарчевския дюзмок“ и „Бахчите“ и заема едно пространство от около 150 уврата. Мястото на селището е обрасло с грамадни брястове, черници и зеленчукови градини. На много

места се показват градени с хоросан зидове и купчини от камъни, извадени от основите на някогашни здания, струпани по синурите. Натъкнахме се на хоросан, смесен с начукани керамиди, а също и на две медни монети: едната от Константина Велики (306—337), а другата от Иван Цимиски (969—976), които намерих в насипа.

Оттук пътят върви право на северозапад към „Латинските гробища“. Според преданието, когато било строено шосето по тия места и жените работели ангария. Вдовиците трябвало да донесат за шосето 400 кола камъни, а бременните жени, докато детето им пропищи в тях. На височина около 100 м. източно от града и южно от римското шосе се намира така нареченото „Кале“. Когато се изкачвах на „Калето“, намерих една медна римска монета от времето на Константина Велики. Придружаващият ме градинар, Димитър Д. Пиперов от с. Изворово, ми каза, че в околността на „Калето“ се намирали много пари. Дори златни и сребърни. Това дало повод на брат му и на него да го разкопаят през декември 1932 г. с цел да дирят пари. При копането, те открили основите на трикорабна базилика, дълга 12 м., широка 8 м. (обр. 60). Дебелината на зида е 0.50 м. Основите на църквата били зарити в земята на 4 м. (?) дълбочина. Подът бил постлан с бели мраморни плочки 30×30 см. На югозападния ъгъл на църквата, в преддверието, била забита една колона от бял мрамор с диаметър 50 см. и с следния надпис.

ΟΝΚΕ
ΟΥΛΗ
ΙΟΥΛΙΑ
ΝΟΣΤΡΑ

Тая колона сега е пренесена в двора на Вълчо Делчев Пиперов от с. Изворово, Свиленградско. Тя е употребена за подставка на една колона на къщата му. За забелязване е, че в църквата се открили няколко реда под. По ъглите на зидовете, както и из самия зид са поставени плоски тухли 40×40×3 см.

На северозапад от града се намират, както вече поменахме, „Латинските гробища“. По всичко изглежда, че те са от

по-ново време, защото има гробове и на самото шосе. Обрасли са с дребни драки и трънак, над които стърчат високи, груби и големи камъни. Северно от град „Кастарето“ и римския път, до Изворската река, се показва една сводова развалина, изработена от тухли—вероятно канал, а назапад от поменатата река шосето преминава край местността „Еленкѐра“ и „Голямата могила“. Последната могила се намира на 6 клм. южно от с. Набошко, Харманлийско. Оттам пътят завива под тъп ъгъл и през местностите, „Сария чайри“, „Сария меше“, „Атьоолу“, „Коюнка“, гдето иманяри копаят за пари, „Дядо Тановите караѓи“, „Коджаташ“, „Такечеири“ и се отправя през западните разклонения на Сакар планина през гората „Карапѓджу“, гдето изви́ва направо на северозапад, слиза на р. Тикийлийска, пресича и нея и се отправя по права посока. Тук пътят е много добре запазен. Той навсякъде следва по височините. Избягва кривините и се стреми да достигне най-късото разстояние между две точки. Поради тая причина римляните са правили дебели каменни настилки, мостове и то предимно каменни и не са избягвали големите наклони. Наклонът от върха на бърдото „Карапѓджу“ до голямата река, при чешмата „живата вода“ е доста голям, а настилката — доста дебела. Изработката на пътя е била извънредно солидна.

Тук пътят пресича сегашното шосе Харманлий — Тополовград в местността „Кушуолу“ и слиза долу в местността „Голямата река“ при чешмата „Живата вода“. Тук ерозията е открила горната част на „Друма“, а долу в самата река му е направила много добър профил, от който много добре личи насипа (обр. 59, 4). На това място се забелязват следи от камен мост. След това шосето прави една извивка право на север по гърбището, което се образува между бърдата „Грѓбянцата“ и „Боазвукар“ и слиза в долината на р. Дашладжа. Тук отново се открива профил, който отговаря на профила на (обр. 59, 3). Пътят на това място се именува „Папѓйолу“ или „Ипийта“. Изкачва се на височината „Гереня“, която се намира източно от с. Овчарово, Харманлийско, минава през

„Турското грѓбе“ и завива на северозапад край селото. Пътят върви по височините край „Юрюшкия кладенец“, „Кованлъка“, „Сърпът“, открива се на много места, гдето личи много добре настилката му. На „Масиловата чука“, близу километър югоизточно от с. Троян, Харманлийско, видях един милиарен стълб (обр. 58). Той бил изкопан през месец декември 1936 година близу до изкопа на шосето в нивата на Митю Ив. Калинов от същото село. Стълбът бе от бял мрамор. Горният му край бе отчупен. Размерите му са следните: призматичната част долу е 50×50 см. (дебелина и широчина при основата, а също и височината), а радиусът на колоната е 25 см. Дължината на цялата колона е 2·5 м. Оттам пътят се отправя през „Главанската“ (Дряновската) река и минава право на югозапад от самото село. Проследихме пътя през селото с дядо Нейчо Желев Кювлиев от с. Троян. От реката той се отправя през селото и минава по основите на Троянското първоначално училище. След това напуска селото до рѓтлинката, която се намира на северозапад от селото и оттам южно от кладенеца „Вълчан бунар“ се отправя към „Бялия кладенец“. Наюг от пътя и от „Вълчан бунар“ са открити основите на една стара постройка.

След това пътят продължава в северозападна посока, минава северно от „Илубунар“ и слиза долу в долината на р. Сазмия, гдето, на самото шосе, на 50 м. източно от днешното корито на р. Сазмия открихме следи от римски мост. Той е изкопан от иманяри през декември 1936 г. Мостът е строен от плоски тухли, дебели около 4 см., дълги и широки по 30 см. и слепени с хоросан, направен с начукани керамиди. Този мост вероятно е строен по-късно. Той е бил сводест, дълъг 6 метра, широк при отвора 6 метра и висок 3 метра в най-високата му част. Намира се при нивата на Петко Желев Сидеров от с. Навъсен, Харманлийско. От моста пътят продължава на северозапад и минава през коритото на р. Сазмия в местността „Дерменоджа“. На това място, гдето шосето пресича р. Сазмия, са останали няколко големи камъни, които говорят за друг, по-стар мост на шосето.

Този мост се намира при нивата на дядо Добри Г. Семерджиев от с. Калугерово, Харманлийско. Оттам шосето се губи в буйна растителност и бостани и из развалините на древния Argus, който се намира южно от с. Калугерово. Днес за блестящия някогашен римски град Argus нищо не ни говори, освен няколко основи на здания, купчини от камъни, много и начупени тухли, керамиди, глинени съдове, малки камъчета и пепелявата почва на мъртвото селище.

Петър Детев

Селищна могила Св. Константин при Браниполе

Селищната могила Св. Константин се намира на половин километър северо-западно от с. Браниполе, Пловдивско. Тя е възникнала в южния край на Пловдивското поле, близу до едно голямо блато, чиито води се събират от родопските потоци. През могилата минава стария път, който води от с. Новосело за Пловдив. Пътят дели могилата на две неравни части: западна и източна.

Западната част на могилата е по-госляма. Тя има височина 5 м. Формата ѝ е елипсовидна.

Цялата е засадена с лозя и овощни дръвчета. Източната част на могилата е много по-малка. Тя достига височина до 2 м. и диаметър около 50 м. Над тази част на могилата е била построена трикорабна базилика св. Констан-

тин и Елена, от която носи името си не само могилата, но и цялата околност. През есента на 1943 г. Димитър Цончев, бивш директор на Пловдивската библиотека и музей, е разкопал източната част на могилата св. Константин. Той установил, че върху могилата имало останки от селище, което е съществувало през

римско и византийско време, от когато е откритата базилика. По време на разкопките, които Димитър Цончев направил на източната част на могилата, са намерени следните предисторични материали, които, заедно с намерените по повърхнината ѝ, описваме по-долу, както следва:

Фрагменти от глинени съдове

1. Бледочервени фрагменти от глинени съдове, с връзани орнаменти, които представляват успоредни или зигзаговидно-успоредни линии, затварящи ленти с вдлъбнати орнаменти, образувани с тъп предмет, преди да се изпече съдът (обр. 61).

2. Фрагменти от доста голям глинен съд с бледочервен, опушен цвят, с връзан орнамент. Нарезите са дълбоки и затварят групи от по една дълбоко връзана и широка лента и три тесни, боядисано черно, след което идва друга група от една широка и три тесни ленти, боядисани жълто, а след нея трета група, боядисана черно, после жълто и т. н. Нарезите са наклонени така, че образуват множество равнобедрени триъгълници един над друг или пък нарезите са наклонени в една и съща посока.

3. Фрагмент от голям глинен съд с опушено червен цвят. От външната страна той е бил украсен с връзани орнаменти, които се състоят от няколко успоредни нарезки, които обикалят съда и меандрични извивки от множество успоредни нарезки. В ония места, дето се допират извивките на два съседни меандра и тия на успоредните-концентрични нарезки, се образува мускатоподобно пространство, в което са издълбани три големи, конусовидни вдлъбнатини, които са разположени в формата на триъгълник. В центъра на тоя равностранен триъгълник е издълбана

Обр. 61. Глинени чирепи от селищна могила при Браниполе

Fig. 61. Fragments de poterie préhistorique de Brani-polé

Обр. 62. Глинени чирепи от селищна могила при Браниполе
Fig. 62. Fragments de poterie préhistorique de Brani-polé

друга конусоподобна дупка, около която е врязана окръжност.

4. Пет глинени фрагмента с бледочервен или сив цвят. Те са с вдлъбнати орнаменти. Единът от фрагментите е с 4 хоризонтални нарязи, между които се затварят три тесни ленти, а от двете страни на крайните нарязи, следват две широки ленти. Над тесните ленти са врязани с тъп предмет вдлъбнати орнаменти. Подобен на този фрагмент е и друг един фрагмент. Разликата в украсата на първия орнамент от втория е тая, че тесните ленти не са вдлъбнати с тъп предмет, а с връв. Неговата украса се различава от украсата на втория фрагмент само по това, че врязаната му орнаментация е зигзаговидна. Глината и на трите фрагмента е неравномерно изпечена. На места е ясночервена, а на други опушена.

Четвъртият глинени фрагмент има врязани украси. Орнаментите се състоят от къси, успоредно-наклонени линии, ограничени с по-широки успоредни ленти. Фрагментът представлява част от устието на съд.

Петият фрагмент има врязани орнаменти. Над успоредно-наклонени нарязи е изобразена фигура, която наподобява на

печатно българско Б, в долната част на което, има врязана окръжност с точка в средата.

5. Дванадесет фрагмента, които имат черен или сив цвят (обр. 62). По външната страна на фрагментите, са изобразени меандрични извивки, вдлъбнати кръгове, успоредни линии и ленти, триъгълници и други нарязи, инкрустирани с бяла материя. От този вид съдове е и един фрагмент с черен цвят. Той е част от устието на съд. На външната страна има 2 см. широка червена лента, която се ограничава с две инкрустирани с бяла материя линии. От долната страна на фрагмента е изобразена друга подобна лента. Между двете червени ленти се затваря друг орнамент, който от долната страна е ограничен с две успоредни инкрустирани с бяла материя линии, а отгоре — с една. Широчината на орнамента е 8 см.

Верояно към този вид съдове спада едно черно и плоско дъно; то е ограничено с една врязана окръжност, на която диаметърът е 9.5 см., деб. 1.1 см. От центъра на окръжността е описана друга окръжност, с диам. 8.5 см. Вътрешността

на тая окръжност е шахматно украсена. Останките от бяла материя в нарезите на окръжностите и шахматното дъно ни убеждават, че дъното е било инкрусти-

Обр. 63. Глинени чирепи и прешлени от селищна могила при Браниполе

Fig. 63. Fragments de poterie préhistorique de Brani-polé

рано. Това се потвърждава и от орнаментите на съда, които се намират вън от дъното.

6. Четири черни фрагмента от глинени съдове с финна инкрустирана украса. Три от тези фрагменти са части от устия на съдове. Външната страна на устията им са боядисани с червена боя. Орнаментите на фрагментите изобразяват разни геометрични фигури, меандрични извивки, концентрични окръжности, точки, пълки и други орнаменти.

7. Четиринадесет фрагмента от, рисувани с графит глинени съдове. Три от тях са червени, а останалите черни. Орнаментите изобразяват единични, двойно-успоредни или наклонени графитни ленти, кръгове и чупени линии. Те са типични за каменно-медната епоха у нас.

8. Деветнадесет дръжки на глинени съдове с червен, сив или черен цвят. Те имат най-различни форми: езичести, овални, плоски и пълчести. Характерно е, че дръжките нямат орнаменти. Такива не се забелязват и по отчупените с тях глинени фрагменти. Към дръжките на глинени съдове следва да причислим и трите парчета от високи глинени дръжки на съдове. Те са черни и имат цилиндрична форма. Двата фрагмента представляват топчестото разширение, с което завършват дръжките, а другото е средна част на такава дръжка. Тези фрагменти от високи глинени дръжки на съдове са подобни на дръжките на съдовете, изкопани от Веселиновската и Кукова могила и са типични за бронзовата епоха. Към това време трябва да се отнесат и четирите черни крачета на глинени съдове, а така също и едно сиво, конусовидно чучурче на глинени съд, с диаметър на устието 2.5 см. и дебелина на глината 1 см.

9. Счупен глинени съд без орнаменти: висок 9.3 см., външен диаметър при основата 9 см., диам. при най-изпъкналата част 13 см., при устието 11 см., дебелина на глината 0.7 см. Той има формата на два пресечни конуса, които се събират с широките си окръжности. Съдът има сив цвят, понеже е опушен. Глината му е ясно червена, но на места е тъмна от изгаряне при изпичането.

Глинени идоли

1. Фрагмент от фигура на жена: висок 6.5 см., широк 7.5 см. и дебел в гръдната част 4 см., цвят червен. Запазени са само гърдите и ръцете на идола. Ръцете са представени с издатини. Гърдите на жената са покрити с врязан орнамент.

Обр. 64. Каменни предмети от селищна могила при Браниполе
Fig. 64. Objets préhistoriques de pierre de Brani-polé

2. Глинена фигура на животно, сив цвят: дължина 7.5 см., деб. 3 см. Тялото на животно е представено като закръглен триъгълник. Главата, краката и опашката на животното са отчупени.

3. Сива глинена фигура на животно: дълж. 5.5 см., деб. 2 см. Тялото на животното е овално. Главата, краката и опашката са отчупени. По средата на тялото, отгоре, има дупка, която е прокарана до средата на трупа. Целият труп на животното е украсен с врязани орнаменти. Плешките и задните бутове на животното са представени изпъкнало, като над тях са врязани по 4 концентрични окръжности, а между тях се протакат 3 успоредни врязани линии, които се простират полегато от предните до задните крайници на идола.

Други глинени предмети

1. Три глинени прешлена: диам. от 3.5 до 5 см., дебелина в най-изпъкналата част 3 см., а диаметър на дупките им 0.7 см. (обр. 63). Двата прешлена са червени, а единият е черен. Те са служели за тежести. На тях е подобен един червен прешлен с форма на пресечен ко-

нус: вис. 4 см., диам. при основата 4.5 см., на върха 2.5 см., а тоя на дупката на прешлена е 1 см. (обр. 63). Дупката на прешлена е прокарана наклонено през него. Поради това, той не е служел за тежест на вретено.

2. Намерено е още едно парче от глинени предмет: дълж. 10 см., шир. 5 см. и деб. 1.5 см. (обр. 63). На външната страна на фрагмента е врязана правоъгълна фигура, в която е изрязан орнамент „кучешки скок“ с натискане на връв върху неопечената още глина на предмета и после така приготвения орнамент бил инкрустиран с бяла материя.

3. Изкопани са един фрагмент от сивочервен прешлен, фрагмент от сивочервен похлупак, фрагмент от сивочервена лъжица, и две парчета от сивочервена, изпечена глина от мазилка, на която са отпечатани пръстите от плета.

Предмети от камък

1. Три кремъчни ламели, които имат триъгълна форма с основи от 2.7 до 6 см., вис. на триъгълниците от 3.3 до 6.5 см. и деб. в най-изпъкнала им част от 0.5 до 1.6 см. (обр. 64). Вероятно двата ламели

са служели за върхове на стрели, а едното за връх на копие.

2. Три каменни бравди, изработени от черна масивна скала, дълж. от 5 до 7 см., шир. от 3·5 до 4·5 см. и деб. от 1·5 до

Обр. 65. План на селищната могила в село Св. Кирилово

Fig. 65. Plan du tell près du village de Sveti Kirilovo

2·5 см. (обр. 64). Изострянето на бравдичките е станало косо или равно от двете страни.

3. Три фрагмента от каменни бравдички, от които двете са изработени от черна масивна скала, а едната от зелена; дълж. от 7·5 до 9 см., шир. 4·5 см. и деб. от 1·5 до 4 см. (обр. 64).

4. Една бойна топка, изработена от черна масивна скала: диам. 6 см. (обр. 64) и черна разтрошовка: дълж. 12 см., шир. в най-изпъкналата част 9 см. и дебелина 7 см.

Гореописаните предисторически материали показват, че селищната могила Св. Константин при с. Брациполе е обитавана през каменно-медната и бронзовата епоха.

П. Детев

Разкопки на могили при с. Свети Кирилово

В 1911 год. проф. Г. Кацаров е правил сондажни разкопки на голямата селищна могила, която се намира в средата на с. Св. Кирилово, Старозагорско (обр. 65 и 66, № 1). Сондажите дали интересни предисторически материали, които обърнали вниманието на специалистите.¹

За съжаление, настъпилите в следващите години събития не позволили да се изследва окончателно въпросната могила, която остава във вниманието на нашите археолози до 1941 г., когато Народният археологически музей предприе разкопки съвместно с Германския археологически институт, от страна на който като ръководители на разкопките взеха участие Курт Бител, директор на клона на института в Цариград и Ф. Гьотерт от Берлинския университет.² От страна на народния музей участвува пишущият тия редове, а в последствие и г. В. Миков, уредник на предисторическия отдел на музея.

С цел да се уясни строежа на селищната могила, както и съотношението на културните пластове, бе направен на южния ѝ склон един изкоп 10 метра широк и 25 дълъг с терасовидно сечение. Тук се оказаха пет различни пласта. В най-горния се намират останките от една стена от римската епоха (обр. 65). Тя е обикаляла вероятно темето на могилата; градена е с ломени камъни без спойка. Следващият, втори пласт представя дебела прослойка от пепел и обгоряла пръст, която заема значително пространство от могилата. Третият пласт е тънък и с следи от опожаряване. Следващият под него четвърти пласт е по-дебел; тук се откриха следи от голяма колиба унищожена от пожар. В най-долния, пети пласт, се намират също тъй следи от жилища.

Крепостната стена от първия пласт е представлявала осмоъгълник. Лицевите ѝ страни са изградени от по-големи камъни, а средата е запълнена с по-дребни късове. Стената отвътре е била подсилена с чет-

¹ Вж. G. K a z a r o w, Vorgeschichtliche Funde aus Sveti-Kirilovo, Südbulgarien. PZ, 1914, 67—88; Кацаровъ, ИАД III, 1912/13, 40 сл.

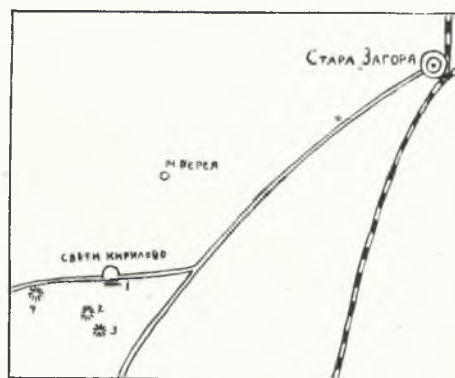
² Вж. JAI 58, 1943, AA, 64 сл.

въртати подпорки. На места в откритата част на стената се виждат късове от римски керамиди и съдове, които са употребени като градивен материал. Те служат като термин за датирането на укреплението. При разкопките на Кацаров в 1911 г., в пространството оградено от римската стена, е бил установен един пласт от римската и византийска епоха дебел един метър. В него, както за това свидетелствуват намерените плочки и откъслечи с изображение на тракийския конник,¹ е имало малко светилище на тракийския бог-конник. Но преди разкопките в 1941 г. селяните изравнили върха на могилата за игрище и с това унищожили напълно тоя пласт със следите от светилището.

Според намерените предмети, вторият пласт е от по-голяма древност; той датира от ранно-бронзовата епоха. Тук се намериха цели съдове и откъслечи от съдчета правени без грънчарско колело, с косо отрязана уста, дългнести дръжки и пр. В следващият под него трети пласт има късове от керамични произведения, украсени с бяла боя и графит. Освен съдове се намериха глинени печати, масички с четири крака от глина, една дългнеста каменна брадва без дупка. За датирането на този пласт е важна една плоска брадва и едно четиристранно длето от мед. Четвъртият пласт се характеризира с дебел слой пепел. Тук се констатираха следи от дървени постройки от различен вид и различно време. В него има полихромна керамика с геометрични орнаменти. От този пласт произхожда една голяма фигура на бик от глина, която, без съмнение, е имала сакрално значение.

В най-долния, пети пласт, се намериха откъслечи от глинени съдове с крак, които наподобяват така наречените *Steckdosen*, високи амфори с уши за връв, откъслек от крак на глинени човешки идол, украсен с спирален орнамент, множество каменни полирани брадвички. Събраният богат материал от тия пластове още не е

проучен. Когато това стане, ще може да се хвърли по-обстойно поглед върху отделните културни пластове на тая могила. От наблюдението правено през време на работата на самото място, се вижда, че тук лежат две култури. По-старата (V—III пластове)

Обр. 66. Разположение на могилите при с. Св. Кирилово

Fig. 66. La situation des tumuli près du village de Sv. Kirillovo

принадлежи към южното разклонение на югоизточната група на ивичната (*Vandkegamik*) керамика. По-късната (II пласт) се свързва с културата на източната егейска област и северозападна Мала Азия. Кръстосването на двете култури в Св. Кирилово не е изненадващо, тъй като то лежи в областта, в която винаги са се срещали влияния от север и юг.

Едновременно с разкопаването на голямата селищна могила, ръководителите на разкопките се заеха да проучат посредством разкопки и групата от пет надгробни могили, разположени южно от Св. Кирилово в местността „Татарев гьол“. Най-напред започна разкопаването на две от споменатата група могили (2 и 3 на плана, обр. 66).

По-голямата могила (№ 2) се разкопа под ръководството на Ф. Гьотерт. Тя има диаметър 35 м. и е висока 6 метра.

Някога е била по-висока, но понеже се обработва, всяка година се свлича пръст от върха ѝ. При натрупването могилата е била оградена с подпорна стена от камъни, която впоследствие на няколко места

¹ Кацаровъ, ИАД III, 1912/13, 311 сл.; Kazarov, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 449—451; Т. Герасимовъ, ИАИ XIV, 1940—1942, 226 сл.

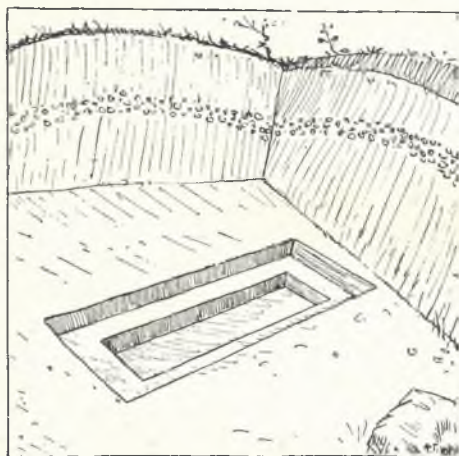
е разрушена от късноримски погребения. От изкопите, направени в две противоположни посоки, се установи, че могилата е изградена от едновременното натрупване на четири купчини, които са се съ-

Обр. 67. Глинево съдче и бронзова закопчалка
Fig. 67. Vase en argile et agrafe en bronze

динили накрая. Самият първичен гроб не можа да се открие. Твърде е възможно самата могила да представя кенотаф.

На южния ръб на могилата се намериха четири гроба от късноримска епоха. Гробове 1 и 2 бяха ориентирани към изток, а № 3 и 4 към югоизток и юг. В гроб

Обр. 68. Правоъгълна яма в основата на надгробната могила
Fig. 68. Fosse rectangulaire au fond du tumulus funéraire

№ 1 се намери при скелета само една стомничка (вис. 10 см.) с една дръжкѝ, къс от кремък, железен гвоздей, пет цевички от бронзова тел и две медни монети от

Константин Велики. В гроб № 2 скелетът е бил поставен под три римски плоски керамиди (размери 78×42 см.; 68×40 см.). Непосредствено до скелета лежеше втор скелет на дете, който е бил положен в яма, покрита с речни валуни. В гроб № 3 се намери само скелет. При скелета на гроб № 4 се изрови една бронзова закопчалка от кожен ремък, подобна на намерената в могилата Мушовица при Дуванлий, Пловдивско.

Подписаният, разкопа по-малката могила (№ 3), лежаща на двадесет метра източно от голямата (№ 2) могила. Тя се намира в едно лозе и затова почвата от върха ѝ е съвсем смъкната: могилата сега е висока

2 метра и има диаметър 16 метра. От начало могилата е била насипана с черна пръст (на височина 1·20 м.), а след това следва един насип от камъни и пясък, дебел 20—30 см., и върху него отново черноезем.

В центъра на могилата, на дълбочина половин метър, бяха открити два полуизгнили човешки скелета, при единия от които се намериха малка глинена паничка с краче (обр. 67) и една бронзова закопчалка от ремък (обр. 67). По формата си тя се датира към IV век сл. Хр.; сходна е с една бронзова закопчалка, намерена в датиран от монети от IV век гроб в могилата Мушовица при Дуванлий, Пловдивско.¹ Следователно, това вторично погребение в нашата могила датира от късноримската епоха — IV век сл. Хр.

Старият гроб се намери в основата на могилата. Преди да се извърши изгарянето

Обр. 69. Римски железен меч
Fig. 69. Épée romaine en fer

¹ Б. Филов, Надгробните могили при Дуванлий въ Пловдивско. София 1934, 52, обр. 102.

Обр. 70. Разни съдове от глина
Fig. 70. Poteries en argile

на умрелия, била е изкопана една правоъгълна коритоподобна вдлъбнатина с размери 2.40×0.80 м. и дълбочина 0.20 м. В средата на вдлъбнатината е изкопано второ корито дълго 1.40 м., широко 0.40 м., и дълбоко 0.29 м. (вж. обр. 68). Трупът е бил изгорен над описаната вдлъбнатина в земята, чиито под и стени са изпечени от силния огън. Умрелият е бил положен в дървен ковчег. От него се намериха овъглени части и дълги 16 см. железни гвоздеи. Кладата е образувала доста дебел пласт от пепел и въглени. Тук се намериха и малко недоизгорели кости от човешки скелет — части от ребра и от една бедрена кост, един железен меч с две острия, дълъг 80 см. (обр. 69). По повърхността на меча имаше останки от кожената ножница. На разни места около трупа се намериха и четири счупени стомни с една дръжка, високи 30 см. (обр. 70). В пепелта се намериха още една силно обгоряла глинена лампичка с един отвор и шест глинени съзници. При южната страна на вдлъбнатината се намериха под една неголяма каменна плоча разчупени един голям глинен съд (висок 17 см.) с широко гърло и с четири срещуположно стоящи

дръжки (обр. 70) и в него едно глинено съдче с подобна форма, но с две дръжки (вис. 7 см.). Като жертвен дар в горящата клада са били хвърлени, освен изброените предмети, и ореха. В пепелния слой се намериха няколко цели орехи и части от орехи напълно овъглени. Намирането на орехите, които според тогавашното вярване са били дадени на умрелия като храна, са интересен факт, тъй като, доколкото ми е известно, в разкопаните до днес могили не са намирани такива плодове като жертвен дар. Все из пепелта се намериха и десетина гвоздейчета с гъбовидни главички от бронз и къси шипове. Те несъмнено произхождат от някакво дървено ковчежче.

Погребението в изследваната от нас могила се датира точно от намерените в пепелта две бронзови римски монети от II век сл. Хр. Едната, по-малко обгорена, е от императора Траян (98—118 год.):

Лице: IMP. CAES TRAIANO OPTIMO
AVG GERDAC PM TR P COS VI PP.
Бюст с лавров венец и наметало, надясно.

Опако: SENATVS POPVLVS QVE
ROMANVS. S. C. Олицетворение на мира или щастието (Фелицитас), наляво с каду-

цей и рог на изобилието. Голям бронз (Солсеп, II 55, 351).

Приложеният от нас метод на разкопаване позволи да установим процеса на трупоишгарянето. Отначало, в разгорелия силен огън са били хвърлени върху трупа три глинени сълзници, две от стомните, монетите и глинената лампичка; тези предмети лежаха най-дълбоко в пепелния пласт и бяха със силно почернели изпечени стени. След като са били прегорели вече дървения ковчег и дървата от огъня, в образуваната от тях дебела покривка от въглени и пепел са хвърлени допълнително още три сълзници, две стомни и орехи. Когато почнали да засипват изгорения труп с пръст, са хвърлили още една стомна, която е съвсем запазена.

Намерените предмети от глина и желязо от тази могила се оставиха в музея на Стара Загора.

Т. Д. Герасимов

Гема с образите на Септимий Север, Каракала и Гета от Стъклен (Novae)

На образ 71 е възпроизведена в уголемен вид една от рядко попадащите на пазаря геми от пръстен с бюстовете на римския император Септимий Север (193—211) и на двамата му сина Каракала и Гета. Тя е намерена от един селянин в развалините на Novae (местността „Стъклен“ при гр. Свищов).¹ Гемата е направена от карнеол. Има овална форма с размери 15×11 мм. Образите са гравирани в негативен вид. Септимий Север е изобразен в средата между бюстовете на двамата му сина, обърнати симетрично към него. В ляво е бюстът на Каракала с лавров венец и наметало. Под него гравьорът е начертал началната буква на името му А = ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ. Бюстът на С. Север е представен в малко по-едър размер от тези на синовете му. Той е обърнат с лице към Каракала. Отдолу под неговия бюст е поместена буквата Σ — ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ. В дясно е бюстът на Гета, също с лавров венец и наметало. И под него стои началото на името му Γ — ΓΕΤΑΣ.

¹ В последния момент научаваме, че гемата е купена от златаря А. Сахакян в София.

Въпреки дребните размери на образите, гравьорът е съумял да предаде характерното във всеки един от трите портрета. Септимий Север е представен с изпъкнало чело, чип негърски нос и характерната за портретите му раздвоена брада. Каракала е с голямо месесто лице и енер-

Обр. 71. Гема с образите на С. Север, Каракала и Гета от Стъклен

Fig 71. Gemme avec images de Severus, Caracalla et Geta, provenant de Novae (agrandie)

гичен поглед, който в по-късните му портрети добива израз на свирепост. Гета е характеризирен с открито, детско лице.

Геми с образи на членове от императорските семейства са редки паметници. Освен описваната тук гема с портретите на С. Север, Каракала и Гета, нам ни са известни и още четири други геми с групови портрети на римски императори и членове от семействата им. В музея при развалините на античния град Карнунтум в Австрия се намира една втора гема от карнеол с бюстовете на Септимий Север и двамата му сина Каракала и Гета.¹ В тази гема гравьорът е поместил началните букви (на латински) над главите на тримата. В същия музей се намира и една гема с бюстовете на Марк Аврелий и Фаустина млада.² В една трета гема срещаме бюстовете на императорите Балбин, Пупиен и Гордиан III,³ а в четвърта — на Филип Араб, Отацилия Севера и сина им Филип Цезар.⁴

¹ W. Kubitschek — S. Frankfurter, Führer durch Carnuntum. Wien 1923, 19, обр. 6а

² Там там, 19, обр. 6, 8.

³ A. Furtwängler, Die antiken Gemmen. Leipzig 1900, табл. XLVIII 30.

⁴ Там там, XLVIII, 30.

Датуването на нашата гема от Novae е улеснено от една антикварна подробност в образите ѝ.

Синовете на Септимий Север са представени тук като августи, с лаврови венци и мантии. Гета е бил обявен за август в 209 година. Следователно гемата е изработена между 209 и 212 год., когато той е бил умъртвен насилствено по нареждане на брат му Каракала.

Т. Д. Герасимов

Откъслечи от мраморна статуя на Херакъл от София

През последните години случайни находки доставиха откъслечи от няколко паметника на монументалната скулптура в римска Сердика, които, редом с някои образи в монетите на града, помагат да се установи в общи черти характера и вида поне на някои от статуарните паметници на някогашния цветущ град на Сердите, който, като всеки благоустроен римски град, е притежавал не само монументални обществени и частни сгради, за които загиват сега откриваните при разни случаи останки от тях, но и скулптурни образи от бронз и мрамор, които са красели площади, храмове, частни домове и вили. На първо място трябва да се изтъкне главата от една статуя в естествена величина на Аполон, направена от позлатен бронз (вж. Т. Герасимов, ИАИ XIV, 1940-42, 260, обр. 350). Статуята на Аполон е представляла едно подражание на Праксителев образ на тоя бог. При случайни разкопки бе открито и едно торзо от мраморна статуя на Артемида в естествен ръст. Статуята е представляла тичащата Артемида с къс хитон от така наречения тип на Версайлската Артемида.

В следващите редове ние описваме откъслечи от една мраморна статуя на Херакъл, открити през м. май 1943 год. От тази статуя, която е представляла полу-бога Херакъл в по-голяма от естествен ръст величина, са запазени само части от долната ѝ половина: ходилото на левия крак с част от подставката, представляща 6 см. дебела плоча; част от десния крак от глезена до коляното и главата (долния край) на кривака на Херакъл (обр. 72).

Тези три откъслека от мраморната статуя бяха намерени при копане зимника на новостроящата се сграда на братя Илчеви, ул. Сердика № 25. Те се намериха вградени като строителен материал в един античен зид, дебел 60 см., който се нами-

Обр. 72. Откъслечи от статуя на Херакъл от София

Fig. 72. Fragments de statue d'Hercule en marbre trouvés à Sofia

раше по средата на застрояваното място с посока от изток към запад. Зидът бе изграден от валуни и от бял хоросан. Около него (по протежението му от 12 метра) нямаше никакви други напречни или успоредно стоящи зидове; той изглежда да е част от някаква постройка с обширни размери.

Откритите откъслечи от долнището на статуята позволяват да се добие представа за изгледа на образа. Херакъл е бил представен прав, стоящ на левия крак. Десният, който е бил облекчен, е поставен малко в страни. С дясната ръка той е държал опрения на земята кривак, а в протегнатата лява ръка, върху която е била праметната лъвската кожа, е държал трите ябълки на Хесперидите или лък. Типът на стоящия Херакъл е разпространен в многобройни мраморни копия от римската епоха. Образът на стоящия Херакъл е

бил подходяща украса в стадионите, храмове, площади, градини и частни вили.

В монетите на Сердика намираме различни изображения на Херакъл. Те сочат, че култът на тоя полубог е заемал важно място в религията на жителите на Сердика.¹

Дошлите до нас откъслечи от мраморната статуя на Херакъл от София, издават ръката на вещ скулптор. В тях виждаме вярно разбиране на формата и внимателно предаване на подробностите при моделирането на фигурата. Въз основа на общото впечатление от изработката, статуята трябва да се датира в II век сл. Хр.

Т. Д. Герасимов

Златна апликация с изображение на тракийския бог-конник

От близката околност на Симеоновград произхожда един любопитен паметник с изображение на тракийския бог-конник (обр. 73).² Това е една тънка пластинка от чисто злато с овална форма и размери 15×12 мм.; тежина половин грам. Върху задната ѝ страна е припоена тясна лентичка също от злато, краищата на която са заоблени и свити навътре (единият сега е загубен). Несъмнено с тях пластинката е била прикрепена към някакъв предмет. В средата се намира релефно изображение на конник на кон в ход надясно. Той е облечен в тясна кавалерийска дреха. Зад гърба му се развява хламидата. С вдигнатата дясна ръка хвърля копие, а в лявата държи поводите на коня. Наоколо има венец от точки. Изображението на конника е изчукано върху подложка.

Начинът на направата и венецът от зрънца по периферията на пластинката сближават тоя паметник с някои от златните нагръдници с овална форма (при все че те са с много по-големи размери) от надгробните могили при с. Дуванлий (срв.

Б. Филовъ, Надгробните могили при Дуванлий въ Пловдивско. София 1934, 196, таблица I 1, II 2 и др.). Това сходство,

Обр. 73. Златна апликация с тракийския бог-конник

Fig. 73. Applique d'or avec l'image du Cavalier thrace

както и стилът на изображението на конника ни дават основание да датираме тази апликация към IV век преди Христа. По тоя начин изображението на тракийския бог-конник върху нея се явява едно от най-старите.

Какво е било предназначението на тая миниатюрна апликация, сега е трудно да се каже. Несъмнено тя е украсявала някакъв предмет (венец, дреха и пр.) свързан с погребалните обичаи у старите траки.

На челното място на златните венци, намерени в надгробните могили в Южна Русия — Керч, Олбия и другаде, има прикрепени малки овални или кръгли пластинки от злато с изчукани в релеф изображения, заети от антични монети¹ или от други подходящи мотиви и изображения. Тези пластинки имат също тъй по периферията си венец от точки. Дали не е служила и нашата апликация за подобна цел?

Т. Д. Герасимов

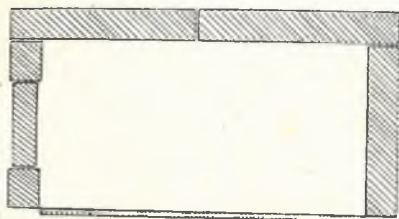
¹ L. Ruzicka, Die Münzen von Serdika. Wien 1915, табл. V 15, '6, 37, 452; VI 266, 269, 271—275, 391 и 451.

² Сега тази апликация се намира у г. А. Дорен, комуто изказваме нашата благодарност за разрешението да я обнародваме.

¹ E. Minns, Scythians and Greeks. Cambridge 1913, 388 сл., обр. 285.

✓ Антични предмети от Марцианопол

1. На около 500 м. западно от градската стена на стария Марцианопол, в нивата на Добри Добрев, са открити при

Обр. 74. Разрез на гробница при Марцианополис

Fig. 74. Coupe d'un tombeau près de Marcianopolis

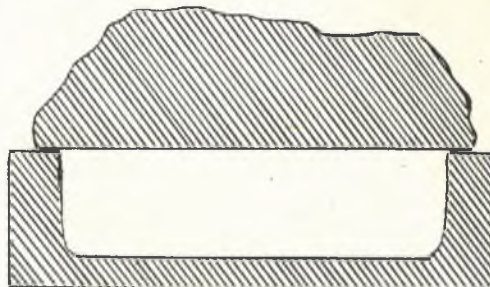
оран две гробници. И двете гробници са само на около 25 см. под повърхността. Разположени са в посока и. з.

Първата гробница е направена от големи изправени варовикови плочи дебели 0·21—0·22 м. Отгоре гробницата е покрита с две плочи с същата дебелина. Отвътре тя има следните размери: дълж. 2·13 м., шир. 1·1 м. и деб. 1·1 м. (обр. 74). Върху източната тясна страна на гробницата на 0·26 м. от долния ръб на плочата е направен квадратен отвор с страна 0·56 м., затворен с квадратна плоча, дебела около 0·17 м. Подът на гробницата е постлан с квадратни тухли с страна 0·33 м. В гробницата е било извършено само едно погребение на възрастен едър мъж. Тялото е било положено направо на пода с глава към запад. Гробницата, веднага след намирането ѝ, е била отворена, като двата покривни камъка са били отместени един от други на 0·18 м. Според събраните сведения, в гробницата не се е намерило нищо. Нищо не се намери и при преравянето на пласта пръст, покриващ скелета.

На 65 м. северно от тази гробница се намира втората гробница-саркофаг. Коритото и капакът са монолитни, от местен бял варовик. Коритото е издялано правилно без да е огладено добре. Размерите му отвътре са: дълж. 1·57 м., шир. 0·43 м. и дълб 0·4 м., а външните съответно: 1·97 м., 0·67 м., 0·53 м. Капа-

кът е огладен само от тая страна, която приляга върху отвора на коритото (обр. 75).

Тоя саркофаг е бил отварян в миналото, защото е бил намерен с отместен

Обр. 75. Разрез на каменен саркофаг от Марцианополис

Fig. 75. Coupe d'un sarcophage de Marcianopolis

капак. При сегашното му намиране е отместен и самия саркофаг от мястото му, за да се търси имане под него.

2. В дома на жителя на същото с. Девня, Васил Радев Курназов, се пазят две релефни плочи, намерени в нивите му източно от селото:

Обр. 76. Тракийски конник от Марцианополис

Fig. 76. Cavalier thrace de Marcianopolis

а) Четвъртата плоча от варовик с размери: вис. 0·31 м., шир. 0·306 м. и деб. 0·07 м. отзад е грубо одялана, долният и горният ляв ъгъл отчупени. (обр. 76).

Релефът върху плочата представя тракийския бог-конник. Изработката е груба. Конникът е с буйна коса, обърнат напред; облечен е в къс широк хитон и

Обр. 77. Къс от плочка с Дионисова сусна

Fig. 77. Bas-relief de Dionysos de Marcianopolis

с развята назад хламида. Дясната му ръка е вдигната в хоризонтално положение. Конят е с юзда и в спокоен ход надясно. Пред коня стои четвъртит олтар

Обр. 78. Тракийски конник от Марцианополис

Fig. 78. Cavalier thrace de Marcianopolis

профилиран отдолу и отгоре. Върху олтара е поставен неясен предмет. В дясно от олтара се издига палмово дърво с широки листа.

б) Откъс от плочка от мрамор с размери вис. 0.14 м., шир. 0.19 м. и деб. 0.25 м.: отзад грубо одялана (обр. 77)

Релефното изображение е оградено в добре очертана рамка. Изработено е много внимателно и представя, по всяка вероятност, сцена от култа на Диониса

В долния ляв ъгъл се е излегнала наляво пантера с глава извърната надясно. Зад нея, обърнат напред, стои служител, (главата отчупена), гол, като тялото му от хълбоците надолу е загънато в дреха, чиито краища висят отпред. В лявата си

Обр. 79. Къс от релеф от Марцианополис

Fig. 79. Fragment d'un bas-relief de Marcianopolis

ръка, свита в лакътя пред гърдите, държи тояга опряна на лявото рамо. Полето над главата на пантерата е запълнено с някакви драперии. Средата на полето е заето от фигурата на гол мъж обърнат насреща. От тази фигура са запазени само краката до над коленете. В дясно от нея е представена трета фигура на мъж, също гол, в положение на напад надясно. И тази фигура е запазена само до кръста.

3. В първоначалното училище на същото село се палят следните предмети:

а) Четвъртата плочка от мрамор с размери: вис. 0.134 м., шир. 0.113 м. и дебел. 0.017 м.; отзад добре огладена. Намерена в нивите на селото, неизвестно точно где (обр. 78),

Релефът представлява тракийския конник. Изображението е грубо и схематично. Главата на конника е насреща. Той е в къс хитон и развята хламида. Дясната ръка е протегната напред до шията на коня. Конят е в ход (?) надясно (представени с само предния и задния десен крак) и е с обърната насреща глава.

б) Откъс от мраморна плочка с размери: вис. 0.143 м., шир. 0.15 м. и деб. 0.03 м.; отзад добре огладена. Намерена из нивите на селото (обр. 79).

Откъсът представлява долният ляв ъгъл на плочката. От самия релеф е запазено много малко. В левия ъгъл личи висок профилиран олтар, а в дясно от него част от права фигура на жена обърната насреща, облечена в дълга надиплена дреха, под която се подават пръстите на десния крак. Отзад се подава част от кръгъл щит. Представената фигура е по всяка вероятност Атина Палада. Върху долната рамка е издълбан гръцки надпис в два реда с височина на буквите 1—1.3 см.

ΑΡΙΣΤΕΝΑΠΗ ΕΥΧΑ

в) Главичка от статуйка от мрамор с размери: вис. 0.115 м., напречна шир. 0.08 м., надлъжна шир. 0.095 м. Намерена в коритото на р. Девня и поради това е с силно изтрети черти. Особено повредени са носът и устните. Очите в вътрешните си ъгли са силно подчертани с дълбоки дупчици. Между веждите е вдълбана отвесна бръчка. Косата над челото е пристегната с лента, която в ляво завършва с кръгло украшение. Над него се издава силно навън нещо като рог, което сигурно е част от шапката (?), която придава и продълговатата форма на главата.

4. В училището на с. Девня се пази една глава от статуя на жена в естествена големина от варовик с размери: вис. 0.26 м., напречна шир. 0.2 м. и надлъжна шир. 0.18 м. Намерена е в една градина в селото (обр. 80).

Главата в долната половина е силно повредена. Очите са отворени и изпъкнали, като на едно от тях личи и ириса.

Косата, която покрива горната половина на ушите, е разделена над челото на път, като отделните дълги кичури са сплетени

Обр. 80. Варовикова глава от Марцианополис

Fig. 80. Tête en calcaire de Marcianopolis

пomeжду си в различни положения. Статуята по всяка вероятност произхожда от II в. сл. Хр.

М. Мирчев

Едно старо тракийско селище

На 32 клм. западно от Варна и 5 клм. северно от стария Марцианопол е разположено селото Кипра (старото му име е Таптък). Селото е скрито в гънките на склоновете на високото добруджанско плато. Някога селото е било по-наизток, върху един от склоновете на платото, но, както се разправя, от страх пред турците, то се е изместило на сегашното си позакрито място. И досега местността, гдето се е намирало старото селище носи турско име, което значи „разтурените къщи“. Западно и източно над селото се издигат склоновете на платото. По западния склон в горния му край се намира низка пещера, широка около 6 м., висока 1.5 м. и дълбока 4 м. Самото плато, което тука завършва като нос, владен в полето, е

каменисто. Тук през 1941 г. иманяри откриха няколко гроба, вдълбани в самата каменна почва. Досега са разкрити четири гроба: два един до друг, а другите два

Обр. 81. Глинен съд от с. Кипра (Варненско)

Fig. 81. Pot d'argile de Kipra (arrondissement de Varna)

са отдалечени един от друг на около 50—60 м. Гробовете са почти елипсовидни и много по-къси от човешки ръст. Върху някои личат дебели каменни плочи, които са ги покривали. В гробовете са намерени няколко глинени съда, изработени от тъмно-

Обр. 82. Глинен съд от с. Кипра (Варненско)

Fig. 82. Pot d'argile de Kipra (arrondissement de Varna)

сива глина. От тези съдове четири са прибрани в Варненския музей. В тях е имало пепел, кости и части от железни предмети.

Два от съдовете са високи гърнета. Едното (инв. № IV 895, обр. 81) е силно пропукано; вис. 0·33 м. и диам. на устата 0·27 м.; то е с 4 дръжки (3 отчупени), разположени диаметрално. В полетата между дръжките са вдълбани в още мократа глина 4 свастики. Другото гърне (инв. № 868, обр. 82) е добре запазено, с вис. 0·275 м. и диам. на устата 0·28 м. То е с две дръжки, от които едната е отчупена.

Другите два съда са ниски и широки паници. Първата (инв. № IV 867) е висока 0·12 м. и широка 0·28 м., а втората

Обр. 83. Тракийски конник от село Кипра (Варненско)

Fig. 83. Cavalier thrace de Kipra (arrondissement de Varna)

(инв. № IV 909) е висока 0·163 м. и широка 0·14 м.

На източния край на селото между сегашното село и старото селище, при копаене глина за тухли в подножието на източния склон, се намериха четири мраморни плочки с изображението на бога — конник. Те били намерени на около 0·6 м. под повърхността и на едно пространство само от около 3 кв. м. По своята изработка релефите показват работа на местни майстори.

Първата плочка (инв. III 1578, обр. 83) е трапецовидна, отгоре закръглена, долните ѝ два ъгъла отчупени, висока 0·156 м., долна шир. 0·145 м., горна шир. 0·125 м.

и деб. 0·014 м. Отзад добре огладена. Релефът е изработен без подробности, както са изработени и почти всички плочки. Конникът, с буйна коса, е обърнат напред; облечен е в къс хитон и хламида, която личи само на гърдите. Дясната ръка, въоръжена с късо копие, вдигната нагоре за удар. Конят, представен без опашка, е в галоп надясно. На челото му има високо клиновидно украшение.

Втората плочка (инв. № III 1576, обр. 84) е четвъртита, висока 0·149 м., шир. 0·115 м. и деб. 0·2 м. Отзад добре огладена. Ре-

Обр. 84. Тракийски конник от с. Кипра (Варненско)

Fig. 84. Cavalier thrace de Kipra (arrondissement de Varna)

лиефното изображение е същото, както в предходната плочка, само че тук конят е с кръгло украшение на челото и е с юзда. Също така с предните си крака той е стъпил върху низък четвъртит олтар. Опашката на коня е предадена само с една полукръгла линия.

Третата плочка (инв. № III 1577, обр. 85) е четвъртита. Горният ѝ ляв ъгъл е отчупен. Вис. 0·118 м., шир. 0·116 м. и деб. 0·013 м. Отзад е добре огладена. Релефът, чиято повърхност е силно изтъркана, е напълно подобен на релефа от втората плочка. Опашката на коня е цяла, но се слива с рамката на релефа.

Последната плочка (инв. № III 1575, обр. 86) е със слабо трапецовидна форма. Вис. 0·154 м., долна шир. 0·156 м., горна

Обр. 85. Тракийски конник от с. Кипра (Варненско)

Fig. 85. Cavalier thrace de Kipra (arrondissement de Varna)

шир. 0·141 м. и деб. 0·04 м. Отзад е грубо одялана.

Единствено релефът на тая плочка е по-висок и е предаден с по-големи по-

Обр. 86. Тракийски конник от с. Кипра (Варненско)

Fig. 86. Cavalier thrace de Kipra (arrondissement de Varna)

дробности, ако и да е изработен грубо. Конникът е обърнат напред с буйна коса, кръгло лице, на което грубо са очертани

очите и носът. Облечен е в къс хитон и хламида, която се вее зад гърба му. Дясната му ръка е вдигната нагоре, с късо копие в нея. Конят е в галоп надясно, с къдрава опашка, без юзда и украшение на челото. С предните крака той е стъпил върху низък четвъртит олтар.

Откритите досега паметници около с. Кипра ни дават основание да предпологаме, че в неговата околност или, по-точно, при старото селище, или близу до него е имало старо тракийско поселище, от което са останали издълбаните гробове по каменистото плато с намерените в тях съдове и четвъртити оброчни плочки с образа на тракийския бог-конник.

М. Мирчев

Антични паметници от Свищовско

Тук даваме кратко описание на находки през последно време, прибрани в Свищовския музей:

Обр. 87. Варовиков блок с релеф на Херакл в Свищов

Fig. 87. Bloc calcaire avec bas-relief d'Hercule de Sistov

1. Една четиристенна призма от варовник (обр. 87) 64 см. вис., 27 см. шир. и 20 см. дсб., намерена през 1939 год. в

лозето на Исмаил Рушидов от Свищов. Широката ѝ страна се заема от груб обработен релеф на Херакл 53 см. висок, гол, прав, насреща. Левият му крак е

Обр. 88. Женско торзо в Свищов

Fig. 88. Torse féminin de Sistov

счупен от коляното, а десният — от средата на бедрото. Дясната ръка, извита на страна, в която е държал лъвска кожа, е счупена от китката, а в лявата ръка, спусната надолу, държи изправен нагоре кривак. Очите, носът, устата и особено дясната страна на лицето, са силно ощърбени и не личат. Съседната страна на призмата отдесно на Херакла се заема от релефно изображение на палмов клон. По всичко изглежда, че релефът е късна варварска работа.

2. През пролетта на 1926 год. Мехмед Ашимов от Свищов случайно намерил в лозето си едно мраморно торзо на жена (обр. 88), облечена в диплест химатион, с праметнат през лявата ѝ ръка край. Главата, краката до коленете, дясната ръка до лакътя и лявата до китката са отчупени. Гърбът плосък и грубо обработен. Вероятно II век сл. Хр.

3. Художествено обработен мраморен свещник, висок 4 см. (обр. 89). Намерен през октомври 1938 год. в нивата на

Обр. 89. Мраморен свещник в Свищов
Fig. 89. Candélabre en marbre de Sistov

Ахмед Маджунджи от Свищов. Кръгла, отдолу куха основа. Горният край е кръгъл, в който се е втикала свещ. Състои се от два пресечени конуса: долен по-голям с гравирани повърхност и горен

Обр. 90. Къс от мраморен релеф в Свищов
Fig. 90. Fragment d'un bas-relief en marbre de Sistov

по-малък, обърнат с малката си основа надолу. Двата конуса са прикрепени помежду си посредством три рибки, поставени с главите надолу върху повърхността

на по-големия конус, а със силно разширени деформирани опашки — върху горния по-малък конус под отвора на свещника.

4. Средна част от мраморна оброчна плоча 10 см. шир. и 7 см. вис., с релефно изображение, представлящо борба между двама атлети. Хванати здраво за ръцете в силно напрегнато състояние с допряни колене, те се тласкат, като всеки се стреми да повали своя противник. Главите и краката им до под коленете са отчупени.

5. Един фрагмент от средна част на мраморна оброчна плоча 17 см. шир. и 13 см. вис. (обр. 90). Сцената представя релефно изображение на хрътка, наведена и

Обр. 91. Къс от мраморна глава в Свищов
Fig. 91. Fragment d'une tête en marbre de Sistov

в силно раздражено състояние захапала за корема повален по гърба заяк. Под сцената следва мъчно четлив двуредов надпис:

VICENDRSSENO
NIUS K EX VOTO

Намерен е случайно в едно лозе през 1938 год.

6. Обр. 91 представя глава от художествено обработена мраморна статуя на юноша, 12 см. вис., намерена през юни 1940 год. Върхът на носа, устата и дол-

ната челюст, особено дясната половина, са отчупени. Мека шапка закрива само темето на главата.

7. От *Novae* произхожда и една глинена вазичка (*terra sigillata*), 5.5 см. вис., художествено обработена, със столовата

Обр. 92. Оловена статуетка в Свищов

Fig. 92. Statuette en plomb de Slistov

дно и с една дръжка. Цялата ѝ повърхност, включително и тази на дръжката, е изпълнена със стилизирани релефни растителни орнаменти. Служела е като предмет за украса.

8. Малка плоскодънна оловена вазичка 5 см. вис., с две дръжчици, прикрепени за основата на шийката и за горната част на търбуха. Повърхността ѝ е изпълнена с релефни прави линии, пресечени под остър ъгъл тъй, че затварят помежду си ромбове. Околовръст при основата на шийката минава изпъкнал прешлен. За едната дръжчица е прикрепена халчица от верижка, за която някога се окачвала вазичката.

9. Оловена статуйка на Фортуна, 8 см. вис. (обр. 92), намерена от Т. Ц. Иванов през април 1941 год. в едно лозе. Фортуна права насреща, в дълга диплеста мантия, преметната през лявото ѝ рамо, държи в дясната си ръка кормило, а в лявата — рог на изобилие, обърнат нагоре. Изправена е на куха оловена подставка под

арка, чиито клони са спирално набраздени. Арката е украсена с два реда пъпки.

В музея има и друга подобна статуйка на Фортуна, но без рамка и подставка.

10. Оловена квадратна пластинка, 6 см. на 6 см., пречупена през средата и с ръбове. Лицевата ѝ страна се заема от художествено обработен релеф на Аполона, гол, прав надясно. В ръцете си държи лира, на която свири, а до левия му крак долу стои изправен орел. Двете фигури са под триъгълен фронтон, подпрян на две колонки.

11. Художествено изработен кух бронзов бюст на Херакъл, 8.5 см. вис., намерен от А. Петров в едно лозе през 1939 г. Главата на Херакла е покрита с назъбен шлем, върхът на който е пресечен конус. По всичко личи, че бюстът е апликация към някой непознат предмет.

12. Една куха бронзова статуйка на митическо животно с глава на орел (грифон), 6 см. дълга. Намерена случайно в една нива. Главата и предните крака са силно изопнати напред в бягаща поза. Статуйката е апликация към непознат предмет, към който е била прикрепена чрез куха квадратна основа на коремната му област.

13. Бронзова статуйка на художествено изработено правостояще лъвче, 7 см. дъл. и 5 см. вис. при главата. Произхожда от *Novae*. Подарено на музея от Д-р Цветан Радославов. От двете предни плещки през един отвор се показват главите на две хрътки с дълги шии, дясната наведена надолу, а лявата изправена нагоре.

Ст. Стефанов

Тракийска гробница при с. Ветрен, Пазарджишко

През пролетта 1944 год. е била открита в Орешова могила в дясно от пътя Ветрен—Сараньово, при копаене на лозе, гробница, която е стояла отворена дълго време. Едва в 1945 год. Нар. арх. музей е бил уведомен за находката.

Могилата, в която се намира гробницата, е висока около 5 м. Тя е обработвана дълги години, а напоследък е засадена с лозе. След един малък сондаж в

източната страна на могилата, с който се разкри входа на гробницата (дотогава селяните бяха влизали през един малък отвор в покрива), се установи следното:

Гробницата заема източната страна на могилата. Входът ѝ е от към изток. Тя е изградена с големи блокове от местен камък с четвъртити форми. Размерите на блоковете в долната част на гробницата са

$110 \times 50 \times 60$ см. Самата гробница се състои от отворено отпред покрито преддверие, широко 2·10 м. и дълбоко 0·90 м., което е свързано с врата с вътрешното помещение, дълго 2·90 метра и широко 2·10 (обр. 93). Стените на гробницата са дебели 0·60 м. Спойка между камъните няма. Височината на стените е 1·50 м. Нагоре стените от южната и северната страна на гробницата минават в две стрехи, изградени с блокове със същата дължина почти както при основата, но с по-малка височина. Вътрешната страна на тези блокове, която гледа към вътрешността на гробницата, е очукана така, че вместо да се яви един стъпалообразен таван, се явява плоска полегата повърхност. Двете стрехи се срещат на 3·50 м. от пода под остър ъгъл. Тези две стрехи се поддържат от западната стена и стената между преддверието и камерата на гробницата (обр. 94).

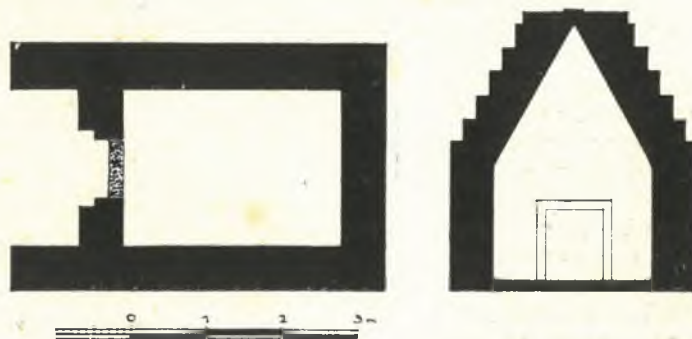
Цялата гробница отвътре е измазана с великолепа чисто бяла мазилка, направена от хоросан и мраморен прах. Подът ѝ е постлан с четвъртити плочи с размери $45 \times 40 \times 20$. Вратата между преддверието и гробницата, за съжаление разчупена от местни иманяри, е изработена цяла от камък в една каменна каса с размери $1·20 \times 1 \times 0·40$ м. В две кръгли дупки в

южната страна на тази каса, на горния и долния край, са били вкарани две каменни издадини от каменната врата, така че тя може да се движи на тях като около ос.

Блокът, който образува вратата, има размери $106 \times 90 \times 15$ см.

Гробницата е била ограбвана още в древността. Това, което е останало в нея, е било повредено от селяните, които са влизали вътре.

През пробилия покрив, точно над входа, се е свлекла много пръст, която е била разнесена по пода и е образувала пласт дебел 0·20 м. Този пласт беше най-внимателно прегледан и дигнат. Под него

Обр. 93. Тракийска гробница при с. Ветрен. План и разрез
Fig. 93. Tombeau thrace près de Vetren. Plan et coupe

Обр. 94. Тракийска гробница при с. Ветрен. Вътрешност
Fig. 94. Tombeau thrace près de Vetren. Intérieur

се намериха малки частици от златна пластинка-варак, част от украсата на покойника. Освен това се намериха овални топчета от печена глина, сухо позла-

тени, с дължина до 6—7 мм. с дупчица на едната страна. В някои от тях се намериха и малки железни телчета сухо позлатени. Изглежда, че това са украшения на венеца, който е стоял на главата на покойника.

От скелета на погребения в гробницата тракиец се намериха костите от бедрата. Останалите кости са били изпочупени. Костите са запазени добре. Очевидно погребението е станало без изгаряне на трупа, както това се забелязва и в други гробници.

Тракийската гробница при Ветрен по своя план напомня гробницата при Старо ново село (Ив. Велковъ, Тракийска гробница при Старо ново село. Сб. Дяковичъ, София 1927, 171 и сл.). Само че при гробницата от Ветрен преддверието е много по-ниско и липсват предните две колони, които крепят входа на преддверието в гробницата от Старо ново село. Последната се датира през IV в. пр. Хр. По своя островърх покрив обаче Ветренската гробница се доближава до гробницата при Юруклер (Търговищенско), която се датира от V в. пр. Хр. Вероятно и Ветренската гробница трябва да се отнесе към същата епоха, т. е. края на V в. или, по-вероятно, началото на IV в.

Ив. Венедиков

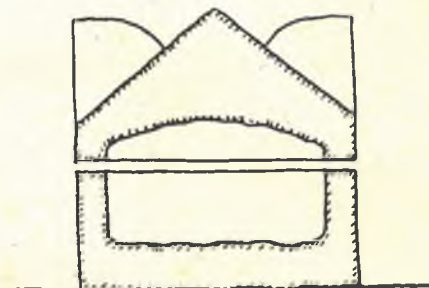
Римски саркофаг в Пловдив

През лятото на 1932 година при регулиране на улица „Продължение Гладстон“, а именно онази ѝ част, която минава през южните склонове на хълма „Бунарджик“ в Пловдив, се откри *in situ* в развалини един каменен саркофаг от късната римска епоха с доста големи размери.

При прокопаване на улицата в подножието на хълма, в празното място до къщата на Кузман Събев на една дълбочина от около два метра под сегашното ниво на склона, бяха изкопани отделните части на гробницата, които се намериха разрушени и натрупани едно върху друго в безредие. Някои от тях бяха вече изпочупени. Макар че всички камъни не можаха да бъдат изкопани и открити, все пак бе възможно да се намерят съставните части на саркофага, които позволя-

ват да се възстанови цялата гробница, макар и в чертеж (обр. 95 и 96).

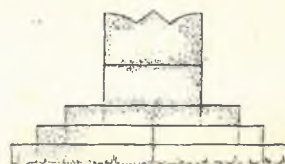
Цялата гробница бе изработена от местен сиенит. Тя се състоеше от саркофаг

Обр. 95. Римски саркофаг от Пловдив.
Напречен разрез

Fig. 95. Sarcophage romain de Plovdiv.
Coupe

и пиедестал. Самият саркофаг, изработен от един внушителен блок, се състоеше от две части: долна част (собствено гробница, ковчег) и горна част — похлупак. Долната част по своя външен вид наподобяваше четириъгълно корито и бе изработена от

Обр. 96. Римски саркофаг от Пловдив. Реконструкция

Fig. 96. Sarcophage romain de Plovdiv. Reconstruction

един каменен блок с външни размери: 2·25 м. дължина, 1·55 м. широчина и 0·65 м. височина и вътрешни размери 1·90 м. дължина, 1·20 м. широчина и 40—50 см. дълбочина. От вътрешна страна камъкът бе грубо издялан и не изгладен. Похлупакът, изработен също от един каменен блок, имаше форма на двускатен покрив с дъговидно извити краища, напомнящи стилизирани акротерии. Той имаше външни размери: 2·25 м. дължина, 1·55 м. широчина и височина в средата 0·85 м., а в краищата — 0·20 м.

Саркофагът имаше традиционната форма на римските каменни гробници от II и III в. сл. Хр. с равни и гладки външни плоскости, без украса. Не можа да се открие никакъв надпис по извадените камъни.

Пиедесталът на гробницата се състоеше от три стъпаловидни отстъпи, изработени от същия камък, високи 30 см. и широки 4 см. Тия стъпала образуваха горе една широка площадка, постлана също с дялани камъни, върху която е бил положен саркофагът. Размерите на тия каменни отстъпи са както следва: първият отстъп отдолу имаше дължина 6·30 м., образувана от четири каменни блока и ширина 4·30 м., образувана от два каменни блока; второто стъпало имаше дължина 5·50 м. и се състоеше от три каменни блока и ширина 3·50 м., образувала се от два блока; третият отстъп имаше дължина 4·70 м. и се състоеше от два блока и ширина 2·70 м., образувана от един цял каменен блок. Всички стъпала са широки по 0·40 м. Откъм страната на съединенията им камъните бяха също много гладко обработени, което показва, че те са били долепени плътно едно до друго без fuga. Скачаването им е ставало посредством скрити железни скоби.

Всички каменни части на гробницата бяха обработени грижливо, добре изгладени и с правилно изработени ръбове и върхове. От вътрешна страна ковчегът и похлупакът му бяха по-грубо издялани и не изгладени с бучарда.

Откриването на подобен каменен саркофаг с такива монументални размери и с такава чиста изработка, наред с множеството отделни бедни гробове, открити тук на много места, говори, че именно тук, в полите на Бунарджика, трябва да се търси некропола на града през късно-римската епоха.

Арх. Хр. Д. Пеев

Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново

В „Описъ на старинитъ по течението на рѣка Русенски Ломъ“, кн. I, София 1914 г., К. Шкорпил между другото се спира и на скалните църкви при с. Иваново като едни от най-интересните. Той не изчерпва

всички скални паметници в землището на това село, но все пак дава здраво начало за по-нататъшно изследване. Това важи преди всичко за живописата, която има капитално значение за историята на нашето изкуство и която подлежи на пълно и подробно проучване.

Няма съмнение, че старите скални църкви, параклиси и жилищни помещения по Русенски Лом датуват предимно от времето на второто българско царство. Те представят цял комплекс, който не обхваща само тези, които са в землището на с. Иваново, а са пръснати по цялото протежение на сборния Лом и на притоците му. При Иваново обаче те са събрани много нагъсто в скалите, които тъкмо на това място се наричат „Писмата“. Тук се редят едно до друго църкви и жилищни помещения. По всичко се вижда, че това са били убежища на голям брой монаси-отшелници. Явно е, че на това място е бил съсредоточен оживен духовен живот и не ще е пресилено, ако се допусне, че това общежитие е включвало в себе си представители на някаква научно-църковна школа. Това се потвърждава от много надписи, част от които ще дадем по-долу и в които често се срещат имена на граматичи.

Ние тук няма да изброяваме всички църкви, които се намират по двата бряга на реката при Иваново, от които най-голяма и значителна по своята живопис е църквата на левия бряг, известна с наименованието „Църквата“. Не ще изброяваме и многобройните църкви на десния бряг (К. Шкорпил съобщава само три), които следват непрекъснато една след друга.

Като обхождахме тези старини, ние попаднахме на една пещера, която местното население нарича „Кръщалната“ (обр. 97). Това име е дадено на тази пещера, защото в нейните стени има извънредно добре изрязани и запазени две „корита“, в които може да се побере легнал човек. В единия край на едно от „коритата“ има кръгъл отвор, от който „изтичала водата“. При първ поглед обаче става ясно, че този отвор е естествено проядена от водата дупка случайно съвпаднала с изрязаното в скалата на това място „корито“. Тези две „корита“ не са нищо друго освен два

скални гроба, предназначени вероятно за някои особено изтъкнати личности. Те днес са празни. Липсват и каменните им по-

изток. До вратата сега личат контурите на едно правоъгълно вгълбление, от което е останала само долната част.

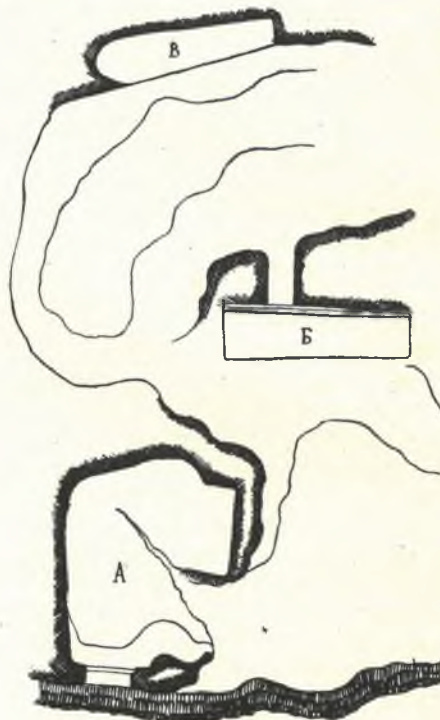

Обр. 97. Общ вид на скалите при с. Иваново („Кръщалнята“)

Fig. 97. Vue générale des roches près d'Ivanovo (Le „Baptistère“)

хлупаци, жлебовете за които и до сега са добер очертани.

Пещерата има особена форма (обр. 98). По-точно казано това е твърде сложна комбинация от отделни различни по вид и големина хралупи в скалите, без определена височина и наклон на подовите им, свързани помежду си с по-големи или с по-малки отвори. Към първата част на пещерата изкуствено е издълбано в камъка малко помещение (обр. 98, А). То представлява малка стаичка високо в скалите с добре изрязано четвъртито прозорче (обр. 99). Оттам се открива широк кръгозор — вижда се и голяма част от долината на реката. Тази лежа, в която е изрязано от самия камък и столче за сядане, е служела може би за работна стаичка — удобно място за съзерцание и духовно уединение. Тя и сега предразполага за спокойна работа. Нейните размери са малки, формата е неправилна. Широчината ѝ е 1.50 м., а дължината — 2 метра. Височината ѝ е едва 1.65 м. Размерите на прозорчето са 0.50 м. ширина и 0.52 м. височина. В това изкуствено помещение към пещерата се е влизало от

Обр. 98. План на пещерата с двата гроба

Fig. 98. Plan de la grotte près d'Ivanovo

Обр. 99. Пещерата с двата гроба

Fig. 99. La grotte près d'Ivanovo

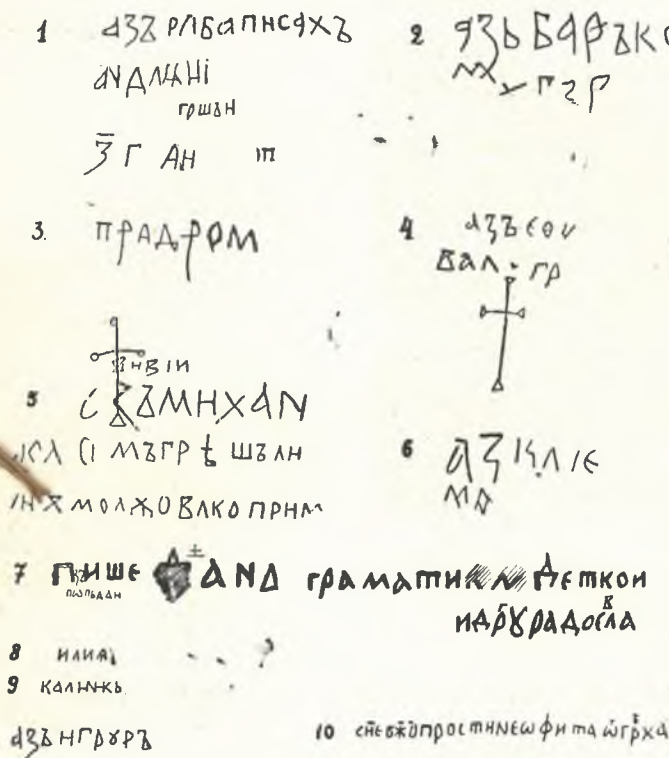
От тази ложа на север започва средната част на пещерата. Там се намира първият гроб (обр. 98, Б). Той е разположен от изток към запад; дължина 1.85 м, ширина при главата 0.50 м., а при краката 0.40 м., дълбоч. 0.35 м. Гробът е на височината на пода на пещерата. Средната част на пещерата е отделена от вътрешната част с една естествена стена, надигаща се току над самия гроб. В нея е изрязано едно прозорче точно над гроба. До тази преграда е отворът, през който се влиза във втората част на пещерата. Там е вторият гроб (обр. 98, В). Докато първият гроб е вдълбан надолу в скалата и неговият похлупак е бил поставян отгоре, вторият гроб е изрязан в отвесната стена на скалата като продълговата четвъртита ниша и е бил затворен с отвесна плоча. Размерите на този гроб са: дължина 1.85 м., ширина при главата 0.50 м., при краката 0.26 м., дълбочина 0.38 м. По форма се различава от първия по това, че западната му страна е изрязана дъговидно. Двата гроба отстоят един от друг на разстояние 2.80 м. Подовете както на средната част на пещерата, така и на вътрешната, са силно деформирани от водата и в тях зеят дълбоки дупки.

Надписи. — По стените и по една част от тавана на ложата, по скалата над първия гроб, по неговите стени, на тавана

на втория гроб, както и в съседната малка пещера личат извънредно много надписи. Множество от тях почти не се забелязват и едва се четат. Други са по-ясни, защото са дълбоко изрязани в скалата. Много често покъсни надписи са писани върху по-ранни. Едни от тях са полужитрити, други недовършени. Размерите на буквите са различни: от 3—4—5 мм. до 10 см. Това богатство от надписи е извънредно зле пострадало от безсмислените подписи на наши съвременници. Този варварски обичай е унищожил почти всички стенописи в Иваново.

С големи усилия и взирания ние можахме да препишем една

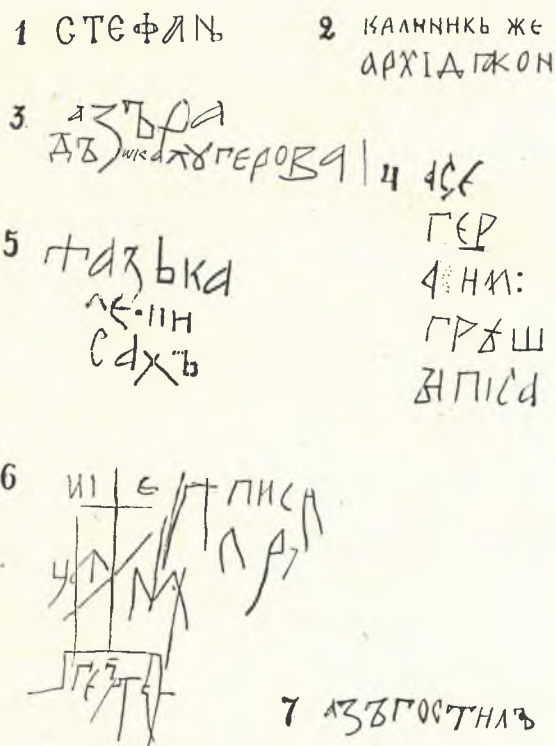
част от надписите в „Кръщалната“. Едни от тях са само имена бездруго на отколешни обитатели — отшелници, други — молитвени изрази, а трети — възпоменателни. Фотографирането на тези надписи е невъзможно, затова ние ги даваме в рисунки. От всички надписи само три са датирани. Към някои от тях са прибавени обичайните кръстчета. По-голям брой от надписите са по стените, а други са надраскани по североизточния ъгъл на тавана. Единият от датирания надписи се намира на скалата до прозорчето на ложата (обр. 100, 1). Името на автора мъчно може да се установи. Буквите са около 4—5 мм. Отбелязаната година е ѳг (7003=1495). От този надпис може да се съди, че и до края на XV в.

Обр. 100. Надписи по стените на пещерата с двата гроба
Fig. 100. Inscriptions en langue vieux bulgare sur les mures de la grotte près d'Ivanovo

скалните помещения при Иваново са били обитаеми. От тази група надписи заслужава внимание онзи, който е изрязан върху западната стена и минава и върху северната (обр. 100, 7). Буквите са едри, с висо-

някой си Рад от „Калугерова“ (обр. 101, 3). На брега на Бели Лом между селата Писанец и Кривня се намира местността Калугерица, с което име се наричат днес няколко скални църкви и жилищни поме-

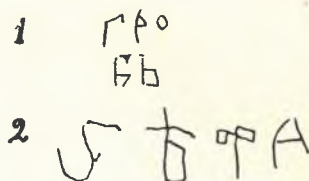

Обр. 101. Надписи по стените на пещерата с двата гроба

Fig. 101. Inscriptions en langue vieux bulgare sur les murs de la grotte près d'Ivanovo

чина от 8—10 см. силно вдълбани в скалата. Надписът съдържа имена на граматичи. Между множеството имена в ложата срещаме и името на някой си Калиник (обр. 100, 9), чието име се среща често и на други места по скалите.

Скалната стена на първия гроб също така е покрита с много надписи. На образ 101 ние даваме една част от тях. Над самия гроб, с много хубави букви (височина 3.5 см.) се чете името на някой си Стефан (обр. 101, 1), а под него името на архидякон Калиник, също така добре изрязано. Височината на буквите 2.5 см. (обр. 101, 2). Повисоко от тези надписи се чете името на

Обр. 102. Надписи по стените на пещерата с двата гроба

Fig. 102. Inscriptions en langue vieux bulgare sur les murs de la grotte près d'Ivanovo

щения. Твърде е възможно авторът на този надпис да е произхождал от обществитието, което се е намирало там. Над този надпис до прозорчето може да се прочете: асе герасим: гръшнъ писа (обр. 101, 4).

От тази група надписи два се намират на самия гроб. На западната малка стена в хубав вид е написано † азъ кали писахъ (обр. 101, 5). Това е вероятно същият Калиник, чието име вече срещнахме. Другият надпис е на срещуположната стена над краката на погребения (обр. 101, 6). Това е сложен за разчитане надпис. Буквите са разположени около един кръст с високо отвесно рамо поставено на подложка. Отляво на кръста се чете цар, а отдолу би могло да се прочете името гргни. Отдясно е начертано второ малко кръстче и името на този, който е писал, дадено с три букви л и ръ, без да може да се установи какво е това име. Подолу ние ще се спрем наново на този надпис. По-горе от него се вижда написано азъ гостилъ (обр. 101, 7) и пак на туй място азъ стефанъ ѿ щюпы.

При втория гроб надписи липсват, освен две думи вдълбани на тавана му (обр. 102, 1—2).

В съседство с разглежданата пещера, като нейно преддверие от източната ѝ страна се намира друга малка пещера, с неправилна форма, с размери 2 × 2 м. Преди да разгледаме надписите в нея, ще споменем, че на скалата, която я дели от

запад от голямата пещера е издълбан познатия кръст с инициалите ИГ ХР НІ КІ.

Източната гладка стена на споменатата по-горе пещера-преддверие е изпълнена с

(6799 = 1291). Това се потвърждава и от самото съдържание на надписа, в който се казва, че написването е станало в годината на цар Георги, а това не е никой

1. + ДАМИНЪВЪТЪ ГЕРГІИ
ЧРЪНАПНІАВЪТЪ ГЕРГІИ

2. АЗЪІНЪ ГЕРГІИ
ГЕРГІИ АЗЪІНЪ

3. ПОПЪВЪЛОСЪ

4. + ДАМИНЪВЪТЪ ГЕРГІИ
МНОГО ГЕРГІИ

Обр. 103. Надписи по стените на пещерата с двата гроба

Fig. 103. Inscriptions en langue vieux bulgare sur les murs de la grotte près d'Ivanovo

множество надписи, вплъстени едни в други, объркани и твърде мъчни за разчитане. Между тях се четат отделни имена и цели надписи (обр. 103). Особено важни са ония, в които личат и датировките. Първият от тези надписи гласи: +ДАМИНЪВЪТЪ ГЕРГІИ (обр. 103, 1). Надписът е придружен с малка плетеница. Годиная е твърде неясно дадена. Първите две от цифрите са преповторени, а цифрата на десетиците е написана различна на стотицата с. Току под този надпис следва вторият (обр. 103, 2), в който имаме втората датировка: цифрата на десетиците е по ясно написана и личи че е ч буква (= 90). Нека се има пред вид, че е писано с острие върху камък и че острието често не се е плъзгало по волята на писача. Годиная на писането е 1291

НОВІА
КАЛІНІА
РЕЧІА
АЗЪ
ОСЪРЪ

+ ГЕРГІИ ГЕРГІИ ПОДОБІА МНОГО
ГЕРГІИ ГЕРГІИ ПОДОБІА МНОГО

+ ГЕРГІИ ГЕРГІИ ПОДОБІА МНОГО
ГЕРГІИ ГЕРГІИ ПОДОБІА МНОГО

НЕСИФНЪТЪ МНОГО ГЕРГІИ
ГЕРГІИ ГЕРГІИ ПОДОБІА МНОГО

КОВЕВЪ
ТАНГІА МНОГО
ТАНГІА МНОГО

Обр. 104. Надписи по стените на пещерата с двата гроба

Fig. 104. Inscriptions en langue vieux bulgare sur les murs de la grotte près d'Ivanovo

друг от царете на второто българско царство, освен Георги Тертер I (1281 — 1292 г.).

Тук би могло да се направи една връзка между горния надпис и този при първия гроб. И в двата се споменава за цар Георги. Известно е, какво не само неизгодно, но и трагично за българския народ е било времето на Георги Тертер I. Съдбоносните гонения между отделните боляри, вътрешните неуредици и размирици били съпроводени и от сложно заплетено външно-политическо положение на първо място от заплахата на татарите. И тогава, след смъртта на Георги Тертера при напълно разклатения престиж на цар-

ския институт, би могло да се допусне, че първите и доверени хора на царя са се постарали да прикрият и погребат тялото на своя суверен някъде, където вра-

кустено издълбана. Стените ѝ са били правилно изрязани, измазани и покрити с стенописи. С стенописи е бил изпълнен и тавана — те сега личат под каменните

Обр. 105. Общ изглед на една от скалните църкви при с. Иваново

Fig. 105. Vue générale d'une église rupestre près d'Ivanovo

жеското око не би могло да го съзре. Сложната съвокупност от безкрайно много общежития, укрита по Русенски Лом, населени от преданни на християнството отшелници, са били крайно удобни като доверено прикритие срещу настъпващите друговерци.

Част от останалите надписи даваме на обр. 104.

Неизвестни ктиторски образи. — Като се вземе пътя по течението на реката при Иваново и се върви наюг по десния бряг покрай „Писмата“, стига се до последната църква от тази група, която, както всички останали църкви, няма наименование (обр. 105). К. Шкорпил (цит. съч., 143, № 79), дава кратко описание и за нея, като я нарича „втората съборена църква“. Той е дал това название, защото грамадни скални блокове са паднали от тавана и днес лежат върху пода.

По-голямата част от пещерата, в която се е помещавала тази църква е била из-

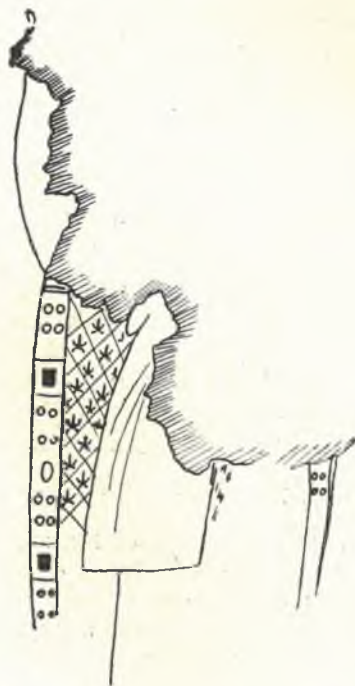
Обр. 106. Образ на ктиторка в скална църква при Иваново

Fig. 106. Portrait d'une donatrice dans l'église rupestre près d'Ivanovo

блокове, които днес лежат на пода. Южната стена на църквата също е съборена. Запазена е северната стена, върху която стоят стенописите, силно повредени от съвременни подписи, както и източната стена с олтарната апсида. И там стенописите са почти изчезнали. Запазена е по-добре само една композиция, представляваща сливането на св. Дух. За западна стена е използвана самата стена на пещерата. Там стенописи не е имало. Ние ще се спрем на стенописите на северната стена, дето личат значителни останки от тях. От запад към изток по стената се виждат образите на двама светци, имената на които са изтрети. Единият от тях е военен светец. След тези образи следва композиция от три фигури. Веднага се вижда, че това са ктиторски портрети. В средата на композицията е представен един млад светец, образът на който е силно повреден. Не се чете и името му. От лявата страна е нарисувана една жена, а от дясно — мъжка фигура. И двете фигури са много пострадали. Все пак се вижда, че това са образи на еднакви лица — дарители. И двамата са с нимбове на главите. Жената е представена, че държи в ръцете си голяма

скала, на която е изобразена някаква сграда, поднасяща я на светеца. Дарителката е нарисувана с особена забрадка на главата, с широка ъглеста форма (обр. 106). Забрадката пада свободно върху раменете, закрива така шията, че остава да се вижда само лицето. Цветът на забрадката е светло охров и почти се слива с цвеза на нимба. Ръбовете ѝ са контурирани с тънки черни и светлосини черти. Забрадката неясно се отделя от мантията на жената. Основният цвят на тази дреха е бил охров, отгоре покрит с зелено. Мантията изглежда, че е била затворена на гърдите и се е навличала през глава. В долната част на гърдите тя се отваря, за да се освободят ръцете. Ръбовете ѝ са обшити с широки червени кантове. Подплатата на мантията е охровооранжева. Долната дреха на жената е светлосиня с тъмни черти за гънки. В лявата си ръка дарителката държи, а с дясната подкрепя голяма скала, с сивозелен цвят. Върху скалата е нарисувана една особена сграда, прилична на голямо жилищно помещение, на три етажа. Средният етаж е представен с колонада с пет арки. Интересно е, че първият етаж има самостоятелен покрив, над който се издигат другите два етажа. Цялата сграда е нарисувана с червено багрило. Би могло да се допусне, че тази рисунка символизира близките до църквата жилищни помещения, които са били изрязани в скалите с помощта на тези ктитори, и към които спада самата църква.

Фигурата на мъжа е почти изцяло унищожена (обр. 107). Той е бил обърнат към светеца странично. Останала е незначителна част от темето на главата, откъс от лакътната част на дясната ръка, която е била молитвено повдигната към светеца. Запазени са и части от дрехите. Той е бил облечен в бледоохрова доколелна дреха с тесни ръкави, под която надолу личат останки от дълга до стъпалата туника. Бил е наметнат с богато украсена мантия, обшита с бисери и скъпоценни зелени камъни. Подплатата ѝ е везана с лилии, поставени в ромбове. До нимба на главата му едва личат останки от букви и едва ли би могло да се прочете неговото име.

Обр. 107. Образ на ктитор в скална църква при Иваново

Fig. 107. Portrait d'un donateur dans l'église rupestre près d'Ivanovo

До тази композиция е представен в цял пръст Исус Христос благославящ. Неговата осанка напомня твърде много подобната стенопис от Боянската църква.

Църквата и стенописите към нея биха могли да се отнесат към XIV в.

Асен Василиев

Находки в развалините на ранновизантийско градище при с. Жеглица

През 1943 год. при поправката на държавното шосе край с. Жеглица, Видинско, работниците копали пръст от насипа над развалините на едно средновековно градище в местността „Деривол“ и изровили между останките от зидове множество предмети от бронз и желязо. Научил макар и по-късно, покойният уредник на музея във Видин, В. Атанасов, успял да прибере по-голямата част от тази находка, интересна за проучване инвентара на веществената култура в едно градище от ранновизантийската епоха.

Предметите от бронз, които сега се намират в музея в гр. Видин са следните:

1. Цилиндричен съд с дръжка и с три крачета, висок 12·5 см., диаметър 12·5 см.

Обр. 108. Бронзов екзагий от с. Жеглица

Fig. 108. Exagion en bronze de Žeglica

(обр. 108). Стените на съда са украсени по средата с врязан орнамент, представляващ вплетени ивици. В горния и долния пояс са гравирани гръцки надписи. Горе се чете ΚΑΣΤΡΗΣΙΝΔΙΚΗΟΣ, а долу ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ Υ. Между буквите Π и ΕΙΑ е начертана кошница с плодове (обр. 109).

Съдът представя мярка за измерване на течности (екзагийум). Съдържанието (вместимостта) му е един и половина литра.

Обр. 109. Надпис на бронзов екзагий от с. Жеглица

Fig. 109. Inscription sur l'exagion de Žeglica

В надписа от горния пояс е посочено, че този екзагий принадлежи на крепостта Индикей, а в долния вместимостта — 400 асклпейски унции.¹

2. Част от кантар; той се състои от две куки с вериги, окачени на приспособление, което се движи по рамото на кантаря

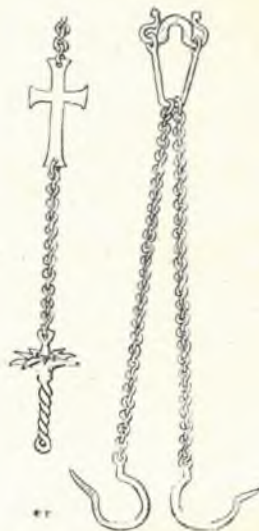
¹ Подобни сълове има в Соф. народен музей; (вж. ИАИ XII, 1938, 433); върху единия има латински надпис, в който е съобщено числото на унциите, които измерва.

(обр. 110). Тази част от кантара е дълга 57 см.

3. Верига за окачване на някакъв предмет. На долния ѝ край има украшение във вид на разтворено цвете, а по средата кръст с дълго отвесно рамо (обр. 110).

И трите предмета са покрити с хубава зелена патина.

Предметите от желязо са със силно повредена от ръждата повърхност. Те се делят на две групи: оръжия и земеделски сечива. Оръжията представят три разни по форма и големина харби. Първата

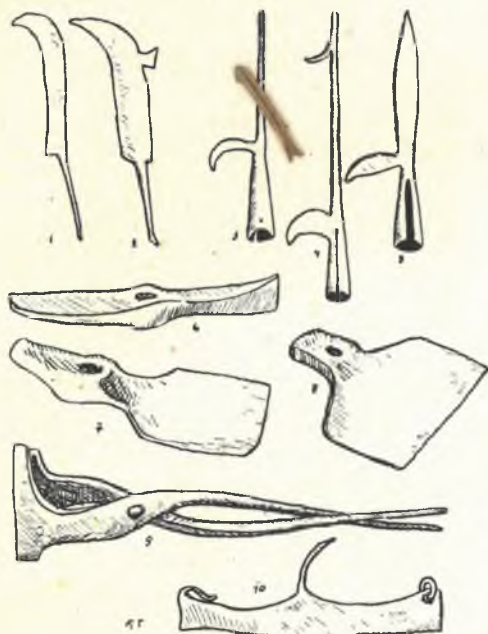
Обр. 110. Бронзови предмети от с. Жеглица

Fig. 110. Objets en bronze de Žeglica

(обр. 111, 3) е дълга 35 см.; тя е с тънко шиповидно острие и крив зъб. Основата представя кух конус, в който се е прикрепяла дървената дръжка. Втората е по-голяма (дълга 42 см.). При върха на острието има куковиден израстък (обр. 111, 4). Третата е дълга 33 см. Острието ѝ е плоско и има вид на лист. Основата също тъй коническа (обр. 111, 5).

Земеделските сечива са: 1) Два косера (обр. 111, 1 и 2) с извито кукообразно острие и тънка дръжка, която е втиквана в дървената дръжка. Единият косер е дълъг 40 см., а другият, който има на

външната страна на острието израстък — 36 см.; 2) Две мотики (обр. 111, 7 и 8). Едната е с по-тясно и дълго острие (дълга 31 см.), а другата — с широко острие

Обр. 111. Оръжия и земеделски сечива от с. Жеглица

Fig. 111. Armes et instruments d'agriculture de Zeglica

(21 см.); 3) Един търнокоп (обр. 111, 6), дълг 35 см.; 4) Клещи, дълги 53 см. (обр. 111, 9). Челюстите им са разширени. Освен изброените предмети от желязо има и един предмет, чието предназначение сега не може да се определи (обр. 111, 10); той представя 23 см. дълга лента с шиповиден израстък в средата на единия ръб за прикрепяне към някакво приспособление или дръжка. На двата края е имало халкички (едната сега е загубена).

Описаните предмети се датират от надписа на екзагия и кръста от веригата в VI или в началото на VII век сл. Хр. От това време е навярно и градището.

Т. Герасимов

Къща-крепост в манастира „Св Неделя“ при с. Златовръх

Манастирът „Св. Неделя“, известен на местното население под името „Араповски“,

Обр. 112. Къща-крепост в манастира „Св. Неделя“ при Златовръх

Fig. 112. Maison fortifiée dans le monastère de Sainte Nedelja près de Zlatovrah

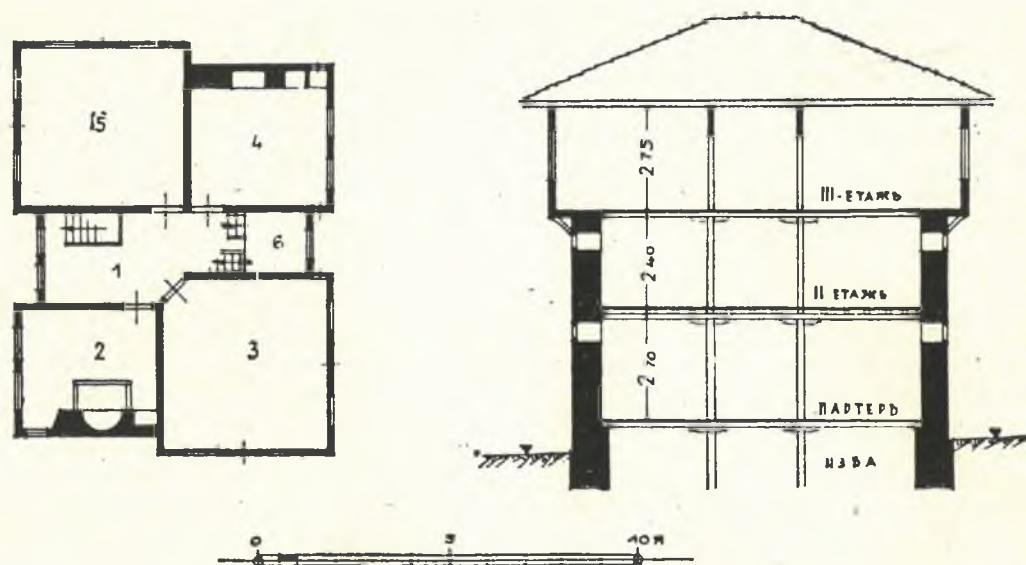
се намира на североизток от Асеновград, на 8—9 километра по шосето за с. Златовръх (Арапово). Разположен живописно в низките отлоти на Родопите, този манастир е построен в една хубава китна долина в землището на с. Златовръх, на мястото на старото „аязмо“, при което е издигнат параклис на „Св. Неделя“.

Манастирът е построен около 1856 год. от архимандрит Софроний,¹ но през 1878 г. е бил опожарен от турците и след освобождението наново възстановен.

Във вътрешния двор на този манастир, южно от самата манастирска църква и на около 10—12 метра от нея се намира една извънредно интересна триетажна каменна сграда, която по своя външен вид може да бъде наречена къща-крепост (обр. 112).

Днес тази сграда е в сравнително добро състояние и както външно, така и вътрешно е добре запазена. Построена няколко години

¹ Л. Касжровъ, Енциклопедически ръчникъ, 1899, I, 65.

Обр. 113. Къща-крепост в манастира Св. Неделя при Златовръх. План на третия етаж и разрез

Fig. 113. Maison fortifiée dans le monastère de Sainte Nedelja. Plan et coupe

по-рано от манастира (1853 год.), тя е претърпяла няколко преправки и преобразования, които са изменили нейния първоначален вътрешен вид. Отвън, обаче, тя е запазила почти напълно първоначалния си изглед, с изключение на балкона, пристроен на изток към коридора на третия етаж.

Това е една масивна триетажна сграда, състояща се от партер и два етажа, от които партерът и вторият етаж са градени с камък, а третият етаж е паянтов.

Във план сградата има правоъгълна форма и заема около 71 кв. метра заострена площ. Партерът (обр. 113) на сградата има външни размери 9·80 м. дължина и 7·25 м. ширина и се състои от едно цяло помещение, първоначално неразделено на стаи. Стените са изградени от камък и са дебели 70—75 см. Подовете и таваните на помещението са дъсчени. Под цялото помещение има изба.¹

¹ Входът за избата бе задръстен и не можа да се отвори, поради което ми бе невъзможно да проникна в избенното помещение; от думите обаче на домакина разбрах, че това е една обикновена изба с неголяма дълбочина, която сега не се използва.

Височината на партерния етаж вътрешно, т. е. от пода до гредите на тавана е 2·70 м (обр. 113).

Каменната зидария на партера и втория етаж е градена с обикновен местен ломен камък на варов разтвор с дървени пояси („кушаци“). Такива дървени пояси са направени: в партера на сградата — един пояс, във втория етаж — два пояса и в каменните зидове на третия етаж — три. Тези пояси са изработени от дъбови греди, наредени на външната и вътрешната страна на зида и прихванати напречно помежду им с дървени връзки. Тия греди са останали отвън видими, а отвътре са замазани със стенната мазилка.

Целият партер е без прозорци.¹ Високо в зидовете са направени тесни отвори за стрелба („мазгали“), по два на всяка страна или всичко осем. Тия отвори са оставени на 2·15 м. от пода и имат коническа форма — отвън тесни, отвътре широки. Средните им размери са отвън 12 см. широки и около 30 см. високи; отвътре

¹ Съществуващите днес тук прозорци са отворени и направени по-късно при общото преустройство на сградата.

48—55 см. широки и 58—65 см. високи. Снабдени са отвън с дъбови рамки, в които е поставено отвесно едно обло желязо за предпазване. Тия мазгали, наред с каменните масивни стени придават на сградата отвън вид на малка крепост.

Партерният етаж има два входа: един на запад и един на изток, оставени в средата на стените. Тия входове са грижливо изработени от дялан камък, като отворите им са обградени отвън с каменни рамки и покрити отгоре с каменни сводове, извити в едноцентрови дъги. Заслужава да се отбележи конструкцията и на тия сводове: върху долната арка, образувана от дъгообразно издялани фасонни камъни с врязани зигзаговидно фуги, е напътвен втор, облекчителен свод, който е изработен от трапецовидно изрязани шупливи камъни от родопски бигор, наредени на варов разтвор в форма на свод. Дяланият камък на рамките около вратите е едрозърнест пясъчник от Родопите с бледо-жълт цвят.

Входните врати са 88 см. широки и 1·90 м. високи и са изработени от дъбови дъски, ковани с гвоздеи с големи глави. Вътрешната им страна е снабдена с по две дъбови дървета за плътно затваряне.

Цялата каменна зидария отвън е оставена неомазана, а отвътре всички стени в всички етажи са измазани с варова мазилка.

Вторият етаж е образувал първоначално едно цяло помещение, преградено по-късно на няколко по-малки стаи (обр. 113). Височината на този етаж е по-малка от височината на долния: 2·40 м. светло, т. е. от пода до таванските греди.

На средата на таванските греди намираме две дъбови подпори за поддържане на подовата конструкция.

Стените на втория етаж са зидани също от камък. Дебелината на каменната зидария е както и в долния етаж 70—75 см.

Третият етаж е почти изцяло паянтови. Изключение правят само част от северната ѝ част и част от южната стена, които са каменни, с дебелина 60—65 см. Останалите стени са паянтови, т. е. изградени от дървен скелет, изпълнен с тухли или парчета от керемиди и кал. Вътрешните паянтови стени са общити от двете

страни с летви. Тия паянтови стени са измазани от двете им страни с мазилка, състояща се от основен слой („хастар“), направен от кал с примес от плява; отгоре — „фина“, състояща се от варова мазилка в два слоя, размесена с козина, съобразно с тогавашния обичай. Отвън, на лицето, ъгловите греди на паянтовите стени са оставени видими и са обковани с дъски и первазни летви.

Стаите на третия етаж са разположени симетрично от двете страни на един коридор, широк 2·40 м. Тук намираме жилищни помещения: две големи стаи за живеене, една по-малка стая с дулапи и една кухня-столова. Чистата височина на етажа е 2·75 метра (обр. 113).

И четирите стаи на този етаж са издадени навън от стените на долния етаж средно с по 55—60 см. и образуват по този начин живописно разположени еркери („читми“). В план (обр. 113) тия еркери са развити напълно симетрично по отношение средната ос на сградата: по два еркери на източната и западната страна и по един — на северната и южната. Тия еркери са подпрени отвън с дъбови греди-конзоли, разположени на равни разстояния една от друга. Стаите № 3 и № 5 имат по седем конзоли на всяка страна, а стаите № 2 и № 4 — по пет такива конзоли.

Първоначално стаите № 3 и № 5 са имали по три прозореца на всяка външна стена, но в последствие, при преустройството на етажа, средните прозорци били затворени.¹

Също така се установява, че съществуващият днес балкон на коридора откъм изток е бил направен по-късно. Отначало кулата е била от всички страни затворена, поради защитния ѝ характер и не е могла да има балкони или други изложени на опасност издадини.

Относно вътрешната разработка и уредба на третия етаж трябва да се изтъкне, че той е разработен като жилище с всич-

¹ Това се потвърждава и от една стара рисунка, съхранявана днес в манастира, на която са изобразени всички манастирски сгради в първоначалния им вид. На тази рисунка и кулата е изобразена много ясно с по три прозореца на всяка страна на еркерите.

ки удобства и приспособления за своето време. Отвътре жилищните стаи (означени в плана с № № 3, 4, 5, обр. 113) били много добре уредени за времето си с пост-

Обр. 114. Къща в с. Горни Воден
Fig. 114. Maison à Gorni Voden

лани миндерлици, полици, долапи и пр. А от направата на вратите, долапите и другите детайли може да се извади заключение, че това жилище не е било лишено от известен разкош в тогавашен смисъл на тази дума. Кухнята, означена в плана като № 2, има добре стъкмено огнище с камина, долапи и мивка; нечистата вода се е изливала по един издълбан каменен улей навън от постройката. По предвидените миндери и полици се вижда, че тази кухня е служела и за столова.

Цялата сграда е покрита с дървена конструкция, развита в четири поли, образувачи едно късо било в средата. Покрита е със стари керемиди с малък наклон. Стрехата е образувана от издаването на покривните ребра. Издадена е навън около 60 — 65 см. и не е общита отдолу с дъски. Липсват челна дъска и метални улуци.

Каменната зидария на кулата по своя външен вид и конструкция е характерна за епохата. Тя е изработена от местен ломен камък с големи и добре запълнени с варов разтвор междини. Камъните не са едри и не са градени на редове, а произволно иззидани. Само ъглите на зидовете са маркирани с отбрани, четвъртити камъни с изгладено лице, грижливо изградени

в хоризонтални легла по местния родопски начин. В зидарията не е направен над земята отстъп за цокел.

Във външната украса на сградата прави особено впечатление и заслужава да бъде отбелязана една интересна стенопис на северния зид откъм манастирската църква. Тази стенопис е изрисувана върху външния зид на третия етаж на къщата и има доста внушителни размери: около 2·70 м. ширина и 2·80 м. височина. Изработена е направо върху стенната мазилка, която тук е гладко измазана с желязна мистрия. Върху така приготвената плоскост е била нанесена рисунката с темпера и блажни бои. Представена е сцената Самсон убиващ нубийския лъв всред пейзаж с дървета, сгради и птици. Изображаването на всесилния Самсон върху стената на къщата-крепост не е случайна декорация. Самсон е символ на физическа сила, героизъм и храброст и като такъв той е допадал твърде на тогавашните национални тежнения на нашия народ.

Горният край на стенописа завършва с една внушителна дъга, която обхваща цялата композиция. Тази стенопис очевидно е правена едновременно с изписването на самата манастирска църква и от същите майстори-живописци, защото показва явно същия живописен маниер и е работена в същата цветна гама.

Построяването на тази къща-крепост в средата на манастирския двор не е само подражание или прищавка на строителя. Напротив, създадена в несигурни времена и в разгара на борбите за национално освобождение на българския народ, тя е била построена с явната задача да служи за отпор и защита. Такива защитни кули имаме на Атон и в Рилския манастир, а от по-късно време и в близката околност на с. Златовръх.

Близък пример имаме в разрушената вече кула при с. Саранево (Пазарджишко), строена към края на XV век от Саръ-хан-бей¹. Тук намираме не само еднаквост в градежа, но и във външния вид на сградите, а именно: каменна зидария в дол-

¹ Ст. З х а р и е в ъ, Географико-историко-статистическо описание на Пазарджишкят кааѝ. Виенна 1870, 41.

ните етажи, паянтова в третия етаж, който и тук е издаден навън във вид на еркери, както и в нашата кула.

Подобни кули или къщи-крепости имаме още няколко в близката околност на с. Златовръх, а именно: 1) в с. Белащица (Пловдивско) в двора на Варушеви, сега полуразрушена; 2) в с. Горни Воден (Асеновградско) — обр. 114; 3) в големия чифлик на Адила в местността „Бреновщица“, над с. Брестовица (Пловдивско), сега също почти разрушена; 4) в чифлика на Маркобей в с. Марково (Пловдивско), неотдавна разрушена.

Арх. Хр. Д. Пеев

Новооткрити старини от Пловдивско

Свобода, Чирпанска околия. При реголване за лозе през есента на 1935 г., в нивата на братя Желеви, местност „Даракчиите“, която отстои на около 2 км. северозападно от селото, на 0.3 м. дълбочина, натрупани на куп, са намерени 29 каменни, плоски брадви, добре изгладени, с добре източени отдолу остриета, без дупки и връзвания за връзване, направени от масивни скали, някои от които повредени — белези, по които според г. В. Миков, уредник при Нар. музей в София, можем да ги отнесем към късния неолит (обр. 115). Размерите им се менят така: дълж. от 0.025 до 0.25 м., шир. от 0.032 до 0.09 м. и деб. 0.008 до 0.038 м. По-голямата част от тях са с значителни размери. Една от тях брадви се намира в Народния музей в София, а останалите 28 в Народния археологически музей в гр. Пловдив (инв. № 1952). От близката околност на находката не ни са известни засега други предисторически паметници.

Дебърщица, Пазарджишка околия. От землището на селото произлиза халщатска (II период) ладиевидна (дъговидна) фибула от бронз, в средата с бразди, отчасти гранулирана (пъпковидна), с силно изпъкнала външна страна. Липсват спиралата и иглата, а иглодържателят е счупен: дълж. 0.063 м., ширина на дъгата 0.03 м. (обр. 116). Намерена е през 1940 г., предадена на Пловдивския музей от директора на прогимназията в селото, г. М. Андонов (инв. № 2424).

Обр. 115. Каменни брадвички от с. Свобода
Fig. 115. Haches en pierre de Svoboda

Обр. 116. Бронзова фибула от с. Дебърщица
Fig. 116. Fibule en bronze de Debarštica

Граф Игнатиев, Пловдивска околия. Югозападно и почти непосредствено до ж. п. спирка Гр. Игнатиев, между шосето и ж. п. линия, се намират три гробни могили: двете са почти унищожени от селяните при вземане на пръст за насипване на нови постройки, а третата — голямата, върху която има триангулационен знак, е запазена. През средата на последната в 1944 г. бе направен (не с археологическа цел) прокоп с посока север — юг и наравно с околния терен, без обаче да се попадне на погребение. Западно от спирката се намираха 10 могили, по-голямата част от които, поради изравняване на терена, трябваше да бъдат разкопани. Разкопаването се извърши повечето с моторна машина-копачка от 1940 до 1942 г. Северно от новоиздигнатата там постройка се намират две могили: голямата селищна могила, наречена „Бъзунека“,¹ която от пет години се разкопава без да е унищожена още, и една малка гробна могила, в която се разкри погребение чрез изгаряне, заедно с една бронзова монета, сечена в Филипопол. Поради обгарянето не може да се установи точно, от кой император е монетата. Северозападно имаше две близки една до друга малки гробни могили: в едната са открити кости, а в другата три глинени обикновени амфори. Западно имаше четири гробни могили: три малки близко една до друга, в едната от които е констатирано пепелище, вероятно, от погребение чрез изгаряне.² Разкопаването на четвъртата могила стана през м. юни и юли 1942 г. Тя имаше диаметър 45 м. и височина до 2·5 м. Види се, в миналото, при обработване тя е била понижена. На дълбочина наравно с околната повърхност, в източната ѝ част, се откри погребение чрез изгаряне. Огнището бе елипсовидно с дължина до 3·5 м. В него се намериха: пепел, въглища, недоизгорели човешки кости, части от по-големи и по-малки глинени, червеноизпечени съдове (и кюпове), характерни за епохата

на римското владичество и части от малки съдове със сив цвят, които можях да видя. В югоизточната част, по-близу до центъра ѝ, на височина на огнището, се откриха на две места доста големи необработени камъни (от пясъчник и варовик, дълж. от 0·5 до 1·5 м.), на едното място пет, а на другото шест. Дали тия камъни, които са доста далеч от огнището стоят във връзка с погребението или са поставени в могилата като насипен материал заедно с пръстта, трудно е да се определи. В югозападната част на тая местност се намират последните две неизследвани гробни могили: едната е неразкопана, а другата е пресечена в миналото при прокарване на шосето Гр. Игнатиев — Цертелево. Данни за находки от нея нямаме. Тия гробни могили са некропола на Sub Radice, първата станция по римския път Philippopolis — Дакия, спомената в Tabula Peutingeriana (D-r Kon. Miller. 1888, seg. VIII) и отстояща от града на 12 римски мили. Останките ѝ се намират южно и недалеч от некропола в съседство с днешните ханчета. Поради останките, тази местност днес се нарича „Керемитлика“ (В. Аврамовъ, Траяновият път от Карпатите за Пловдивъ. ИАД IV, 1915, 236).

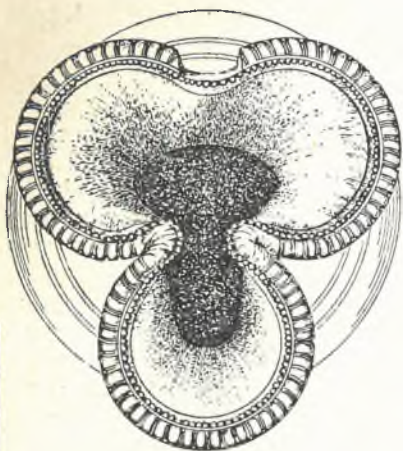
Брестник (Караагач), Пловдивска околия. През есента на 1939 година, при изкопи за плевня, в североизточната част на селото и на дълбочина на един метър, собственикът Запрян Даскалов попаднал на следните поставени един до друг предмети: две глинени амфори, които счупил; два бронзови разлати съда, от които прибрах части; бронзово ойнохое, от търбуха на което липсва по-голямата част, с трилистно устие — вис. 0·16 м., диам. на дъното 0·08 м.¹ Отчупената му дръжка е с два жлеба отвън. Обърнатият му навън ръб на устието е украсен с жлеб, един ред перлов наниз и ред висящи листовидни орнаменти (езичета), каквито има и на една друга кана от южна България²

¹ В. Миковъ, Предисторически селища и находища в България. София 1933, 105. Новите материали не са публикувани.

² Данните за тия пет могили дължа на ръководителя на разкопаването г. Иван Енчев Наумов.

¹ За подобни кани, намерени у нас вж. Дим. Цончевъ, Приноси към старата история на Пловдивъ. София 1938, 125 сл. и посочената там библиография.

² Пак там, 128 сл., обр. 145.

Обр. 117. Устието на бронзово ойнохое от Брестник

Fig. 117. L'orifice d'un vase en bronze, provenant du village de Brestnik

Обр. 118. Саркофаг — могилна гробница при Надеждино

Fig. 118. Sarcophage — tombeau tumulaire près du village de Nadeždino

(обр. 117). Според намервача, там е имало и една бронзова овнешка глава. Тук се касае на pewno за могилен гроб.

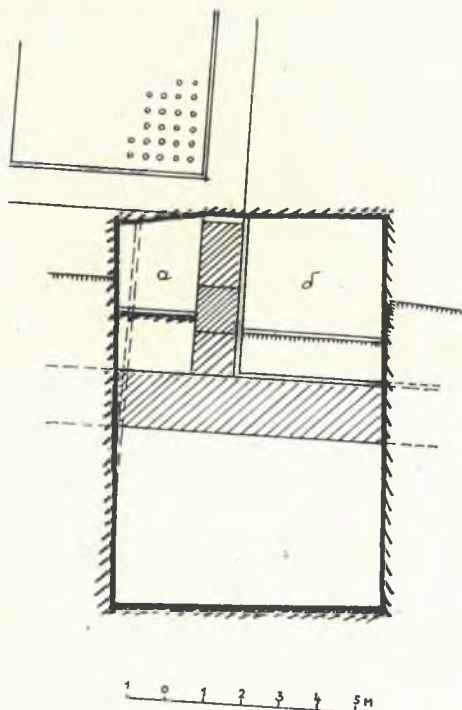
Каменица, Пещерска околия. При каптирането на минералния извор в селото през 1911—12 година е открит римският му каптаж, който бил унищожен без да бъде проучен. Не далеч от него, в юго-източна посока, в съседство с днешния отворен канал и в продължение на около 80 м., са открити два зидани канала, един от друг на около 2 метра, които след това вземат източна посока към местността „Шяка“. Каналите са засводени, а материалът на зидовете им е споен с червен хоросан. Тухлите им имат размери: $37 \times 37 \times 4$ (5). При това състояние на следите, без разкопки, трудно е да се определи где са били издигнати римските бански постройки и дали тези канали са отвеждали чистата или мръсната вода.

На около 4—5 клм. западно от селото, под Елин връх, местността се нарича „Града“. Тук се намират следи от зидове на постройки. Все от това място ни са известни римски монети (ИАИ IV, 1926/27, 325).

Надеждино (Сатабегово), Асеновградска околия. На 10. X. 1940 година, при копане пръст за кирпичи от могилата, нахождаща се в местността „Могилата“,

отстояща на около 300 м. северозападно от селото, селянинът Ангел Кол. Ангелчев попаднал на варовиков саркофаг в самата могила. Повърхността на могилата се обработва, в следствие на което тя е доста понижена и сега има размери: диаметър около 50 м., вис. около 3 метра. Саркофагът (обр. 118) е намерен на около 18 м. от периферията към центъра и то в южната страна на могилата, отдето е почнало копането и на около 1.5 м. дълбочина. Той е ориентиран от изток към запад. Вътрешните размери на коритото са: дължина 2.3 м., шир. 0.76 м., дълбоч. 0.65 м. и дебелина на стените 0.1 м. Върху едната вътрешна дълга страна в горната ѝ част коритото има три дупки, запълнени с метал. Вероятно те стоят в връзка с похлупака. Похлупакът се състои от две равни части, дълги по 1.05 м. и различно високи (едната 0.33 м., а другата 0.4 м.), от които на едната ъгълът е счупен. Гробницата е била ограбена от по-рано, защото селянинът намерил едната част от похлупака отместена, а коритото вътре запълнено с пръст. В пръстта имало следи от човешки кости и глинени съдове, а вън до саркофага — счупена на части обикновена глинена амфора. Трябва да предполагаме, че това погребение е от римската епоха.

Хисаря, Карловска околия. 1. При изкоп на нов резервоар през октомври 1940 година до югоизточния ъгъл на голя-

Обр. 119. Новооткрити помещения на римска баня в Хисаря

Fig. 119. Salles du bain romain d'Hissar, nouvellement découvertes

мата римска баня,¹ или, по-точно казано, до помещението ѝ № 7, се откриха две допълнителни помещения (обр. 119 а и б), с мраморни бордюри и с подове покрити с мраморни и гнайсови плочи, както останалите помещения. Първоначално между тях е имало вход, широк 1·2 м., който в последствие е бил зазидан, както показват следите,² сигурно при по-късната преправка на банята.³ Помещението а е широко 4·1 м. Голямата дебелина на южния зид ясно показва, че банята тук е

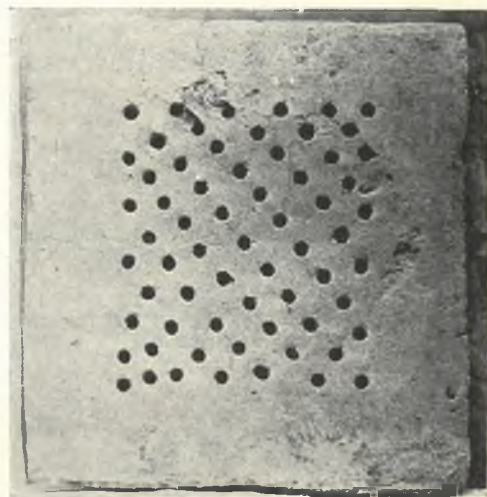
¹ Дим. Цончевъ, Хисарските бани. ГПНБМ 1937, 142 сл., обр. 28.

² Дим. Цончевъ, цит. съч., 129, 136 сл., 156 сл.

³ Плана дължа на архитекта заведующ съответната служба при Министерството на търговията, промишлеността и труда.

привършвала. Зидовете на новите помещения бяха запазени на 1·5 м. височина от подовете им. Двата вида плочи на подовете им показват, че банята е била направяна, може би след някои разрушения, мнение, което изказах и първоначално.¹

2. На 10 юли 1941 година, при разширение на шосето Хисаря — Карлово, точно между западната крепостна стена и Бешбунар-дере, на дълбочина до 1 м., се разкри зидана гробница с плосък покрив, ориентирана изток — запад. Тя е изградена от тухли: $35 \times 35 \times 4$ см., споени с червен хоросан, а отвътре измазана с пласт дебел 0·015 см. от същия хоросан. Подът ѝ бе постлан с три тухли: $64 \times 60 \times 4·5$ см., от които средната има 56 дупки (диам. 0·02 м.), разположени почти шахматно и общо в форма на

Обр. 120. Тухла с дупки от Хисаря

Fig. 120. Brique percée provenant d'Hissar

правоъгълник (обр. 120). Вътрешните размери на гробницата са: дълж. 1·9 м., шир. 0·55 м., дълб. 0·75 м. и дебелина на зидовете около 0·35 м. Запазена бе по-голямата част от костите на погребения, поставен с главата към запад. Не можа да се установи, дали костите са на мъж или на жена. При погребението не са поставени в гробницата никакви принадлеж-

¹ Дим. Цончев, цит. съч., 156 сл.

ности. Покрита бе с три различни каменни плочи, измазани помежду си с червен хоросан, взети от по-стари църкви: източният край — с част от дебела мраморна плоча, средата и западният край — с една цяла и една половина, добре обработени каменни плочи (червен пясъчник). Цялата плоча, която има правоъгълна форма и която при изваждане се счупи на две части, има размери: дълж. 1·02 м., шир. 0·965 м. и деб. 0·07 м. И от двете страни тя е почти еднакво украсена: вгълбнати и от страни профилирани полета, изпълнени с по един релефен кръст (обр. 121). От едната страна полето има дълж. 0·54 м., шир. 0·5 м., а кръста — вертикалното рамо 0·5 м., хоризонталното 0·4 м., от другата страна полето има дълж. 0·615 м., шир.

Обр. 121. Профилирана каменна плоча с кръст от Хисаря

Fig. 121. Plaque en marbre provenant d'Hissar

0·6 м., а кръста — отвесното рамо 0·58 м., хоризонталното 0·51 м. И двата кръста са с разширени краища. Последната половина от плочата, която покриваше западния край на гробницата, има размери: дълж. 0·95 м., шир. 0·6 м. и деб. 0·1 м. И тя от двете страни е украсена с вдлъбнати и от страни профилирани полета, но без кръстове. Много вероятно е, тези плочи да произлизат от оградата на хора или от преградата между корабите на някоя местна базилика, каквито тук ни са вече известни осем. Подобно украсени плочи ни са из-

вестни също от Хисаря (базилика № 1) и от други места.¹ Относно предназначението на голямата тухла с дупките трябва да предполагаме, че то стои във

Обр. 122. Част от мраморна оброчна плочка от Белащица

Fig. 122. Fragment d'une plaque votive en marbre provenant du village de Belastica

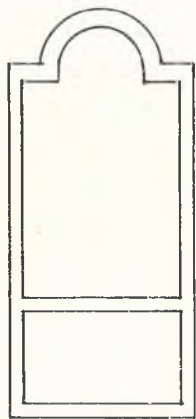
връзка с разкритата тук голяма римска баня, отгдето сигурно и произлиза. Гробницата следва да отнесем към ранновизантийско време. В последствие, близу до гробницата е била издигната сграда, около чиито основи се намери един голям глинен съд.

Белащица, Пловдивска околия. От землището на това село, без да ни е известна точно местността, произлиза фрагмент — част от горната рамка на мраморна оброчна плочка: вис. 0·09 м., шир. 0·1 м., деб. 0·06 м. и височина на буквите 0·03 м. (обр. 122).

Зелениково (Хамзалари), Пловдивска околия. На 8 февруари 1938 год. жителят на селото Цани Пенчев като реголвал за лозе в нивата си, която се намира в местността „Лозята“, на около 1 клм. югоизточно през Брезовската река, попаднал на стари гробища, от които разкопал около 15 гроба. Последните били на 0·4 — 0·5 м. дълбочина от сегашното ниво. Едни от погребаните са били поставени направо в земята, вероятно само в дървени ковчези, а други — в гробове специално

¹ Абоба-Плиска, ИРАИК X, 135, албум табл. XXXIX; Б. Ф и л о в ъ, Хисарската крепост и нейната базилика. ИАД II, 1911, 133 сл.; П. М у т а ф ч и е в ъ, Еленската църква при Пирдопъ, ИАД V, 1915, 66 сл.

направени от дребни плочи (от близкия средногорски връх Самартепе). По ръцете на погребаните са намерени по няколко гривни: едни затворени от тъмно стъкло,

Обр. 123. План на старинна църква при Ковачево

Fig. 123. Plan d'une église près du village de Kovačevo

други отворени и изплетени от четири медни тела. В някои гробове намерил и медни корубести византийски монети, главно от Комненовци. Една, сравнително по-добре запазена, бе от Алексей Камнен (1081—1118).

Ковачево, Пазарджишка околия. При изравняване на общинската мера, отстояща северозападно от селото, извършено през м. юлий 1940 година, се разореха следните старинни обекти:

Изравнена е била наравно с околната повърхност, без да се копае по-дълбоко, една могила, отстояща на 200 м. ст селото. Вис. 1 м., диам. 25 м. Според показанията на селяните, в нея били намерени следи от човешки кости и един малък глинен съд с две срещуположни дръжки, който сега се намира в археологическата сбирка в Пазарджик.

На 800 м. в същата посока и на около 200 м. югоизточно от могилата, в основите на която се намери част от мраморната колона с култови сцени на тракийския

конник,¹ се разкриха основите на малка църква, разрушена доста на дълбоко, поради което не можах да се установят входовете ѝ (обр. 123). След надлежно разчистване се оказа, че това е едноабсидна и еднокорабна църква с притвор, която има следните външни размери: дълж. 19·9 м., шир. 9 м. Абсидата ѝ има 2·6 м. дълбочина и 4·3 м. ширина, с зид дебел 1 м.; корабът — дълж. 10·5 м., шир. 7·7 м., а притворът — дълж. 7·7 м., шир. 4·5 м. Зидовете са направени от обикновени ломени камъни, споени с червен хоросан. Те са дебели 0·65 м., а в предната част на кораба до абсидата — 0·8 м. Селяни е ми съобщиха, че на около 40 м. от църквата намерили една бронзова монета, която аз не можах да видя. В притвора на църквата се намериха части от големи корубести керамиди, дебели 0·03 м. Сигурно е, че църквата стои във връзка с изчезналото селище на това място, за което преданието не говори нищо.

Пловдив. През време на изкопите за градската канализация, правени обикновено по средата на сегашните улици, извършена от 1940 до 1943 година, на разни места в чертата на Филипопол от римско време и то на дълбочина от 3·5 до 5 м., се откриха много следи, а именно:

1. На ул. Драговец, върху северозападните склонове на Сахаттепе, гдето през римско време е бил един от градските некрополи,² се откриха следните три гробници:

а) Гробница — каменен саркофаг от сиенит с посока север—юг, с разбит отчасти похлупак, празен. Види се, той е бил ограбен още на времето. Вън от него се намери глинен съд с една дръжка: вис. 0·185 м., диам. в средата на търбуха 0·095 м.; дъното му е низко и пръстеневидно, шийката украсена с пет пръстена, а усieto пръстеновидно и хуниевидно (обр. 124).³

¹ G. I. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 1938, 105 сл.

² От него е обнародвана още една гробница: Дим. Дечевъ, ГНМ VII, 1942, 59 сл.

³ Подобни глинени съдове ни са известни от гробовете в с Павелско, Асеновградска околия, вж. В. Миковъ, Разкопки въ Родопитъ. ГПНБМ 1942, 19 сл., обр. 7.

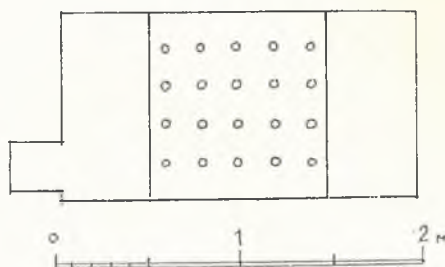
б) Гробница с плосък покрив, зидана от камъни и тухли, споени с червен хоросан, ориентирана и.—з.: с вътрешни размери: дълж. 1·92 м., вис. 1·1 м. и шир 1 м. Стените ѝ отвътре са измазани с пласт от същия хоросан. В западната стена на 0·05 м. от югозападния ъгъл и почти в средата между пода и покрива, бе иззидана ниша със следните размери: шир. и вис. 0·25 м. и дълб. 0·28 м. Подът на гробницата бе постлан с три мраморни плочи, дебели по 0·025 м, отгоре добре изгла-

Обр. 124. Глинен съд от Пловдив
Fig. 124. Vase en terre cuite de Plovdiv

дени, а отдолу грубо одялани. Плочите в западния и източния край на гробницата са широки по 0·46 м., а в средата — 1 м. Последната има 20 дупки (диам. 0·02 м.), разположени в четири реда по пет (обр. 125). Западната плоча с вънкашния си край бе подигната на около 0·2 м. височина и по този начин се образуваше едно по-високо място като възглавница, гдето е следвало да бъдат главите на погребаните. Такава гробница с издигнат от едната страна под

ни е известна също от Пловдив.¹ Под така направения под следваше едно празно пространство от 0·35 м. височина. Гробница с подобно продупчен под в средата,

Обр. 125. План на гробница от Пловдив
Fig. 125. Plan d'un tombeau muré de Plovdiv

състоящ се от голяма тухла, се откри в 1941 година в Хисаря, Карловска околия (вж. по-горе стр. 212). Плоският ѝ покрив се състоеше от три гнайсови плочи. В източния край на пода бяха натрупани доста човешки кости, а в самата нея бе погребан мъртвият с главата назапад. Види се, в нея имаме няколко последователни погребения. Липсваше гробен инвентар.

в) На няколко метра от втората гробница се откри трета, направена в основата си от камъни, в средата от тухли, а в горната част от два мраморни камъка, от които единият корниз от римска постройка. Покрита бе с две сиенитни плочи — всички споени с червен хоросан. Подът ѝ е също направен от тухли и камъни. Ориентирана е изток—запад. Вътрешни размери: дълж. 1·95 м., ширина и дълбочина по 1·05 м., дебели а на зидовете 0·45 м., а тухлите — $35 \times 35 \times 4$ и $35 \times 18 \times 4$ см. В южната стена, почти в средата и на 0·5 м. от пода ѝ, бе иззидана ниша с размери: шир., вис. и дълбочина по 0·2 м. Срещу нея в северната стена бе направен кръгъл отвор, запълнен с глинена тръба, с диам. 0·16 м. и дебелина на стените 0·025 м. Не е ясно предназначението на този отвор, но, види се, през него е могло да се по-

¹ Н. Мавродиновъ, Гробница от IV в. сл. Хр. въ Пловдивъ. ГПНБМ 1926, 21 сл., обр. 3.

ставят допълнителни неща в гробницата. Най-интересното е, че четирите ѝ вътрешни стени бяха изписани с растителни и животински мотиви: лози, гълъби¹ и високи

Обр. 126. Стенопис от гробница в Пловдив
Fig. 126. Peinture murale d'un tombeau de Plovdiv

вази (контурирани), предадени с червена, зелена, охра, кафява и сивозелена боя. Обаче, поради влагата и дългото време, украсата бе много повредена и по-голямата част от мазилката бе изпадала, та не бе възможно едно пълно копиране. Всяка стена, измазана с пласт от хоросан, дебел 0.01 м., бе ограничена отгоре с по един бордюръ от червена боя, широк 0.045 м., след който следваше украсата (обр. 126, 127).² Преценена от художествена гледна точка, украсата е работа на занаятчия. Той е направил опит да моделира зърната на гроздето, като с това е искал да излезе вън от плоския характер на рисунката. Обаче, тази моделировка е твърде наивна. От нея личат слабите му познания за светлосянката, защото вместо блясъка, той е слагал тъмни петна на зърната, а полутоновите навсякъде лип-

¹ За гробници, украсени с лози и гълъби вж. Б. Филов, Софийската църква Св. София, 1913, 101, обр. 106, 108, 109, 111, табл. XVIII, 1, а още по-добре Кр. Миятев, Декоративната живопись на Софийския некрополъ. София 1925, 1 сл., гдето този въпрос е разгледан подробно.

² Копията на украсата направи художникът Дим. Куманов.

сват. Вътре се намериха костите на погребания, вероятно жена, събрани в източната част. Със сигурност трябва да предполагаме, че в миналото гробницата е била ограбена, както това показваше разрушеният ѝ североизточен горен ъгъл, зазидан допълнително, и размесените кости с пръста и гробния инвентар. Намериха се части от кълбовидна стъкленаца, част от златен пръстен с камък и част

Обр. 127. Стенопис от гробница в Пловдив

Fig. 127. Peinture murale d'un tombeau de Plovdiv

от златна обеща, каквито ни са известни и от друга една гробница в Пловдив и другаде.¹

2. На пл. Цар Борис III, близко до югозападния ъгъл на джамията Джумаята, на 4 метра дълбочина, се разкри старият римски водопровод с посока и.—з. Размери: шир. 0.53 м., дълб. 0.57 м. и дебелина на страничните зидове 0.45 м. Вътре е измазан с пласт от червен хор-

¹ Н. Мавродинов, цит. съч., 25, обр. 7 и 8; Б. Филов, цит. съч., свод. гробница XVIII, плоска гробн. 7 и 11, стр. 74 сл., обр. 61, 63 и 70; Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, 1938, 114, обр. 128; В. Иванова, ИАИ XIV, 1940/42, 242 сл.

сан, дебел 0·02 м.¹ Отгоре е покрит с гнайсови плочи от Родопите (с. Сотир).

3. През м. ноември 1943 година при изкопите за противоаеропланни скривалища на ул. „Захари Стоянов“ върху западните склонове на хълма Бунарджика на дълбочина 0·7—0·8 м. се откри римският зидан водопровод по форма, направа и размери както предишния (обр. 128). С откриването на този зидан водопровод се установява, че на това място на едно разстояние от 15 м. имаме два зидани римски водопровода, а между тях водопровод от глинени тръби.² Трябва да предполагаме, че след акведука, който се е издигал между Бунарджика и Джендем тепе, водопроводът се е разделял на два клона, които са водели за две различни градски части, а в ранновизантийско време, вероятно, е бил направен и глиненият водопровод между тях. В съседния двор на Н. Костов е бил открит голям резервоар, гдето е ставало, вероятно, разделянето на водата.

4. При прокопаване на тунел за скривалище през м. юний 1944 година на ул. „Пролет“ върху северните склонове на Сахаттепе се откриха два зидани римски водопровода на 18 м, един от друг, а на 2 м. от югоизточния — и глинени водопровод, също както водопровода по западните склонове на Бунарджика, и трите с посока и.—3. Северозападният бе на 0·5 м., югоизточният на 1 м., а глиненият на 0·5 м. дълбочина от нивото на улицата. Вътрешната форма на тия два зидани водопровода не е напълно като латинската печатна буква „U“, каквато е на досега известните римски зидани водопроводи в Пловдив. В долната част от двете страни имаме по два слаби отстъпа, а дъното вместо да е извито, е по права линия. Вътрешни размери: северозападният — дълб. 0·55 м., шир. 0·5 м., деб. на зидовете 0·45 м. Направа: камъни, споени с червен хоросан, с който са измазани и страните отвътре, покрити отгоре със сиенитни плочи (обр. 129). Откриването на тия водопроводи на толкова низко място ни

доказва, че и между днешните два хълма Бунарджик и Сахаттепе е имало също акведукт и че водата по римската водопроводна мрежа не е стигала до градските

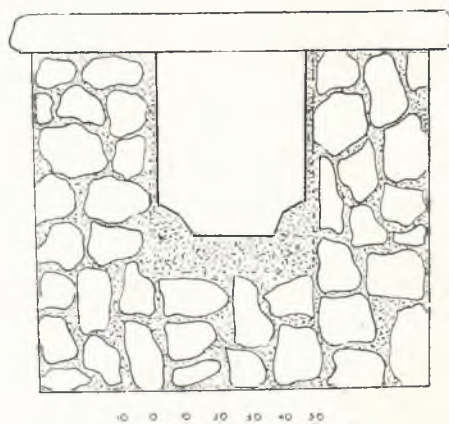

Обр. 128. Римски зидан водопровод в Пловдив

Fig. 128. Aqueduc romain de Plovdiv

части, които са били по върховете на пловдивските хълмове, а само в тия по техните склонове и поли.

5. На ул. 4 януари (в чертата на стария акропол) на едно протежение от око-

Обр. 129. Напречен разрез на римски водопровод в Пловдив

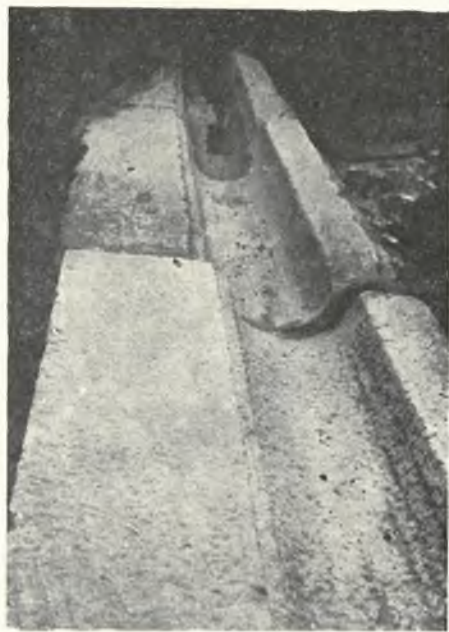
Fig. 129. Coupe verticale de l'aqueduc romain de Plovdiv

¹ Срв. Дим. Цончевъ, цит. съч., 77, обр. 94 и 85. Разликата в размерите следва да обясним с различните разклонения на римската водопроводна мрежа.

² Дим. Цончевъ, цит. съч., 89, обр. 93.

ло 30 м. дължина и на дълбочина от 1·5 до 1·8 м. се откри голям зидан канал. Той е построен направо върху скалния терен и е направен от ломени камъни,

които в долната му половина са споени с червен хоросан, а в горната — само с пръст. Покрит е с дебели сиенитни плочи (деб. 0.25 м.), а вътрешната му долна

Обр. 130. Улей от римско време в Пловдив
Fig. 130. Rigole de l'époque romaine de Plovdiv

половина е измазана с пласт от червен хоросан, дебел 0.015 м. Вътрешните му размери са: шир. 0.8 м., вис. 1.65 м. Изхождайки от устройството му, ние предполагаеме, че това е част от канала за нечистите води на стария град през римско време (вж. по-долу).

6. На ул. „Парчевич“, до диспансера Кудоглу, на три метра дълбочина, се намери улей от големи сиенитни камъни, поставен на зид от ломени камъни (обр. 130). Улейните камъни са широки 0.85 м., а самият улей, който е пълен полукръг, има ширина 0.3 м. и дълбочина 0.15 м. В края на едната страна (в дясно) камъните имат отстъп с височина 0.025 м. и шир. 0.035 м. Общата посока на улей е изток—запад, т. е. малко косо на прокопания канал. Безспорно е, че по този открит улей е могла да тече само вода от някое голямо обществено здание.

7. На ул. „Парчевич“, в онази ѝ част, която се заключава между улиците Св. Людвиг и граф Игнатиев, на дълбочина 3 до 4 м. се разкриха следните старинни обекти:

Следи от зидове с червен хоросан на постройка, чийто план не бе възможно да се направи, поради малките размери на изкопа.

Улица, която минава по-близу до днешната Св. Людвиг, шир. 5 м. и постлана с големи сиенитни плочи, дебели от 0.3 до 0.35 м.

На около 150 м. западно от нея се намери втора, широка 4.2 м., направена по същия начин (обр. 131). В средата ѝ

Обр. 131. Улица от римско време в Пловдив

Fig. 131. Rue de l'époque romaine de Plovdiv

под дебелите каменни плочи, се откри канал за нечисти води, широк 0.7 м., дълбок 1.5 м., направен и постлан с камъни, споени с обикновена пръст. Крайните бордюрни камъни на улицата бяха по-дебели. Види се, разкритите улици са били във и недалеч от чертата на града, един вид като постлани шосета.

Между двете така очертани улици се откри зидан водопроводен канал с малък резервоар до него. Каналът и зидовете са широки по 0.65 м. Материалите са споени с червен хоросан. Резервоарът-басейн има размери: дълж. 2.60 м., шир. 1.40 м. и дълб. 1.50 м. Отгоре бе покрит с дебели до 0.35 м. големи сиенитни камъни, а стените му отвътре измазани с пласт от червен хоросан, дебел 0.02 м. В западната му страна имаше три малки отвора. Остана

неизвестно, дали басейнът е бил свързан с водопроводния канал, или е бил част от някоя постройка.

Мраморна глава на жена или богиня, вероятно от статуя, която обнародвах в АА, 1942, 51, обр. 3 и 4.

Част от мраморна тояга, около която се увива змия, прозлизаща от статуя на Асклепий, която обнародвах в АВ XXXV, 22, обр. 5.

Малка рогова лъжичка с отчупена дръжка. Диам. 0·029 м.

В глинен съд, близу до първата открита улица, се намериха 8 кгр. медни монети от края на IV и началото на V в. (ИАИ XIV, 1940/42, 284). Из изкопа се намериха поединично доста ранновизантийски монети, между които една от Tiberius I Constantinus (578—582).

8. На улиците Аспарух и Д-р Р. Петров, южно и на около 40 м. от новата църква Св. Петка, при 2·5 м. широк изкоп, се откриха следи на базилика. Точно в изкопа на 4 м. дълбочина се откриха един зид с посока север—юг, дебел 1 м. и четири постаментата на 3·45 м. един от друг, с посока изток—запад. Всеки от тях е направен от зидана основа 0·95 на 0·8 м. и върху нея е издигнат по-малък квадратен постамент със страна 0·7 м., направен от тухли. Най-източната база бе почти унищожена. Камъните и тухлите са споени с червен хоросан. Намериха се тухли с размери: 32×32×4 см., 32×16×4 см. и корубести керамиди. Подът е бил постлан с мраморни и гнайсови плочи, както показват останките. Плочите, изглежда, са вземани от по-стари римски постройки. Южно и непосредствено до този изкоп, под къщата на Филип Филипов, са намерени по-рано същият под и други постаменти, както ни заяви собственикът. От разрушението се вижда, че базиликата е била изгорена (големи следи от пожар). Върху пода се намериха следи от дебело окислено стъкло, малка мраморна плоча с размери: вис. 0·58 м., шир. 0·052 м., деб. 0·015 м., с вдлъбнато кръстче и една бронзова монета от Юлиан (361—363). На около 5—6 м. западно от базиликата се намериха 4 глинени лампи (обр. 132).

На около 15 м. източно от базиликата и на същата дълбочина, на ширина 26 м., се откриха следите на площад, покрит с големи сиенитни плочи, типични за късно-

Обр. 132. Глинени римски лампи от Пловдив
Fig. 132. Lampes romaines en terre cuite
provenant de Plovdiv

римските градове. Този площад е по посока точно на една от източните крепостни врати (вж. плана към книгата на Дим. Цончевъ, Приноси към старата история на Пловдивъ). Следва да заключим, че базиликата се е намирала вън от крепостната стена.

9. На ул. Гладстон, до градската градина Цар Симеон, точно отгдето започва ул. Найден Геров, се разкриха основите на грамадна постройка, направена от големи камъни, споени с червен хоросан, но поради малките размери на изкопа, не бе възможно да се определи плана и предназначението ѝ.

10. На ул. Найден Геров, в съседство с двора на училището Кирил Нектариев, на 3·5 м. дълбочина, се откри сграда, ориентирана по посока на улицата, с голям полукръг като абсида.

11. На ул. Мария Луиза, срещу католическата църква на дълбочина 3·5 м. до 4 м., се намериха части от три сиенитни колони с диаметър 0·57 м.

Д. Цончев

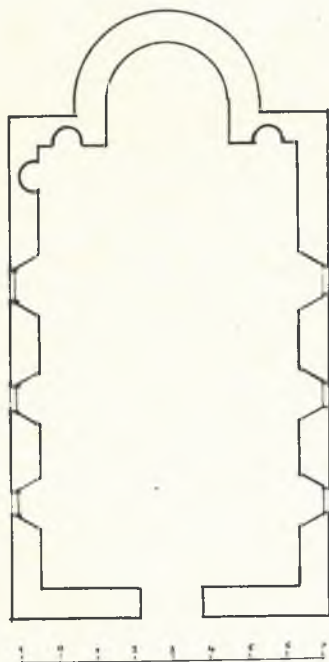
Манастири и надписи по северните склонове на Родопите

1. Св. Никола при с. Брестовица, Пловдивска околия. Източно и непосредствено до южната част на селото, върху заоблена височина се намират следите на отдавна изчезналият манастир Св. Никола, както го наричат селяните. Сградите му,

които заемат доста голямо пространство, са унищожени почти до основи. Дълго време те са служели за кариера на селяните. Само изкопите днес очертават раз-

и някои моменти от миналото му, са събрани от К. Гълъбов.¹

Манастирът е изгорен и разрушен през време на народното въстание в 1876 г. Днес той представлява развалини. Запазен е отчасти на 2—3 м. височина оградният му зид, особено от северната страна, гдето е имало контрафорси. Ограденото пространство, т. е. манастирският двор има почти правоъгълна форма с размери: дълж. 55 м. и шир. 50 м. Главният му вход е бил от запад. Един по-малък вход

Обр. 133. План на църквата в манастира Св. Тодор

Fig. 133. Plan de l'église du monastère de St. Théodore

личните помещения. Не е известно, кога е разрушен, нито е писано по този въпрос. Според преданието, това е станало при потурчването на българите в Родопите.

2. Св. Тодор при с. Перушица, Пловдивска околия. На около 1.5—2 клм. южно от селото, в северните родопски склонове, под живописните им риолитни скали, североизточно и непосредствено до средновековната крепост „Перистица“, се е издигал преди освобождението манастирът Св. Тодор, за който е водел калдаръмен път, направен някога от монасите, сега вече отчасти разрушен. Историята на манастира е засега малко известна. Преданието относно основаването, както

Обр. 134. Развалини на манастирската църква Св. Тодор

Fig. 134. Les ruines de l'église du monastère de St. Théodore

е имало от източната страна, водещ за близкото манастирско поточе и за аязмото в него. Запазени са още основите на жилищните манастирски сгради, които се намират в южната част на двора. Според показанията на селяните, те са били двуетажни. Много от еснафските сдружения в Пловдив са имали отделни стаи. Най-добре са запазени следите на църквата Св. Тодор (обр. 133 и 134), която се намира в североизточния край на манастирския

¹ К. Гълъбовъ, История на въстанието въ Перушица. ГСУИФФ, XXXV 2, 11 и 12.

двор. Стените ѝ стърчат още доста високо. Според сведенията, които събрах от стари хора в Перушица, първоначално тя е била по-малка и недостатъчна. Ето защо в 1876 г. е била наново изградена в днешния ѝ вид, но още същата година, преди да бъде осветена, е била изгорена заедно с целия манастир. Тя е еднокорабна църква с три ниши в предната част — две в ляво и една в дясно, без притвор, а само с навес, над който в зида е имало кръгъл прозорец за осветление. Камъните на зидовете са споени с обикновена глина, а не с хоросан и за по-голяма устойчивост в тях са поставени дървени греди. С бял хоросан е само външната (повърхностната) мазилка по външните и вътрешните стени. Външните размери на църквата, без навеса, са: дълж. 16 м., шир. 8.4 м. Имала е доста прозорци, както се вижда от плана. Фрески по стените не са запазени. Само около очертанията на входа ѝ от вътрешната страна, около нишата и в четирите ѝ ъгъла са прокарани една до друга, една по-широка и друга по-тясна линия със синя боя.

На около 150 м. североизточно и вън от манастира, върху десния бряг на манастирското поточе се намира зиданата манастирска чешма.

Метохът и стопанският двор на манастира са се намирали в южната част на Перушица, гдето са живели и една част от монасите. Между последните е имало и гърци. Манастирските имоти днес се владеят от перушинската община, която е продала една част от тях.

3. Манастири при Кричим. В долината на р. Въча и в съседство със с. Кричим се намират развалините на три манастира. Те са разположени върху доста стръмните североизточни, източни и югоизточни склонове на родопския връх Клисура и то точно гдето се очертават единствените слаби тераси и изтичат малки извори.

а) Св. Св. Безсребреници Козма и Дамиян — Св. Св. Врачове. Развалините на манастиря се намират върху левия бряг на р. Въча на около 240 м. височина от нивото ѝ. От селото отстоят южно на 2 клм. разстояние, мерено по

коларския път. Времето на основаването му не е известно. Според още живи хора (Георги Ив. Чобанов от с. Кричим), манастирът бил изгорен няколко дни след Перушинското въстание в 1876 год.

Сега, когато посетих развалините, всичко бе унищожено до земята. Стои още изправен левият камък от рамката на главния му западен вход. Мястото, което манастирът е заемал, има приблизително форма на триъгълник, ориентиран и. — з., с плоско съдържание до 2 декара. Манастирът е имал два двора, които са били един до друг: източен и западен. Във втория видях останки от чешма с каменно корито и един правоъгълен резервоар с 5.3 м. дължина и 4.9 м. ширина. Вероятно, това е бил стопанският двор. В североизточната част на първия двор, и то на най-високото място, е била издигната малка църквица, която сега има следните външни размери: шир. 6 м., дълж. 14.3 м. Притворът ѝ е широк 4.3 м. Зидовете ѝ са направени с кал (пръст). Сградите за живеење са били от южната, източната и северната страна. Под северните помещения са били манастирските мази. От източната страна са били стаите за душевно болните. Стопански сгради е имало още и северно от манастирското поточе, вън от манастиря, гдето днес още са запазени основите им. Аязмото се е намирало западно и близко до манастиря в поточето. Открит е глинен водопровод от аязмото по направление на параклиса Св. Спас, който се намира над днешното здание на централата Въча. Метохът му е бил в с. Кричим (югозападната част на селото). Гробищата са били южно и непосредствено до манастиря, отчасти по стръмния склон. Доскоро тук са били запазени доста надгробни плочи, част от които в форма на надгробни кръстове, едни от риолит, а другите от местен мрамор. По-голямата част от тях са отнесени и изчупени от работниците, които са работили при прокаране на канала на електрическата централа Въча. Запазени видях само два цели надгробни камъка, с барелефни кръстове, без надписи, както и част от такива на български или гръцки език. На един фрагмент личи годината 1762.

В миналото преди изгарянето на манастиря, последният е бил много посещаван от населението из околните села. Стари хора ми казват, че често децата от околността идвали при игумените да се учат на четмо и писмо и да се подготвят за свещеници, както това пише Данаил Юруков за брациговци.¹

Един от игумените на манастиря, за когото сега имаме сведения, е иеромонах Пахомий. Иеромонах Пехомий, во мире Павел Кръстйов Чунчев е бил по произход от към деда си Вельо Чунчев от гр. Панагюрище, махала Драчулинец, а сам той е бил роден в с. Пателеница, Пазарджишка околия, през м. февруарий 1775 г. Той минавал за тънко досетлив, политичен и многознаещ човек. Поради тези си качества той е бил доста търсен, а манастирът посещаван от много поклонници и видни хора от Пловдив. Той е бил личен и душевен приятел на Найден Герова и други видни пловдивски граждани и семейства. При него са идвали също авторът на христоматията Райно Попович, от която той записал три екземпляра, както и прочутия софиянец Сава Филаретов, Х. Найден Новакович и пр. Родолубието на отца Пахомия е било голямо. Достатъчно е за това да споменем бележката на архимандрит Дамаскин, че с парите на отца Пахомия е изградено „Жълтото училище“ в Пловдив. Други казват, че той бил преправил църквата в манастиря Св. Врач.²

б) Средният манастир. Развалините му се намират южно от с. Кричим на 3-100 клм. по шосето за Девин, върху стръмния ляв бряг на р. Въча, от чието ниво отстои на 130 м. височина. Между доста заличените основи на различните сгради, най-добре личат тия на малката църква, която има следните приблизителни вътрешни размери: дълж. 10 м. и шир. 6 м. Северно и близко до тях протича поток с извор, днес наричан Шарената чешма, до който има следи от мелница (воденичен камък) и от каменен едносводов мост, обслужващ коларския път за мана-

стирите. Не е известно нито кога е строен манастирът, нито кога е разрушен. Днес тия развалини се наричат от населението Средния манастир, понеже се намирал между останалите два: Св. Врач и Св. Богородица, а според преданието Св. Архангел. Изглежда, че той е разрушен много по-рано от тях.

в) Манастирът Св. Богородица. Развалините на манастиря се намират върху левия бряг на р. Въча на около 5-5—6 клм. южно от с. Кричим, по шосето за гр. Девин. Според бележките на Дим. Г. Лачков,¹ тук първоначално е имало малко селище от 15—20 къщи на име Банково, просъществувало до към 1740 г. После на това място в името на църквата бил създаден манастир. Нам не ни се удаде случай чрез разкопки да проверим или да чуем от по-стари хора, доколко е вярно това, но намереният надпис-плоча от манастирската чешма от 1592 г., който обнародваме по-долу, ясно доказва, че манастирът не е бил построен след 1740 г., а много по-рано, вероятно през XV или XVI век. Както ми предаде живият още съвременник на изгарянето му, Георги Ив. Чобанов, то е станало няколко дни след опожаряването на манастиря Св. Врач, следователно през май 1876 г. Засега от всички манастирски сгради са запазени само основите им, с изключение на северния ограден зид, в който стои още каменната рамка на главния му вход. Мястото, което е заемал манастирът, е около 2-5 декара, простиращо се главно на дължина от юг към север, а терасовидно от запад към изток. Жилищните сгради са се издигали наизток към реката, на запад и на юг. Основите на църквата, която се намира в източната част на двора, не можахме да видим, тъй като върху тях през 1930 г., със средства на някои кричимци, е издигнат нов параклис. Обаче, вижда се добре, че тя е била малка църква. Според придружаващия ме селянин, манастирските гробища са се намирали вътре, в северната част на дво-

¹ Д. Юруковъ, Брацагово. София, 1931, 11 сл.

² Биографичните данни за отец Пахомия дължа на г. Георги Чузчев, адвокат в Пловдив, един от неговите правнуци.

¹ Сп. „Гайда“, бр. 7, от 1. I. 1876 г., Цариградъ; срв. Ив. Кеповъ, Възстанието въ Перущица презъ 1876 г. Пловдивъ 1931, 2+1 сл.; Гълъбовъ, цит. съч., 122.

ра, северно от църквата. От тях обаче не бяха запазени никакви надгробни камъни. Стопанският двор се е намирал южно и непосредствено до манастирската ограда. Тази част от манастиря народът нарича още „Страхилови чардаци“, защото уж някога тук се е криел Страхил войвода. Северно и непосредствено до манастиря, в дясно и вън от главния му вход, както показват следите, е имало навярно навес за добитъка на пребиваващите богомолци. Изворна студена вода до манастиря не е имало. Такава е била докарана чрез глинен водопровод, сега прекъснат, откъм върха на височината „Клисура“. На около 200 м. северно от манастиря, на левия бряг на р. Въча, извира топла минерална вода. Докараната чрез глинения водопровод изворна вода е била използвана в манастирския двор чрез две чешми, чиито надписи-плочи, направени от местен мрамор, са още отчасти запазени, а именно:

1. По-голямата лява част от правоъгълна плоча с дупка за един чучур (обр. 135). Горе в левия ъгъл шестолистна розета. В горната част на плочата над вгълбнатото поле е даден в три реда, с два шрифта, следния надпис: в ляво от розетката буква М, в дясно от нея

Ω(Б)ГОХРЯНИΩΕΛΩ

ελας γερς τενς

Δ'κλς

ΒΑΤΙΑΚ[Ъ]

анагт[асъ]

В горната заострена част на полето е даден барелефно един сложен двураменен кръст, с надпис:

ΙΩ ΧΣ

Ν(Н) ΚΙ

Под него следват два пауна с преплетени шии, предадени схематично. Разделителната ивица на полето носи следния триредов надпис (обр. 136):

† изколѣниемъ шца и съспешениемъ
сина и съкръшени [св дсха] направи се сие
чешма въ лѣто 7397 се ктител иана . при
моумена инокѣрния кга прости

Чешмата е направена в 1592 г. от батачани.

Вторият възпоменателен надпис-плоча е запазен цял. Той е бил с два чучура, както показват дупките. Горе в двата ъгла има по една розета: едната седмо-

Обр. 135. Надпис на чешма в манастиря Св. Богородица

Fig. 135. Inscription commémorative dans le monastère de S-te Vierge

листна, а другата осмолистна. На правоъгълното му и вгълбнато горе поле в средата е изобразен малък кръст, а след него български надпис в три реда. За съжаление, той е изчукан в последствие. Само в края на третия ред личат: з к, които може би означават годината — з(р)к = 7112 = 1604 (?). Селяните ми съобщиха, че срещу манастиря в склона на стръмния и скалист десен бряг на р. Въча, когато е съществувал манастирът, е имало железен кръст, гдето са били намерени дребни пари.

На около 700—800 м. северно от манастиря, непосредствено до манастирския път, се намира отвесна откъм реката скала, която се издава напред като полуостров. Това място народът също нарича „Кръста“. Когато богомолците идвали на поклонение в манастиря, от тук чрез изстрел съобщавали на монасите за пристигането си.

Обр. 136. Детайл от надписа от манастира Св. Богородица
Fig. 136. Détail de l'inscription du monastère de S-te Vierge

Манастирът е имал два метоха: единият в с. Кричим (в югозападната част на селото), а другият в с. Козарско.¹

Един от известните му сега игумени е бил иеромонах Серафим, в мире Стоян Чунчев от Пателеница, племенник на отца Пахомия. Той е познавал добре български, гръцки и турски, писмено и говоримо. Първоначално е бил протосингел на Скеченския митрополит Синесий. Починал е на 2 февруари 1854 година.²

4. Манастирът св. св. Петър и Павел при с. Баткун, Пазарджишка околия. Намира се в северните склонове на западните Родопи и то в поделението им Каркария. Разположен е върху заоблен рид, отгдето се открива широк поглед към Пазарджишкото поле. Той отстои на около 1.5 км. слабо северо-западно от днешното с. Баткун, и развалините на средновековния град-крепост Баткунион. Сигурни данни за основаването му засега нямаме. В едно свое писмо от 8 декември 1859 година до Найден Геров,³ Стефан Захариев говори следното за него: „... нъ има една мраморна плоча съ гръцки надпис която се намирж

въ мострж сти петъръ, както и други идолчетж“. В второ писмо от 12 януари 1860 година намираме: „... Монастирж сти Петъръ и павель... , казвътъ дае съграденъ на местото на едно Елинско капище въ гръчкото царуване от същият дуксъ Григорія Куркуа...¹ на който манастиръ били дадени с хрисовулж за подражане областъта на близните села, пателъницж, баткънъ, хляово и кюсемура-тово, които и досегж ся вакуфъ и деяс-токж имъ ся продавж башка, виедися турциты когася завладѣлы тия места, дасжго разоралы съвсѣмъ... и щое било останало старо опленилы и разорилы, послѣ трети път съграденъ отъ българиты жителіе тукашны на сегашнотому състояние, на половинжтж и по малко мѣсто отъ колкое билъ напреди, както и черквжтж му, мы заварихмы там само гръцкы книги, които ся наскоро изключихж, лани игуменътъ като копаль сѣверъ

¹ Ст. Захариевъ, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишкжтж каазж, Вiena 1870, 31.

² Тия биографични данни дължа на адвоката г. Георги Чунчев.

³ Изъ архивата на Найденъ Геровъ подъ редакцията на Т. Панчевъ, кн. I, 1911, 601, писмо № 998.

¹ Кой е този дукс Григорий Куркуа и дали е от родовете на долуизброените трима, засега трудно може да се определи. Познаваме: „Johannes Kurkuas, des berühmten Feldherren unter Romanos I (920—944). . . Der ausgezeichnete armenische General Johannes Kurkuas hat während zwei und zwanzig Jahren h rter Kämpfe (920—942) . . . Kurkuas aber der grosse Kriegermann (K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 1897, 399, 980; 2. Роман Куркуа, зет по сестра на Персиана, който е най-големият син на цар Иван Владислав (1015—1018), В. Н. Златарски, История на българската държава презъ срѣднѣтъ вѣкове II, 1934, 34 и 137; 3. Цариградският патриарх Михаил II Куркуа (1143—1146).

на стариты основы да правы новиты сегашны стаы, ископалъ до десѣтъ идолы длѣбаны на мраморны плочы нѣ простѣ работѣ и които стоят до днескѣ, друго любопитно нешто нема".¹ Той приема, че манастирът е издигнат върху основи на старо езическо капище. Ние обаче мислим, както е съобщил на времето игуменът,² че намерените тук оброчни плочки са пренесени от друго място, а именно: от светилището на тракийския конник на Асклепий, Хигия и Телесфор Зимидренски, отстоящо недалеч от него.³ В. Григорович⁴ казва: „Баткун със стария манастир Св. Петър е бил основан, както казват, от Баткунските банове“. Все според Захаријева първоначално манастирът е бил много голям. В 1774 година той е бил изгорен от кърджалиите, след което е бил отново поправен. Поправен е също и към 1870 година. В него около това време имало училище. Когато през 1936 година посетихме манастиря, във втория полуразрушен етаж на североизточното крило, между стаите имаше параклис Св. Св. Козма и Дамиян, направен в 1854 година. В долния край на царските му врата имаше следния надпис:

Атанасъ Приложникъ, сене 1859,
февруария на 24 день

Имаше и доста икони (платно залепено върху дърво) недатирани: Богородица с Младенеца, Козма и Дамиян и пр. В съседната до параклиса стая, северно и в ляво от него, е летувал Станислав Доспевски. Саята е била изписана лично от него. Действително тя бе вече доста съборена и опущена от дима на кладения в последствие огън върху пода ѝ, но на източната ѝ стена над полицата, обграден с венец, стоеше още следният надпис:

¹ Т. Панчевъ, цит. съч., 602, писмо № 1001 от 12 януарий 1860; срв. също Географико-историко-статистическое описание на Татар-Пазарджишкѣ кааѣж, Вѣна, 59 сл.

² П. Р. Славейковъ, Нѣщо за Виссепара. сп. Наука, 1882, IV, 375, забележките.

³ Dim. Tsontchev, Le sanctuaire thrace près du village de Balkoun, 1941, 15 сл.

⁴ Очеркъ путешествія по европейской Турци, Москва 1877², 137.

1867

Бозокчоры

Г. Станиславъ Д.

Доспѣвски Живо

писецъ ѿ Самоковъ

Същата стена под полицата бе разделена отгоре надолу на правоъгълници, всеки запълнен с картина. В първия, в ляво до прозореца, бе нарисован букет с цветя; след него следваше кръг, в който бе нарисован лъв в ход надясно, с отворена уста, а пред него дърво. Тази картина се пада под надписа. После следваха още две картини с растителни орнаменти. Останалите бяха разрушени.

В втората стая, отдясно (източно) на параклиса, над вратата отвътре, имаше следния надпис:

Жилище то на Господъ
Хаѣи Герасима отъ
Гепотъ пришла въ
Мостира въ лѣто го
1852 мартъ 5 тѣн
созида жилището
си на 1873 годъ юли
18 тѣн

В манастиря засега се намират следните надписи:

1. Възпоменателен надпис на мрамор в 6 реда за направата на манастирската чешма в южната част на двора, която е била вградена в стената на манастирската сграда, сега повредена: вис. 0.38 м., дълж. 0.55 м.; височина на буквите 0.054—0.05 м. (обр. 137).

ЗНАЕЩО ДЯ ЕЩО Е НАЧАЛ-
НИКЪ НА ЧЕШМАТА ПОКОИНЪ)
ДИМО ЧЕШМАЦИА ЗОПО
НЪ ДШЕВНУ СЛИСЕНИЕ
(Е)ИИЪ ЕГО ХРЕТО
(А)УЧД

Долу надписът е украсен с растителни и животински мотиви: в ляво птица, вероятно гълъб, а пред нея цвят; в дясно също гълъб, който държи в човката си цвят, а пред него друго цвете. Както се

Обр. 137. Възпоменателен надпис в манастиря Св. Св. Петър и Павел

Fig. 137. Inscription commémorative du monastère de Sts Pierre et Paul

Обр. 138. Надгробен надпис от манастиря Св. Св. Петър и Павел

Fig. 138. Inscription funèbre du monastère de Sts Pierre et Paul

вижда от надписа, чешмата е направена, вероятно, в 1791 година.¹

¹ Хр. Гандевъ, Фактори на българското възрождане. София 1943, 205.

2. Надгробен каменен кръст: вис. 0·8 м., шир. 0·36 м. и деб. 0·45 м. (обр. 138) Върху него има следния надпис:

1824

августъ

день: 25

прокопѣ архїд-

и(к)онѣ сопо-

твѣцѣ прїст-

авилѣ на бо-

гѣ нас

тѣмъ(телѣ) ма

настирѣ на

стѣ Петарѣ

и пакалѣ

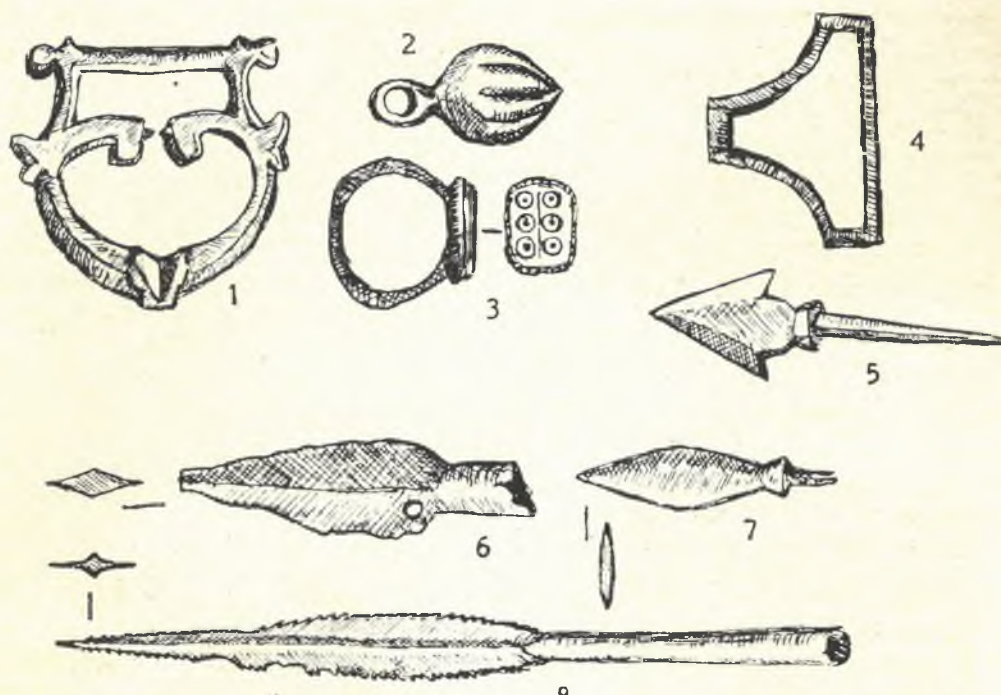

Обр. 139. Надгробен надпис от манастиря Св. Св. Петър и Павел

Fig. 139. Inscription funèbre du monastère de Sts Pierre et Paul

3. Надгробен камък, доста повреден, в средата с релефно представен кръст и с ргзмери: вис. 0·37 м., шир. 0·23 м., деб. 0·07 м., височина на буквите 0·05 м. (обр. 139).

Д. Цончев

Обр. 140. Бронзови и железни предмети от гробове във Враца и Бистрец
Fig. 140. Objets en bronze et en fer provenant de Vraca et de Bistrec

Из музея във Враца

В разрушената крепост в самия град Враца, преди няколко години, гражданинът Ив. Баджаков, като копаел в двора си до стария зид, открил един гроб. Около скелета имало не много накити, които били раздърпани от съседите му и разпиляни. Досега са събрани и предадени на музея във Враца, като подарък от г. Иван Баджаков, следните предмети: няколко копчета (обр. 140, 2), един пръстен (обр. 140, 3) и една бронзова прежка от колан, която е била позлатена (обр. 140, 1) дълга 3·5 см. и шир. 3·4 см. На колана е имало и други златни накити.

Не далеко от този гроб са били намерени стрели (обр. 140, 5) и едно желязо от конско съоръжение (обр. 140, 4), които може би нямат нищо общо с гроба.

На 3 клм. от Враца, в с. Бистрец, при изкопаване зимника на свещеник Тодор Иванов, преди няколко години, в средата на една развалена могила, работниците

намерили един гроб. До скелета имало „разни стрели, копия и глинени съдове“. От тази находка сега са запазени и прибрани във Врачанския музей като подарък от свещеника Тодор Иванов само две стрели (обр. 140, 7) дълги 8 см., едно копие нарочно провалено (обр. 140, 6), дълго 14 см. и шир. 4 см. и едно дълго копие 32 см. и шир. 3·5 см. (обр. 140, 8), което е назъбено като трион.

Дим. Бучински

Глинена лампичка от Мадара

В района на старините при Мадара е намерена една глинена лампа, която представя глава на Силен (обр. 141). Върху темето на главата има кръгъл отвор (диам. 2 см.). Долната челюст е удължена и свършва с друг отвор (8 мм. × 6 мм.). На тила има дупка за закачване. Лампата е дълга 12 см. През време на разкопките (1934—1935 г.) са намерени няколко вида глинени

Обр. 141. Глиненa лампичка от Мадара
Fig. 141. Lampe en terre cuite de Madara

лам ички, описани от Р. Попов в сб. Мадара II, стр. 34. Тази лампичка, навярно, незабелязано е изхвърлена с пръст при разкопките и сега е открита на повърхността, при обработване на почвата.

И. Моллов

Кратки вести от разни места

с. Горни Лозен, Софийско. — В църквата Св. Никола се пази варовиков олтарен камък, профилиран, с размери: вис. 62 см., шир. 46 см., деб. 47 см., поле 32 см. Върху олтара гръцки надпис с букви високи 3 см. Надписът гласи:

ΔΙΖΑΣ ΘΙΝΤΟΓ
ΙΕΡΕΥΣ ΕΚ ΤΩΝ
ΤΗΣ ΘΕΟΥ ΑΝΕΣΤΗ
ΣΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ

с. Горубляне, Софийско. — В местността Шамака, източно от селото и на юг от големия мост, е отнесена от р. Искър могила, в която се намирали много кости. Близу до това място се откривали останки от стари зидове и тухли. Имало наоколо и стари видни. За находката съобщава г. Ковачев, директор на гимназията.

Мездра. — Ляв долен ъгъл от мраморна плоча с останки от изображение на Артемида. Вис. 10 см., шир. 13 см., деб. 3 см. Върху долната рамка останки от гръцки надпис

ΚΥΡΙΑΑΡΤΕΜ...
ΟΥΑΛΕΝΤΙΝΑ...

Плочата е намерена в Калето на Мездра. Сега във Враца.

Обр. 142. Варовикова глава от Малка речка
Fig. 142. Tête en calcaire de Malka rečka

с. Малка речка, Врачанско. — Грубо изображение на мъжка глава, от варовник, вис. 28. см. Главата е намерена в пещера до колибите Веслец. Сега в местния музей във Враца. Обр. 142

с. Кулата, Врачанско. — Мраморна плочка с образа на Диана, яхнала елен, като стреля с лък назад. Вис. 29 см., шир. 21 см., деб. 3 см. Изображението доста изветряло. Плочката е намерена до Мечкарски извор. Сега във Враца.

с. Лиляче, Врачанско. — В музея на читалище Развитие във Враца са прибрани от Д. Бучински следните паметници:

1. Ляв горен край от мраморна плочка с изображение на тракийски конник, шир. 13 см., вис. 8 см., деб. 3 см. Конникът с развята хламида назад. Изображението изветряло.

2. Фрагмент от статуйка на тракийски конник с размери 11 × 11 × 9 см. Запазен е само крак от конник.

3. Фрагмент от статуйка на тракийски конник, вис. 12 см., шир. 18 см., деб. 6 см. Върху кръгъл щит се вижда запазена глава на кон. На обратната страна изобразена ръка.

4. Фрагмент от статуйка на тракийски конник с размери 9 × 11 × 3 см. От статуйката е запазена само главата на коня.

5. Фрагмент от статуйка на конник, вис. 17 см., деб. 6 см. Запазена е само част от мъжка фигура, която поддържа конска опашка.

с. Баурене, Врачанско. — Мраморна плочка, горе закръглена, вис. 18 см., шир. 17 см., дебела 3 см. Върху плочката представена Дионисова сцена. Дионис прав, с змия над главата. В дясно сатир, с факла в ръка, крачи заедно с Диониса. В ляво Силен яхнал пантера. В горния ляв ъгъл сатир със сиринга в ръцете. Плочката е намерена през 1941 год. Сега във Враца.

с. Вировско, Врачанско. — Плочка от варовик, горе закръглена, десният долен ъгъл малко отчупен. Вис. 46 см., шир. 46 см., дебела средно 12 см.

Върху плочката е изобразен Митра с типичната фригийска шапка, с къс хитон и развята назад хламида, украсена в края с пискюл. Хламидата превързана на дясното рамо с аграфа. С лявата ръка Митра хванал ноздрите на бика, с дясната забива кама в гърдите на бика. Под него се промква змия, която се стреми към изтичащата се кръв. Зад Митра дадофор, с фригийска шапка на главата, държи опашката на бика. Пред Митра другият дадофор с кръстосани крака поддържа високо с дясната ръка запалена факла. Горе в ъглите бюстовете на Слъцето, Гарвана и Луната. Помежду тях седем жертвеника.

Плочката е намерена до изворите на селото. По друга находка може да се заключи, че тук имаме светилище на Митра. Сега в музея във Враца.

с. Реселец, Врачанско. — Четвъртата мраморна плоча с изображение на тракийски конник. Вис. 15 см., шир. 15 см., деб. 4 см. Конникът в ход надясно, с лице насреща, в къс хитон и спусната назад хламида. Дясната ръка положена върху шията на конника. Пред конника две прави женски фигури, зад него права мъжка фигура, която държи опашката на коня. Зад женските фигури се вижда коронката на едно дърво. Плочката е намерена през 1936 год. в градището на Реселец. Сега във Враца.

с. Тодоричене, Луковитско. — Мраморна плочка, горе закръглена. Вис. 23 см.,

шир. 25 см., деб. 2 см. Върху плочката изображение на тракийски конник надясно. Конникът в къс хитон, спусната назад хламида, с лице насреща. Пред конника две забулени прави женски фигури. Зад него мъжка фигура, която поддържа опашката на коня. Изображението доста изветряло. Плочката е намерена през 1930 год. в местността Зокоша. Сега във Враца.

с. Опанец, Плевенско. — Бронзова статуйка на Хермес, вис. около 12 см.

Обр. 143. Бронзова статуйка на Хермес от с. Опанец

Fig. 143. Statuette de Mercure en bronze d'Opanec

Хермес с петасос на главата, с кесия в дясната ръка и праметната мантия през лявото рамо (обр. 143).

Статуйката е намерена при изкопите на пътя от Плевен за с. Опанец, близу до селото, на дълбочина 30—40 см. Прибрана е от инж. Венко П. Милчев и предадена в читалищния музей в Плевен. За находката съобщава г. Ив. Данов.

Ловеч. — На 14 клм. южно от Ловеч, по пътя за Троян, се намират още останки от стар римски мост, наречен Траянов мост. Понеже тези останки в последните години много бърже изчезват, даваме тук

снимка, пратена ни от г. Ив. Данов от Плевен (обр. 144).

с. Ломец, Троянско. — Мраморна оброчна плочка с образа на тракийски кон-

Обр. 144. Развалини на римски мост при Ловеч

Fig. 144. Ruines d'un pont romain près de Loveč

ник, долната част отчупена. Вис. 10·5 см., шир. 12 см., деб. 2 см. По плочката следи от боядисване.

Конникът в силен бяг надясно, с лице насреща, с буйна къдрава коса, с къс хитон и развята назад хламида. В дясната ръка копие. Тялото на коня предадено особено живо.

Плочката е намерена през април 1943 г. от Вачко Монеv в старото градище до селото.

с. Горско ново село, Горнооряховско. — Селото е разположено между Златарица и Кесарево, 10 клм. от гара Джулюница. До селото се намира крепост „Асара“ с извор. В м. Карасулук била намерена по-рано статуйка на Аполон, а в м. Юртлука — част от плочка с образа на тракийския конник и една гробница до могилата. В Трескавия кладенец, в землището на същото село, били намерени

и 12 парчета сребърни келтски монети. За находките съобщава г. Мих. Христов Яйманов.

с. Енидже, Добричко. — Кметът на селото дава сведение за една скална църква. Добре е тази скална църква да се има пред вид при изучаването на всички подобни църкви от североизточна България.

с. Каравелов, Елховско. — Както съобщава Милю Димитров, жител на селото Каравелов, той разкрил в една нива в местността Юрта, южно от селото, основи от стари постройки, гдето намерил и един камък с надпис. Наоколо имало останки от старо селище. Камъкът е запазен в общината.

с. Кортен, Новозагорско. — При каптиране водите на Кортенските минерални извори, дълбоко в земята, до извора в скалата, била открита тухлена постройка, с извита източна част. Тези останки показват, че баните са били използвани още в древността. За находката съобщава г. Никола Койчев от Нова Загора.

с. Добри дол (Чифлика), Чирпанско. — В землището на селото се намира местността Калето. Тук са намерени монети от Филип Македонски, Юлия Мамаея, Константин Велики, Иван Цимисхи, Мануил I Комнин. От находките трябва да заключим, че тук се е намирало значително старо селище.

с. Ивайлово (Кулакасапли), Пазарджишко. — От с. Ивайлово е била донесена в музея в Пазарджик една бронзова украса от колесница (вж. ИАИ XIV, 1940—1942, 206). Върху цилиндрична основа с четири странични кръгли издъци е положена четвъртата плоска подставка с фигура на юноша в движение и устрем напред, с вдигната малко нагоре глава, с разтворени широко ръце. Буйната коса е вчесана назад. Вис. 13·5 см. (обр. 145).

с. Хаджиево. — През пролетта на 1940 год. случайно в старото селище Инджирлика край селото била намерена бронзова статуйка на Херакъл, вис. 9 см. Ръцете отчупени. Херакъл носи на лявото рамо кривака. Сега в музея в Пазарджик.

с. Бошуля, Пазарджишко. — При разширяване на пътя с Ветрен—Пазарджик, в местността Хасардере (стара римска станция и селище), близу до с. Бошуля,

на пътя, трудоваци попаднали на малка могила, която разкопали. Тук била открита суха зидария (гроб) с обгоряло глинено гърне и изгорели кости. Намерени били

Обр. 145. Бронзова статуетка от римска колесница от с. Ивайлово

Fig. 145. Statuette en bronze de char romain d'Ivajlovo

Обр. 146. Бронзова статуетка на Хигия

Fig. 146. Statuette d'Hygie en bronze de Bošulja

са разкрити основи от постройка. Тук била намерена през лятото на 1943 год. и една бронзова статуйка на жена, вис. 8.5 см., права, облечена в дълъг хитон, с праметната през раменете мантия. В лявата ръка фигурата държи патера с яйце отгоре. Това дава основание да вярваме, че статуйката представя Хигия. Прибрана от инж. Шиков. Сега в музея в Пазарджик (обр. 146).

с. Долно Левски (Калагларе), Пазарджишко. — Преди години братя Стоянови Дудови намерили в местността Кавуралански дъбак и разкопали една каменна гробница, зарита в могила. Гробницата се състояла от много добре споени с желяза дялани камъни, с вход, а отгоре била покрита с каменно куполно кубе. Камъните използвани в нови строежи. За находката съобщава г. К. Н. Христович от Пазарджик.

с. Лозен, Пазарджишко. — Между с. Лозен и ханчетата и лозето на Дим. Палазов от с. Варвара, при прокарване

още разни глинени предмети, също цели делви. За находката съобщава г. К. Н. Христович.

с. Пателеница, Пазарджишко. — Жителят на селото Спас Трендафилов Халачев при изравняване на новооткритата улица пред къщата му, се натъкнал на дебели зидове. При разкопването на зидовете той намерил части от мраморна колона, вис. 80 см., с диаметър 16 см. и украса в основата. Вероятно откритите останки са основи от стара църква. Находището е известно под името Рангелова черква.

с. Липош, Демирхисарско. — До селото се намират останки от стар разрушен град със следи от църква с мраморни колони, мраморни плочи и др. Легендата тук говори за тунел, който отивал до с. Мандра. На около двеста метра по-далеч от тези развалини, се намирали останките и на друга църква. За находката съобщава учителят г. Райко М. Раков,

с. Радибош, Радомирско. — В селото Радибош, на около 8 клм. западно от гара Радомир, се намира много стара църква, която според предания, датирала

Неизвестно произхождение. В Народния археологически музей се показва от частни притежатели две сребърни статуйки на Хермес и Марс с ви-

Обр. 147. Бронзова статуетка на Хермес
Fig. 147. Statuette de Mercure en bronze

Обр. 148. Бронзова статуетка на Деметра
Fig. 148. Statuette de Déméter en bronze

от преди идването на турците. Вътре църквата е изписана, но много от образите са повторно замазани. В църквата имало запазени и много старинни предмети, икони, църковни книги, шампи от 1822, 1847 и др. За църквата съобщава г. д-р Н. Георгиев, инспектор при БЗК банка в София.

с. Чокльово, Радомирско. — На 11 февруари 1942 г., в местността Каленица била открита гробница, издълбана в склона на една височина. Гробницата, изградена с големи тухли, застлана също с тухли, е дълга 2·20 м., широка 1·60 м., вис. 1·80 м. Гробницата е ориентирана юг—север, вътре измазана гладко с хоросан. Входът, който се намира на южната страна, е бил зазидан с тухли. В гробницата бил намерен само скелет на възрастен мъж. В местността Каленица, сега ниви, се намирали парчета тухли.

сочина ок. 10 см. Тук даваме описание на тези статуйки.

1. Марс в типичното си военно облекло, с вдигната дясна ръка, левият крак малко превит и даден в страна.

2. Хермес с петазос на главата, с кирекеона в лявата ръка и праметната къса мантия през дясното рамо (обр. 147).

Ив. Велков

Кюстендилско. — Бронзова статуйка на Деметра, висока 0·29 м. Богинята е представена права, облечена, с диадема на главата и було, което пада към раменете. В дясната ръка държи патера, в лявата е държала жезъл (обр. 148). Сега в музея Кюстендил.

Свиленградско. — В околността на Свиленград случайно са намерени четири бронзови статуйки заедно с подставките им, изработени също от бронз (обр. 149).

Обр. 149. Бронзови статуетки на Атина, Венера и Аполон от Свиленград
Fig. 149. Statuettes d'Athéna, de Vénus et d'Apollon en bronze de Svilengrad

1. Статуйка на Аполон, висока 20 см.
2. Статуйка на Атина, облечена и с шлем на главата; в ръцете си очевидно е държала оръжие. Висока 18 см.

3. Бюст на Атина с хубав шлем на главата.

4. Статуйка на Венера, облечена, дрехата ѝ пада без да закрива дясното рамо. На главата калатос.

Само статуйката на Аполон е закрепена върху четвъртата подставка, останалите — върху кръгли. Сега в Народния археологически музей в София.

с. Бонево, Тервелско.— Елипсовидна гема с червен цвят. Размери 0.016 × 0.012 × 0.003 м. Изображение на Дионис, седнал, обърнат наляво, облечен с мантия. В дясната ръка държи увиснал надолу грозд, а в лявата — тирс. Намерена край с. Бонево в местността „Чукурлик“. Сега в Народния археол. музей в София.

с. Заграда, Неврокопско.— Статуйка от бронз, висока 0.05 м. Представява Хермес. Десният му крак счупен под коляното; китката на лявата му ръка е

също отчупена. Намерена е в местността Грамадите между селата Гърмен и Заграда, Неврокопско. Сега в Нар. арх. музеи в София, инв. № 7093.

с. Менгишево, Омортагско.— Бронзов пръстен-печат с издълбано върху елипсовидна пластинка (19 мм. × 10 мм.),

Обр. 150. Надгробна плоча от Гиген
Fig. 150. Stèle funéraire d'Oescus

Обр. 151. Надгробен надпис от Гиген

Fig. 151. Inscription funéraire d'Oescus

изображение на Хермес. Богът е седнал върху скала, обърнат наляво, на главата петазос, а в ръката кадудей. Част от халката на пръстена липсва. Намерен е в могила при правене шосето край с. Менишево. Сега в Нар. арх. музей в София, инв. № 7067.

Гиген. — 1. Надгробен паметник от варовик, висок 0.95 м. Представя релефно изработен бюст на мъж в медалион. Долната част на лицето му силно повредена, брадата отчупена. Намерен е в двора на селянина Никола М. Янков в самото с. Гиген през 1945 г. Сега се пази в музея при Гиген (обр. 150).

2. Надгробна плоча от варовик, вис. 0.54 м., шир. 0.24 м., деб. 0.23 м. Горният и долният десен край отчупени. Върху добре изгладената повърхност на лицето се чете надпис в 4 реда (обр. 151).

C VALERIVS
CORINTHVS
IOVI O M
V S E M

Намира се в музея в Гиген.

Сопот. — Оброчна плочка от бял мрамор с изображение на трите нимфи, вис. 22 см., шир. 18 см., деб. 3 см. Плочката е намерена при реголване на лозе преди 3—4 години в съседство с аязмото,

Обр. 152. Оброчна плочка с трите нимфи

Fig. 152. Bas-relief votif des trois nymphes

Обр. 153. Варовикова статуя от Бяла черква

Fig. 153. Statue en calcaire de Bēla čerkva

до кантона по пътя Сопот — Карлово. Сега се пази в музейчето при женския метох в Сопот (обр. 152). Съобщава Ас. Василиев. с. Бяла черква, Севлиевско. — В землището на гр. Павликени, в лозето на Божил Йорданов от с. Бяла Черква, е била

Обр. 154. Главата на статуята от Бяла черква
Fig. 154. La tête de la statue de Bela čerkva

намерена статуя от бял варовик. Статуята е висока 1.60 м. Представя жена, облечена, права, с дясната ръка на гърдите, с лявата е хванала края на дрехата си. Главата ѝ е изработена отделно. Върху косата има кърпа, която се спуска по гърба. Тялото е пълно. Левият крак облекчен. Статуята е пренесена в Нар. арх. музей в София, инв. № 7095 (обр. 153 и 154).

Изглежда, че тук е имало мавзолей, защото са намерени развалини от малка постройка, саркофаг от варовик и долната част от друга статуя на жена. Саркофагът и фрагментът от статуята се пазят в читалището на с. Бяла черква.

Ив. Венедиков

Колективни находки на монети през последните години

1941

Александрово (Видинско). Един селянин от това село, като орал на нивата си изровил с оралото едно глинено гърне с 1016 броя сребърни монети от градовете Дирахий и Аполония на Адриатическо море. Цялата находка купил един златар в София. От тези монети можах да прегледам у един колекционер двадесетина екземпляра, всички с името на монетния магистрат Зенон.

Баткун (Пазарджишко). В развалините на средновековната крепост при с. Баткун, били изкопани случайно от селяни около един и половина килограма медни корубести монети от византийските императори Алексей I и Мануил I Комнин. Находката е прибрана от г. К. Н. Христович за музея в гр. Пазарджик, гдето можахме да проучим съдържанието ѝ.

Берковица. В околността на гр. Берковица е била намерена, неизвестно при какви обстоятелства, една малка находка от римски императорски монети от II—III в. сл. Хр. Находката попаднала у г. А. Дорен от София, у когото имах възможност да я проуча. Тя съдържа монети от следните императори: Веспасиан 1, Адриан 1, Марк Аврелий 1, Комод 3, Албин 2, Септ. Север 26, Юлия Домна 15, Каракала 16, Плавтила 1, Гета 6, Макрин 3, Елагабал 15, Максимин 10, Север Александър 30, Юлия Соемия 3, Юлия Меза 3, Юлия Мамея 1, Юлия Павла 1, Гордиан I Африкански син 1, Балбин 1, Гордиан III 10, Траян Деций 2 (антониниани), Етрусцила 1 (антониниан) и Отацилия Севера 1, (антониниан).

Боримечково (Юруците), Панагюрско). При това село са били намерени, неизвестно колко и при какви обстоятелства, тетрадрахми от македонския цар Филип II. От тази находка е купил за музея в Пазарджик г. Христович само два екземпляра.

Бежаново (Луковитско). В близката околност на с. Бежаново е бил намерен случайно при копане един меден съд с около три килограма римски денари от

I и II век. В тази находка са застъпени монети от следните римски императори: Марк Антоний, Нерон, Вителий, Веспасиан, Тит, Домициан, Нерва, Траян, Адриан, Сабина, Антонин Пий, Фаустина Стара, М. Аврелий, Фаустина Млада и Луций Вер (161—169 год.). Находката купил златарят А. Сахакян в София.

Видин. В двора на видинския жител Атанас Ангел Михов при копане яма, бил намерен случайно меден съд с 1550 сребърни турски монети от XVIII век. За находката ни съобщи В. Атанасов, уредник на музея в гр. Видин.

Власатица (Врачанско). Един селянин, като орач, изровил 11 варварски имитации на тетрадрахми от македонския цар Филип II. Всички екземпляри били много добре запазени. Няколко от тези монети прегледах у един софийски сарафин.

Враца. При копане канал под града, работниците намерили под една каменна плоча куп (повече от хиляда броя) турски акчета и полски грошове (Сигизмунд III). От находката били прибрани за музея в гр. Враца 50 акчета и 1 грош от Сигизмунд III.

Ветрен (Силистренско). Край селото било изровено случайно едно гърненце с билонови (медни посребрени) монети от византийския император Алексей III Комнин, всички от един тип. (W. Wroth, Catal. of the imp. Byzant. coins LXXIII 4, 6).

Голяма Брестница (Луковитско). Поправяйки платното на пътя София—Ловеч—Голяма Брестница, работниците изкопали случайно при клм. 64670 едно глинено гърне с 26 бронзови монети и една тежест от желязо. Монетите се разпределят така: Анхило, Север Александър 2; Августа Траяна, Каракала 2; Никопол на Места, Гета 1; Пауталия, Каракала 9, Гета 1; Сердика, Каракала 5, Гета 1; Траянопол, Каракала 1 и Филипопол, Елагабал 4. Наблизу до мястото, гдето са намерени монетите, има останки от старо селище, гдето се намират при разни случаи всевъзможни предмети. Находката постъпи в Народния археологически музей в София.

Козенци (Грънско). Селяни трудоваци, като поправяли селския път, изровили случайно една глинена паничка с

35 дребни медни монети (центенионали) от римските императори Валентиниан II (375—392) и Теодосий I (379—395 г.). Монетите са с развалена поърхност

Краводер (Врачанско). При селото са били намерени около 100 римски републикански денари. За съжаление повече и положителни сведения за тази находка не можахме да съберем. Части от находката видях у софийски антиквари.

Левка (Свиленградско). Деца от с. Левка, като си играли на брега на реката, намерили на малка дълбочина пръснати в почвата 66 римски сребърни денари от II и III в., които се разпределят според императори така: Веспасиан 1, Антонин Пий 1, Септимий Север 11, Комод 2, Каракала 7, Плавтила 1, Гета 7, Юлия Меца 1, Север Александър 2, Юлия Домна 12, Максимин Тракиец 1, Гордиан III 13 и Филип баща 8. Находката постъпи в Народния археологически музей в София.

Мезек (Свиленградско). Войници намерили случайно при копане 15 талера от испанския крал Филип II. Находката била разнесена между намервачите. Един от тях ми показва няколко броя; те са с многогълни ядра и повърхността им е очукана, та образите и буквите на надписите са повредени.

Михайлово (Старозагорско). През 1936 година били изкопани случайно до селото 76 бронзови и медни римски монети, които се разпределят така: Августа Траяна 1, Деултум 12, Пауталия 5 и Сердика 10. Всичките тези монети на градове от Тракия са сечени при императорите Септимий Север, Каракала и Гета. Останалите медни монети са от императора Филип Араб. Находката е прибрана в музея в Стара Загора. Сведения за нея ни даде г. Хр. Райков, уредник на музея.

Мъглиш (Казанлъшко). Д. Чорбаджийски, уредник на музея в гр. Казанлък, ми съобщи за една голяма находка от медни корубести монети, изкопана случайно в един имот при с. Мъглиш. За съжаление, както в много подобни случаи, монетите от тази находка били разнесени между разни лица. Само 640 броя попаднали в музея на гр. Казанлък. От

изпратените ми за преглеждане екземпляри се вижда, че в находката са застъпени с монети следните византийски императори: Йоан II, Мануил I и Алексей III Комнин.

Надежда (Хасковско). Тома В. Щерев от с. Надежда, като копал пръст за тухли край селото, намерил 230 римски денара. От тази находка намервачът изпрати за проучване в Народния археологически музей 15 броя, които се разпределят според императори така: Антонин Пий 2, Марк Аврелий 1, Север Александър 2, Каракала 1, Гета 1, Юлия Домна 1, Гордиан III 4 и Филип баща 3.

Оряхово. В околностите на гр. Оряхово били намерени при оран в една нива 140 сребърни западноевропейски и турски монети, вложени в едно глинено гърненце. Монетите се разпределят както следва: талери на Батавската република 10 (емисии: 1616, 1622, 1632, 1639, 1646, 1647, 1648, 1652 и 1655 год.), талери от австрийските императори Матей I 4 и Фердинанд III 2; четвърт талери от полския крал Сигизмунд III (всички сечени в гр. Гданск) 14, от пруските крале Фридрих Вилхелм 2 и Георг Вилхелм 3; грошове от полските крале Сигизмунд III 44 и Стефан Батори 6, от френския крал Людовик XIV 39, от трансилванския крал Гаврил I. В находката има и 14 турски акчета. Грошовите от Сигизмунд III и турските акчета са пробити и са били нанизани вероятно като огърлица. За находката съобщава г. Н. Коцев, уредник на музея в гр. Оряхово.

Осиково (Врачанско). Селяни, като копатели в селските ливади основи за мандра, намерили 84 медни монети от императора Юстиниан I, положени в едно малко глинено гърне. От тази находка 4 монети били прибрани в музея в гр. Враца, а 25 броя — в читалището на с. Осиково. Останалите монети взели намервачите.

Павликени (Търновско). Един селянин от това село, като орал на нивата си, намерил случайно едно гърненце от глина с тетрадрахми от македонския цар Филип III Аридей. От тази находка купил 16 броя А. Дорен в София, у когото ги прегледах.

Пловдив. До самия град при копане на някаква яма били намерени случайно в едно гърненце 77 сребърни монети от Тракийския Херсонес, 6 от Парийон и 1 диобол от Аполония на Черно море. Находката купил А. Дорен от София.

Рибарица (Тетевенско). Един селянин от Рибарица, като копал в градината си, извадил в пръстта няколко тасоски тетрадрахми от II век пр. Хр. Намервачът показва в Народния музей две от тези монети.

София. На брега на Владейската река, недалеч от банята „Овча купел“, един промивач на златоносен пясък изровил в срутената почва множество статери от пангейската област сечени около 550—411 год. пр. Хр. На лицето тези монети имат образ на коленичил сатир държащ в обятията си нимфа с хитон без ръкави, а върху опакото — вдлъбнат квадрат.

В тази забележителна в научно отношение находка са застъпени по-голям брой монети от първия период 550—430 год. пр. Хр. на монетосеченето на това още неточно локализирано монетно ателие. Монетите от втория период (след 430 г.) имат емисионни знаци: буквите А, Ф и изображение на делфин. От тази находка 31 екземпляра са попаднали в сбирката на д-р Бетерман, учител в немското училище в София, други 18 се намират у Н. Ранков и А. Дорен в София. Останалите са пръснати между други лица.

Освен тази находка статери от пангейската област, от VI—V в. пр. Хр., познати са досега от нашите земи още четири други по-малобройни находки. Трябва да се изтъкне интересното обстоятелство, че споменатите находки произхождат от областта, включена между Стара планина, Струма и Родопите.

Стара Загора. При копане канал на пазарския площад срещу сградата на библиотеката, бил изкопан на дълбочина два метра, един глинен съд с осем килограма медни корубести монети. От тази находка ние прегледахме няколко екземпляра, които се указаха от византийските императори Йоан II, Мануил I и Алексей III Комнини. Находката е прибрана в музея на гр. Стара Загора.

Фердинанд. В околността на този град, неизвестно при какви обстоятелства, са намерени 438 римски денари от II и III век. Тук са застъпени следните римски императори: Траян, Антонин Пий, М. Аврелий, Фаустина Стара, Луций Вер, Комод, Криспина, Адриан, Септимий Север, Каракала, Гета, Макрин, Диадумениан, Елагабал, Юлия Домна, Север Александър, Максимин, Юлия Меза, Юлия Мамаея, Орбиана, Отацилия Севера, Гордиан III и Филип Араб. Находката е купена от американския пълномощен министър в София г. Ърл.

Хасково. От околността на града произхожда една малка находка от тетрадрахми от гр. Мароней. Две тетрадрахми от находката купил за сбирката си шведският пълномощен министър фон Ройтесферт; те са с еднакви имена на магистрати: ΕΓΕΙΘΕΜΙΟΥΣ, но са от различни монетни печати (срв. Münsterberg, Die Beamtennamen auf den griech. Münzen, 94).

Црънча (Пазарджишко). Деца от това село, като си играели, намерили до зидовете на една стара базилика, наоляща се южно от селото, голямо количество медни монети, изровени от поройния дъжд. От тази находка г. К. Н. Христович успял да прибере за музея в Пазарджик 18 броя, всички от императора Юстиниан I. Останалите монети били разграбени от селяните.

Шумен. В околността на гр. Шумен, неизвестно при какви обстоятелства, са били намерени 31 тетрадрахми с името на Александър III Велики и една тетрадрахма от Тасос. От 31 тетрадрахми с името на Александър Велики, двадесет са с знака на гр. Месемврия на Черно море (шлем). Те имат следните групи от монограмите на монетни магистрати: ΔΑ и НΡΑ 2 броя, ΔΑΚ и НΡ 2 броя; ΔΙ и ΒΥ 3; ΔΑ и ΠΟΡ 2; ΠΡΟ и НΡΑ 1; ΔΑ и ΠΥΡ 1; ΔΑ и ΚΟ 1; ΠΥΡ 1; ΜΑ и ΠΥΡ 1; ΔΑ и ΑΝΤ 1; ΔΑ и ΜΑ 1; ΔΑ и ΠΑ 2; ΧΟ и НΡΑ 1; ΠΑ и ΜΟΡ(?) 1; ΕΥΦΑ 1. Останалите 10 тетрадрахми са с знака на гр. Одесос (обърната амфора); те всички имат монограмата ΔΗ.

От тази находка се откупили за сбирките на Народния археологически музей

в София 12 тетрадрахми с знака на Месемврия. Д-р Хараланов от гр. Шумен е купил от същата находка четири тетрадрахми, сечени в Одесос.

Шуменско. Не е известно точно мястото, гдето е била открита една, както изглежда, голяма находка на сребърни монети от XIV век. От тази находка намервачите са показали на г. д-р Хараланов в гр. Шумен стотина броя монети; от тях той купил за сбирката си три гроша на Ив. Александър с Михаил, три аспри на Ив. Александър с Михаил, девет аспри на Ив. Шишман, 1 грош на Срацимир, 1 акче на султан Баязид I и две акчета на султан Сюлейман I.

Белозем (Пловдивско). Атанас Трифонов Запрянов от Белозем, като орал на нивата си в местността „Кавака“ близу до река Сребра, изровил с оралото си глинени съд, пълен със сребърни римски монети от II и III век. Съдът лежал близу до стар зид на дълбочина 30 см. от повърхността на земята. Монетите от находката се разпределят както следва: Адриан 1, М. Аврелий 6, Албин 1, Септимий Север 26, Каракала 11, Елагабал 37, Гета 5, Макрин 1, Север Александър 57, Максимин 12, Гордиан III 28, Филип Араб 8, Филип син 1, Фаустина 1, Юлия Домна 9, Юлия Мамаея 10, Юлия Меза 10, Юлия Паула 1, Плавтила 1, Юлия Соемия 6, Паулина 1, Отацилия Севера 2, Юлия Аквила 1 и две неопределени. (Д. Цончев).

Варна. От околността непосредствено до града, произхожда една малка находка от бронзови монети от македонските царе Филип II и Александър III Велики. Тук преобладават повече екземпляри с името на Филип II. Повърхността на всички екземпляри, които ми показваха, е доста изтрита. Това показва, че тия монети са били дълго време в употреба.

✓ 1942

Бачково (Асеновградско). При прекопаване на едно лозе над с. Бачково, било намерено в пръстта глинено гърненце с български и венециански грошове от XIV век. От тази находка 200 гроша от цар Иван Александър със сина му Михаил са откупени за музея в Пловдив, два гро-

ша от Ив. Александра и Михаил и два от венецианския дож Дандоло са прибрани в училищната сбирка в с. Бачково и два гроша от Ив. Александра с Михаил Асен попаднали в музея в гр. Казанлък (по съобщение на Д. Чорбаджийски). Останалите венециански грошове, които са били също доста на брой, са продадени, както научихме, на сарафите в Пловдив.

Буново (Пирдопско). След един пороен дъжд овчарчета намерили в един сипей в местността „Брезки дол“ повече от 20 тетрадрахми на Александър III Велики. Всичките екземпляри били донесени в София и продадени на сарафите.

Гиген (Никополско). При разкопаване останките на една голяма антична постройка (под ръководството на д-р А. Фрова), лежаща източно от крепостната стена на античния гр. Oescus, работниците намерили в една глинена тръба, служаща за отдушник на един от подземните ходници, 20 медни монети на императорите Аврелиан 3, Проб 12, Карус 1, Каринус 1, Нумериан 1, Диоклетиан 1 и Максимиан (286—305) 1. Находката е прибрана в музея на с. Гиген.

Говежда (Берковско). Като копали бада в местността „Турското гумно“, селяни изровили глинено гърненце с медни римски монети от IV век. От тази находка, която работниците разграбили, ми показаха няколко екземпляра на императорите Константин и Валентиниан.

Голямо Крушево (Елховско). След един пороен дъжд овчари намерили край селото множество дребни бронзови монети имитации на монети на Абдера и на Маронея. От тази интересна находка, която за съжаление е разнесена, могъл да купи за сбирката си само два броя имитации на Маронея г. д-р В. Хараланов в гр. Шумен.

Дупница. При гр. Дупница, неизвестно при какви обстоятелства, са били намерени тетрадрахми на македонския цар Филип II сечени в монетарницата Пела. Находката е била укрита от намервачите и части от нея продадени на сарафи в Дупница. От тази находка купил шест броя един германец, минен инженер в Бялград и два Н. Ранков в София.

Калиманица (Берковско). Тухлари, като копатели пръст в местността „Гробищата“ намерили едно глинено гърненце с около 70 републикански денари. От тази находка бяха ми изпратени за проучване само 55 броя; те се разпределят по фамилии, както следва: Accoleia 1, Aemilia 2, Antestia 2, Antonia 18, Caecilia 1, Calpurnia 1, Cordia 3, Cornelia 1, Domitia 1, Flaminia 1, Julia 4, Junia 1, Lutatia 1, Manlia 3, Memmia 1, Minucia 1, Papiria 1, Plautia 1, Pompeia 1, Publicia 2, Servilia 1, Veturia 1, Volteia 1 и неопределими 5. Всички екземпляри бяха с полуизтрита повърхност. След проучването, монетите бяха върнати на намервачите.

Лакатник (Софийско). В една от пещерите при Лакатник бил намерен случайно от ловци един котел с медни турски монети от XVIII век. Находката била разпръсната. По съобщение на Д. Бучински две от монетите попаднали в музея в гр. Враца.

Леща хан (Ихтиманско). При поправяне пътя водещ от с. Леща хан за Солудервент, работниците изкопали случайно на едно място 25 сребърни римски монети от II и III век. От тази находка бяха ми показани само пет екземпляра: 2 от Септимий Север, 1 от Гета и 2 от Гордиан III.

Луковит. Един работник като копал пръст в местността „Донанов гроб“, на половин клм. под гр. Луковит, намерил на дълбочина около метър и половина 50 дребни сребърни монети и човешки кости. Ст тях 45 са сечени в гр. Тракийски Херсонес и пет в гр. Парион.

Малорад (Врачанско). Деца от това село, като играли в местността „Езерото“, изровили в брега на селската река една гривна от сребърен плетен тел, части от глинено гърне и множество сребърни монети. Кметът на с. Девене, под чието ведомство е с. Малорад, изпрати в Народния археологически музей в София 93 броя от тази находка за проучване. Монетите се разпределят както следва: 3 републикански денара (от мед и отгоре облечени с корица сребро) от фамилията Антония, Нерон 1, Отон 1, Веспасиан 7, Нерва 3, Траян 10, Адриан 6, Антонин

Пий 14, Фаустина Стара 6, Марк Аврелий 19, Фаустина Млада 9, Луций Вер 13. След проучването монетите се върнаха обратно на кмета.

Неделско (Ямболско). Един селянин, като орал, намерил в нивата си голям меден съд с талери и половинталери от полския крал Сигизмунд III (XVI в.). Намервачът разнесъл находката между съселяните си; от нея ми показва един студент десетина броя.

Никопол. При разваляне основите на стара къща, работниците изкопали глинено гърненце с 452 различни сребърни западноевропейски и турски монети от XVIII и XIX век.

Подкова (Момчилградско). Редовни трудоваци, като разравяли камъни в кариерата при 387-400 клм. до с. Подкова, намерили в пръстта между два камъка глинено гърненце с бронзови монети. Началникът на трудовата група изпрати в Народния музей в София осем броя от тази находка — всички от гр. Мароней (II век пр. Хр.) На лицето имат глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно, а върху opakото — Дионис гол, прав наляво и надпис ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΟΤΗΡΟΣ ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ. Повърхността на монетите е зле запазена.

Руен (Айтоско). Един селянин от с. Руен намерил в пивата си четири златни монети от императорите Теодосий II (1) и Марциан (3) изровени на повърхността от къртица. Твърде е вероятно тези златни монети да са от някоя по-голяма находка разнесена при оране из пръстта. Едната монета на Теодосий II се откупи за сбирките на Народния археологически музей в София.

Свети Кирилово (Старозагорско). В една от надгробните могили (№ 1) при с. Св. Кирилово, разкопана през 1942 г., биде открит в периферията ѝ гроб (№ 2). В устата на скелета бяха намерени 31 дребни медни римски монети от IV век. От тези монети тридесет са на римския император Констанций II (323—361) и една на Константин (333—350 г.). Десет монети са сечени в монетарницата на гр. Кизик, Мала Азия, а останалите единадесет в

Константинопол. Повърхността на повечето екземпляри е зле запазена.

Свищов. В едно лозе до града, при реголване, били намерени закуп римски бронзови монети, чийто точен брой не е известен. За сбирката на Народния археологически музей в София се откупили от находката само следните монети: Никопол на Росица, Каракала 1, Диадумениан 1 и Гордиан III 1; Маркианопол, Гордиан III 1; Бизия, М. Аврелий 1; Пауталия, Каракала 1; Адрианопол, Каракала 1 и Анхило, Макрин 1. По-късно ми показаха от същата находка и следните монети: Никопол на Росица, Плавтила 1, две развалени на гр. Никопол на Росица, три сестерции от император Нерон и две на Траян.

Сини вир (Сенебир), Новопазарско. От околностите на селото произлиза една голяма находка от златни европейски и турски монети от XVI век. За съжаление тази важна за проучването на финансовото и търговско-стопанско състояние на нашите земи през XVI век находка остана непроучена в нейната цялост, тъй като намервачите ѝ много старателно я прикриват. Сведения за тая находка дължим на д-р В. Хараланов в Шумен, комуто са предложили за откупуване само част от намерените монети: един дукат на Фердинанд Медичи (Флоренция), един на Алоизо Мочениго (Венеция), един на Паскал Чиконя (Венеция), два гулдена на архидук Карл Австрийски (1574 и 1579 год.), един на Рудолф Хабсбургски (1593 г.) един на белгийската конфедерация Батавия (1596 г.), един на гр. Братислава от 1550 г., един унгарски гулден без дата и четири алтъна на султана Сюлейман I (1520—1567 год.). Част от тези златни монети г. Хараланов откупи за сбирката си.

Странджа (Елховско) При това село били намерени, неизвестно при какви обстоятелства, множество бронзови монети във вид на стрели от същия тип и големина, както тези от находката при полуострова Атия срещу гр. Бургас (срв. Тод. Герасимовъ, ИАИ XII, 1939, 428). Шест броя от тази находка купил за сбирката си д-р В. Хараланов в гр. Шу-

мен, комуто дължим сведенията за тия интересни стрелоподобни пари.

Сушина (Преславско). Един селянин като орал, изровил с оралото си глинено гърне с римски денари от II век. От тази находка, чието количество не се знае, д-р Хараланов прегледал само 23 екземпляра, които се разпределяли така: Септимий Север 5, Каракала 9, Гета 4, Юлия Домна 1, Юлия Павла 1, Плавтила 1, Луций Вер 1 и Траян 1.

Търново. През време на разкопките на останките от крепостната стена на Момина крепост, предприети през 1942 год. от Народния археологически музей в София, били намерени до стената на неголяма дълбочина стотина дребни сребърни монети на турските султани Абдул Хамид I (1774—1788) и Селим II (1778—1807). Всички монети бяха пробити и вероятно произлизат от някой наниз. Находката е прибрана в музея в гр. Търново.

Фунден (Видинско). В една от пещерите при скалния манастир в местността „Албути“ била открита голяма находка от аспри на цар Срацимир. В. Атанасов, уредник на музея в Видин, прибрал от тази находка 136 броя, няколко от които ми показа. Те правят впечатление с извънредно тънките си пластинки и груба направа на образите от двете им страни. Дали не се касае до някакви старовремски фалшификати?

Якоруда (Разложко). Един селянин като орал на нивата си, находяща се в местността „Църквището“ при Янчов мост, намерил в пръстта глинено гърненце с повече от 206 дребни сребърни монети на гр. Истия на остров Евбея в Средиземно море. Намервачът пръснал по роднини и познати цялата находка. Няколкото броя от монетите, които той си оставил за спомен, бяха от един тип и с добре запазена повърхност.

1943

Белене (Свищовско). В местността „Хисарлъка“ на брега на Дунава, било намерено случайно едно гърне с медни монети от късноримски императори. Находката прибрал католическият свещеник в с. Ореше, който я предал на инспектора

на католическите мисии в България. Този от своя страна отстъпил незначителна част от находката на музея във Варна. За постъпилите във Варненския музей монети ми даде сведения г. М. Мирчев, уредник на музея. Те се разпределят така: Теодосий I 26, Елия Евдокия 2, Хонорий 25 и Аркадий 58. Всички екземпляри били от дребен номинал. Вероятно и останалите монети са от същите императори.

Блатница (Пазарджишко). Селянинът Христоско Димитров Христосков, като орал в нивата, изровил с оралото глинено гърненце с осем тасоски тетрадрахми (II век пр. Хр) и 43 дребни монети на гр. Истия (остров Евбея). Няколко екземпляра от находката постъпили в музея в град Пазарджик.

Векилски (Печелий), Новопазарско. Един зъболекар в Разград купил от селянин от с. Векилски два златни статера от македонския цар Филип III Аридей и шест статера от Александър III Велики. За съжаление, не се знаят нито обстоятелствата на намирането, нито броя и владетелите в тази важна в научно отношение находка.

Веселиново (Преславско). В една нива бил намерен съд с медни монети на византийския император Мануил I Комнен. Намервачът разпръснал монетите.

Добри дол (Горнооряховско). Един селянин като копал царевицата си, изровил случайно 70 медни монети от Мануил I Комнин. Находката продад на един бакърджия в Горна Оряховица.

Караджово (Асеновградско). Един работник, като копаел, за да извади корените на един изсъхнал орех, намерил под тях глинен съд с една златна австрийска монета от 1796 год., пет талера от Мария Терезия и шестдесет и две големи сребърни монети от Султан Селим III (1788—1807 год.). Находката бе изпратена в Народния археологически музей в София.

Килифарово (Търновско). При улавяне главата на един извор в землището на с. Килифарово, били намерени девет медни монети от българския цар Тодор Светослав. От тази находка бяха пратени от властите в Народния музей в София шест броя.

Нова Загора. При реголване на едно лозе в околността на Нова Загора работниците изкопали един меден съд с 24 сребърни тетрадрахми. Находката купил А. Дорен от София, у когото можав да я прегледам и проуча. Тя се състои от седем тетрадрахми от гр. Маронея, три от о. Тасос, две от гр. Атина (II период) и дванадесет варварски имитации на тетрадрахмите от остров Тасос. Някои от екземплярите имат червеникави петна, придобити от дълговременно съприкосновение със стените на медния съд. Всички екземпляри са с добре запазена повърхност.

Оходен (Врачанско). Ученици-трудоваци, като копали варница в двора на новостроящото се училище в селото, намерили глинено гърненце с 470 римски републикански денари. Учениците и някои от учителите взели от намерените монети. Един от учителите представи в Народния музей 200 броя от тази находка. Въпреки направеното следствие, останалата половина от тази интересна находка не можа да се издири, за да се проучи съдържанието ѝ.

Раданя (Щипско). При разкопките на една от надгробните могили при село Раданя през 1943 г. под ръководството на асистента Ив. Венедиков от Скопския музей, били намерени при останките от изгорения труп шест бронзови монети на гр. Пауталия — всички от императрицата Фаустина Стара. Монетите бяха силно обгорени.

София (Овча купел). През 1943 год. един промивач на златоносен пясък намерил на същото място на брега на Влайска река (вж. по-горе находките от 1941 год.) други седем статера от пангейската област с изображение на коленичил сатир пригърнал нимфа. Един от тези статери е с буква Ф, друг с А, трети с О. В четвъртия нимфата е с гривна на ръката, а останалите са без особени знаци. Три от обикновените екземпляри купил А. Дорен, останалите били продадени на някой чужденец, който ги изнесъл в странство.

Черепишки манастир. При копане за водопровод в землището на манастиря, били изровени в земята от работ-

ниците 86 дребни сребърни монети от султан Сюлейман I (1520—1567 год.). Работниците взели част от находката, а останалите монети прибрала управата на манастиря, която ми ги изпрати за проучване.

1944

Гиген (Никополско). В „градището“ до с. Гиген ученикът Ив. Балъкчиев от гр. Никопол, като ровел в една яма, отгдето копаели пръст, намерил глинено гърненце с осем големи сребърни монети от султаните Мустафа III (1758—1774 г.) и Абдул Хамид I (1774—1788 г.). Гърненцето лежало до скелет на човек, положен направо в земята.

Горна Гнойница (Ломско). Един пороен дъжд изровил голям брой медни римски монети в едно място от баира, издигащ се южно от селото. От тази находка един учител прибрал в малката сбирка при прогимназията 60 монети от римските императори от IV век Валентиниан, Константин и Валенс.

Гара Левски. При това селище, неизвестно при какви обстоятелства, са били намерени медни корубести монети от византийския император Алексей III Комнин. От тази находка ми показаха няколко екземпляра.

Овчарово (Шуменско). От околността на с. Овчарово произхожда една находка от билонови (медни посребрени) западноевропейски и турски монети от XVI и XVII век. За съжаление, и при тази находка не можа да се узнае точно съдържанието. От тридесетте монети, които ни показаха, се вижда, че в нея са били застъпени монети от испанския крал Филип II, полския крал Сигизмунд III, Рагуза и султаните Ахмед I (1603—1617), Мурад IV (1623—1640) и Ибрахим (1640—1648).

Орешак (Кумановска община, Варненско). Димитър Д. Перифронов от това село намерил случайно на източната страна на селото край водопровода за град Варна една разпаднала се вече кутия от мед с 15 дребни бронзови монети от Одесос от II—I век пр. Хр. Всички били от един тип: на лицето глава на Аполон, а на опакото — Великият бог полулегнал

наляво. Върху обратната страна на монетите има по една контрамарка с началните букви Θ и Δ на името на града $\Theta\Delta\eta\sigma\iota\tau\omega\nu$. (М. Мирчев)

София. Един промивач на златоносен пясък, намерил случайно на брега на Владайската река над банята Овча купел един статер от електрон на малоазийския град Кизик. Лице: глава на лъвица наляво със затворена уста. Отзад рибата тон с глава нагоре; опак — вдлъбнат квадрат. (Babelon, *Traité* I, 321, 322). Повърхнината на тази монета е силно издраскана от пясъка и водата.

Тръстеник (Плевенско). Един селянин, като правел изкоп за основи на постройка в двора си, изровил глинено гърненце с около 250 римски денари от II и III век сл. Хр. От тази находка ми показаха екземпляри от С. Север 1, Каракала 1, Елагабал 1, Гордиан III 3, Филип Арап 3 и Отацелия Севера 1.

Шумен. В едно лозе при Шумен било изровено голямо количество медни монети от византийските императори Мануил I и Андроник I Комнин.

1945

Алдомировци (Софийско). Няколко деца от селото, като играели на брега на реката, намерили под един камък купчина римски денари от III век. Бащата на едно от тези деца ми показва осемнадесет денара: 10 от Траян Деций, 7 от Гордиан III и 1 от Отацелия Севера.

Александрово (Казанлъшко). Един селянин от това село намерил край селото след пороен дъжд една паничка до един стар зид. В паничката имало десетина бронзови монети от македонския цар Филип II. От тази находка видях шест екземпляра, всички от един тип.

Белоградчик. В местността „Селище“ до града, било намерено при оране глинено гърненце с 15 сребърни монети от френския крал Людовик XIV. Монетите са от следните емисии: 1658, 1659, 1660, 1661, 1663 и 1664. За тази находка ни даде сведения архит. Кожухаров.

Боян (Шуменско). В околността на селото било изкопано случайно едно гър-

ненце с римски денари от II и III век. Находката била разпръсната от намервачите. Един селянин от това село ми показва няколко денара от тази находка: Адриан 1, Антонин Пий 2, Марк Аврелий 2, Фаустина 2, Комод 1, Албин 1, С. Север 3, Гета 1 и Елагабал 2.

Зетово (Чирпанско). При това село били намерени, неизвестно при какви обстоятелства, варварски имитации на тасоски тетрадрахми, от които 13 екземпляра купил А. Дорен в София.

Карнобат. Един стар златар от Карнобат ми показва 27 имитации на тасоски тетрадрахми и една тетрадрахма от гр. Мароней. Тези монети били намерени в някакъв меден съд в околността на Карнобат. Купил ги от самия намервач.

Мусина (Търновско). При разчистване главата на извора в землището на селото (от който в древността е взимана вода за водопровода на античния град Никопол на Росица), били намерени в пясъка пет сребърни гроша от Иван Александра и Михаил. Монетите постъпили в училищната сбирка в Мусина.

Павелче (Врачанско). Един иманяр като копал в местността „Селището“ при това село, намерил в открития от него гроб около главата на скелета 52 дребни сребърни монети — всички пробити. Това показва, че те са съставяли наикит около главата. Десет от монетите били прибрани в музея в гр. Враца. От тях 5 са на гр. Рагуза (1591, 1628 и 1655), 2 от полския крал Сигизмунд III, 2 от Рудолф II (1576 и 1611) и 1 турска от XVII век.

Петрич (Панагюрско). През месец септември при поправка на шосето Петрич — Поибрене, работниците изкопали едно гърне със сребърни римски монети от II век. Находката разграбили работниците. Няколко екземпляра от тези монети ни показа агрономът Кефинчев.

Смядово (Шуменско). От околността на това село произхожда една малка находка от 11 златни монети от византийския император Иоан II Комнин. Три екземпляра от тези монети купил за сбирката си д-р В. Хараланов в Шумен.

София. В квартала „В. Левски“ (Герена) била случайно изкопана на малка дълбочина в земята една отлично запазена златна монета от римския император Максимин Даза. Лице: глава с лавров венец, надясно. Опако: SOLI INVICTO NK (в лигатура), в отреза SMN. Сол с мантия, наляво и гледа надясно. В лявата ръка кълбо и камшик, а дясната е вдигната.

Дали тази монета не е от някоя разпръсната в пръстта находка?

Шумен. От близката околност на този град произлиза една находка от цистофори. За съжаление нито обстоятелствата на намирането, нито точния брой на откритите монети са установени.

Д-р В. Хараланов в Шумен е купил от тази интересна находка три екземпляра. Те всички са със знака на монетарницата в град Ефес, Мала Азия. Повърхността им е доста изтрита.

Т. Д. Герасимов

НАР. БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ
19 46 ... 4315

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН

Два надписа от Асеновци — Батошовският и Врачанският

от Вера Иванова

Двата надписа, които разглеждаме тук, са представители на един неотбелязан досега у нас вид — ктиторски надписи, които съдържат елементи на дарствени грамоти. Направени след като са били вече издадени съответните грамоти, тези надписи, без да бъдат те самите същински каменни грамоти („chartes lapidaires“) се явяват като продължение, през второто ни царство, на „каменния архив“, останал от владетелите на първото и образуват така връзката между паметниците на двете епохи.

Батошовски надпис

Надписът не е цял. Досега от него са известни и се пазят в Софийския народен музей само два къса¹ (обр. 39). По-големият от тях съдържа 12 реда писмо и следи от 13-ия. Височината му е 42 см., ширината 43 см. Малкият е висок 15 см., широк 25 см. и има само 4 реда без начало и без край. Големият къс е намерен в развалините на стара църква в „Градището“ южно от сегашното севлиево село Батошово, малкият — в старите гробища на същото село. И двата произхождат без съмнение от стария Батошовски манастир, който отстои на един час път южно от селото.²

Плочата е от едрозърнест мрамор, изгладен само на лицевата страна. Необработеното опакно показва, че надписът е бил вграден в стена. От извивката на горния десен ъгъл на плочата разбираме, че е запълвала тимпана на стенна арка, вероятно над църковния вход.

Буквите, високи 2.5—3 см., са ясни и хубави, дълбани от опитна ръка и въпреки многобройните лигатури, текстът се чете добре.³

Надписът е издаден в 1896 г., заедно с фотографска снимка, от В. Добруски,⁴ но досега, като непълен, не е бил проучен по-отблизо. Д-р Кр. Миятев, като уредник в Музея, е направил за Водача на музея някои допълвания,⁵ които ще отбележим своевременно. При четенето от страна на Добруски е помогнал, изглежда, К. Иречек⁶, та към самото четене няма много да се добави. Попълванията ще бъдат следните:

¹ Средновековен отдел, инв. № 118.

² П. Мутафчиев, Рапорт върху изследванията в Батошово и Градница, Севлиево. ГИМ I, 1920, 76 сл.

³ По липса на старобългарски букви текстът на надписа ще бъде предаден с църковнославянски.

⁴ В. Добруски, Материали по археологията на България. СбНУ XIII, 440—42, обр. 10.

⁵ Водач за Народния музей в София. София 1923, 187.

⁶ Така ни се струва от бележката под черта (СбНУ XIII, 442).

Обр. 39. Батошовски надпис

Fig. 39. Inscription de Batochovo

р. 1. — В началото след кръста, с който сигурно е почвал надписът,¹ трябва да се добави, след местоимението азъ, което може и да липсва, името на патриарха, Йоаким II.²

р. 2. — Редът е почвал, естествено, с продължението -лгаромъ на бл и е следвало означението на годината от архиерействуването на патриарха [лгаромъ . . . къ . . . л'кто архие].

р. 5. — Пред думата евангелиста вероятно е стояло стго, както попълва и г. Миятев.

р. 6—8. — Попълването -каго царѣ (призовах великия цар) за началото на 6. ред би могло евентуално да се замени и с вели[кож милостъ царѣ миѣхила асѣ]нѣ.

¹ За вербална инвокация място на камъка не е имало, та е сигурно, че надписът е почвал със симболичната инвокация — кръстния знак — като всички надписи от второто царство. Изключение правят само неиздаденият надпис от Срацимирово време в Народния музей и един двуезичен надпис, арменски и старобългарски, от 1218 г., зазидан в по-късната църква на манастира Витовница в Пожаревашко (Старинар V, 1888, 11, табл. III, обр. 1; Л. Стојановић, Стари записи и надписи, I, 5, № 8; СГ V, 1929, 212). И в двата тези надписа вербалната инвокация може да се дължи на западни влияния.

² Първият български патриарх след прогласяването на независимостта на българската патриаршия в 1235 г. бил Йоаким (Златарски, История III, 386). Той умира в 1237 г. (Пак там, 401—402). В 1273 (П. Лавровъ, Палеогр. обзоръ на кирилловскаго письма. Петроградъ 1914, 81) и 1277 (Б. Цоневъ, Ист. на бълг. езикъ. София 1919, 214) е засвидетелствувал Игнатий. Между тях двамата на Търновския патриаршески трон са седели Василий и Йоаким II (М. Попруженко, Синодикъ царя Борила. София 1928, 91, № 142). Автор на нашия надпис е вероятно последният, Йоаким II. Василий ще да е станал патриарх в 1237 г.; след смъртта на Асеня II в 1241 г. той е влизал, по всяка вероятност, в регентския съвет заедно с привържениците на Коломана и едва ли е запазил мястото си при възцаряването на Михаил Асеня. Златарски, цит. съч., 420 предполага, че Йоаким II още в 1241 г. е бил вече патриарх и член на регентския съвет.

С това или подобно попълване ще се свържат и обяснят изразите от следните два реда сѣи манастир(к) не тѣклю до того единого нѣ и по . . . и естъ царскы манастирь, в смисъл, че патриархът призовал царската милост (или благоволение) да се прояви или тя се проявявала не само към този, но и всякъде, гдето има царски манастир.¹

р. 9. — Пред името Михаил, края на което личи, е имало глагол. Този глагол може да е бил придѣ, както попълва г. Миятев, или благоизволи. Предлагаме втория, защото с него почва обикновено диспозицията — фактическата част — в нашите дарствени грамоти,² гдето се изреждат царските дарения.

р. 10. — Попълването [Батош]око е твърде вероятно, почти сигурно. Крайната дума е наистина Рываре, както я е чел Иречек: буквата ы е начъртана обратно ѝ и то така, че к е взет от долната част на б-то. Средната дума, която Добруски счита за неясна, е прочетена правилно от г. Миятев като Битин(к).

р. 11. — Пред царь Миѣил(к) е стояла може би думата „сам“, така че редът би се чел: самъ царь миѣил(к) или прочи царне вѣдѣши потомъ дадѣт(к). Като допълнение на последния глагол дадѣт(к). г. Миятев допуска, че може да е следвало емѣ епидоси, по аналогия с втория ред на малкия къс, което е приемливо.

р. 12. — Запазената част гласи: ѱѱи самъ миѣилъ царь ктитѣр(к) ѱи вѣдѣ(ж)ши цар.

р. 13. — Почвал е, разбира се, с края на царне—не От неговия край личат няколко непълни букви, които г. Миятев е прочел архіереи сѣи . . .

Малкият къс има три реда, прочетени добре от Добруски. Съмнителното за него епидоси на втория ред е сигурно. Остатъците от още една дума в горния край, пред трите запазени реда, ще да са, според нас, от думата раздрѣши с над-редно д. Тази дума или други с подобно значение се срещат в частта на дарствените грамоти,³ заети с санкциите, които в някои случаи се преплитат с края на диспозицията. Заедно с изразите сѣи мѣсто, епидоси манастир(к), въ вѣкы за които също се намират паралели в царските дарствени грамоти, тя показва, че тук на малкия къс, имаме част, която отговаря на края на диспозицията в грамотите. Затова смятаме, че малкият къс не е стоял в ляво от големия, както би рекъл човек от снимките, а на него е продължавал текстът на големия.

Така че надписът, доколкото може да се попълни, като се развържат лигатури и съкращения, ще гласи:

І къс

р. 1 [+ (азъ) Іѡакимъ (?) милост]иѣ в(ож)иѣ п(а)риарх(к) вѣкл(ъ) вл(к)

р. 2 [гарѣм(к) . . . въ . . . лѣто архіе]реиства мѡѣго в(ож)иѣ помѡщиѣ

р. 3 . . . [изсѣ]кѡх(к) горѣ . въ сѣи пѣстѣни . и сѣздах(к) храмъ

р. 4 . . . в(к) [имѡ] прѣс(вѡ)тъмъ в(огороди)ца мѡторскыѡ . і къ

¹ Срв. пасажа от Мрачката грамота на Иван Александра, р. 15. (Г. Ильинскій, Грамоты болг. царей. Москва 1911, 24).

² М. Ласкарисъ, Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣня II. София 1930, 14—15, 5, ред 1. Ильинскій, цит. съч., 23, р. 53, 24, р. 17, 26, р. 13, 29, р. 1.

³ Вж. Ив. Александровата грамота на Мрачкия манастир у Ильинскій, цит. съч., 25, р. 44.

- р. 5 ... [имѧ с(вѧ)т(а)го еу]ангелѣста Іw(анно) в(о)гесл(о)ва и призва(к) велѣ
 р. 6 [каго или -кож милость царѣ миѧила ас](ѣ)нѣ . с(ы)на же великаго
 ц()рѣ асѣнѣ . а чнѣка стараго
 р. 7 [асѣнѣ царѣ ...] ... с сеи манастир(ѣ) не тѣкмо до того единого . нѣ и по
 р. 8 ... и естъ царскы манастир() . и прѣемъ съ любовиѧ
 р. 9 — [великож прѣде (или благоизволи) миѧа]нѣ ц(а)рѣ . и дарова селѣ
 манастирю село
 р. 10 ... (ватош)ово и вѣтен(ѣ) рыбаѣ
 р. 11 ... ц(а)рѣ миѧила(ѣ) . или прочи ц(а)рѣ вѣд(ѣ)ци пот(о)мѣ . даджт(ѣ)
 р. 12 ... н]и галиѣ миѧила(ѣ) . ц(а)рѣ ктитор . ни вѣд(ѣ)ци ц(а)рѣ
 р. 13 [иѣ] ... иски

II. к ъ с

- р. 1 ... з(д)рѣшит
 р. 2 ... ѧ снѣ мѣсто пр
 р. 3 ... т епидоси.то да сѧ
 р. 4 ... ма]настир(ѣ) . въ вѣкы

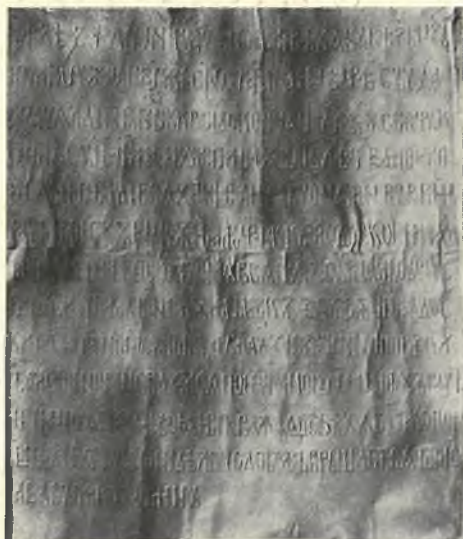
Палеография, правопис и език

По палеографията си надписът е типичен среднобългарски паметник с многобройни лигатури, с издължени тесни букви, с високо поставена напречната черта на и и косата на н. Още на пръв поглед се хвърлят в очи изящните извивки на линията при прехода и от отвесните към разширените части на буквите, вещината, с която каменорезачът използва отделните елементи на буквите при свързването им. Личи добре ръката на много опитен майстор, дошъл навярно от столицата, подобър от майстор Драгана на търновския надпис от Иван Асеня (обр. 40), линията на който е „търсена“, неспокойна и понякога дори ъгловата. Тук петлиците на буквите се закръглят изискано, рогчетата на края на буквите не са вилообразни както в Търново, а се само слабо разширяват както и в буквите на обяснителните надписи по стенописите на същата търновска църква (обр. 41). Иначе Батошовският надпис стои, естествено, в традицията на търновския, който е по-стар с 15—20 години. Нека се спрем на лигатурите в двата надписа.

Най-характерният палеографски белег, който ги свързва, е лигатура на с с предходната гласна а или и, която се не среща в ръкописите. Още Θ. Успенский¹ обърна внимание на това необичайно свързване в надписите на Св. Четиридесет мъченици, което в запазените стенни надписи е само на и със с, докато на колоната се явява и между а и с. Така на Асеновата колона с лигатура от а и с са написани: р. 1. — асѣн(ѣ) р. 2 — асѣнѣ, р. 3. — сѣрасѣх(ѣ), р. 8. — арбанасѣж. а с лигатура от и с с: р. 3. — и писаниѣм(ѣ) р. 5. — писаниѣ сѧ р. 6. — вѣнскѣ, и самого. р. 8. — и сѣвскѣж, р. 9. — и самого, р. 11. — испроваждаѣще р. 12. — ни слово

¹ Θ Успенскій, О древностяхъ города Тырнава, ИРАИК VII, 9.

Трябва да отбележим, че в първите два случая, личат още добре двете съставни части на лигатурата, така че буквите изглеждат повече долепени една до друга, докато надолу в текста на колоната двете букви се вече взаимно проникват и от „-то остава само петлицата.

Обр. 40. Надпис на Иван Асеня в Св. Четиридесет мъченици в Търново
Fig. 40. Inscription de Ivan Assène dans l'église des Quarante Martyrs à Tarnovo

Затова бихме могли да предположим, че гравьорът на колоната по образа на лигатурата между и със с от стенните надписи, е създал и тази на а със с може би отначало за името Асен, и после е продължил да я употреба и в други случаи. А от един такъв знаменит паметник, какъвто е Асеновата колона, естествено е, че новата лигатура е минала и в други надписи, като Батошовския, Врачанския, който ще разгледаме по-долу и друг търновски надпис, намерен пак в Св. Четиридесет мъченици, но вече от XIV век. Така че лигатурата ас ще трябва да се смята за особеност на търновските и на повлияните от търновските надписи от второто ни царство. Тя се не среща още в открития напоследък Кричимски надпис на Асеня,¹ нито в Зографския

печат на Иван Асеня,² както я няма в Асеновградския (Станимашкия) надпис от същия владетел.³ Няма я също в Боянските надписи, гдето можеше да се очаква в името на Константин Асеня, както се не среща и в надписите на църквата Св. Петър и Павел в Търново, която навярно е изписана след пропадаването на българската държава.

Батошовският надпис в лигатурите е отишъл още по-далече. В него намираме завързани буквите р и с (маторскыа, р. 4 или и и з (призвахъ) р. 5. или дори т и е (. . т) (пидоси на малкия къс). Лигатурата ас освен в думата Асен, намираме и на пет други места в големия къс: р. 6 — вѣка стараго, р. 7 — манастиръ(ъ), р. 8. — манастиръ, р. 9 — дарова сѣмѣ манастирю и на две в малкия: р. 3, -го да сѣ, р. 4 манастиръ(ъ). Среща се освен това и лигатура от и и с: р. 2 архирейсѣва, р. 3. — и създахъ(ъ), р. 12. — ни самъ, р. 13. — . . сын и дори на и със е: снѣ мѣсто в малкия къс.

¹ И. Гошевъ, Царь-Асѣневиятъ надписъ надъ крепостъта Кричимъ. СпАН LXX, София 1944, 10, обр. 4, 5.

² Н. Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на бѣлг. царе. София 1924, 160, обр. 246; Т. Герасимовъ, Първата златна монета на царь Иванъ Асень II. ИАИ VIII, 1934, обр. 200.

³ В. Златарски, Асѣновиятъ надписъ при Станимака, ИАД II, 1911, 242, обр. на стр. 241.

Обр. 41. Надписи на стенопаста в Св. Четиридесет мъченици в Търново
Fig. 41. Légendes des peintures murales dans l'église des Quarante Martyrs à Tarnovo

Отбелязахме, че в Бояна не се свързват *а* и *с*, при все че Боянската живопис е дяло на търновската живописна школа.¹ Тук не е достигнала модата на честите лигатури, която настъпва в гръцките и в българските надписи главно в XIII век, когато с характерното изтегляне на буквите в височина и намаляването обема на петлиците става лесно да се свързват заедно две или повече букви в една сложна лигатура. Западнобългарските надписи се въздържат в употребата на лигатурите и съкращенията и не скъпят така мястото както търновските. Сложната лигатура, която предава в подписа думите *Българом Исѣнь* на Виргинската грамота от Константин Асеня ще трябва да се обясни именно като търновска чърта, съвсем естествена в документ, издаден от царската канцелария на столицата.²

Ясно е, че в палеографията Батошовският продължава традицията на търновския Асенов надпис. Това разбираме и от другите лигатури в него. Най-честите свързвания са на *и* и *и*, доста обикновено е това на *а* и *м*, на *т* и *ъ*, или *з* и *т* на *п* със *и* или *р*. Те се срещат и в Батошовския. В Търново има два случая, гдето ерът е прикачен на долния крак на друга буква, *т* и *к*: р. 4 — *мжчаникъ*, р. 12. — *свършилеть сѡ*. От тази лигатура ще да е излязъл Батошовският майстор или някой негов предшественик, за да образува лигатурите на *т* със *ъ* или *ь*, в които с една малка чъртица-рогче, издадено из отвесната чърта на *т*, се откъсва долната част, за да се обозначи втората съставка:³ вж. думата *тъкмо* на на 7. р., *манагтьрък* на р. 8., 9. и на малкия къс. Нещо повече. На самия Батошовски майстор му е допаднал, изглежда, този начин да се отбележи една буква само с част откъсната от друга и го е прокарал и в други случаи. Така той полу-

¹ А. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*. Paris 1928, 95 сл.

² Ильинскій, *Грамоты*, табл. 2.

³ В един от най-старите наши ръкописи, Супрасълския, от XI век, при лигатурата на *т* и *ъ*, ерът е отделен с напречна чърта, която пресича отвесната и се издава от двете ѝ страни. Но в среднобългарско време ерът се отделя, в източнoбългарските паметници, само до края на XIV век, а в западнобългарските двете съставки се изобщо не разграничават.

чава економично едно и (или и), като използва отвесната чърта на следната буква, била тя и или р и издава пак настрани само едно рогче, което не стига до предходната буква: пѣстѣни — 3. р., манастиръ — 8. и 9. р., прѣсвѣтъѣ, матѣрскѣѣ — 4 р., а употребя това непълно и и отделно.

Съкращенията, чести в първите пет реда, стават по-редки надолу, гдето са съкратени само думите царѣ, царѣ и царскы. Всички почти съкращения са съчетани с лигатура и се означават с лека, права или слабо извита чърта: б(ѡж)иѣ. патрѣарх(ѣ) на 1. р.; б(ѡж)иѣ 2. р.; пр(ѣ вѣ)гѣѣ вѣгородѣѣ на 4. р.; и(анна) на 5. р. От осмия ред се явяват, вместо лигатури, надредни букви — любовиѣ вѣдѣи и дѣдѣт(ѣ) на 11. р., вѣдѣи на 12. ред.

Няма никакви ударения ни придихания.

За разделяне на думите служи само една точка в средата на реда и то употребена доста рядко, докато в Асеновия надпис има и две точки.

Съкращението на съществителното цар и на прилагателното царски с изпукнатата гласна а и лигатура на ц и р, което намираме пет пъти в надписа (р. 6, 8, 9, 11, 12) е такова, каквото се запазва от началото до края на второто царство, каквото го знаем от търновските надписи — Асеновия и този от XIV век — както и от грамотите, печатите и монетите на Асеновци и Шишмановци. Патриаршеският надпис запазва, естествено, и тук традицията на официалния търновски правопис и навиците на царската канцелария.

Нека минем на правописа на надписа. Правописът на Батошовския надпис е консервативен, що се отнася до носовките, които тук и след гласна запазват старите си места: милѣстиѣ вѣжиѣ на р. 1., вѣжиѣ помѣщиѣ на р. 2., прѣсвѣтъѣ вѣгородѣѣ на 4. ред. Случай на смяна между носовките има само един и то не много сигурен: в края на 8. ред в думата любовиѣ, надредната буква по начертание е по-близка до малката носовка. Но то може да се дължи и на недостатъчното място в края на реда. Така че в нашия надпис няма още онази взаимна смяна на носовките, която характеризира повечето среднобългарски паметници и която е прокарана в стенните надписи на Св. Четиредесет мъченици¹ и в Дубровнишката грамота на Иван Асен III.² В надписите по църковните стени голямата носовка замества малката: лѣти стѣѣ вѣѣ,³ моѣи стѣѣ вѣдокиѣ⁴ докато на колоната носовките запазват, с две изключения,⁵ старите си места. Трябва да допустим следователно, че съставителите на каменните надписи са си служели със стари образци, които са били още незасегнати от среднобългарската смяна на носовките. Затова не ни се вижда вероятно предположението на Успенскій, че надписите по стените на Св. Четиредесет мъченици и надписът на колоната там са дяло на същия майстор или са работени по негова рисунка. Този майстор е, според него,⁶ същият Драган, който се е подписал на колоната азъ Драган писа (обр. 40). Успенскій

¹ Кр. Миятевъ, Палеографични бележки върху нѣколко търновски надписа. ГИМ за 1920, 88.

² Ильинскій, Грамота царя Юанна Асеня II. ИРАИК VII, 31; Ильинскій, Грамоты, 67 сл.

³ Успенскій, цит. съч., 8.

⁴ Миятевъ, цит. съч., 85 № 4.

⁵ Ред 11. — мѣноѣ, испрождаѣѣ.

⁶ Успенскій, цит. съч., 7.

Обр. 42. Подпис на Иван Александър в грамотата на Зографския манастир

Fig. 42. Signature de Jean Alexandre dans un diplôme octroyé à Zographe

говори само за надписите. А. Грабар отива по-далече и приписва на майстор Драгана и живописца на църквата.¹ Напоследък пък Ф. Швайнфурт² се пита, дали той не е майстора и на Боянските стенописи. Но Драган е само резачът³ и то не особено грамотен—както личи от подписа му на каменния надпис. А текстът на надписа, без съмнение, е бил съставен в царската канцелария и то по образец от по-старо време или по подражание на по-стар надпис.

Ако и да се различават правописно, Батошовският надпис и тези в Асеновата църква образуват една група по начертанието на буквите си. Те са първите представители на онова „бароково“ писмо, което се явява в XIII век под влиянието на особенния, разукрасен унциал на царската канцелария, познат ни от грамотите⁴ (обр. 42). Това разукрасено и издължено писмо намираме преди всичко в Търново, в царските документи или в писмените паметници, свързани с царската личност или с царската канцелария. Модата му продължава и през следния век в търновските паметници, както показват, освен надписът на неизвестната роднина на Иван Александра, за който споменахме, но и надписите по стените на Иван Александровата скална църква при с. Иваново, а също и заглавните букви по ръкописите от това време. А след пропадането на България, това писмо минава заедно с търновските ръкописи във Влашко, гдето продължава да живее в тамошните влахобългарски ръкописи. В краищата, отдалечени от Търново, старият унициал се повече или по-малко запазва неповлиян от бароковото писмо, според зависимостта на паметниците от търновските образци.⁵

Консервативен в замяната на носовките, по отношение на еровете Батошовският надпис е отишъл много напред. Крайният ер липсва не само в лигатури, но

¹ А. Грабаръ, Боянската църква. София 1924, 14.

² Ph. Schweinfurth, Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia. Berlin 1943, 18.

³ Не съставителят, а резачът на надписа се е подписал и на Боженишкия надпис (П. Мутафчиев, Боженишкия надпис. СпАН XXII, истор.-фил. кл. 12, 92, 94).

⁴ Също така и писмото на гръцките ръкописи през XIII век е било повлияно от никейския шрифт с „завъртулки“. Последният е продължение на удължения унциал в началните протоколи, излезли из цариградските канцеларии и запазен изключително за тях до 1204 г. „Профаниран“ от никейците след това, той повлиява на обикновеното писмо (вж. A. Heisenberg, ByzZ XXIII, 437; G. Rouillard, Les archives de Lavra. Byzantion 3, 1926, 261 сл.; F. Dölger, Der Kodikellos des Christodoulos in Palermo. Archiv für Urkundenforschung XI, 1929, 14, заб. 1).

⁵ Heisenberg, ByzZ XXIII, 437, изтъква, че ръкописите, писани през XII—XIV век, въ Синайския манастир показват също така едно естествено развитие в писмото си, непрекъсвано и неповлияно от „никейското“ деформирано писмо, модно във византийските области през XIII век.

и на много места в краесловието и в отворени срички. Дори случаите с запазен краен ер са по-малко от тези с изпуснат: 11 към 13. Предлогът *въ* се пише ту без ер, ту със *к*, *ъ*: в глагола *създахъ* *ъ* е предаден със *к*. Изобщо еровете се заместват един с друг без някакво правило, толкова повече, че там гдето влизат в лигатури не се разбира, кой от двата знака за тъмен звук е употребен.

В целия надпис няма нито една йотована гласна.

Редовното заменяне на *и* със *ы* в съществителното *манастырь* (р. 7, 8, 9 и на малкия къс долу) при правилна употреба на *ы* във всички други случаи, свидетелствува само за особена графика на тази дума, която досега не знаехме другаде, а ще намерим само във Врачанския надпис.

Да се спрем сега на езика на надписа и на особените думи в него, главно на названието „маторска“. Батошовският надпис има почти новобългарски словарь Само паджните и глаголните окончания — последните в два случая — придават на езика му старинен облик. Така съществителното „гора“, което в старобългарската епоха значи „планина“ и за което се смяташе, че едва в XIV век почва да означава и лес,¹ тук, още в средата на XIII век, е употребено в последния смисъл. Трябва да се спрем само още на три други думи.

Първата е думата пустиня в 3. ред. Когато патриархът казва, че е трябвало да се изсече гората „в тази пустиня“, преди да се построи храмът, не трябва да мислим, че се говори за обширна пуста местност в сегашния смисъл. С пустиня се означава в средните векове и манастир, отдалечен от населените места. Така Цамблак нарича Бачковския манастир „поустыня поустынялюбна“. ² Един ръкопис, купен в 1519 г. за Богородичната църква на Скопското село Кучевище (Клѣчевица) е бил писан в „пустинята нарицаема Вунеш“ ³ т. е. в близкия манастир Св. Никола наричан Вунеш. ⁴

Другата дума, съществителното *епидоси*, е точно предаване на гръцкото ΕΠΙΔΟΣΙΣ. Значението ѝ е дар, дарение, „прилагане“ в средновековен смисъл, т. е. подаряване. Най-вероятно е в надписа да е употребена в основното си, най-старо значение на „дарение“.

Третата дума, епитетът *маторска* на Богородица вече иска по-обстойно разглеждане. Гено Иванов в 1915 г. издаде приписката в едно евангелие, писано през 1544 г. в един от старите манастири при Ловеч, в която изразът „Загорска страна“ е отъждествен с „Маторне горы“. Той се питаше дали това последно название не се отнася до Балкана и не означава ли Стара планина с предпланините ѝ. Като споменава за израза в нашия надпис, Г. Иванов излиза в тълкуването си от значението „стар, зрял“, което има думата *матор* в сегашните ни наречия. ⁵ Д. Дечев възприе това тълкуване на *Маторне горы* като старото име на Стара планина и считаше, че прилагателното *маторска* в Батошовския надпис значи старопланинска тъй като храмът Богородичен се намирал в старопланинската област. ⁶ По-късно

¹ К. Иречекъ, Пътвания. Пловдивъ 1899, 315.

² Й. Ивановъ, Асѣновата крепостъ и Бачковскиятъ манастиръ. ИАД II, 1911, 217

³ Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София 1931, 130, № 56.

⁴ Пак там, 130, № 57.

⁵ Исторически известия и предания изъ Ловешко. ИИД IV, 208.

⁶ Д. Дечевъ, Хемусъ и Родопи. ГСУИФФ XI, 1925, 15.

обаче, той като че се отказва от това тълкуване на „маторска“ като старопланинска. Поне не го споменава, когато, в Сборника в чест на проф. Иширков, разглежда произхода и значението на местното название „Мадара“.¹ Тук той, и с право, мислим ние, свързва името на старобългарското селище и крепостта при прабългарския Конник в Шуменско с названията МАДАРА, МАДАРАΣ, които на няколко места в гръцки области носят голи хълмове или големи скални стени. Той предполага, че от гръцкото МАДАРАΣ пряко Мадарá се е добило днешното название Мадара.²

В турски известия за завладяването на градове в североизточна България през XIV век името Мадара се среща като Матера, Мадира, Мадра. Старото славянско название на Мадара, така както е било запазено в съседните на Мадара села Калугерица и Кюлевча — чието население е староседелско, докато Мадара е било изцяло турско — изглежда да е било Матора, произнасяно, с обикновената редукция на неудареното о, като Матура. Дечев допуска, че новата форма Матора е произлязла чрез предтурската Матера от някогашната МАДАРА. А и двете форми Матора и Матера представят, според него, осмисляне от страна на славяните на чуждото Мадара по „славянското“, респ. българското матера или матора „стара“, при което се допълня по смисъл съществителното от женски род въсь въсь (село, селище) или река.³ Обаче прилагателното маторска от Батошовския надпис като да свидетелствува, че и формата Матора е съществувала дълго преди турската епоха.

Проф. Дечев навежда и един пасаж из един разказ от X век за чудесни изцеления, станали в околностите на Цариград, гдето се споменава за храм Богородичен с лечебно аязмо, който се намирал в местност ΤΟ ΜΑΔΑΡΟΝ, както изглежда, в по-далечната околност на града.⁴ Дали не е станало някакво прехвърляне или поне свързване на славата и целебните свойства на цариградския църковен извор с църква Богородична на равнището под Мадарския конник? На това място е запазен и досега басейн, който явно не е част от банска постройка и който твърде вероятно е да е имал някакво култово предназначение още в прабългарско време.⁵ Толкова повече, че не много далеко от него стоят и останки от две църкви, а вероятно и от манастир.⁶ И така твърде възможно е при Мадарските скали да е съществувал манастир Богородичен наричан Богородица Маторска. Може името да е носел, особено от началото, не самият манастир, а някоя негова многопочитана или чудотворна икона на Богородица. Така църквата Богородица „Троеръчица“ в Скопие, която е съществувала във времето на Калояна, ако не е дори и била построена от него, в 1204 г.,⁷ още не носи името на чудотворната икона, която е била пренесена по-късно в Хилендар.⁸

¹ Д. Дечевъ, Мадара — Матора. Сборникъ въ честь на А. Иширковъ. ИГД I, 1933, 183 сл.

² Пак там, 186.

³ Пак там, 187 сл.

⁴ Пак там, 186 сл.

⁵ Р. Поповъ, Допълнителни проучвания върху басейна въ Мадара. Сб. Мадара I, 1934, 202 сл.

⁶ Пак там, обр. 181; Ив. Велковъ, Разкопки в Мадара. Сб. Мадара I, 100, 109, обр. 79, 80, 87, 93.

⁷ A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium I. Romae 1863, 29, № 45.

⁸ Н. Кондаковъ, Памятники христ. искусства на А-онѣ. С.-Петербургъ 1902, 168 сл.

Че са съществували, още в първото царство, в България прочути, навярно чудотворни икони на Богородица, знаем от разказа на Лъв Дякона за триумфалното влизане на Йоана Цимисхи в Цариград след поробването на източна България в 972 г. Един от най-ценните предмети в задигнатата от Преслав плячка била една икона на Богородица с Младенеца на ръце. Нея Цимисхи положил, заедно с короните на българските царе, на украсената с злато колесница, на която той е трябвало да влезе в Цариград, а той останал да язди на кон.¹ Тази рядка сцена, илюстрирана и в миниатюрите на мадридския препис на Скилицовата хроника, показва, колко много се е почитала преславската икона, щом императорът смята нея единствена достойна да стои редом с царските инсигнии между толкова други скъпоценни предмети от преславската плячка.

Дори и да не приемем, че именно в Матора = Мадара при Конника е имало манастир на Богородица, фактът, че новопостроеният от патриарха манастирски храм при Батошово е бил издигнат в името на Богородица Маторска показва, че името Матора е съществувало в България преди средата на XIII век. А то е засвидетелствувано и другаде в населени с българи краища. Така се нарича — Мадара и Матора — една малка река, която се влива в Черно море южно от нос Инияда.²

Най-често манастирите биват наричани по името на селището или местността, гдето са издигнати: Богородица Тетовска, Богородица Петричка, по-късно Бачковска, Богородица Витошка, Иван Рилски, Гаврил Лесновски и т. н. Затова беше най-естествено да потърсим обяснението на прилагателното Маторска в връзка с местно име.

Понякога манастирите, главно Богородичните, дължат названието си на някои епитети на Божията майка. А тези епитети са много.³ Така, манастирът на Богородица Елеуса (Милостива) в Струмишко е не само наречен с Богородичния епитет,⁴ но името на манастира е минало и върху близкото село Велюса. В Скопско, във времето на цар Константин Тиха, е имало, в село Броди, метох на Виргинския манастир, съграден на името на Богородица Епискеписис.⁵

Бихме могли да потърсим обяснението на прилагателното „маторска“ и в тази посока като епитет на Богородица. Тогава ще свържем това прилагателно не толкова с старобългарските думи като маторъ — стар, зрял, маторъство (матеръство) — старост, заматоръкти (заматеръкти) — старея, напредвам на възраст, ставам твърд, заматеръкние и т. н., колкото с новобългарските диалектични думи маторина — овца с агне, или маторица — название за женско животно, което „подава“, дои малко.⁶ В този случай бихме могли да предположим, че прилагателното маторска е отговаряло на някой епитет на Богородица „Млекопитателница“, от рода на

¹ Златарски, История I, ч. 2, 627.

² Д. Дечевъ, Мадара — Матора, 188. Други названия с корен „мато“ — вж. у В. Миковъ, Произходъ и значение на имената на нашите градове, села, рѣки, планини и мѣста. София 1943, 249.

³ Вж. епитетите, които почват само с буквата А у Γορδ. Ηελέλη, ἡ ἐκ τῶν ἐπωυμένην τῆς Παυλῆς. Actes du IIIe Congrès d'Etudes Byzantines. Athènes 1932, 313—14.

⁴ Le Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié. ИРАИК VI, 1901, 7; В. Иванова, Стари църкви и манастири въ бълг. земн. ГНМ 1922—25, 538.

⁵ Ильинскій, Грамоты, 15 сл., р. 28—29.

⁶ Н. Геровъ, Рѣчникъ на българскій языкъ, ч. III, 53.

новогръцкия ГАЛАКТОТРОФОУΣΑ, който в късните наши щампи се превежда с „млекоподателна“. Богородица или св Ана се споменават и изобразяват доста рядко в източнохристиянските страни в ролята им на кърмачки.¹ При все това стенописните изображения с иконен характер на св. Ана и св. Елисавета в търновската църква Св. Четиридесет мъченици, гдето и двете кърмят децата си, като да ни дават известно право да търсим и в тази посока смисъла на прилагателното маторска. Но докато при тълкуването на това прилагателно като произведено от местно име Матора ние стоим на здрава основа, която ни позволява да държим поне за правилността на тълкуването, тука сме почти изцяло в областта на предположенията.

Запазените части на надписа съдържат само три местни названия — имената на селата Батошова, Витин(ъ) и Рываре. Докато Батошова съществува и днес и е дало и новото име на манастира, селата Витен и Рибаре не са запазени, поне със старите си имена. Името Витен би могло да се свърже, с известно насилване, с названието на височината Витата стена недалече от Севлиево² или с името на котловината Витаница, която е в землището на с. Агатово.³ Но бихме могли също така да търсим в името Витен образуване от названието на реката Вит, към което се прибавя суфикса — ен, както е образувано, в същата област, името Ъглен. В такъв случай и селото ще се е намирало западно от Севлиевско, по течението на Вит. Колкото за с. Рываре то ще е било по течението на Росица, Вит или друга по-голяма река. Наблизо по Вит бихме се спрели на името Рибарица. От грамотите знаем, че на църквите и манастирите са били подарявани села и имоти, намиращи се доста далече от манастира-собственик.

Вид и разбор на надписа

Ако разграничим формално частите на целия надпис, ще се получи следната схема:

1. Интитулация — [азъ Іωакимъ (?)] милостижъ божижъ патриарх(ъ) всѣм(ъ) бл(ъгаромъ).

2. Експозиция, в която се излагат фактите на съграждането, поканата към владетеля, за даренията на когото се говори в следната част, която може да се нарече, по аналогия със съответната част в дарствените грамоти.

3. Диспозиция — дарова сѣмѣ манастирю . . . Тук спадат и подканванията към бъдащите владетели да обдарят и те манастира, докато долната част на големия надпис и малкият къс представят остатъци от диспозицията, смесени може би с елементи от санкциите, както това става често в обикновените грамоти, преди всичко във Виргинската грамота на Константин Асеня.

Като оставим засега на страна самото начало на надписа — интитулацията и отбелязването времето на съграждането — нека припомним, че тази схема повтаря съществени части на дарствените грамоти, дадени на манастирите от владетелите

¹ А. Грабаръ, Стенописътъ въ църквата Св. Четиридесетъ Мъченици въ В.-Търново. ГИМ 1921, 91, 98 сл.; Грабар, La peinture religieuse, 104 сл.

² С. Поповъ, Севлиево и Севлиевско. София 1936, 12.

³ Пак там, 21.

на второто ни царство¹ и то с изрази подобни на тези в грамотите. М. Кос посочи връзката между дипломатическите формули на правните документи и надписа на цар Самуила.² Тази връзка не прекъсва, както виждаме, и след като българската държава биде възстановена от Асеневци. Но в нашия случай приликата между надписа и дарствените грамоти е толкова голяма, че ние трябва да предположим и нещо повече. А то е, че царската канцелария е била издала вече съответната грамота за царското дарение на манастира и патриархът е сметнал за по-сигурно, в неспокойните времена, настанали след смъртта на Асеня II, да съобщи за това дарение с каменен надпис, съставен въз основа на официалната грамота.

Така Батошовският надпис е първият случай у нас, от времето на второто ни царство, за подобно пренасяне изцяло или отчасти на официален документ върху камък. Вратчанският надпис ще съставя навярно втория случай. Защото всички познаваме каменните надписи от владетелите на първото царство,³ които продължават прастари предноазиатски⁴ и средноазиатски обичаи да се дълбаят документи на камък.⁵ В по-късното средновековие подобно пренасяне на документ за даряване на земи — и разбира се и на хората, които живеят по тези земи — върху стена или вграден в стената камък е сравнително рядко в източнохристиянския свят. Тези каменни документи са по-чести на Запад,⁶ гдето в Франция ги наричат каменни грамоти — „chartes lapidaires“.

Най-близката успоредица за Батошовския надпис, и то запазена на място, засега се намира в Лесновския манастир в Македония. Там на мраморния праг над двете църковни врати, западна и южна (обр. 43) след надписа за съграждане на манастирската църква, са издълбани в камъка части от грамота, с която ктиторът Йоан Оливер е подарявал имоти или потвърждавал правата на манастира над по-стари негови владения.⁷ А че тази грамота е била наистина издадена, знаем от послесловието в един ръкопис, преписан по поръка на същия Оливер за Лесновския манастир.⁸ Така че обичаят да се пренася грамота на камък, а не върху стенната мазилка е спазен и в този случай, ако и да е преписана грамота на Душанов васал.

На стената са били пренесени, но вече с боя върху мазилката, цели грамоти в сръбските манастири Морачки, Студеница, Жича и Грачаница.⁹

Високо на стената, чак под рѣба на слепия купол, са били преписани 4 хрисовула от Андроника Палеолог от 1325 в т. н. „зала на хрисовулите“ в църквата

¹ Ильинский, Грамоты, 91 сл.; Ласкарисъ, Ватопедската грамота, 15 сл.

² М. Кос, О надпису цара Самуила. СГ V, 212.

³ В. Бешевлиевъ, Първобългарски надписи. ГСУИФФ XXXI 1, 1934.

⁴ За такива каменни документи вж. М. von Berchem — J. Strzygowski, *Amida. Heidelberg* 1910, 18 сл., гдето са дадени многобройни надписи по стените на града. Сирийският обичай да се дълбаят по стените на паметниците декрети е бил разпространен и в Месопотамия, 108.

⁵ Ruys Gonzales de Clavijo, *Itinéraire de l'ambassade espagnole à Samarcande en 1403—1406*. Сб. Русск. Академіи 28, 1881, 56 по Ст. Станојева, Студије о српској дипломатици. Глас српске Кр. Академије CLVII, други разред 80. Београд 1 33, 226а.

⁶ W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig 1875, 39 сл.

⁷ Ивановъ, Бълг. старини, 157, № 14, 159, № 18.

⁸ Пак там, 162 сл., № 27.

⁹ Станојевић, Студије, 226.

